

csiki.tamas\_119\_23

MTA DOKTORI ÉRTEKEZÉS

CSÍKI TAMÁS

A magyarországi parasztság az I. világháború időszakában.

Társadalom- és kultúrtörténeti megközelítések

Budapest, 2024.

|                                                                       |            |
|-----------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>Előszó.....</b>                                                    | <b>5</b>   |
| <b>Bevezetés – célok, módszerek, előzmények .....</b>                 | <b>9</b>   |
| <b>I. A paraszti munkavégzés és a munkaviszonyok változása.....</b>   | <b>25</b>  |
| 1. Az agrárnépesség a hadseregben.....                                | 25         |
| 2. Személyes szolgáltatások, közérő.....                              | 29         |
| 3. A közösségi, valamint a gyermek- és a női munka.....               | 33         |
| 4. A munka bürokratikus ellenőrzése.....                              | 38         |
| 5. Szabadságolások és felmentések.....                                | 40         |
| 6. Katonai munkásosztatok.....                                        | 44         |
| 7. A mezőgazdasági bér munka.....                                     | 47         |
| 8. A mindennapi munka emlékezete.....                                 | 54         |
| <b>II. Az agrártermelés alakulása.....</b>                            | <b>60</b>  |
| 1. A termelés háborús narratívái.....                                 | 60         |
| 2. Az agrárpolitika eszközei.....                                     | 64         |
| 3. A termelés statisztikája.....                                      | 69         |
| <b>III. Piac és feketepiac a falusi társadalomban.....</b>            | <b>73</b>  |
| 1. A piac szabályozása.....                                           | 74         |
| 2. A feketepiac működése.....                                         | 77         |
| 3. Cserekereskedelem.....                                             | 83         |
| 4. Gazdasági alkalmazkodások.....                                     | 87         |
| <b>IV. Rekvirálás és ellenállás.....</b>                              | <b>92</b>  |
| 1. A rekvirálás szabályozása és módszerei.....                        | 92         |
| 2. Az ellenállás formái.....                                          | 97         |
| 3. Narratívák, személyes tapasztalatok.....                           | 99         |
| <b>V. Életszínvonal, jövedelem, fogyasztás.....</b>                   | <b>103</b> |
| 1. Az életszínvonal és a vagyonosodás diskurzusai és tapasztalatai... | 104        |
| 2. A fogyasztás narratívái.....                                       | 109        |
| 3. A birtokforgalom és a kisgazda-adósságok alakulása.....            | 112        |
| 4. Hadikölcsönök.....                                                 | 120        |
| 5. Iskolai mobilitás.....                                             | 126        |
| 6. Háztartásstatisztikák.....                                         | 131        |

|                                                                                 |            |
|---------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>VI. A szegénységtől az éhínségig. Az agrárproletariátus a háború éveiben</b> | <b>142</b> |
| 1. Körkép az ínségről.....                                                      | 142        |
| 2. A közellátás elvei és gyakorlata.....                                        | 141        |
| 3. Szociálpolitikai tervek.....                                                 | 155        |
| 4. Éhséglázadások.....                                                          | 157        |
| <b>VII. A politika terei.....</b>                                               | <b>169</b> |
| 1. Gazdakörök és az agrárius szervezkedés.....                                  | 169        |
| 2. A kispazda mozgalom.....                                                     | 180        |
| 3. Egy elmaradt választás Nyíregyházán.....                                     | 185        |
| 4. A Kispazdapárt az „úri” parlamentben.....                                    | 191        |
| 5. Birtokpolitikai elképzelések.....                                            | 196        |
| <b>VIII. Hátországi hétköznapiak – az erőszak alakváltozatai.....</b>           | <b>209</b> |
| 1. Orosz hadifoglyok és a falusi nők.....                                       | 209        |
| 1.1. A kapcsolatok tiltása és publicisztikai ábrázolása.....                    | 209        |
| 1.2. Háborús levelek.....                                                       | 214        |
| 2. Nemzetiségi konfliktusok és királlysértések.....                             | 218        |
| 2.1. A nemzetiségek reprezentációi és a nemzetiségpolitika.....                 | 218        |
| 2.2. Izgatási és királlysértési perek.....                                      | 229        |
| <b>IX. Propaganda és mozgósítás a falusi társadalmakban.....</b>                | <b>236</b> |
| 1. Hogyan írjunk levelet háborúban? .....                                       | 237        |
| 2. Propaganda és prédikáció.....                                                | 248        |
| 3. A parasztképek és sztereotípiák változása.....                               | 259        |
| 3.1. Parasztképek a háború előtt.....                                           | 259        |
| 3.2. A parasztok katonai erényei.....                                           | 261        |
| 3.3. Parasztok a hátszágban.....                                                | 264        |
| 3.4. Fogalomtörténeti vita a „parasztról” .....                                 | 267        |
| <b>X. A parasztság „forradalma” 1918-ban.....</b>                               | <b>272</b> |
| 1. Az események korabeli elbeszélései.....                                      | 273        |
| 2. Egykorú tudósítások a nemzeti és néptanácsokról.....                         | 282        |
| 3. Az események kortárs értelmezései.....                                       | 284        |
| 4. Referenciális olvasat: konklúziók a falusi mozgalmakról.....                 | 287        |
| <b>Összegzés.....</b>                                                           | <b>293</b> |

## csiki.tamas\_119\_23

|                                        |            |
|----------------------------------------|------------|
| <b>Levéltári források.....</b>         | <b>298</b> |
| <b>Nyomtatott források, sajtó.....</b> | <b>298</b> |
| <b>Felhasznált irodalom.....</b>       | <b>304</b> |

Az I. világháború tízmillió áldozata közül a legelső egy abádszalóki dohánykertész (ahogy akkoriban nevezték: kukás) 22 éves fia, Kovács Pál volt. 1914. július 29-én reggel a zimonyi vasúti híd mellett, miközben muníciót vitt a társainak, egy szerb golyó oltotta ki az életét. Másnap a helyi temetőben katonai pompával helyezték örök nyugalomra.

Ezeket az adatokat 1934-ben Szokoly Endre, a *Magyarság* újságírója derítette ki gondos kutatómunkával, ami a kommemorációt szolgálta. A lap a háború kitörésének huszadik évfordulóján ugyanis mozgalmat kezdeményezett annak a hősi halottnak a hazahozatalára, aki legelsőként áldozta életét a „Szent Istváni Birodalom ezeréves határainak” védelmében. Széles körű gyűjtés indult a költségek előteremtésére,<sup>1</sup> Kovács Pál egyik bajtársa elevenítette fel a tragikus nap eseményeit, Szokoly az idős szülőkkel készített riportot, azt viszont rosszalotta, hogy a szülőfaluja megfeledkezett az első hősi halotról, mivel a neve még az 1923 szeptemberében felavatott, egy zászlóra vigyázó honvédet ábrázoló emlékművön sem szerepel.<sup>2</sup>

A pátosszal teli előkészületekbe más disszonáns hangok is keveredtek. Tiszabura jegyzője levelet írt a *Magyarság* szerkesztőjének, melyben kifogásolta, hogy Abádszalók „magának vindikálja Kovács Pált”, aki valójában Tiszaburán született és ott élt a háború kitöréséig. Az igaz, hogy a szalóki római katolikus születési anyakönyvbe jegyezték be (de ennek az az oka, hogy Bura az ottani egyházközséghez tartozik), és a neve igazoltan a tiszaburai és nem az abádszalóki hősi emlékművön szerepel. A jegyző még egy bizonyító forrásra hivatkozott: birtokában van a főszolgabíró 1915-ben kelt irata, melyben arról értesítette idősebb Kovács Pált, hogy a fia után további hadisegélyben (tekintettel a fiú halálára) nem részesülhet. Mindezek alapján a község ragaszkodik ahhoz, hogy „Kovács Pál emléke és dicsősége Tiszaburát illeti [...] és ezen dicsőséges emléken más községgel még csak osztozni sem kíván.”<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Frigyes főherceg, a Monarchia hadseregének főparancsnoka és a 68-as gyalogezred tisztjei például 300-300 pengőt, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének tisztviselői 38 pengőt, Kovalik István rendőrfőtörzsőrmester 10 pengőt, a Magyar Divatcsarnok 250 pengőt ajánlott fel. Frigyes főherceg a világháború első hősi halottjának hazaszállításáért. *Magyarság*, 1934. május 29. 5; Érkeznek az adományok a háború első hősi halottjának hazaszállítására. *Magyarság*, 1934. június 10. 8.

<sup>2</sup> Szokoly Endre: Hazahozzuk a háború kitörésének huszadik évfordulójára a világháború első halottját, Kovács Pál 68-as bakát. *Magyarság*, 1934. május 27. 9–10.

<sup>3</sup> Tiszabura magáénak vallja és követeli a világháború első hősi halottját. *Magyarság*, 1934. május 30. 7.

Az abádszalóki főjegyző felháborodottan reagált. Az anyakönyvből minden kétséget kizáróan kiderült, hogy Kovács Pál Abádszalókon született, és a neve azért kerülhetett a tiszaburai emlékoszlopra (amit egyébként 1928-ban még ottani jegyzőként ő emeltetett), mert a szülők akkor a Burához tartozó Lovászhát-pusztán éltek, és a fiút a hősi halottak összeírásakor ott jelentették be.<sup>4</sup>

A két község versengése ezzel nem ért véget. A tiszaburai jegyző gyűjtést indított falujában Kovács Pál hazahozatalára, és bár a kicsinyes vitát méltatlannak nevezte, arra emlékeztetett, hogy a hős itt töltötte fiatalkorának legszebb éveit. „Itt voltak a játszópajtásai és a legénytársai, akikkel együtt nézték a Tisza fölött lenyugvó napot [...] Minden kérdésben egyedül a szív és a lélek dönt. Így pedig Kovács Pál Tiszaburához tartozik.”<sup>5</sup>

Nem mélyedek ezúttal a vita episztemológiai tanulságaiba; a mezőtúriak viszont biztosan tudták, hogy a legelső halott Bíró Gábor helyi katona volt (aki július 29-én reggel a Száva torkolatánál esett el). Bírónak a további kutatás után a „második hősi halott” cím jutott,<sup>6</sup> majd az újratemetés helyszínének kiválasztása következett. Először Abádszalók ajánlkozott, az egyik frontharcos magántisztviselő szerint viszont Kovács Pálnak Budapesten, a Hősök Emlékkövéénél van a helye,<sup>7</sup> mivel nekünk nincsenek „ismeretlen hőseink, mi mindegyikőjükről megemlékezünk.”<sup>8</sup> Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánja azt indítványozta, hogy a hősi halottat Szolnokon, a Tisza partján helyezték örök nyugalomra, már csak azért is, mert a megyében „alig van valaki, aki maga, vagy hozzátartozója ne lett volna Kovács Pál küzdő bajtársa a 68-as regimentben.”<sup>9</sup>

Az újratemetést 1934. július 28-ára tervezték, amit azonban elhalasztottak, azért, hogy az „első hősi halott hazatérő tetemének fogadtatására” méltóan felkészülhessenek. Emlékmű-bizottság alakult, a honvédelmi minisztérium a szállítást készítette elő, és Tiszaburán a háború kitörésének évfordulóján ünnepséget rendeztek, ahol a falu elöljárói és az egykori bajtársak emlékeztek, és idősebb Kovács Pálnak az összegyűlt felajánlásokból 200 pengőt adományoztak.<sup>10</sup>

<sup>4</sup> Két kunsági község vetélkedése a világháború első hősi halottjáért. *Magyarság*, 1934. június 3. 4.

<sup>5</sup> Kovács Pál faluja a világháború első hősi halottjának hazahozataláért. *Magyarság*, 1934. június 31. 4.

<sup>6</sup> A világháború első halottja a Száva torkolatánál esett el. *Magyarság*, 1934. június 8. 11.

<sup>7</sup> A tömegsírokba temetett katonák emlékhelyét 1929-ben avatták fel a Hősök terén.

<sup>8</sup> Két levél a világháború első hősi halottjának hazaszállításáról. *Magyarság*, 1934. június 7. 7.

<sup>9</sup> A világháború első halottját Szolnokon helyezik örök nyugalomra. *Magyarság*, 1934. július 8. 6.

<sup>10</sup> A honvédelmi miniszter a világháború első hősi halottjának hazahozataláért. *Magyarság*, 1934. július 22. 11; Húsz éve már... *Magyarság*, 1934. július 29. 11.

A *Magyarság* mozgalma a vitézséget, a hőskultuszt, mint a nemzettudat meghatározó elemét kívánta erősíteni, és a háború legelső áldozatának személye, különös kuriozitása révén, egyszerre individualizálta és szimbolizálta a tömeghadseregek korának 600 000 magyar és több millió európai hősi halottját.<sup>11</sup> Talán nem véletlen, hogy a kutatást az egyik újság kezdeményezte, majd egy másik a tervezett „világraszóló” gyászünnepekről írt, melyre a magyar kormány a háborúban résztvevő nemzetek képviselőit kívánta meghívni.<sup>12</sup> Kovács Pál hazahozatalára végül mégsem került sor, igaz, a lapok erről már mélyen hallgattak. Kiderült ugyanis, hogy a zimonyi katonatemetőt évekkel korábban felszámolták és az elesett hősök maradványait tömegsírokba helyezték, ezért az azonosítás lehetetlenné vált.<sup>13</sup>

A következő évtizedekben a világháború első halottja feledésbe merült, majd az ötvenedik évfordulón, 1964. június 28-án jelent meg a *Nógrádban* egy riport *Kovács Pál falujában* címmel. Borváró Zoltán a néhány évvel korábban írt abádszalóki helytörténet információit használta fel:<sup>14</sup> a helyiek szerint az 1923-ban felavatott emlékmű, a zászlóra vigyázó honvéd arcvonásai Kovács Pálra hasonlítanak, mivel a művész a róla készült egyetlen fényképet használta mintaként. (Említettem, a szobor posztamensén szereplő áldozatok között Kovács Pál neve még csak nem is szerepelt.) A szerző ezután nagy ívű történeti áttekintést adott. Kovács korai halálával elkerülte azt a „rengeteg szenvedést, melyet az I. világháború tőkés érdekek sugallta vérontása zúdított a népekre.” Ráadásul a falu határának több mint felén terpeszkedő nagybirtok és a „zsírosparasztok teljes egyetértésben működtek együtt a nincstelenek kizsákmányolásában.” 1945 után virágzott fel a település: téeszek alakultak, 28 kilométer járda, 4 autóbuszváró, orvosi rendelő és iskola épült, sokan motorkerékpárral járnak, és mind több helybeli személygépkocsi gördül el az emlékmű előtt. „A közhonvéd a messzeségbe pillant, a falu népe a békés, boldog jövő felé tekint. És afelé tart.”<sup>15</sup>

A cikk azt szemlélteti, hogy az 1960-as évekre a világháború „forró” emlékezete „hideg” emlékezetté alakult.<sup>16</sup> 1934-ben a kommemorációnak társadalompolitikai

<sup>11</sup> „Kovács Pál! Egy a sok száz, a sok ezer Kovács Pál közül, aki meghalt a hazáért. Ha németnek születik, Pal Schmidt a neve. Ha angolnak vagy amerikainak, P. Smith [...] Kovács Pál minden hadviselt nemzetnek a hősi halottja, az egész emberiség hősi halottja.” Lestyán Sándor: Hazavárja az anyaföld Kovács Pált, a világháború első hősi halottját. *Friss Újság*, 1934. július 15. 2.

<sup>12</sup> Lestyán Sándor: Hazavárja az anyaföld Kovács Pált, a világháború első hősi halottját. *Friss Újság*, 1934. július 15. 2.

<sup>13</sup> Udovecz 2013: 243.

<sup>14</sup> Dömötör (szerk.) 1961: 58–59.

<sup>15</sup> Borváró Zoltán: Kovács Pál szülőfalujában. *Nógrád*, 1964. június 28. 4.

<sup>16</sup> E fogalmakra Assmann 1999: 68–69.

szerepe volt, a jelen és a két évtizeddel korábbi eleven múlt összefonódott, az emlékezés rítusaiba a személyesség, az egyéni és a közösségi gyász érzelmei vegyültek. Három évtizeddel később, bár a helyi (népi) szóhagyomány fenntartotta a „világháború első halottja” kuriózumát, sőt a szobor vonásait már Kovács Páléval azonosította, a történelmi múlt elvesztette jelentőségét. A riportban Kovács nem hős és nem is áldozat, inkább csak egy távoli, letűnt korszak személyiség nélküli szereplője, aki az 1960-as évek sematikus (és a publicisztikában tovább egyszerűsített) történetsejtelének és a „boldog” jövőbe vetett hitének megjelenítésére adott alkalmat.

Az utolsó időmetszet 2007. július 29-e, a felújított abádszalóki szobor ismételt avatása és a 115 éve született Kovács Pál jelképes újratemetése. Pontosan négykor vonult be a szolnoki helyőrség díszszakasza, a cs. és kir. 68. gyalogezred csukaszürke egyenruhás katonája (a hagyományőrző egyesület tagja), valamint a szokásos történelmi zászlósor. Az egybegyültek a Himnuszt, Gyóni Géza *Csak egy éjszakára* című versét és a halhatatlan Prinz Eugen indulót hallgatták meg, a Történelmi Vitézi Rend főkapitánya Kovács Pál gyalogost posztumusz vitézzé ütötte, az iskolások a 202 abádszalóki hősi halott emlékére egy-egy szál virágot helyeztek el a szobor talapzatán, majd az ünnepség ökumenikus istentisztelettel és mannlicher puskákkal leadott díszsortúzzal zárult.<sup>17</sup> A katonai tiszteletadásokra a merev, fegyelmezett és érzelmektől mentes rítusrend jellemző, és a ceremónia, illetve a történelmi díszletek arra utalnak, hogy Kovács Pál alakja az örökségápolás instrumentumává, a szobor emlékezeti helyé vált, melynek posztamensén elhelyezett felirat immár kőbe vésve hirdeti az elsőség (kétes) dicsőségét, valamint azt, hogy a hős „Arcvonásait ezen emlékmű örökkön örökké őrzi.”

A hadtörténetészek azonban újabb és újabb kételyeket fogalmaznak meg,<sup>18</sup> és valóban fontos lenne az elsőség végre megnyugtató tisztázása. A továbbiakban mégsem ezzel szeretnék foglalkozni.

---

<sup>17</sup> Ravasz 2014: 761.

<sup>18</sup> Ravasz 2014: 754–762.

A történész írásaival elődei munkáihoz kapcsolódik, szemléletét, módszereit és egy-egy (újnak tűnő) gondolatát is azok alakítják. Ezért célkitűzéseinket érdemes az I. világháború társadalom-és kultúrtörténeti kutatásának fontosabb paradigmáival összefüggésben bemutatni.

A két világháború közötti generációt (a háborúban részt vett főtiszteket és politikusokat) a hadi események és a nemzetközi kapcsolatok foglalkoztatták és a felelősöket keresték, a Carnegie nemzetközi békealapítvány viszont az 1910-es évek végén a világméretű konfliktus „gazdasági és társadalmi” történetének, veszteségeinek és következményeinek feltárását, valamint a kutatásokban hasznosítható források összegyűjtését kezdeményezte. Bár a sorozat főszerkesztője, a Kanadában született James Shotwell a történeti objektivitás elvét vallotta, ez aligha valósulhatott meg következetesen. A szerzők többsége, köztük az osztrák–magyar sorozat munkatársai ugyanis egykori köztisztviselők voltak és a felhasznált statisztikai adatokat saját tapasztalataikkal és emlékeikkel egészítették ki. Az iparpolitikára koncentráló, de a vállalatok „tőke mozgalmát” (a tőkeemelést és csökkentést), a munkások nem és életkor szerinti megoszlását, a munkabérek és az életszínvonal alakulását is vizsgáló Sztérenyi József kiindulópontja például az volt, hogy Magyarország nem készült a háborúra, ami „megdönthetetlen bizonytságot szolgáltat a magyar igazság mellett”,<sup>19</sup> vagy Hans Löwenfeld-Russ az osztrák élelmiszer-ellátás összeomlásáért (az éhínségért) a magyar kormányt hibáztatta, és a gabonaexport felmondásának fő okát a magyarországi állatállomány takarmányozásában látta.<sup>20</sup>

Az 1960-as és 1970-es években az angolszász szcientista történetírás és a német történeti társadalomtudomány képviselőinek szemlélete határozta meg a kutatásokat. A skót Arthur Marwick a háború társadalmi hatásainak vizsgálata során alkotta meg négy,

---

<sup>19</sup> Sztérenyi 1918-ban kereskedelmi miniszter, szerzőtársa, Ladányi Jenő ipari főfelügyelő volt. Sztérenyi–Ladányi 1934.

<sup>20</sup> Löwenfeld-Russ ennek igazolására Karl Stürgkh Tisza Istvánnak írt levelének részletét idézte, melyben Ausztria miniszterelnöke a kukoricaszállításokat sürgette: „Legyen szabad azt a megdönthetetlen irányelvet megjelölnöm, hogy inkább a magyar disznókat, mintsem az osztrák embereket öljük meg.” Löwenfeld-Russ miniszteri tanácsos, 1916-tól az osztrák közellátási hivatal munkatársa volt. A Carnegie-alapítvány sorozatában jelent meg Popovics Sándornak, az Osztrák–Magyar Bank kormányzójának a kötete a háborús pénzügypolitikáról, valamint Pap Dezsőnek, a Népjelölti Minisztérium munkatársának írása az 1914 és 1918 közötti szociálpolitikáról. Löwenfeld-Russ 1926: 110–150; Popovics 1926; Pap 1934.

egymással összefüggő elemből álló magyarázó modelljét. A háború pusztítja és átalakítja az anyagi és életfeltételeket (diszruptív funkció), próbára teszi a társadalmi struktúrákat, a gazdasági rendszert és a politikai intézményeket, egyúttal változásokat, például társadalmi reformokat generál (teszt-funkció), valamint a hátrányos társadalmi helyzetű csoportok (a munkásosztály, a nők, az etnikai kisebbségek) számára mobilitási lehetőséget biztosít, szervezettségüket és öntudatukat erősítheti (participáció). Végül a háborúnak a nemzeti és a partikuláris csoportkohéziót teremtő érzelmi attitűdök (hűség, lojalitás, gyűlölet) keltésében van meghatározó szerepe (pszichológiai funkció).<sup>21</sup> Marwick hosszú távú és rendszerszerű folyamatokra koncentrált, és számára a háború hatásaiban vált „totálissá”.<sup>22</sup> A struktúra változását a munkások történetével szemlélte, amit szociáldemokrata nézőpontból értékelt. Az 1914 és 1918 közötti évek kollektív erőfeszítése a munkaadók, a munkavállalók (a szakszervezetek) és az állam együttműködését, valamint a munkásosztály egységesülését mozdította elő, ami lakás- és egészségügyi, ezenkívül oktatási reformokat alapozott meg.<sup>23</sup>

Jürgen Kocka az 1970-es évek elején a marxi osztálytársadalmi teóriából kiinduló ideáltipikus modell érvényességét kívánta kipróbálni a világháború alatti német társadalom analízise során. Szerinte az osztálykonfliktusok erősödtek és a társadalom dichotómikus szerkezete világosabbá vált. A tőketulajdonosok és a munkások között, az előbbiekre javára, intenzív jövedelem-újraelosztás következett be (a reálbérek csökkentek), a középosztály polarizálódott, újabb csoportja, az alkalmazotti réteg „proletarizálódott”, és a mezőgazdaságban ugyancsak a munkaadók és a munkavállalók közötti ellentétek éleződése (az osztálytársadalmi struktúrák kiépülése) figyelhető meg. A bizonyító eljárás a továbbiakban túllépett a marxi teórián. Az állami árszabályozás és anyaggazdálkodás vagy a szakszervezetekkel való egyezkedés az „uralkodó osztály” érdekeit sértette, az osztályellentéteket felekezeti, regionális, a város és a vidék, a mezőgazdasági és az ipari érdekek közötti feszültségek keresztettk, és az osztályhelyzetet nem csupán a tulajdonviszonyok, hanem az ettől független szubjektív csoportérdekek, várakozások és magatartások határozták meg, illetve az „osztályfeszültségeket” szociálpszichológiai beállítódások alakították.<sup>24</sup> A szerző a német politikatörténet központi témái közé tartozó első világháború újraértelmezésére vállalkozott, és témaválasztásában biztosan

---

<sup>21</sup> Marwick 1965; Marwick 1974; Pollmann 2011: 13–16.

<sup>22</sup> A totális háború fogalmát Erich Ludendorff tábornok használta 1935-ben, mely a nemzet lelki és spirituális erejére támaszkodik, és a társadalomtól teljes azonosulást követel.

<sup>23</sup> Marwick 1968.

<sup>24</sup> Kocka 1973.

közrejátszott, hogy az 1914 és 1918 közötti időszak a társadalmi és társadalompolitikai konfliktusok, valamint az állam és a társadalom kapcsolatának (a „szervezett kapitalizmus”) vizsgálatára is lehetőséget kínált.<sup>25</sup>

Jürgen Kocka nem hagyta figyelmen kívül a gazdaságpolitikát sem, amit az agrártörténet-írás az 1970-es években a mezőgazdasági termelés, a piac és az élelmiszerellátás állami szabályozására, korporatív szervezetére, valamint az agrárszektor teljesítményére irányuló kutatásokkal egészített ki. Ezek a munkák a háborút hosszabb időtartamba helyezték, és a kormányokkal együttműködő vagy azokkal konfliktusba kerülő agrár-érdekképviselőket, valamint a különböző parasztszövetségeket és pártokat is vizsgálták, melyeket (baloldali és liberális nézőpontból) a nagybirtokosok gyámkodásától függetlenedő gazdasági érdekvédelem lehetőségeként, illetve a paraszti közösségek emancipációjaként és politikai modernizációjaként értelmeztek.<sup>26</sup>

Az 1980-as években a világháború társadalomtörténeti kutatásának új megközelítései jelentek meg. Az angol történészeket Anthony Giddens társadalomelmélete, valamint a társadalmi rétegek nyelvi megközelítése vonzotta. Bernard Waites a társadalmi osztályokat az iskolázottság és a képzettség, valamint a piac és a munkahely által tagolt heterogén csoportoknak tekintette, és az osztálytudatot szerinte a közös élethelyzetek egyéni (szubjektív) reflexiói alakítják. Waites ezért nemcsak a jövedelemmegoszlást, az életszínvonal változását vagy az iskolai mobilitást vizsgálta (a társadalmi osztályokon belül a jövedelmi különbségek csökkentek), hanem azt is, hogy a háború miként alakította az osztálytudatot, az osztályokról, a tőke és a munka ellentétéről alkotott képzeteket és diskurzusokat.<sup>27</sup>

A társadalomtudományos történetírás elbizonytalanodásával szemben a mindennapok története (Alltagsgeschichte), illetve a tapasztalattörténet (Erfahrungsgeschichte) ugyancsak új perspektívát kínált. A történészek arra kerestek választ, hogy az egyén miként élte meg a világháborút, e „nagy” történelmi esemény hogyan banalizálódott és vált a hétköznapiak részévé vagy szervezte újjá azok teljes anyagát (a táplálkozást, az öltözködést, a munkát, a szabadidő eltöltését, a családi és társas kapcsolatokat). Az Alltagsgeschichte számára a totális háború ezt jelentette, ami lehetőséget kínált például a

---

<sup>25</sup> Kocka 1975: 9–42. Marwick és Kocka tehát a háború társadalmi hatásait vizsgálták, és eltérő következtetésre jutottak. Angliában a társadalmi különbségek csökkentek, Németországban viszont élesebbé váltak, vagyis ugyanannak az „eseménynek” más-más strukturális következményei voltak, amit Peter Burke szűkszavúan a két társadalom háború előtti különbségeivel indokolt. Burke 1993: 161.

<sup>26</sup> Schumacher 1978; Flemming 1978; Gollwitzer 1977.

<sup>27</sup> Waites 1987.

háború kitörését fogadó általános lelkesedés cáfolatára, vagy annak értelmezését segítette, mégis miért tartott ki a hátország lakossága hosszú időn keresztül a háború mellett.<sup>28</sup>

Miközben a mindennapok kutatása szemléleti és módszertani újításokhoz kapcsolódott, tárgyának pontos és következetes meghatározása nem történt meg. A férfiak nélkül maradt hátország kitűnő terepe lett a gender-tanulmányoknak, Ute Daniel az 1988-ban megjelent kötetében a német iparban dolgozó nőket vizsgálta. A szerző az osztályfogalomból indult ki, és a társadalmi struktúrát „nem”-specifikussá alakította, ami alapján cáfolta, hogy a háborúnak a női bér munka terjedése következtében, modernizációs és emancipatorikus hatása volt a nők helyzetére. A gyári alkalmazottak között ugyanis nem emelkedett lényegesen az arányuk (legfeljebb az iparágak közötti átrendeződés zajlott), a vidékről származók az aratásra visszatértek a falvakba, és a nők megterheltsége a családfő helyettesítőjeként, inkább a háztartásban végzett munka, valamint az élelmiszer-beszerzés nehézségei miatt erősödött, amit a munkaerőpiac állami szabályozása és a szociálpolitika sem tudott ellensúlyozni. Az ipari statisztikák adatain kívül a katonák és a nők levelezését szintén felhasználó kötetben azonban a női szerepek, a munkavégzés, a családi reprodukció és a gyermekek szocializációjának egyéni tapasztalatai, a háború alatt változó jelentései és lelki-emocionális tartalmai is feltárultak.<sup>29</sup>

A polgárság 20. századi válsága vagy kulturális „feloldódása” a középosztályban szintén foglalkoztatta a német történetírást. Dietmar Molthagen hamburgi és „kontrollcsoportként” liverpooli polgárcsaládok háború alatti levelezésének vizsgálatával foglalt állást a vitában. Szerinte a polgárságot azonosító értékorientációk és kulturális gyakorlatok (a munka- és teljesítményethosz, a családcentrikusság és a gyermeknevelés fontossága, a művelődés humanisztikus ideálja, a szociabilitás) folytonosak maradtak és a háborús válsághelyzetek kezelésében segítettek. (A levelekben a katonák iránti lelkesedés is megszólalt, anélkül, hogy ez a propagandával való mentális azonosulást jelentette volna.) A szerző tehát a háború hétköznapi tapasztalatait a kulturális identifikációval kapcsolta össze, és bár a mintája aligha reprezentatív, a polgárságról általános következtetéseket fogalmazott meg.<sup>30</sup>

---

<sup>28</sup> Hirschfeld–Krumeich–Langewiesche–Ullmann (Hgg.) 1997; Ziemann 1997.

<sup>29</sup> Daniel 1989.

<sup>30</sup> Molthagen 2007.

Martha Hanna egy Dordogne-i (délnyugat-franciaországi) paraszt házaspár közel kétezer, 1914 és 1919 között írt levelét dolgozta fel, és világháború egyik legfontosabb hatásának az írásbeliség rendszeressé válását tartotta a vidéki Franciaországban, ami a szűkebb és tágabb világ észlelésének és megértésének módját, valamint a kommunikációt változtatta meg. A levelek tartalma változatos volt: Marie Pireaud a gazdaság vezetésének terhei mellett, az előző generációval való konfliktusokat vállalva, nagy gonddal nevelte gyermekét (szakkönyveket olvasott, rendszeresen orvost hívott), egy párizsi áruház katalógusából rendelt ruhát, a férje pedig, akinek a tekintélytisztelete ugyancsak gyengült a háború alatt, a gazdálkodás korszerűsítését tervezte (és mindeközben az érzelmeiket nyíltan vallották meg egymásnak). Az *Erfahrungsgeschichte* képviselői gyakran a katonák és az otthon maradtak levelezését használták (és a tábori levelek gyűjtését és publikálását is fontosnak tartották),<sup>31</sup> a kanadai Martha Hanna eredeti szándéka az írásos kultúra és a levélírói hagyomány átalakulásának vizsgálata volt, és a paraszti világ generációkhoz kötött változását, az individualizációt a mentalitásokban ragadta meg.<sup>32</sup>

Az említett történetírói paradigmák nagy figyelmet szenteltek az államhatalom kiterjesztésének, valamint a világháború alatti társadalmi mozgalmaknak és konfliktusoknak,<sup>33</sup> ami kezdetben a munkásmozgalom történetét (a munkáspártok ideológiáját és taktikáját) jelentette, majd az 1960-as évektől a munkások társadalomtörténeti kutatásával egészült ki. A háború alatti sztrájkokat kvantitatív módon, lokális-regionális szinten, nemzetközi összehasonlításban és a munkásosztály társadalmi összetételének változásával összefüggésben is vizsgálták. (A gyáriparban Európa-szerte emelkedett a fiatalabb munkavállalók, illetve a falusi környezetből származók száma, a sztrájkok szervezői és legaktívabb résztvevői azonban a szakképzett, régóta a városokban élő öntudatos munkások voltak.)<sup>34</sup> Az ipari termelés növelésének és a háborús politika támogatásának biztosítása ugyanakkor a kormányzatok számára az érdekképviselletekkel való együttműködést, a rendszeres tárgyalásokat, valamint a szociális jogok kiterjesztését

---

<sup>31</sup> Ziemann 1997.

<sup>32</sup> Hanna 2006.

<sup>33</sup> A marxi teóriából kiinduló teleológikus értelmezések a háború és a forradalmak kölcsönös összefüggését vallották, Jürgen Kocka a németországi forradalom társadalomtörténeti feltételei között az osztálystruktúra növekvő feszültségeit és az állam hatékonyságának és presztízsének hanyatlását említette. Népszerűvé vált az a magyarázat is, hogy Oroszországban a cári rendszer legitimitásának erodálódása, a vidéki és a városi népesség életkörülményeinek romlása (például az élelmiszerellátás összeomlása), illetve az 1914 óta folytonosan erősödő, a hatalmi struktúra egészét átjáró represszió és erőszak torkollott a forradalomba. Kocka 1973: 131–139; Holquist 2002. Hannah Arendt szerint a „totális háború” pusztítása készíti elő a forradalomban elszabaduló erőszakot, melynek egyetlen elfogadható indoka a szabadság kivívása. Arendt 1991: 15, 19–20.

<sup>34</sup> Haimson–Tilly (eds.) 1989; Haimson–Sapelli (eds.) 1992.

tette szükségessé, ami a hadviselő országokban a szakszervezeti mozgalom intézményesülését (és a tagok számának a növekedését) mozdította elő.<sup>35</sup>

A mezőgazdasági munkavállalókra Európa-szerte sokkal kisebb figyelem jutott. A kutatások, bár a bérek emelkedtek és a paternalista munkaviszony módosult, az elvándorlást és az iparban való elhelyezkedést igazolták,<sup>36</sup> amit a hatóságok sem tudtak megakadályozni, igaz, a birtokosok egy-egy régióban ezt a munkafeltételekkel szabályozhatták. A pomerániai munkások például a természetben kapott járandóságukat a világháború alatt jól jövedelmező sertéshizlalásra fordították, ami a kistulajdonosi mentalitást erősítette és a „mezőgazdasági munkásosztály” egységesülését és a kollektív akciókat akadályozta. (A szegődményesek a Német Mezőgazdasági Munkásszövetség helyett a termelőket támogatták.)<sup>37</sup>

Az agrármunkások érdekképviselője talán Olaszországban volt a legszervezettebb. Az 1901-ben alakult és a regionális ligákat összefogó szakszervezet (Federterra) azonban 1915-ben megegyezett a munkaadókkal és a tartományok képviselőivel: a sztrájkokat és a kollektív szerződéseket a háború idejére felfüggesztették, a nagybirtokosok viszont elismerték a Federterra működését.<sup>38</sup> Ezek a munkák tehát a termelési és a tulajdonviszonyok által meghatározott társadalmi kategóriákat vizsgálták, a csoportok közötti ellentétek gazdasági eredetűek (munkakonfliktusok), aminek a kormányzati szabályozása a munkavállalók intézményes legitimációját teremti meg és nemzeti integrációját segíti.

Az Alltagsgeschichte, valamint a történeti antropológia kínált ismét alternatívát. Ezen irányzatok számára „az anyagi és uralmi kényszerek történelmi hatékonyságának minden elismerése mellett, a lényeg az »agency« problémája, vagyis a hagyományosan túl kevés figyelemben részesült pauperizált, kiszorított és jogfosztott rétegek, csoportok, kultúrák és nemek elnyomottság-tapasztalata és cselekvési lehetőségei közötti összefüggés.”<sup>39</sup> Ennek megfelelően a „hétköznapi ellenállás” különböző formáit (például a gabona elrejtését, a sorozást elkerülő öncsonkításokat) vagy a hadviselő országokban kirobbanó éhséglázadásokat vizsgálták, aminek az értelmezésére a történészek E. P. Thompson jól bevált „morális gazdaság” fogalmát használták fel.<sup>40</sup> Az eltérő intenzitású és gyakoriságú,

---

<sup>35</sup> Horne 1991.

<sup>36</sup> Franciaországban a mezőgazdaságban dolgozók száma 1911 és 1921 között másfél millió fővel csökkent. Ziemann 2014: 403.

<sup>37</sup> Kölling 1996: 216–230; Ziemann 2014: 404.

<sup>38</sup> Ziemann 2014: 404–405.

<sup>39</sup> Medick 1988: 75.

<sup>40</sup> Thompson 1971.

a városokban és a falvakban egyaránt előforduló erőszakos akciókban azonban nemcsak az élelmiszer-hiány, az áremelkedés, az elosztásban észlelt igazságtalanság, valamint a hatóságok tétlenségével vagy arroganciájával szembeni elemi düh, hanem a háborúellenesség is közrejátszott.<sup>41</sup>

Az 1980-as évek végétől egy újabb fordulat vezetett a világháború kultúracentrikus értelmezéséhez. Nem a kultúra szféráinak, a háború szolgálatába állított szellemi és tudományos élet, a művészetek bemutatásáról van ebben az esetben szó,<sup>42</sup> hanem a háborúhoz kapcsolt politikai, gazdasági és társadalmi jelenségek kortárs észleléseinek, a jelentés- és értelemadás kognitív, valamint diszkurzív folyamatainak vizsgálatáról. A „háborúkultúra” jól hangzó fogalma orientálta a történészeket, akik arra a kérdésre például, miért tartott ki a hátszág oly hosszan a háború mellett, a radikalizálódó erőszak és az ellenség folytonos gyűlöletkeltésre alkalmas reprezentációit, illetve ennek tudatpszichológiai hatásait jelölték meg.<sup>43</sup> (A társadalmi brutalizáció a civilizáció folyamatát, vagyis az erőszak „eltávolítását” szakította meg, ami a világháború politikai következményeinek értelmezésére is lehetőséget kínált.)<sup>44</sup>

A kulturális és a nyelvi fordulat változatos témákban konkretizálódott: a háború hogyan alakította át a korábbi normákat és értékeket, a társadalmi csoportok „nyelvét” és reprezentációit, a társadalom átalakítására milyen elképzelések (jövőképek) születtek. Franciaországban például a falvakból származó munkavállalókkal szemben, a jól képzett és szervezett fémipari munkások egy új, radikalizálódó („forradalmi”) nyelvet kezdtek beszélni, vagy a hadiiparban dolgozó nők sztrájkjai osztályazonosságukat (identifikációjukat) erősítették, a munkaadók viszont az „apolitikus nők” diszkurzív hagyományát követték.<sup>45</sup> Németországban az ipari vagy agrárállam perspektívájáról folytatott viták élénkültek meg, melyek az ipari életvilág és az agrármentalitások (mint

---

<sup>41</sup> Az itáliai földművesek például a háborút az éhínséghez, az aszályhoz, valamint a dögvészhez hasonlították, és a tiltakozó asszonyok már 1916-ban férjük hazaengedését és azonnali békét követeltek. Az újságok beszámolóí szerint a Milánó környéki parasztok a caporettói vereség után rizottóval várták az osztrákokat, akik azért jöttek, hogy „lecsapják a háborút akaró urak fejét és segítsenek a szegényeken.” Procacci 1989: 36–43; Corner–Procacci 1997: 230–231; Engel 1997: 696–721.

<sup>42</sup> Erre Mommsen (Hrsg.) 1996.

<sup>43</sup> Marc Bloch, aki részt vett a háborúban, az 1920-as évek elején írt tanulmányában a kegyetlenkedésekről terjedő s a legendákból és a történelmi képzetekből („kollektív reprezentációkból”) táplálkozó rémhíreket vizsgálta. Audoin-Rouzeau–Becker 2006: 35–36, 48–49, 84–86. Ernst Jünger az eszkálálódó erőszakot mindent elnyelő Molochnak nevezte, melynek a katonák és az otthoniak egyszerre voltak a megteremtői és az áldozatai. Jünger 1928: 18.

<sup>44</sup> Mosse 1991. A „kultúra” különböző definícióiról és partalanná váló használatáról Eley 2010: 167–179. Az új kultúrtörténetről Hunt 1989: 1–22.

<sup>45</sup> Perrot 1992: 27; Downs 1993: 114–148.

sajátos „különböző idejűségek”) konfliktusait is magukba foglalták.<sup>46</sup> A német protestáns teológusok és világi értelmiségiek egy csoportjának nagy ívű társadalmi programja szerint a világháború a népközösség alternatívájaként a polgárság és a munkások szociális és demokratikusan szerveződő közösségét teremti meg („soziale Arbeitsgemeinschaft”), melynek vezetésére a 19. századi rendies jellegű képzett elit (Bildungselit) helyett egy modern integratív elit (Integrationselit) lesz alkalmas.<sup>47</sup>

Az újabb gender-megközelítések között Elizabeth Jones a szászországi agrármodernizációt a mezőgazdaság, illetve a családi gazdaságokban végzett munka 19. században kezdődő „feminizációjával” (a nők terheinek növekedésével) és a női szerepek megítélésének változásával összefüggésben vizsgálta.<sup>48</sup> Krisztina Robert a nemek performativitását a társadalmi terek diszkurzív szemléletével (és Michel Foucault heterotópia fogalmával) egészítette ki. A brit paramilitáris önkéntes női alakulatokról folytatott korabeli viták szerint az igazolják, hogy a világháború a hagyományos nemi és térhasználati normákat (az otthon békéjét őrző nők és a fronton harcoló férfiak oppozícióját) forgatta fel.<sup>49</sup>

A nemzeti egység megteremtésének szintén változatos kulturális és nyelvi eszközei voltak. A hadviselő országokban a társadalmi csoportok szolidaritását, a közös áldozatvállalást erősítő egalitárius beszédmód terjedt el, mely egy átalakuló morális sztenderd jegyében, sokszínű kommunikációval, például a népszerű hírlapi karikatúrákkal bélyegezte meg a nagy vagyont szerző „nyerészkedőket” vagy az árufelhalmozókat és rejtegetőket, ami a bűnbakképzésre (a belső ellenség kijelölésére) is alkalmassá vált.<sup>50</sup>

A társadalom- és kultúrtörténet a katonai stratégiákra, valamint a fegyverek technikai paramétereire koncentráló hagyományos („élettelen”) hadtörténetírás megújulásához is hozzájárult, ami az I. világháború kutatását színesítette (például a megszállás és a civil lakosság ellen elkövetett erőszak, a hátszág és a front, mint a háború terei közötti kapcsolatok, a férfiasság és a hőskultusz, az emlékhelyekké vált csatateretek vizsgálata, a harci események antropológiai elbeszélése). Csupán a Magyarországon is jól ismert John Keegan-re utalok, aki a csatateretek brutalitásán (a test történetén) kívül, figyelmet fordított a rekrutációra, a katonai egységek társadalmi összetételére, valamint a parancsnokok és

---

<sup>46</sup> Mai 1995: 159–160. A fogalomra Bausinger 1989: 24–37.

<sup>47</sup> Wietschorke 2008: 225–251.

<sup>48</sup> Jones 2009: 93–106.

<sup>49</sup> Robert 2013: 319–349.

<sup>50</sup> Robert 1997: 104–132.

a közkatonák kapcsolatára is. (A brit önkéntes „cimborá”-zászlóaljokat például baráti, egyesületi, vállalati, szakszervezeti és egyéb közösségek alkották, melyek bajtársiasságával és patriotizmusával legfeljebb a német egyetemisták és középiskolások alakulatai vetélkedhettek.)<sup>51</sup> A lövészárkok társadalmi világa ugyanakkor a háborús mentalitásokra vonatkozó következtetéseket tett lehetővé: az angol munkások a gyárakban már elsajátították az engedelmességet és az uniformizált viselkedést, ezért tartottak ki lázadás nélkül a háború végéig, ezzel szemben a fegyelemhez és a fegyelmezéshez kevésbé szokott parasztkatonák zendülései és szökései a francia vagy az olasz hadseregben 1917-től mindennapossá váltak.<sup>52</sup>

\*\*\*

Magyarországon az I. világháború társadalomtörténeti kutatása hosszú ideig perifériára szorult. Ebben a polgárosodás korszakokon átívelő értelmezési modelljének népszerűsége,<sup>53</sup> valamint a politika és a társadalom szembeállítása egyaránt szerepet játszott (a politikatörténet sajátította ki a háborút, mint korszakhatárt). Néhány kísérletre azonban érdemes utalnunk.<sup>54</sup>

A marxi teóriát (a nyugat-európaiktól eltérő módon) Andics Erzsébet exponálta 1949-ben, aki a proletárforradalom előtörténeteként a munkásosztály háború alatti nyomorának növekedését (a női és gyermekmunka kizsákmányolását), az orosz forradalom hatására élénkülő sztrájkmozgalmakat, valamint a szociáldemokrata párt taktikáját mutatta be meggyőző történetírói retorikával.<sup>55</sup> A témát az 1960-as években Nevelő Irén folytatta. Az (osztály)harcos nyelvhasználat konszolidálódott, a szerző a munkáspárt politikájának „a sovinizmustól” a pacifizmusig terjedő változásán, a szakszervezetek erősödésén és a kormány döntésein kívül, a gyáripari munkásság összetételét, a foglalkoztatottság, valamint a nominál- és reálbérek iparágankénti alakulását (a munkáscsaládok

---

<sup>51</sup> Keegan 2000: 252–259.

<sup>52</sup> Keegan 2000: 369; Winter–Prost 2005: 94.

<sup>53</sup> Ezt használták a parasztságot réteggént leíró strukturalista és a paraszti kultúrára (életmódra) fókuszáló néprajzi vizsgálatok is. Gunst Péter egyetlen kötetben két tanulmányt írt az 1850 és 1914, valamint az 1919 és 1945 közötti agrártársadalomról, és a foglalkozási statisztikák alapján a történeti Magyarország felbomlásának szerkezeti következményeire utalhatott: az új határokon belül az őstermelők között a 100 hold alatti birtokosok aránya 66%-ról 53%-ra csökkent, a mezőgazdasági munkásoké és a cselédeké 33%-ról 46%-ra emelkedett. Gunst 1998a: 163–208; Gunst 1998b: 233–234; Kósa 1998; Bódy 2010: 7–8.

<sup>54</sup> A háború 1945 előtti magyarországi historiográfiáját összefoglalta Szóts 2020.

<sup>55</sup> „Hívebben nem szolgálták munkásárulók az elnyomó osztályokat, mint azt a jobboldali magyar szociáldemokrata vezérek tették.” Andics 1949: 24–78.

élelmiszerkiadásait) is vizsgálta, és bár a panaszbizottságok többször bérkorrekcióra kötelezték a tulajdonosokat, a reálbérek csökkenését igazolta.<sup>56</sup> Varga Lajos (változó nézőpontból) minden korábbinál részletesebben mutatta be az MSZDP politikáját és ideológiáját (az eszmei vitákat), és úgy vélte, hogy a párt 1918-ra nagy tömegeket integráló néppárttá és a demokratikus átalakulás megkerülhetetlen kormányzati tényezőjévé vált.<sup>57</sup> Végül (a marxizmussal nem vádolható) Bódy Zsombort említem, aki a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek szerepét a háborús szociálpolitikával (a munkaviszonyok, az élelmiszerellátás és a lakhatás szabályozásával), valamint a munka világának intézményesülésével összefüggésben vizsgálta, és arra a következtetésre jutott, hogy a szociáldemokrata mozgalom erősödését (a munkásság radikalizálódása helyett) az segítette, hogy a szakszervezetek képviselőit bevonták az említett szociális feladatok rendezésébe.<sup>58</sup> A figyelem tehát a munkáspárt és a kormány világháború alatti politikájára, valamint a tömegmozgalmakra irányult, miközben a munkásság összetételéről, a foglalkoztatás és az életszínvonal alakulásáról lényegében azzal a tudással rendelkezünk, amit a statisztikusok közvetlenül a háború után kialakítottak.<sup>59</sup>

Az említett munkák az etatizmus háború alatti erősödését igazolták, és ugyanez volt jellemző a parasztságot vizsgáló írásokra is. Módszeres és elmélyült kutatást talán csak Puskás Julianna végzett az 1950-es évek közepén, aki a kötelező ideológiai premisszákat és terminológiát nem kerülhette meg (a háború a parasztságra a legnagyobb nyomort zúdította és a falusi osztályellentéteket élezte), adatokban gazdag tanulmánya azonban nemcsak az állami beavatkozás különböző formáit, hanem a mezőgazdasági munkások és cselédek életszínvonalának (a bérek, sőt egy-egy család fogyasztásának) alakulását is bemutatta.<sup>60</sup>

A Kanadában élő Peter Hidast ideológiai előírások nem kényszerítették, az agrárium és a parasztság ökonómiai, de a kvantifikációtól tartózkodó megközelítése azonban

<sup>56</sup> Nevelő 1964: 64–86; Nevelő 1965: 1206–1227; Nevelő 1980.

<sup>57</sup> Varga 2010.

<sup>58</sup> Bódy 2005: 1457–1475. Ez azonban nem jelentett minden esetben sikeres megoldást. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja például arról számolt be 1917-ben, hogy a Weiss Manfréd gyárban a békelétszámnak megfelelő élelmiszer biztosított (3000 fő), holott a munkáslétszám 14 000 fő. Kende 1969: 90. (Varga Lajos szerint Bódy a panaszbizottságokat a munkáltatók szempontjából vizsgálta. Varga 2010: 33.)

<sup>59</sup> Például Dálnoki-Kováts 1921: 264–292.

<sup>60</sup> Puskás 1956: 283–362. Puskás egy másik, a hadigazdálkodást és az agráriumot vizsgáló tanulmányában arról számolt be, hogy egy pozsonyi kutatócsoport munkájában vesz részt, melyet a Történettudományi Intézet bízott meg a vármegyék háborús iratanyagának feltárásával. (A kutatócsoport eredményeiről nincs információ.) Puskás 1958: 136–138.

általánosító és leegyszerűsítő következtetésekhez vezetett.<sup>61</sup> Hanák Péter az 1970-es évek elején Magyarországon szokatlan szemléletű írásában a cenzúrahatóság iratai között megőrzött népi leveleket vizsgálta.<sup>62</sup> Kiindulópontja művelődéstörténeti volt: a 20. századdal kezdődő paraszti írásbeliség, a levélformulák és azok mintái foglalkoztatták, ám tartalmukból és nyelvükéből a népi érzelemvilágra és gondolkodásmódra (a mentalitásra) következtetett. Hanák hasonló európai kezdeményezésekre sem hivatkozhatott, Gyáni Gábor viszont (évtizedekkel később) a háborús erőszak kollektív tapasztalatának és a gyászmunkának elmélyülő nemzetközi kutatását reflektálva, a harcokban részt vett parasztemberek emlékezeit vizsgálta.<sup>63</sup>

Bihari Péter könyvében nagy sokára a középosztály is hallatott magáról. A szerző utalt Arthur Marwick modelljére és a totális háború, illetve a totalizálódás fogalmát is használta (a hátország politikai és társadalmi „törésvonalainak” bemutatása során), az újabb történetírói irányzatokat és szemléletmódokat azonban (az *Erfahrungsgeschichtét* vagy a kulturális és nyelvi fordulatot) figyelmen kívül hagyta. A kötet a konfliktusok közül a zsidókérdésre koncentrált, és a háborút a zsidóság erősödő gazdasági és kulturális pozíciói, valamint a keresztény középosztály válsága következtében elmélyülő antiszemitizmus miatt tekintette fordulópontnak. Bihari tehát a hazai zsidóságra, illetve a középosztály megosztottságára és ennek keretében a modernizációra vonatkozó hagyományos értelmezési sémákat vetítette a háborús évek összetett társadalmi és mentális világára.<sup>64</sup>

Még egy történetírói pályáivra érdemes utalni. Szabó Dániel (aki bevallottan hadtörténésznek készült) az 1970-es évek közepén Magyarország Szerbiával szembeni hadicéljairól írt kismonográfiát, a politikatörténet azonban eszmetörténeti epizódokkal (például a turáni rokonság közvéleményt alakító mítoszának bemutatásával) egészült ki.<sup>65</sup> Majd a szerzőt a dualizmus kori választások, a pártélet és a politikai kultúra vizsgálata után a háború mentalitástörténete vonzotta. A propagandáról és a reklámról írt tanulmányokat (aminek a technikája ezekben az években változott meg alapvetően), a

<sup>61</sup> „A paraszt készpénzét elvásárolta, növelte bankbetétjét, eldugott belőle valamennyit a ház körül, földet vett, kifizette régi adósságait és vásárolt a jól kamatozó államkötvényekből.” A szöveg először angolul, majd magyarul jelent meg. Hidas 1980: 169–195; Hidas 1983: 14–29.

<sup>62</sup> Talán jellemző, hogy a tanulmány nem történeti szakfolyóiratban, hanem a *Valóságban* jelent meg. Hanák 1988 [1973]: 62–87.

<sup>63</sup> Gyáni 2007: 227–237. Romsics Ignác levelek, önéletrajzok és memoárok alapján szintén a háború paraszti tapasztalatát és emlékezetét mutatta be. Romsics I. 1979: 127–144; Romsics I. 2015: 173–194. A frontélmények „népi” vagy „plebejus” emlékezetéről Romsics G. 2010. 190–196.

<sup>64</sup> Bihari 2008. A kötetet alaposan kritizálta Bódy 2009: 264–267.

<sup>65</sup> Szabó 1976.

nemzeti áldozatkészség szimbólumairól, a katonadalokról, a vallási életről és a populáris színelőadásokról, olyan témákról, melyek az egykori azonosulás- és kollektív cselekvésformákat, a háború és az alakuló tömegtársadalom, mint kulturális jelenség egymásra hatását szemléltették.<sup>66</sup>

Az évfordulók mindig a történelmi eseményekre irányítják a figyelmet és a kutatásokat ösztönözhetik. Így volt ez Magyarországon is a világháború centenáriumán. Egyetemek, levéltárak, múzeumok és könyvtárak rendeztek konferenciákat és kiállításokat, határon innen és túl gyűjtötték az írásos, képi és tárgyi emlékeket, tudományos kiadványok, valamint egykori memoárok és naplók jelentek meg,<sup>67</sup> és a háborút a public history is birtokba vette. A korábbi érdektelenséget a „múlt-túltengés” váltotta fel,<sup>68</sup> a történészek, etnográfusok, kultúrantropológusok, irodalom- és művészettörténészek által írt tanulmánykötetek tematikai sokszínűségét (a hazafias kerámiáktól a személyes és családi történetek sokaságán át a tábori bordélyokig) a „háborús hétköznapiak” vagy a „mindennapok kultúrájának” címkéjével jelölték.<sup>69</sup> Az első világháború, illetve annak társadalom- és kultúrtörténeti kutatása tehát, mielőtt egy átgondolt és következetes módszertant kialakított volna, „darabokra hullott.”

\*\*\*

Ami a saját témaválasztásomat illeti, semmi „rendhagyót” sem említhetek. A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén 2014-ben indult A Nagy Háború hatása a vidéki kultúrára című OTKA-kutatás, melynek során azzal a kihívással találkoztam, hogyan ábrázolható a (paraszti) társadalom egy rövid, „eseményközpontú” történeti periódusban, és miként adaptálhatóak és kapcsolhatóak össze az említett paradigmák úgy, hogy az új tudást kínáljon. Bár vannak olyan vélemények, melyek szerint a háború és a béke ugyanannak a társadalomnak az egymást követő természetes létállapota,<sup>70</sup> az I. világháború időszakát én inkább válságként értelmezem. Nemcsak politikai, gazdasági és demográfiai értelemben, hanem a társadalmi normák hirtelen meggyengülése vagy átalakulása (Émile

---

<sup>66</sup> Szabó 1994: 59–84; Szabó 1999: 185–198; Szabó 2007: 44–62; Szabó 2011: 139–146; Szabó 2013: 338–348.

<sup>67</sup> Például Babos–Pintér (szerk.) 2016; Pintér (szerk.) 2018; Jagadics (szerk.) 2018.

<sup>68</sup> A kommemorációt az „európai testvérháború” dehistorizált képzelete és a „békévé oldja az emlékezés” pátosza uralta, és a katonák valamennyien áldozatokká váltak.

<sup>69</sup> Török–Závodai (szerk.) 2016; Kaba (szerk.) 2017; Glässer–Mód (szerk.) 2018.

<sup>70</sup> Pollmann 2011: 14.

Durkheim az anómia fogalmát használta)<sup>71</sup> és a parancsolóvá váló értékrendszerek és magatartásminták, illetve a társadalmi gyakorlatok közötti konfliktusok erősödése miatt. A szociál- és a kultúrantropológia válságfogalma is rokonítható ezzel: a válsághelyzetek az egyének, valamint az egyén és a csoport kapcsolatát (a csoportképződést és a csoporthierarchiákat), a kulturális minták használatát, a társadalomról alkotott reprezentációkat, a társadalmi rend képzetét változtatják meg.<sup>72</sup> A válságtapasztalat például megújítja vagy újraértelmezi a vallásos hitet és gyakorlatokat, melyek megerősíthetők, de gyengíthetők is a társadalmi struktúrákat és intézményeket.<sup>73</sup>

A krízis jogi szabályozást, az életvilágba történő kormányzati beavatkozást igényelt, ami reakciókat (sokféle egyéni és közösségi alkalmazkodást) váltott ki. Nem indokolt ezért az állam és a társadalom különválasztása, kapcsolatuk vizsgálata a hatalom mint politikai döntések, a lokalitásokhoz kötött gyakorlatok, valamint a személyes viszonylatok dinamikájának megértését segítheti.

A különböző történetírói irányzatok képviselői egyetértettek abban, hogy a világháborúnak jelentős hatása volt a struktúrákra és az egyénekre, aminek az összekapcsolására Anthony Giddens „strukturálódás” elmélete ad lehetőséget. Az angol szociológus szerint a struktúra és az emberi cselekvés (agency) kölcsönös, folytonosan alakítják egymást, illetve a struktúrák a szubjektumok mindennapi tudásaként válnak valósággá, és ezáltal orientálják a cselekvést.<sup>74</sup> Ez a szociálkonstruktivista szemlélet, valamint a társadalmi és kulturális jelenségek összefűzése lehet alkalmas a világháború alatti társadalom és konkrétan a parasztság vizsgálatára.

Nem társadalomtörténetet írtam tehát, nem vettem figyelembe a parasztság (a paraszti kultúra) táji és települési tagolódásának különbségeit sem, és le kellett mondanom egy-egy falusi közösség részletes vizsgálatáról is, ami a gazdasági és társadalmi életviszonyok legteljesebb analízisét valósíthatná meg. Az egyes fejezetekbe a kultúratudományos témákat és szempontokat próbáltam beilleszteni. A paraszti munkavégzés, a termelés és

---

<sup>71</sup> Durkheim 1967.

<sup>72</sup> Beck–Knecht 2012: 59–76.

<sup>73</sup> Riesebrodt 2000: 45–47. Jacob Burckhardt a fegyveres konfliktusokat szintén a történelmi válságok sorában helyezte el, és szerinte egy nép nemzeti erejét a háborúban ismeri meg, mely minden élet és vagyon egyetlen pillanatnyi célnak való alárendelését követeli meg. Burckhardt 2001: 169–170. A világháború előzményeinek és következményeinek kauzális vagy determinista történetfilozófiai értelmezéseiben a válságnak ugyancsak meghatározó szerep jutott. Oswald Spengler, aki 1918-ban fejezte be a *Nyugat alkonyát*, a világháborút a „történelmi válság külső formájának” tekintette, Raymond Aron pedig a II. világháborúba torkoló 1920-as és 1930-as évek válságtapasztalata alapján alkotta meg az „új harmincéves háború” kifejezést. (A történészek körében népszerű „őskatasztrófa” is a válság retorikai alakzatai közé tartozik.) Spengler 1995: 93; Wehler 2010: 23–24.

<sup>74</sup> Giddens 2013a: 11–24; Giddens 2013b: 55–95; Gyáni 2020: 204–205.

az értékesítés (a piacok) vizsgálata során (az állami szabályozáson kívül) foglalkoztam a nők szerepével, a különböző tudásformákkal és gazdasági víziókkal, valamint a (csere)kereskedelem rítusaival és hálózataival, majd az egyre erőszakosabb rekvirálásokkal szembeni egyéni és közösségi ellenállási formákat mutattam be. Aligha kétséges, hogy a világháború alaposan felforgatta a jövedelmi viszonyokat, munkámban arra is kitérek, ennek, illetve az életszínvonalnak, a vagyonosodásnak, a szegénységnek vagy az ínségnek miféle tapasztalatai és jelentései voltak a falusi világban (és hogyan határozható ez meg a történész számára). Nem hiányzik ez a szempont a következő fejezetből sem (*A politika terei*), miközben a parasztság participációját, valamint az agrárérdekképviselők és a Kisgazdapárt tevékenységét vizsgáltam.<sup>75</sup> A háború a hátszágban számtalan személyes és csoportkonfliktust generált (ezek a struktúrákat forgatják fel, és a társadalom működésére egészen élesen világíthatnak rá), a félelmek és a sérelmek, a bizalmatlanság és a bizonytalanság erőszakot szült, melynek a nők és a hadifoglyok szexuális viszonyához, valamint a nemzetiségek együttéléséhez köthető formáival önálló fejezet foglalkozik. A háborús propaganda a parasztságot is elérte, a felhasznált eszközök (szövegek, beszédek, szavak) vizsgálata módot ad – a mentalitástörténeten túllépve – a kollektív reprezentációk,<sup>76</sup> valamint magát a „parasztot” észlelő, illetve változó (jövőbeli) és változatlan („örök”) társadalmi szerepeit vizionáló diskurzusok szemléltetésére. Végül, az 1918 őszi falusi események már a világháború közvetlen következményeit jelzik.

E tematika kialakításakor nem mellőzhettük, és a további módszertani tájékozódás során sem hagyhatjuk figyelmen kívül a felhasználható forrásokat. Szabó István 1961-ben arra az ellentmondásra hívta fel a figyelmet, hogy az írott források alapján könnyebb egy 15–16. századi jobbágy, mint egy 1880-as években élt kisbirtokos paraszt gazdaságvitelét megismerni. A neves agrártörténész arra utalt, hogy a földesúri levéltárakban a jobbágyok gazdálkodására és háztartására gazdag forrásanyag maradt meg, majd hozzáfűzte, a kormányzati és közigazgatási szervek iratai kárpótolhatják a 19.

<sup>75</sup> A diszkurzív (kommunikatív jellegű) vagy interpretatív politikatudomány a politikai cselekvést, a társadalmilag és kulturálisan meghatározott intézményeket, valamint a politikai szereplők interszjektív értelem- és jelentésadását is a politikai „valóság” részének tekinti. Szabó 2016: 13, 33–34.

<sup>76</sup> Ezek szintén a kommunikációval, illetve a narrativitással fűződnek össze. Serge Moscovici e fogalmat képzetek, eszmék és metaforák „hálózatával” azonosítja, ami az individuum számára a társadalmi világukban való tájékozódást teszi lehetővé, és e világ megnevezésére alkalmas „kódokkal” látja el őket. Moscovici 1973: XIII. Egy másik tanulmányában a szociális reprezentációkat „specifikus megértési módokként és a már ismert dolgok kommunikálásának módjaként” határozza meg, és azok közvetítőjét, a nyelvet (a verbális és a jeleket használó nem verbális nyelvet) is figyelembe részesíti. Moscovici 2002: 227.

század kutatóit, még ha az „aktákon keresztül nem is könnyű a gyakorlati élet, a valóság lüktető tényeihez eljutni.”<sup>77</sup> A világháború alatt erősödő állami beavatkozás, a termelés, a piac, a munkavégzés és a fogyasztás bürokratikus kontrollja gyarapította a központi és a megyei közigazgatás iratait, ezek „jogi formalizmusa” a hétköznapi „valóság” sokféleségét nemritkán valóban elfedte. Az aktákban ugyanakkor a kisgazdák és a mezőgazdasági munkások kérvényeire és panaszaira bukkantunk, melyek az alkalmazkodási formákról, a hivatali nyelvhasználat pedig a paraszti világ hatalmi megítéléséről tanúskodik.

A világháborúnak a felhasználható források (és a történész) szempontjából káros hatásai is voltak. Csak néhány példát említek: a járásbíróságok, mint telekkönyvi hatóságok a feladatukat nem tudták ellátni, a kataszteri munkák és a tagosítások megszakadtak, a falusi egyesületek felbomlottak, a képviselőtestületek vagy a presbitériumok rendszertelenné váló üléseinek jegyzőkönyvei a hatóságok rendeleteit rögzítették.<sup>78</sup> Ezért, miként említettem, le kellett mondanom egy-egy falu részletes, illetve mikroléptékű vizsgálatáról,<sup>79</sup> a termelésre, a birtokforgalomra vagy az iskolai mobilitásra vonatkozó néhány statisztikai adatot, valamint háztartásstatisztikát viszont felhasználhattam.

A személyes dokumentumok (levelek, naplók, visszaemlékezések) keletkezésének kedvezett a háború, sőt Vajda András úgy vélte, hogy 1914 és 1918 között a magyar és az európai parasztság valósággal „grafománná” vált. „A fronton tapasztalt szörnyűségek elől a katonák az írásba menekültek.”<sup>80</sup> A grafomániának más okai is voltak (például az információszerzés a családi gazdaságról, és a levelezés a szóbeli kommunikációt helyettesítette), de az események nemegyszer krónikaszerű megörökítése valóban arra utal, hogy azok a katonák és az otthoniak számára is különös jelentőségre tettek szert.<sup>81</sup> Majd az események történetekké, családi és egyéb csoportelbeszélésekké váltak, melyek

---

<sup>77</sup> Szabó 1976: 357–358; Orosz 1989: 357, 368.

<sup>78</sup> A tájékozódásom nem lehetett teljes. A községi iratokat az I. világháború előtt és azután sem kellett a levéltárakban elhelyezni, majd 1947-ben a papírhiány miatt rendelték el nemcsak a törvényes keretek közötti, hanem az „azon felül lehetséges” selejtezéseket. A községi irattárak nagy része ekkor pusztult el, és amikor néhány évvel később elkezdődött a maradék begyűjtése, a levéltárosok az iratokat nemritkán a tanácsháza padlásán és pincéjében ömlesztve találták meg. (Az irat-megsemmisülés okai között az egykori „bürokrácia elleni harcra és a múlt írásos emlékeinek gyűlöletére” is fény derült.) Major 1994: 62–69.

<sup>79</sup> Külföldön se szeri, se száma a háború alatti városi társadalmakról írt monográfiáknak, viszont egyetlen falu sem keltette fel a történetírói érdeklődést.

<sup>80</sup> Vajda 2018: 35.

<sup>81</sup> Zádori Sándor hódmezővásárhelyi parasztember például 1916-ban írta meg verses elbeszélését. („Megérkeztünk szerencsésen Szegedébe.//Jelentkeztünk délután az ezredünk be.//Melynek negyven hatodik ezred a neve.//Első mars batalionba osztottak be.//) Bernátsky 2017: 171.

a háborút emlékezeti vagy tapasztalati korszakká és a résztvevőket generációvá alakították.<sup>82</sup> A leveleket máskor az élő beszéd természetessége (vagy az egykori „intelligens osztályok” szerint igénytelensége) jellemezte.

A felhasznált források között végül a sajtót említem. Nemcsak az írás, hanem az olvasás (az információszerzés) igénye is erősödött a háború alatt,<sup>83</sup> és a kormányzati propagandát szolgáló, illetve a hatóság által kontrollált nyilvánosság a többség „képzetének megteremtésére” (vagy a néphangulat alakítására) válhatott alkalmassá.<sup>84</sup> Ezzel az értelmezéssel rokonítható Pierre Nora véleménye, aki az esemény fogalmát a 20. századi (manipulatív) tömegkommunikációból vezette le. Az esemény szerinte a hírrel, az aktualitással fűződik össze, melynek jelentését és jelentőségét a kommunikatív használata adja.<sup>85</sup> Ebben az értelemben a hadikölcsön-jegyzés, a rekvirálás vagy egy földműves asszony orosz hadifogollyal létesített szerelmi viszonya is eseménnyé vált (nevezhetnénk talán mikroeseménynek), melyek értelmező kontextusát a világháború makroeseménye adta.

A különböző források egymásra reflektáló vizsgálata részben talán áthidalhatja a régi módszertani dilemmát, a térben elszórt adatok (esetek) óhatatlan szelektálásának és az ezekre alapozott általánosítás, a reprezentativitás konfliktusát, és (a társadalom- és kultúrtörténeti nézőpontok összekapcsolásával kiegészítve) a magyarázat és megértés merev szembeállítását haladhatja meg.<sup>86</sup>

---

<sup>82</sup> Egy földműves veterán unokája arra emlékezett, hogy „ült a gondolkozó székibe, oszt mesélt a röttentő körülményökrül, mög elővötte a naplóját a sublót fiókból, olvasott föl abból is.” Nagy 2017: 154; Gyáni 2000: 88–89. Martin Heidegger közvetlenül a háború után alkotta meg az „esemény” ontológiai, a lét tapasztalatához vagy megéléséhez fűződő fogalmát: „A megéltek [elsajátító] események [...] , én magam sajátítom el a magam számára, s az a maga lényege szerint sajátítódik el.” Idézi Nyíró 2023: 256.

<sup>83</sup> A *Pesti Hírlap* példányszáma például, talán túlzó becslések szerint, elérte a félmilliót. Sipos 2010: 103–108.

<sup>84</sup> Lukacs 2004: 138. A magyar lapok a propagandát (főleg ha az ellenséges) elítélték, és a konzervatívok a tömegsajtó veszélyeit hangsúlyozták (a hagyományos társadalom normáit és erkölceit rombolja). Klestenitz 2016: 290–291. A cenzúráról M. Kondor 1975: 75–82.

<sup>85</sup> Sohajda 2002: 285; Takács 2016: 162.

<sup>86</sup> Heller 2001: 182–184.

## I. A paraszti munkavégzés és a munkaviszonyok változása

### 1. Az agrárnépesség a hadseregben

A monarchiai hadsereg és a magyar honvédség társadalmi összetételéről statisztikai összesítések hiányában nem lehetnek pontos ismereteink,<sup>87</sup> a szolgálatot teljesítő mezőgazdasági népességre vonatkozó korabeli becslések a munkaerőhiányt tartották szem előtt, a tapasztalatokat és az egyéb reflexiókat a parasztságról alkotott sztereotípiák alakították. Az 1910-es népszámlálás szerint a keresők száma az agráriumban 5 és fél millió fő,<sup>88</sup> az agrárszociológus Balkányi Béla ebből a hadköteleseket, a besorozott népfölkelőkkel együtt, körülbelül 1 millió főre becsülte (18%).<sup>89</sup> A települések vezetői a helyi arányokról számoltak be. Kecskemétről 1915 nyaráig 9000 ember vonult be, közülük 5–6000-en birtokosok és bérlők, valamint napszámosok és gazdasági cselédek voltak. (Az otthon maradtak „munkaértéke életkoruk és testi állapotuk miatt” alacsonyabb.) Székesfehérváron a második háborús év végén a „gazdaközönség” 85%-a teljesített katonai szolgálatot, Tiszafüreden a „dologképes embereknek” ugyancsak 85%-a volt katona, és Győrben is a „java ifjú és férfi erejükben lévő mezőgazdák” közül hiányoztak a legtöbben, míg a felmentettek korosabbak, akik számára a nehéz mezőgazdasági munkák végzése már lehetetlen. Hajdúböszörményben 1917–1918-ban a férfi mezőgazdasági munkaerő száma 4963 főről 3477 főre csökkent. Somogy vármegye alispánja 1916 nyarán a munkaerőhiányról készített kimutatást. A kisgazdák 796 kaszást és 1109 marokszedőt, az uradalmak 2954 kaszást és 5057 arató „segédmunkást” tudtak felfogadni, a hiányzó aratók száma az előbbieknél 16 276 fő, az utóbbiaknál 17 550 fő volt.<sup>90</sup> Csak néhány település kimutatását idéztem, melyek eltérő módszerrel készültek, és a használt társadalmi kategóriák is különbözőek, mégis a statisztikai reprezentativitás

---

<sup>87</sup> 1914–1915-ben a 19 és 42 év közöttieket, majd az általános hadkötelezettség módosítása után a 18 éveseket, valamint a 42 és 50 év közöttieket hívták be a hadseregbe. MNL OL K 27. 1914. augusztus 17; 1914. augusztus 31; 1915. január 21; 1915. február 20; 1915. április 19.

<sup>88</sup> Önálló gazda 2 millió fő, segítő családtag 1,7 millió fő, gazdasági cseléd félmillió fő, mezőgazdasági munkás és napszámos 1,3 millió fő.

<sup>89</sup> Balkányi Béla: A mezőgazdasági munkaszervezet a háború alatt. *Köztelek*, 1914. december 21. 2757.

<sup>90</sup> Az uradalmak tehát kedvezőbb helyzetben voltak. (A kisgazdák gabonával bevetett területe 1916-ban 193 600 kataszteri hold, az uradalmaké 209 784 hold.) MNL OL K 184. 1336. cs. 31. 97627/1915; 1382. cs. 62/a 15364/1915; 1385. cs. 62/a 15370/1915; 1588. cs. 62/g 71300/1916; 1936. cs. 62/g 55105/1918; Puskás 1956: 289–290.

igényével kívánták az agrártermelést egyoldalúan sújtó katonai behívások következményeit igazolni.

Az 1920-as népszámlálás gyűjtőívei a háborúban meghaltak számát és a foglalkozási csoportok szerinti megoszlását is rögzítették, aminek a célja a hadigondozás és a kommemoráció előkészítése volt. Ezekből az adatokból szintén nem következtethetünk a fronton harcolók társadalmi összetételére, mégis szemléletesen mutatják a „véráldozat” aránytalanságát, valamint a harctéri szolgálat alóli mentesítések és talán az emberélet értékének sorrendjét is.

1.  
táblázat

|                                      | Meghaltak<br>száma | Kereső<br>férfiak<br>száma<br>(1910-<br>ben) | Kereső<br>férfiak<br>aránya<br>(1910-<br>ben) | Veszteség<br>a kereső<br>népesség<br>%-ában | Veszteség<br>az összes<br>veszteség<br>%-ában |
|--------------------------------------|--------------------|----------------------------------------------|-----------------------------------------------|---------------------------------------------|-----------------------------------------------|
| Östermelés                           | 108684             | 1609439                                      | 49,83                                         | 6,75                                        | 69,75                                         |
| Iparforgalom                         | 35821              | 1218303                                      | 37,72                                         | 2,94                                        | 22,99                                         |
| Közszolgálat és<br>szabadfoglalkozás | 2822               | 147282                                       | 4,56                                          | 1,91                                        | 1,82                                          |
| Kmn. napszámos                       | 3865               | 75256                                        | 2,33                                          | 5,14                                        | 2,48                                          |
| Véderő (csak<br>tisztek)             | 379                | 7429                                         | 0,23                                          | 5,10                                        | 0,24                                          |
| Házicseléd                           | 485                | 17441                                        | 0,54                                          | 2,78                                        | 0,31                                          |
| Egyéb                                | 3743               | 154709                                       | 4,79                                          | 2,42                                        | 2,41                                          |
| Összes                               | 155799             | 3229859                                      | 100,00                                        | 4,82                                        | 100,00                                        |

Ezúttal is a módszertanból következő pontatlanságra kell utalni. A kereső férfiak száma a történeti, a meghaltaké a trianoni országterületre vonatkozik, és az östermelés kategóriája a csoport szocioökonómiai sokszínűségét elfedi, ráadásul a keresők és az eltartottak fogalma nehezen értelmezhető. Az említett aránytalanság mégis szembeötlő: a háborúban meghaltak, holtta nyilvánítottak és eltűntek csaknem 70%-át az agrárnépesség

adta, és a kategórián belül a legnagyobb veszteséget a mezőgazdasági munkások szenvedték el (63 910 fő).<sup>91</sup>

Az egykori tapasztalatok vajon megerősítik a statisztikák által sugallt képet, és a sorozás szempontjainak milyen reflexiói voltak? A behívásoknál és a felmentéseknél általánosan érvényesült (bár doktrínává biztosan nem vált), hogy a gyakorlatot és képzettséget igénylő ipari munkával szemben, a mezőgazdaságban nemtől, kortól és testalkattól függetlenül lehet bármilyen munkát végezni, illetve a bevonult agrárnépesség a családtagokkal, a hadifoglyokkal vagy a pótkeretekkel könnyebben pótolható. Gratz Gusztáv szerint legfeljebb a 20 kataszteri hold feletti gazdálkodókat mentették fel „bizonyos feltételekkel” a katonai szolgálat alól (Ausztriában ez a határ nem érvényesült), és az osztrák kormány Magyarország nagyobb arányú katonaállítási kötelezettsége mellett azzal érvelt, hogy a főként mezőgazdasággal foglalkozó magyar népesség „egészségesebb és testileg erősebb”, mint az iparosodottabb Lajtán túli területek lakossága.<sup>92</sup>

Farkas Geyza, a háború első hónapjait a *Huszádik Század* hasábjain értékelő nagybirtokos számára „közismert”, hogy a legtöbb hadiszolgálatra alkalmas újoncot a falusi körzetek biztosítják. A sorozáson megjelent legények 90%-ban vagy még nagyobb arányban válnak be, a városokban viszont ennek harmadrészét sem érik el, ezért a mozgósítás, mely kezdetben a 20–25 éves „legerőteljesebb” korosztályra terjedt ki, elsősorban a mezőgazdaságot fosztotta meg a szükséges munkaerőtől.<sup>93</sup> A Magyar Gazdaszövetség lapja az agrárius ideológiának megfelelően és a propaganda eszközeként mutatta be 1914 augusztusában a parasztság háborús részvételét. Milyen „hatalmas oszlopa a földmivelő osztály a honvédelemnek. A legkisebb falvak is százával küldték hadba fiaikat, és aligha fér kétség ahhoz, hogy a hadsereg túlnyomó zömét a földmivelők alkotják [...] A megmozdult nemzet soraiban megkapóan jelent meg a maga erkölcsi és gazdasági világával – a földmivelő nép.”<sup>94</sup> Az 1917-ben húszévesen bevonult Veres Péter a számadás igényével készített önéletrajzában a haderő társadalmi karakterét ábrázolta.<sup>95</sup> Abban az időben a harcoló alakulatok már többnyire „árva napszámosokból, az én

<sup>91</sup> Az áldozatok száma a történeti országterületen 380 774 fő volt, az östermelés vesztesége a 69,75%-os aránnyal számolva körülbelül 266 000 fő. Mike 1927: 631–632.

<sup>92</sup> Gratz–Schüller 1930: 153–154, 157.

<sup>93</sup> Farkas Geyza: Háborús mezőgazdasági szemle. *Huszádik Század*, 1915. 1. sz. 144.

<sup>94</sup> Földmivelők a háborúban. *Gazdaszövetség*, 1914. augusztus 15. 1301.

<sup>95</sup> „Az önéletrajz az egyén történetírása önmagáról, és ez úgy értékes a többi ember számára, ha csakúgy, mint a társadalomról szóló történetírás, a lehetőségig »objektív«”. Veres 1963: 516. (A munka 1937-ben jelent meg először.) Veres Péter háborús tapasztalatairól Papp 2014: 63–81.

osztályomból állottak, akik között kevés volt a rendesen írni-olvasni tudó ember. Az ilyenek a műszaki csapatoknál vagy az irodákban és a kórházakban és persze a hadiüzemekben voltak, mert a gépesedő háborúhoz mind több írástudó ember kellett [...] A bevonultatott kispolgárok a gazdasági hivatalokban, az egészségügyi osztágokban, hadosztály-telefonoknál és a cipész- és szabóműhelyekben voltak, de akárhol voltak is, egy-két csillag legalább volt az álluk alatt.”<sup>96</sup>

Különböző narratívákat idéztem, melyekben a parasztság háborús részvételéhez más-más jelentések fűződnek. A hivatali feljegyzéseire és az emlékeire „támaszkodó” Gratz Gusztáv a kormánypolitika szempontját idézte fel: az egész társadalom a háború szolgálatában áll, és a mezőgazdasági munkaerő, mindenekelőtt az önellátó családi gazdaságokban, rugalmasan helyettesíthető. Farkas Geyza az első hónapok kollektív tapasztalatát osztotta meg, és interpretációjában az életerős falu és a fizikailag gyenge város (városlakó) sztereotip szembeállítás is megjelenik, az agrárius lap a földművelők mozgósításának eszmei tartalmait közvetítette. A társadalmi osztályával azonosuló és a bevonulás utáni élményeit leíró Veres Péter a hadviselésre is jellemző tömegesedést és bürokratizmust, illetve a „munkamegosztás” következményeit rögzítette: a foglalkozás, a képzettség vagy csupán az írni-olvasni tudás határozta meg az egyén helyét a hadszervezetben, az előmenetelét is ez befolyásolta, ezáltal a mezőgazdasági népesség a különösebb szakismeretet nem, legfeljebb a hosszabb-rövidebb ideig tartó kiképzés alatt elsajátítható készségeket, valamint fizikai erőt és állóképességet igénylő lövészárokharcban és a menetszázadokban „előnyt élvezhetett.”<sup>97</sup> Ezért szólt több szöveg egészséges, erős és külsőleg is tetszetős fiatal legényekről, mint ideális katonákról, és ezért voltak az áldozatokat összesítő statisztikában az őstermelők felülreprezentáltak.

<sup>96</sup> Veres 1963: 101–102. Idézi Papp 2014: 76. Szabó Pál önéletírásában ugyanezt rögzítette: a háború befejező szakaszában „olyan sívó szegényparaszt a század, mint a málé. Az ipari munkásokat már régén kivonták a frontokról a gyárakba, hadiüzemekbe, a módosabb parasztokat pedig felmentették, csak azok hullanak rakásra, akiknek semmijük sincs, vagy csak alig. Ez a tény megfellebbezhetetlen, hiszen úgy megismertem a századot, mint a tenyeremet. Ami pedig érvényes a századra, az érvényes az ezredre, s az egész hadseregére.” Szabó 1955: 74. Bárány Urmánczy Nándor (a Függetlenségi és 48-as Párt tagja) a képviselőházban azt kifogásolta, hogy egy elemi iskolai igazgatót és három tanítót, állásukat és intelligenciájukat figyelmen kívül hagyva, munkásosztagba soroztak. „Utat javítottak, sáncot ástak, és olyan felebbvalójuk volt, aki magánéletében a tehenész-mesterséget folytatta. (Felkiáltások bal felől: Hallatlan!)” *Képviselőházi Napló*, XXXV. 1917. március 31. 444.

<sup>97</sup> Katonai szakírók és publicisták írták *A világháború képes krónikája* című sorozatot, melynek 1914 októberében megjelent füzetében a korabeli hadviselést mutatta be: „A gyalogságnál fődolog, hogy jól masírozzon, érdeklődjék a puskája iránt, azt nyugodtan kezelje, ne legyenek nagy igényei és kitartóan megállja a helyét. Mindezek a tulajdonságok megvannak a szerb parasztban.” A cikk a szerb hadseregről szólt, de az elv a magyarban is hasonló lehetett. *A világháború képes krónikája*. 1914. október 18. 64.

A kieső munkaerőt azonban pótolni kellett, a továbbiakban ennek kormányzati és lokális stratégiáit vizsgálom, arra keresve választ, hogy a világháború miként alakította át a falusi munkaviszonyokat, valamint a munka kulturális reprezentációit.

### 2. Személyes szolgáltatások, közerő

A hadiszolgáltatásokat szabályozó 1912. évi LXVIII. és az 1914. évi L. törvénycikk biztosította a helyi közigazgatás számára, hogy miniszteri felhatalmazással a 18 és 50 év közötti munkaképes embereket személyes szolgálatra kötelezzék, és a gazdasági munkák elvégzésére, térítés ellenében, közerőt vegyenek igénybe.<sup>98</sup> A földművelésügyi miniszter 1915. januári rendelete lakonikusan ismételte meg az 1914-es törvényt (az alispán felterjesztésére „hajlandó leszek a személyes szolgáltatás és a közerő elrendelésére a felhatalmazást megadni”), majd a miniszterelnök 1916 februárjában szabályozta a szolgáltatásra kötelezettek és a jogosultak körét. Aki a saját földjét nem megfelelő szorgalommal műveli vagy bérszántással foglalkozik, az köteles igaerejét mások számára rendelkezésre bocsátani, ami pedig az elvégzendő munkák sorrendjét illeti, elsősorban a hadba vonultak munkaerő nélkül maradt családtagjaira és olyan kiskorúakra, nőkre, munkaképtelenekre, valamint kisbirtokosokra kell tekintettel lenni, akik „földjük megművelésében segítségre szorulnak.”<sup>99</sup> A személyes szolgáltatást természetben kell viszonzni, ha ez nem valósítható meg vagy a térítési díjat<sup>100</sup> a jogosult nem tudja kifizetni, akkor azt a községnek vagy a törvényhatóságnak kell megelőlegeznie.<sup>101</sup> A kormány tehát, bár a törvényi felhatalmazása megvolt, a háború első két évében nem kívánt a munkaviszonyba avatkozni, azt a megyei hatóságoknak engedte át. Majd a személyes szolgáltatást, ami legtöbbször az igaerő felajánlását jelentette, a gazdaságukat elhanyagolókkal szemben, illetve a hadba vonultak rászoruló családtagjainak támogatására, azaz a munkamorál és a közösségi szolidaritás erősítése érdekében rendelte el, és a hagyományos munkacserét támogatta.

A vármegyék tisztviselői rendszeresen kérték a felhatalmazást a közerő kirendelésére, és sokféle indokra hivatkoztak. Háromszéken a bevonult kisgazdák birtokai e nélkül

---

<sup>98</sup> Az 1915. évi XIII. törvénycikk a korra vonatkozó kötöttséget feloldotta.

<sup>99</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 248–253; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 87–90.

<sup>100</sup> Ez 60%-kal volt magasabb, mint a háború előtt az adott településen érvényben lévő szakmány- vagy napszámber.

<sup>101</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 264.

műveletlenül maradnának, Turóc megyében a mezei munkák „fennakadnának.” A törökbecsei jóléti bizottság az Országos Hadsegélyező Bizottságnak jelentette, hogy a katonák hozzátartozói mindennap sírva keresik meg őket, mivel nem tudják a földjüket felszántani. Az Országos Gazdasági Bizottságnak átadott kukorica árát nem kapták meg, ezért bérszántásra sem gondolhatnak. Ugocsa alispánja az „uzsoráskodók” igáját kívánta felhasználni (az igaerő bére „hallatlan magasságra” emelkedett, ami a földek bevetését veszélyezteti), Kolozs vármegyében szintén azért kell a közerőt igénybe venni, mert a nép a szolgáltatások árát „igen felcsigázta”, és a szekszárdi polgármester is hasonlóan érvelt: 1915 tavaszán egy kocsi széna beszállításáért 20 koronát kérnek, ami nem áll arányban a széna árával, és az állattartást lehetetlenné teszi.<sup>102</sup> Csanád megye alispánja arra utasította a szolgabírákat, hogy a munkájukat hanyagul végzőket személyes szolgálatra rendeljék ki, aki ennek nem tesz eleget, azt két hónapig terjedő elzárással vagy 600 korona bírsággal kell büntetni. Baranya Vármegye Gazdasági Egyesülete szerint a munkaerőhiány 1915 tavaszán nem tűri meg a „földművelő nép bármely rétegénél a munkakészség bármilyen csekély mértékű apadását”, ezért olyan intézkedések szükségesek, melyek a „munkára kötelezettség érzetét” felkeltik. Az egyesület vezetői ugyanis azt tapasztalták, hogy a „nép azon része, mely bár teljesen munkabíró, de jobb anyagi viszonyok között él, és földjének saját kezével való művelésétől elszokott, még a jelenlegi rendkívüli időkben is lealázónak véli magára nézve a munkát, és inkább uzoranaszámot fizet, minthogy kapát és kaszát vegyen a kezébe.”<sup>103</sup>

Az 1914 nyarán kezdődő sorozások már a következő év tavaszán munkaerőhiányt okoztak, aminek a pótlására elrendelt személyes szolgáltatások hatékonyságát sokan kétségbe vonták. Somogy vármegye alispánja szerint a 15 éves kortól 60 éves korig igénybe vehető férfiak, nők és gyermekek alig használhatóak,<sup>104</sup> a törökbecsei jóléti bizottság a közmunkát köztudomásúan a legsilányabbnak tartotta, és az 1916 elején felállított Honvédelmi Gazdasági Tanács tagjai a közerő kirendelésétől „nem sok eredményt vártak.”<sup>105</sup>

<sup>102</sup> Mindez a frontra küldött leveleknek is állandó témája volt. 1917-ben a Hajdú megyei Tukán egy hold felszántása 100 koronába került, a Somogy megyei Bodrogon egy ekéért naponta 50 koronát kellett fizetni. 1916-ban Csanád megyében egy hold felszántásáért ugyancsak 100 koronát kértek, amit az alispán, hogy a földek ne maradjanak műveletlenül, 28 koronában maximált. HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Első világháborús gyűjtemény. 4447. doboz; A szántás munkabérét is maximálták. *Igaz Szó*, 1916. október 15. 4.

<sup>103</sup> MNL OL K 184. 1384. cs. 62a 16935/1915; 96548/1915; 96562/1915; 99138/1915; 1385. cs. 62a 15370/1915; Tóth 2002a: 79–91.

<sup>104</sup> A törvényben megszabott korhatár 18-tól 50 éves korig terjedt.

<sup>105</sup> A tanácsba valamennyi minisztérium delegált tagokat, feladata a mezőgazdasági termelés katonai szervezése, illetve a hadiszolgáltatások, a rekvirálások és a szabadságolások ellenőrzése volt. MNL OL K

A közérő igénybevétele visszaélésekre adott alkalmat, melyek személyes tapasztalatait, valamint a közigazgatási iratokban elfedett részleteit az aktorok panaszaiból ismerhetjük meg. A gyulai Gáborják Ferenc 1916 májusában a földművelésügyi miniszternek írt levelet:

*A település „földművelésügyével megbízott egyének különösen a kisebb földművelők elsősorban igénybevételét tartják szem előtt, midőn Lendvai Mátyás 52 holdas gazdának a saját földje még nincsen felszántva, holott a föld mennyisége után módjában állana, hogy a földjének megmunkálására kellő munkaerőt tartson. Azonban azon számításban van, hogy földje a földművelés ügyeivel megbízott egyének közbenjárásával a kisföldművelők által úgyis megmunkáltatik, már egy ízben ki voltunk rendelve 5 iga vagyis 5 eke 10 ember és 20 ló. Megjegyzendő, hogy egyenként csak 2 lóval rendelkezünk, és egy ekébe kettőnknek a lova volt befogva olyan földet munkálni, hogy fél 2 órától estig nem voltunk képesek többet felszántani, mint 2070 négyszögölet. Kukoricaföldet is megkíséreltük szántani, másfél napot töltöttünk kint, holott egyikünknek sincs a saját földje teljesen megmunkálva, és most másodízben is kirendelték azokat, akik már voltak, olyan is aki a harctéren szenved, és a másik pedig olyan, kinek a saját gyereke a harctéren van, és ezáltal a saját földünk kiszáradt és nem bírjuk bemunkálni [...] És vannak többen olyanok is, akik most több földet vesznek haszonbérbe azon számítással, hogy azt olcsó áron megmunkáltatja, és a termést haza szállíttatja, holott eddig nem volt földjük haszonbérbe, mert ha amúgy munkáltatja, nem képes annyiért munkáltatni. Ha a saját földeinket bemunkálhatjuk szívesen elmegyünk oly egyének földjét bemunkálni kik a harctéren szenvednek hogy a földjük üresen ne maradjon, igazság szerint azokat illetné meg az elsőbbség.”<sup>106</sup>*

184. 1385. cs. 62a 15370/1915; 1588. cs. 62/g 70999/1916; 71300/1916; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 481–494; Tóth 2002a: 89. Az igénybe vett közérő különböző birtokkategóriák közötti megoszlásáról a Kolozs megyében 1915 szeptemberében készült statisztikai összesítés áll rendelkezésünkre. A szántáshoz a kolozsvári járásban 7 birtokosnak 273 eke- és borona fogatot, a mocsai járásban 1 birtokosnak 30 fogatot, a nagysármási járásban 2 birtokosnak 33 fogatot és Kolozsváron 1 birtokosnak 12 igát, a „kisbirtokosoknak” összesen 118 igát vettek igénybe. Kapálásra a kolozsvári járásban 2 birtokoshoz 400 kapást, Kolozsváron egy birtokoshoz 30, a kisbirtokosokhoz 900–1000 kapást rendeltek ki, a kaszáláshoz az előbbi járásban egy birtokosnál 80 munkásra volt szükség. Az aratáshoz a hídalmási, a kolozsvári és a nagysármási járásban 2-2 birtokos 230, 300 és 157 aratót, Kolozsváron 3 birtokos 265, a kisbirtokosok 600 aratót használtak fel. Kolozs megyében tehát a közérőt a nagybirtokokon vették igénybe, és csak a megyeszékhelyen részesültek ebből a „kisbirtokosok” is (akikről nincsenek pontosabb információink). Tóth 2002a: 90.

<sup>106</sup> MNL OL K 184. 1589. cs. 62g 72900/1916.

A levélíró több társával (a „kisebb földművelőkkel”) együtt az egyik nagygazdához rendelték dolgozni, ezért a saját földje műveletlen maradt.<sup>107</sup> Ez több alkalommal fordult elő, tehát gyakorlattá vált, amire az előjáróság „közbenjárásával” kalkuláló nagygazdák számítanak, a gazdálkodást is eszerint alakítják át (földet bérelnék). Hasonló sérelem<sup>108</sup> érte a fronton „szenvedőket” és a családtagjaikat, akiken Gáborják Ferenc szívesen segít vagy segítene. Nehéz eldönteni, hogy a levélíró igazságérzete és szolidaritása szólalt-e meg vagy a jogosultság sorrendjét meghatározó rendeleteknek akart megfelelni, amit a narráció szerint a településen nem tartottak be.<sup>109</sup> A polgármester az alispánnak írt levelében visszautasította a vádakát, és az eseményeknek más értelmezést adva, a közmunkák alól kibújó kisgazdákat támadta meg: „Azt tapasztaltam, hogy a földtulajdonosok a tengeri alá szántást az utolsó percre akarták halasztani. Gáborják egyike azoknak, akiknek az igája az adott időpontban pihent, és főleg olyan természetű ember, aki minden hatósági intézkedést törvénytelennek tart.”<sup>110</sup>

Az enesei Bodor Gizella szintén a földművelésügyi miniszterhez fordult:<sup>111</sup>

*„[...] már 1915 év óta azt igéri<sup>112</sup> hogy megmutat nem mehetünk sehová sem munkában, meg nemis arathatunk mert rövid idő múlva agyon leszünk csapva, amiért nem tetük meg az ő parancsát és így dolgozunk neki. 1916ban Szabó Kálmán nagybirtokos Enesei lakosnál aratunk részért és mindenből a 11 kereszt volt [...] a szegőcség úgy volt hogy ő is mindent haza fog rendesen takarítani, mikor felszólítottuk hogy vigye haza a mienket arra azt felelte, nem viszem haza ha ott rohad is el így is kilehet báni a szegény emberrel, és a babot is elopta a feles földről 4 kocszi trágyát kért hogy ad rá földet azt sem adot hát így ki lehet fizetni a szegény munkásembert semivel így dolgozunk ez rablás [...] már ött holnapja hogy nem ettünk főt ételt azt felelte a bíró hogy dögyözetek étlen nem kaptok lisztet*

<sup>107</sup> Lendvai Mátyás a Gyulavidéki Takarékpénztár pénztárnoka volt. (A panaszos a település „földművelésügyével megbízott egyének” nevét diszkréten elhallgatta.)

<sup>108</sup> A levélíró a „hajszolás” és a „hajtas” kifejezéseket használta, ami a közmunka igénybevételének erőszakos módjára utal.

<sup>109</sup> A tiszalúci özvegy Onda Mártonné 1916 júniusában szintén azt panaszolta, hogy a jegyző Grósz Jenő bérgazda részére 80 ekét rendelt ki. MNL OL K 184. 1588. cs. 62/g 72068/1916.

<sup>110</sup> MNL OL K 184. 1589. cs. 62g 72900/1916.

<sup>111</sup> A levelet Bodor Mihály és Bodor Szilveszter is aláírta.

<sup>112</sup> Bőjtös Lajos bíróról van szó.

*ugyis agyon lesztek csapva egy éjel rátok menek a levegőbe röpdül a házatok a szinet meg földgyujtják eszt mind azért teszi a bíró mert nem dolgozunk neki ingyér.*”<sup>113</sup>

Az érvelő és az írásbeliség szabályainak inkább megfelelő előző levéllel szemben, Bodor Gizella a beszéd elevenségével sorolja a visszaéléseket. A bíró a saját földjén kívánta a panaszosokat dolgoztatni, a munkaviszonyt a hatalmaskodás és a kiszolgáltatottság jellemezte. Ugyanez érvényes a helyi nagybirtokosnak végzett munkára is: Szabó Kálmán a bíró és a jegyző „igen jó embere”, aki a feltehetően szóbeli megállapodást több ízben megszegte.

A szöveg, melyet az alispán „zagyvalékos írásnak” minősített, és a tartalmával nem foglalkozott, a háború pszichés következményére is utalhat. A többletmunkától, a nélkülözéstől és az éhségtől fizikailag kimerült, a sorozatos megaláztatások, testvére megsebesülése és mások igazságtalan felmentése miatt feszült asszony zaklatott idegállapotba került, ami erőszakos képzetekhez vezetett: a bíró gyilkoltatta meg az apját, és őt is, mint egy harctéri ellenséget akarja elpusztítani.

### 3. A közösségi, valamint a gyermek- és a női munka

A kormány a törvényhatóságok és a települések számára lehetővé tette a közmunka elrendelését, a hiányzó munkaerő pótlásának és a mezőgazdasági termelés biztosításának mégis másfajta lehetőségeit szorgalmazta, amire a földművelésügyi miniszter 1915. január 22-i, az alispánoknak címzett körrendelete utalt. Ghillány Imre minden talpalatnyi termőföld megművelésére buzdított, és a balkáni államok földművelőit állította példaként: ha ők összetartással és fokozott szorgalommal a több évig tartó háború ellenére<sup>114</sup> valamennyi agrármunkát el tudták végezni, akkor a „hazai föld szeretetének buzgalma” nálunk is eredményre fog vezetni. Az idősek, az asszonyok és a gyermekek megfeszített erővel dolgozzanak, és a hiányzó igákat egymás önzetlen segítségével pótolják.<sup>115</sup> A miniszter szerint az egyházak, a gazdasági egyletek, a tanfelügyelőségek és a gazdasági felügyelőségek tagjaiból álló vármegyei gazdasági intéző bizottságok,

<sup>113</sup> MNL OL K 184. 1937. cs. 62g 58237/1918.

<sup>114</sup> A miniszter a Balkán-háborúkra utalt.

<sup>115</sup> Ghillány néhány hónappal később eltérő következtetésre jutott: bár „mezőgazdasági hadjáratunk” eddig sikeres volt, a kisgazda-társadalom itthon maradt tagjai nem tudnak vagy nem akarnak a kötelességtudás „azon fokára felemelkedni, mely a termőföld parlagon heverését a lövészárkok elvesztésével” azonosítja. *Somogyvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. november 4. 615–617.

valamint a helyi előjárók, lelkészek és tanítók vezetésével községi gazdasági bizottságok alakítására van szükség, melyek a mezei munkákat irányítják. („A földműves nép munkára serkentést és cselekvő hazaszeretetre buzdítást kizárólag az értelmiségtől” várhat.)<sup>116</sup> A gazdálkodó közösségeknek tehát a földet saját erejükből, fokozott munkával és egymás segítségével kell megművelniük, ami a katonák hazafias kötelességével azonos, a közigazgatási tisztviselők, az agrár-érdekképviselők tagjainak, valamint a helyi értelmiségiek részvételével megalakuló bizottságok ezt irányítják és ellenőrzik. A továbbiakban azt vizsgálom, ennek milyen eszközei voltak, és ez mit árul el a munkavégzés hatalom által elvárt rendjéről és ideológiai jelentéseiről.

A háború kitörése után a bevett vallások főpapjai a kormány és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület ösztönzésére a vallásgyakorlás és a halaszthatatlan munkák összeegyeztetésére szólították fel a híveiket. Csernoch János hercegprímás X. Pius 1911 júliusában kiadott, az ünnepnapokat korlátozó rendeletére hivatkozva, a „szolgai munkák” végzését karácsony, húsvét és pünkösd másodnapján, Gyertyaszentelő és Gyümölcsoltó Boldogasszony napján, Úrnapján és Kisasszony napján is lehetővé tette, és felhatalmazta a püspököket és a plébánosokat, hogy a háború alatt a mezei munkákat, a mise időpontjára figyelemmel, vasárnap és a megmaradt kötelező nyilvános ünnepeken<sup>117</sup> is engedélyezzék. „Nagyobb baj, hogy a hívek az engedélyt nem veszik igénybe” – fűzte hozzá Csernoch, ezért nyomatékositani kell, hogy a hadban lévők munkája korai keléssel és késői fekvéssel, valamint az ünnepnapokon végzett munkával helyettesíthető, ez biztosítja azt a gabonát, melyből „nemcsak nekünk, hanem a győzelmes háborúból visszatérő véreinknek is élniük kell.”<sup>118</sup> A hercegprímás azt is elrendelte az alsópapságnak, hogy a népet a templomokban a vármegyei és a községi bizottságok céljairól kioktassák, és egymás segítésére „hathatósan” buzdítsák.<sup>119</sup>

Kenessey Béla, erdélyi református püspök Csernoch Jánossal egy időben, 1915 februárjában bocsátotta ki körlevelét, mely a hazaszeretet pátoszával szólalt meg. Bár egyetlen család sincs, mely a fronton ne áldozna a szent közösség, a haza ügyéért, kora tavasszal mégis „kedvvel, önzetlenül és szeretettel dolgozó munkások hálaadó imádsággal özönlük el a határt.” (A hála azért szükséges, mert a megművelt barázda az „Úr kegyelméből” még hazai föld.) Most mindegyikünk, illetve a házunk népe a haza,

<sup>116</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 248–253.

<sup>117</sup> Karácsony és Újév napján, Vízkereszt, Áldozócsütörtök, Szent István király, Péter és Pál, valamint Mindszentek ünnepén.

<sup>118</sup> Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 66–67.

<sup>119</sup> MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915.

amiről gondoskodni kell, és ha szükség lenne rá, amit a püspök nem akart hinni, a lelkészek az „ítélettartás fenségével” és a lelkiismeret felkeltésével hirdessék, hogy ha „valaki az övéiről és főképpen az ő házanépéről gondot nem visel, az a hitet megtagadta és a hitetlennél alábbvaló.”<sup>120</sup>

A szövegrészletek a két felekezet gondolati rendszere és retorikája közötti különbséget szemléltetik. Csernoch János a pápára hivatkozik, fontos a legnagyobb katolikus ünnepeken a szentmise, valamint a rendi tagoltságú és megfeszített erővel végzett kétkezi („szolgai”) munka megkülönböztetése, utóbbi a katonák erőfeszítéseivel azonos. Kenessey Béla körlevelében a munka örömteli, szinte ünnepi esemény („az első tavaszi napsugár hívására megzendül a határ”), közösségi tevékenység,<sup>121</sup> lényege az egymásról gondoskodás, és a bibliai textus alapján, a hitből fakad.

A megyei tisztviselők a körrendeletek megvalósításáról is beszámoltak. Sopron vármegye alispánja 1915 májusában arra kérte az egyházi hatóságokat, hogy az aratás idején a vasárnapi istentiszteleteket 7 órakor kezdjék, mivel a munkaidő így jobban kihasználható. Kolozs megyében a lelkészek a szószékről hirdették a földművelés hazafias jellegét, és a népet vasárnap és ünnepnap a templomból a határba vezették, ahol a munkát kalákában, énekszóval végezték. Háborúban „így szentelhetjük meg legszebben a vasárnapot” – összegezte jelentését Pavlik Sándor főjegyző.<sup>122</sup>

A munkaerő pótlása a gyermekmunka növelését is szükségessé tette. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1915 márciusában arra kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a tanítást a falusi népiskolák felsőbb osztályaiban és az ismétlő iskolákban a megszokottnál két hónappal korábban, április első felében fejezzék be, mivel a serdülő ifjúságnak a „termelő munka mezején” van a helye. A Szegedi Gazdasági Egyesület még korábbi, március 15-ei tanévzárást javasolt, és azzal érvelt, hogy a gazdaságokban a 6-8 éves gyermekek nagy segítséget nyújtanak, a háztartásban pedig női munkaerő szabadulhat fel. (A miniszter az előbbi kérést fogadta el.)<sup>123</sup>

A megyei hatóságok konkrét intézkedéseket hoztak. Baranya vármegye közigazgatási bizottsága a tanköteles gyermekek számára tömeg- és egyéni munkákat különböztetett meg. Az előbbibe például a rovar- és a tüskeirtás vagy a gyomlálás tartozott, ezt a tanítók vezetésével a tizedik életévüket betöltött fiúk és lányok végzik, amiért napi 40 fillér

<sup>120</sup> 1.Timótheus 5,8. MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915.

<sup>121</sup> A nemzeti, a lokális és a családi közösség azonos.

<sup>122</sup> MNL OL K 184. 1384. cs. 62a 17752/1915; 99138/1915; 1588. cs. 62g 70937/1916.

<sup>123</sup> MNL OL K 184. 1384. cs. 62a 16093/1915; 1385. cs. 62/a 15370/1915.

díjazásban részesülnek, a munka a közerő természetével bír. Egyéni munka a kapálás, az ígásállatok vezetése, a répaegyelés, amit a „nagyobb testi erejű” tankötelesek végeznek, és a bérükről, amennyiben napszámosként dolgoznak, szabad egyezkedéssel dönthetnek. Pécsen a 11 éven felüli gyermekeket kívánták a város tulajdonában lévő földeken és a magánbirtokokon a borsó, a bab, a kukorica és a burgonya termelésében alkalmazni.<sup>124</sup>

A hadsereg sem nélkülözhetette az iskolába járók munkáját. Mivel a katonáknak póttanyagokból, főként a szedercserjéből készített teára volt szüksége, a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914 őszén elrendelte a szederlevelek gyűjtését, ami a következő években is folytatódott. Ugyancsak az elemi, a tanonc- és a középfokú iskolák diákjait vonták be a gubacsgyűjtésbe, mivel a külföldi cserzőanyagok behozatala megszűnt, valamint a sorállomány részvételével zajló csalángyűjtésbe, ami a gyapotimportot helyettesítette.<sup>125</sup>

A kormány tehát többféleképpen szorgalmazta a gyermekmunkát. A családi gazdaságok életébe továbbra sem avatkozott be (a gyermekek az agráriumban semmilyen védelemben sem részesültek), az iskolaév rövidítésével viszont, amit tanügyi kérdésnek tekintett, növekvő igénybevételükre teremtett lehetőséget. Az 1915. évi XIII. törvénycikk végrehajtási utasítása a közmunka felhasználásának alsó korhatárát (18 év) feloldotta, a megyéken múlt, ezzel kívánnak-e élni. Baranyában a munkák differenciálása (elvben) a 10 éven aluli gyermekek kímélését jelentette, egyébként a hatóság a fiatalok munkavállalókkal kötött egyezségekre, melyek aligha az egyenlőségre épültek, nem avatkozott bele. A propagandában és az agrár-érdekképviselők retorikájában pedig az az archaikus szemlélet uralkodott, hogy a gyermek nem más, mint másodrendű munkaerő, aminek egyetlen napig sem szabad kihasználatlanul maradnia, míg a szederlevél-, a gubacs- és a csalángyűjtés a hátszág mozgósításának részeként, a fiatal nemzedékek körében a háborús lelkesedés megteremtését célozta.

A nők munkavégzése, mint hazafias kötelesség, ugyancsak a propaganda részévé vált. A sajtó és a gazdálkodást segítő kiadványok a Balkán-háborúkra hivatkoztak („a magyar nő nem maradhat a balkáni nők mögött [...], a gazdasági munkák végzése olyan fegyvere a most folyó háborúnak, amelyben a nők munkája megbecsülhetetlen”), ami a

<sup>124</sup> MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915; Ember János: A gyermek munkája. *Néptanítók Lapja*, 1915. április 15. 11; Tóth 2002a: 88–89.

<sup>125</sup> Kísérletek igazolták, hogy a csalán szárában a gyapothoz hasonló rostanyagok találhatók, a leveleit pedig takarmányozásra használták. *Néptanítók Lapja*, 1915. május 22. 9–10; szeptember 16. 14–16; november 18. 23–24.

takarékosság, elsősorban az élelem beosztásának erkölcsi parancsával egészült ki.<sup>126</sup> A helyhatóságok és a községi gazdasági bizottságok kötelező lelkesedéssel, a győzelmi jelentések stílusában számoltak be a nők munkavégzéséről és az elvárt magatartásformákról. A Bánffyhungyadi járásban a hadbavonultak földjeit rokonok, szomszédok, valamint az „asszony nép” díjtalanul műveli, a munkára ösztönzés „versengő munkakedvet” teremtett. Sok helyen a nők szántottak és kaszáltak, amiért „nyilvánosan” dicsérték meg őket. Pavlik Sándor Kolozs megye főjegyzője az Erdélyi Gazdasági Egyesületben arról beszélt, az asszonyokat és a lányokat figyelmeztetni kell, hogy a munka tekintetében férfi és nő között ma nincs különbség, a lelkeszek pedig „felemelő példákkal” igazolták az asszonyok helytállását. Pavlik „megfigyelése” hasonló volt: a nők ásóval és kapával helyettesítették a szántást vagy vezették maguk az ekét, és az erősebbek a kaszával is jól bántak. Fogaras megyében ösztönzésre sem volt szükség, mivel a román asszonyok békeidőben is kaszáltak, arattak és végezték a férfiak munkáját.<sup>127</sup>

Voltak azonban normaszegők is. Baranya vármegye Gazdasági Bizottsága jelentette az alispánnak, hogy a falusi nők, elsősorban a hadisegélyben részesülők nem tanúsítják a „munkára hajlandóság” elvárt mértékét, és a Szabolcs megyei jegyzők és tanítók hivatalos közlönye, a *Nyírvidék* is hasonló következtetésre jutott: a segélyezés következménye, hogy az asszonyok nem akarnak dolgozni. „Minek is? – gondolják magukban, úgylis eltartja őket az állam.”<sup>128</sup>

A nők munkavégzését nem csak a propagandával próbálták ösztönözni. A belügyminiszter 1916 júniusában rendeletet adott ki *A munkába járó anyák gyermekeinek védelméről és a csecsemőápolásról*, mely a háború „rettenetes” emberveszteségeit és demográfiai következményeit mutatta be. 1915 májusától havonta 21-22 ezerrel, októbertől 26-28 ezerrel kevesebb gyermek született, mint a békeévekben, a csecsemő- és a gyermekhalandóság is emelkedett, az előbbi 1911 és 1914 között 20%-ról 27%-ra. Emellett a mezei munkákra fordított idő, amit a katonai szolgálat korhatárának 50 évre emelése is növel, a nőket egyre nagyobb számban vonja el a háztartástól. Ezért a rendelet szerint szükséges a gondozás nélkül maradt egy éven felüli gyermekek védelmében nemcsak városi, hanem falusi napközi otthonok létesítése, melyek vezetésével a tanítónőket vagy a tanítók feleségét kell megbízni. A csecsemőgondozás feladatai között

<sup>126</sup> Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 79–80; Az asszonyi munkaerő. *Nyírvidék*, 1915. március 4. 1.

<sup>127</sup> MNL OL K 184. 1384. cs. 62a 99138/1915; 1588. cs. 62g 70937/1916; 72100/1916.

<sup>128</sup> MNL OL K 184. 1384. cs. 62a 96548/1915; Az asszonyi munkaerő. *Nyírvidék*, 1915. március 4. 1.

első lépés az anyák tájékoztatása, amihez a Stefánia Szövetséget kell segítségül hívni.<sup>129</sup> Bár a fő szempont ezúttal is a nők munkájának fokozása és a nemzet demográfiai megerősítése volt, a világháború mégis hozzájárult a csecsemő- és gyermekvédelem gondolatának és intézményeinek falusi meghonosodásához,<sup>130</sup> amiben az államnak, a helyi hatóságoknak és a belügyminiszter által hangsúlyozott „társadalmi tevékenységnek” egyaránt szerepet kell kapnia.

#### 4. A munka bürokratikus ellenőrzése

Az agrártermelés ellenőrzése a települések igazgatását sem hagyta érintetlenül. A földművelésügyi miniszter, miként említettem, 1915 januárjában községi gazdasági bizottságok alakítását rendelte el, melyek a művelhető területek beültetéséért, az őszi vetések pótlásáért, valamint a lakosság és a szabadságolt katonák folyamatos munkájáért feleltek. 1916 elején már a miniszterelnök sürgette a tavaszi szántás és a vetés biztosítása érdekében mezőgazdasági intéző bizottságok szervezését, melyek egy községi tisztviselőből és két gazdából állnak.<sup>131</sup>

A megyei és a járási hatóságok a gazdasági bizottságoknak konkrét feladatokat adtak. Zólyomban ők jelölték ki a művelendő földeket és határozták meg a termelt növényeket (kenyérgabona, burgonya, főzelékfélék). Kolozs megyében a faluhatárok „beművelési tervét” kellett elkészíteniük, a novai főszolgabíró a körjegyzőket utasította, hogy községenként „tervszerűen” állítsák össze a munkák rendjét, és mérjék fel a rendelkezésre álló munkaerőt.<sup>132</sup>

Más településeken további intézkedésekre volt szükség. A szegedi gazdasági intéző bizottság a város határát 7 kerületre és 78 körzetre osztotta, az előbbiekre élére albizottságokat, az utóbbiakéra tanyai kapitányokat, esküdteket és „tekintélyesebb” gazdákat választottak, akik a parlagon maradt földek megműveléséért feleltek.<sup>133</sup> Hódmezővásárhelyen 18 intézőbizottsági körzet alakult,<sup>134</sup> a Csongrád és Nyitra megyei településeken a tapasztaltabb és „értelmesebb” gazdák közül körzeti munkavezetőket

<sup>129</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 1131–1133.

<sup>130</sup> A Szabolcs megyei Piricsén például pályázatot hirdetett a nyári napköziotthon-vezetőnői állás betöltésére. *Nyírvidek*, 1916. május 21. 6.

<sup>131</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 87–90; Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 57–59.

<sup>132</sup> MNL OL K 184. 1384. cs. 62a 15553/1915; 1588. cs. 62g 70937/1916; 1936. cs. 62/g 55105/1918.

<sup>133</sup> Szegeden az igás munkaerőben volt „nagyobb” hiány.

<sup>134</sup> Mindegyik bizottságnak 6-8 tagja volt, akik a szántást és a vetést ellenőrizték, és ahol késedelmet, hanyagságot vagy munkaerőhiányt tapasztaltak, ott tanácsot adtak.

választottak, akiknek valamennyi gazdaságról, a bevetett területről, a terméseredményeiről és a rendelkezésre álló munkaerőről kellett nyilvántartást vezetniük. Csongrádban 1918 elején a cséplés ellenőrzésére cséplőkörzeteket is létrehoztak. Csanád megye alispánja még körültekintőbben járt el. 1915 elején arra utasította a főszolgabírókat, hogy minden községben új dűlőket alakítsanak ki, és az élükre egy „pártfogót” és egy munkásgazdát jelöljenek ki. A pártfogó kötelessége a vezető nélkül maradt gazdaságok irányítása és felügyelete, valamint vetőmaggal, igával és más eszközökkel ellátása,<sup>135</sup> míg a munkásgazda a saját dűlőjében lakó munkásokat közvetítette, illetve rendelte ki a pártfogónak. Az alispán ezzel egyidejűleg a mezőgazdasági munkások számának és munkaerejének pontos összeírását tette kötelezővé,<sup>136</sup> és megtiltotta, hogy a lakóhelyükön kívül munkát vállaljanak.<sup>137</sup>

A világháború előtt szakoktatási intézmények és egyesületek ösztönözték a parasztságot a korszerű gazdálkodásra, a háború éveiben az erősödő állami beavatkozás az egyes gazdaságokat is elérte. A kormány a termelés biztosítása érdekében a községi öngazdátat módosító intézményekről döntött, a megyei és a járási hatóságok a bürokratikus ellenőrzést (a kormányzati szándékot túlteljesítve) tovább szigorították: új dűlőbeosztást, művelési terveket, rendszeres gazdasági kimutatásokat és jelentéseket vártak a településektől, a pártfogó-rendszer a mindennapi élet, illetve a munkavégzés társadalmi kapcsolatrendszerét kívánta újjászervezni.

Az egyéni és a közösségi reakciókról kevés információnk van, és a gazdasági és az intéző bizottságok korabeli megítélését a propaganda fedte el. Máramaros megye alispánja szerint 1916-ban a tavaszi szántás és a vetés a legjobb eredménnyel fejeződött be, a korábbi éveknél nagyobb területet műveltek meg, ami a községi mezőgazdasági bizottságok „dicséretre méltó, odaadó buzgalmának”, továbbá a lakosság és kiváltképpen a nők „fáradhatatlan szorgalmának és munkabírásának” köszönhető.<sup>138</sup> Voltak azonban ettől eltérő vélemények is. Nógrád megye alispánja azt panaszolta a földművelésügyi miniszternek, hogy a helyi gazdasági bizottságok határozatait nem hajtják végre (ezért kérte, hogy ezt kihágásnak minősíthesse), Szolnok-Doboka megyében „intelligencia hiányában” meg sem alakultak. Tóth Albert dévaványai kisgazda 1916 nyarán a

<sup>135</sup> Ha a birtok tulajdonosa maga látta el a teendőit, az utasítás szerint önmaga pártfogója volt.

<sup>136</sup> Azt is ki kellett mutatni, hogy egy-egy aratómunkás az „átlagos” kaszás munkájának hány százalékát tudja teljesíteni.

<sup>137</sup> MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915; 1588. cs. 62g 70937/1916; 1589. cs. 62g 72432/1916; 1936. cs. 62/g 55105/1918.

<sup>138</sup> MNL OL K 184. 1588. cs. 62/g 71300/1916.

Földművesek Tudakozó Irodájához fordult,<sup>139</sup> mivel a bizottság a cséplést július 24-éig megtiltotta,<sup>140</sup> míg az Arad megyei Kisjenő református lelkésze a bizottság tagjaként adott hangot kiábrándultságának: „Mindenféle hatóságtól hathatós felszólításokat kaptam, hogy a községi gazdasági tanácsban vegyek részt, és hassak oda, hogy egy talpalatnyi föld se maradjon bevetetlenül. Mikor tette kerül a sor, tehetetlenül állunk.” A faluban ugyanis 300-400 kataszteri hold, főként a harctéren lévő 3-4 holdas parasztok földjei parlagon heverték, ezek a családok „kenyér nélkül maradtak, és tudom, hogy önként ezt senki sem műveli meg.” Nagykőrös polgármestere viszont úgy érvelt, hogy a rokonok és a szomszédok igával és munkaerővel kisegítik egymást, ezért, továbbá a „múlt tapasztalata és a helybeli gazdatársadalom józan, céltudatos szorgalma és munkabeosztása alapján itt nemcsak felesleges, de zavarólag hatna minden hatósági intézkedés.”<sup>141</sup> Az egykori mezővárosi autonómia és a lokális önzonosság nevében utasítja tehát vissza az állami vagy a megyei beavatkozást.

## 5. Szabadságolások és felmentések

A kormány és a hadügyi vezetés a mezőgazdaságot sújtó munkaerőhiányt szabadságolásokkal és felmentésekkel is próbálta enyhíteni. A vármegyék a háború kezdetétől folyamatosan kérték a katonák, hadiérdekeket nem veszélyeztető, hazaengedését, amit a Honvédelmi Minisztérium részletesen szabályozott. 1915 januárjában meghatározta azokat a szezonális munkákat, melyekre a harctér mögötti póttettek legénysége szabadságolható (tavaszi vetés, szénakaszálás, aratás, cséplés, őszi szántás és vetés, kukorica-, burgonya- és cukorrépaszedés, szüret), majd 1916-ban Honvédelmi Gazdasági Tanácsot és három mellérendelt mezőgazdasági ügyosztályt állított fel. A tanács hozzájárulása volt szükséges ahhoz, hogy a 15 kataszteri holdnál nagyobb birtokkal rendelkező, hátszágban elhelyezett és nélkülözhető földműves katonákat „hosszabb időre” (3-5 hétre) szabadságolják, akik a saját munkájuk elvégzése után, a fronton lévők gazdaságaiban kötelesek dolgozni. A legszigorúbb csendőri

---

<sup>139</sup> Az iroda megszervezését 1908-ban Darányi Ignác rendelte el, melynek feladata a földművesek tájékoztatása, panaszaik orvoslása, valamint a hatékonyabb ügyintézés volt.

<sup>140</sup> Erre az értékesítés ellenőrzése miatt volt szükség.

<sup>141</sup> MNL OL K 184. 1384. cs. 62a 97193/1915; 96560/1915; 1385. cs. 62/a 15370/1915; 1589. cs. 62g 110101/1916; 1936. cs. 62/g 55105/1918.

ellenőrzésükre van azonban szükség, és akik „tétlenségben vagy kocsmázással töltik idejüket”, azokat azonnal vissza kell hívni az alakulataikhoz.<sup>142</sup>

A hadi- és egyben munkaerő allokációja tehát honvédelmi ügyé vált és a katonai hatóságok irányították. A mezőgazdasági munkákra szabadságoltak száma évről évre növekedett,<sup>143</sup> ami arra utal, hogy otthoni helyettesítésüket a kormány által remélt módon, a családtagok, a rokonok vagy a helyi közösségek segítségével nem sikerült megoldani. A hátszági alakulatokban szolgáló földművesek hazaengedésével a fegyelem megbomlását és az elégedetlenséget is megpróbálták megelőzni, aminek az összeegyeztetése a hadi érdekekkel, illetve az emberveszteségek sürgető pótlásával egyre megoldhatatlanabbá vált.<sup>144</sup>

A katonai felmentések vizsgálata módot ad a hadsereg és a földművelésügyi tárca konfliktusainak, a változó családi és az egyéni élethelyzetek, valamint a háború mentalitásokra gyakorolt hatásainak szemléltetésére is. Néhány nappal a Szerbiának küldött hadüzenet után, miközben az országban „általánosan és örvendetesen megnyilvánuló harcias szellem” lett úrrá, a belügyminiszter körrendeletet adott ki, melyben a felmentési kérelmek nagy tömegére és a jogosulatlan felmentésekre hívta fel a figyelmet, valamint arra, hogy a felmentéseknek a katonai célokra termelő üzemek alkalmazottjai esetén lehet helye.<sup>145</sup> A kormány tehát a hadiipari munkásokat tekintette a

<sup>142</sup> MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915; 1584. cs. 62. 70843/1916; 1589. cs. 62g 72447/1916; 1936. cs. 62/g 55100/1918; *Képviselőházi Napló*, XXXIII. 1917. január 31. 491; *Somogyvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. december 16. 699–700; Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 67–68.

<sup>143</sup> 1918-ban február és szeptember között körülbelül 248 000 fő. MNL OL K 184. 1936. cs. 62g 55100/1918.

<sup>144</sup> A Honvédelmi Gazdasági Tanács 1916. június 20-án tartott válságértekezletet, mely a katonai és a politikai vezetés által ismert, illetve a közvéleménynek szánt „valóság” eltérését szemlélteti. Diósy Sándor (ezredes): „A bejelentések szerint 55 000 ember munkásosztagokban, és az eddig szabadságoltak száma 65 000 fő. Az igénylés sokkal több, mint a rendelkezésre álló munkaerő. 50%-os teljesítést ígértünk, és ezzel jobb híján meg volnának elégedve.” Hideghéthy Imre (horvát-szlavón-dalmát miniszter): „Horvátországban az állapotok kétségbe ejtők. Óriási a munkaerőhiány.” Ghillány Imre (földművelésügyi miniszter): „Magyarországon sem kisebb. Itt is általános a desperatio [az elkeseredés]. A kilátások oly gyengék, hogy az összeállított kommunikét lejjebb kell hangolni.” Bartóky József (a földművelésügyi minisztérium államtitkára): „Vagy tiszta képet kell adni, vagy semmit. Az érdekelt közönségnek tudnia kell, hogy mit várhat a kormánytól. Inkább panaszokat ne közöljön a sajtó, ez rosszabb hatást tesz. Azt úgy is tudja az antant, hogy asszonyokkal és gyerekekkel is kell aratnunk.” Vargha Gyula (a kereskedelemi minisztérium államtitkára): „Nem lehetne a kommunikét az időjárásra való hivatkozással oly formán enyhíteni, hogy a tapasztalat szerint tavaly is rövid ideig volt olyan időjárás, mikor zavartalanul lehetett aratni, és ezért kell minél rövidebb idő alatt elvégezni az aratást, és így megmagyarázható volna, hogy erre a rövid időre a munkaerőt mindenhol össze kell terelni.” Diósy: „Ki kell hagyni a katonai eseményeket, hogy az orosz offenzíva milyen hatással volt a mi aratási programunkra.” Ferdinandy Gejza (miniszteri tanácsos): „Ha annak idején közölhette a sajtó, hogy a fegyenceket a katonaságnál felhasználják, akkor ezt a kommuniké is közölheti.” Perényi Zsigmond (belügyi államtitkár): „A hadifoglyokat illetően a munkabizottság és a csendőrség nem jár el kellő szigorral. Sok szökés és renitenskedés fordul elő. Ha az aratásnál is így lesz, akkor ebből nagy baj lehet.” MNL OL K 184. 1588. cs. 62/g 70999/1916.

<sup>145</sup> MNL OL K 148. 1914–24–5437.

gazdaságban nélkülözhetetlennek (az agrárium a rendeletben nem került szóba), 1914 végén viszont a földművelésügyi minisztériumban felmentési osztály alakult, mely a háború alatt 60 000 kérvényt tárgyalt, és 600 000, a törvényhatóságok által küldött felmentési javaslatot véleményezett. Ezek kvantitatív feldolgozására nem vállalkozhattam, csak néhány esetet mutatok be, melyek alapján a felmentések szempontjai mégis körvonalazódnak.<sup>146</sup>

Az 1871-ben született békéssámsoni Varga János 12 hold saját és 5 hold bérelt földön gazdálkodott,<sup>147</sup> 8 gyermeke volt, a legidősebb 18 éves, akit a sorozáson alkalmasnak találtak. (A következő fiú 13 éves.) Két testvére és két sógora szintén bevonult, így a sajátjával együtt öt családról kellett gondoskodnia, ezért meg nem határozott időre felmentették. Povácsi Pál 1865-ben született, 27 hold saját és hadiözvegy lányának 13 hold földjét művelte, a munkában 17 éves fia segítette. (Az ő kérelmét elutasították.) Az orosházi Dénes Ferenc 1897-ben született, vagyis a hadköteles kort éppen elérte, „kiszegítő családtag” apja 14 holdas birtokán. Az apa orvosilag igazoltan munkaképtelen, gyermekei közül József hősi halált halt, Bálint hadba vonult, Antal 13, Imre 6 éves, a 17 és 19 éves lányok hajadonok voltak. (Dénest 3 hónapra mentették fel.) A szintén 18 éves Csik Imrét, aki gróf Zelinszky Róbert 2500 holdas uradalmában cselédként dolgozott, mivel a birtok 60 alkalmazottja közül 25 hadba vonult és a környéken bér munkást találni nem lehet, 6 hónapra mentették fel.<sup>148</sup> Ezek az adatok az egyéni és a családi tragédiákat és traumákat elfedik, amiről az egyik hódmezővásárhelyi gazda, Maron Ferenc sorsa tanúskodik. A háború kezdetén mind a 7 fia bevonult, közülük a legkisebb hősi halált halt, egy másik megrokkant. A gazdát idegállapota miatt gondnokság alá helyezték, munkaképességét elvesztette, és csak ezután mentették fel Miklós fiát, akit néhány hónap elteltével újra behívtak. Majd a gazdaságot vezető anya „hosszas utánjárására”, 1918 februárjában mentették fel ismét.<sup>149</sup>

A kérvényeket elbíráló katonai hatóságok szociális és gazdasági szempontokat vettek figyelembe,<sup>150</sup> ám szigorú feltételeket szabtak. A kiskgazdákat akkor mentették fel néhány hónapra vagy határozatlan időre, ha a saját és a rokonai (testvérei, sógorai) gazdasága, akár 3-4 család férfi munkaerő nélkül maradt, a 10-12 hold alatti birtokosokat, mivel ez

---

<sup>146</sup> Az országos levéltárban az 1915-ben Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs, Szolnok-Doboka és Veszprém megyéből érkezett kérvények és javaslatok találhatóak meg.

<sup>147</sup> A továbbiakban 1100 négyszögöles kishold.

<sup>148</sup> MNL OL K 528. 4. cs. 76606/1915; 79417/1915; 79705/1915.

<sup>149</sup> Makó 1993: 929.

<sup>150</sup> A hadra kelt és a kiképzés alatt álló katonák felmentése nem jöhetett szóba.

„sok munkát nem igényel”, rendre visszautasították. A 14-17 éves fiúk teljes értékű munkaerőnek minősültek, apáik és bátyáik kedvező elbírálásra szintén nem számíthattak. A legfeljebb 70-80 hold bérleten gazdálkodókat munkára alkalmas családtag hiányában mentették fel, a „nagyobb terjedelmű birtokok megmunkálása [viszont] közérdek”, ami a cselédek felmentésénél érvényesült.

A sajtó több ízben arról tudósított, hogy a kiskgazdák családtagjaik felmentése érdekében anyagi áldozatokra, az előjárók megvesztegetésére is hajlandóak voltak. A *Haladás* szerint a parasztok vonakodnak a hadikölcsön jegyzésétől, a kérvények megírásáért viszont, ami egyébként díjtalan lenne, és a felmentési javaslat rávezetéséért „nehéz ezresek” fizetnek.<sup>151</sup> Kecskeméten Oláh Zoltán irodatisztet egy névtelen feljelentés azzal vádolta meg, hogy a népfelkelő gazdától a felmentésért „természetbeli szolgáltatásokat” kért,<sup>152</sup> és az említett Enesén élő Bodor Gizella is a visszaéléseket panaszolta a földművelésügyi miniszternek írt levelében:

*„A jegyző meg a biro hamis fölmentéseket csinált töb ízben is, Szekeres István napszámos, csak két hold földje van mért kap a fija Szekeres János 6 honapi munka időt hamissággal jár haza, keresi a sok napszámot, maradjon a harctéren szenvedjen ot ne ithon csavarogjon ő nem kovácsmester csak mezei munkás, három év óta mindig hamis fölmentéssel jön haza, kuli Major István is ilyen hamis fölmentéssel csavarog ithon pedig nincs semi baja fát vágni, lopni uton álni verekedni ara nem rokant hanem a harctére meni oda szédül a feje hamis orvosi bizonyítvánnyal van ithon és hamis fölmentéssel.”<sup>153</sup>*

E mondatok elemzése előtt érdemes a lapok által is szóvá tett jelenségre utalni. A *Szatmár és vidéke* arról írt, hogy az „örökre szégyenteljes” Bach-korszakban sem volt annyi feljelentés, mint a világháború alatt. A cseh tisztviselők akkor hivatalból vagy kenyérkeresetből jelentették fel a magyarokat, ma viszont magyar a magyar ellen tesz feljelentést, ha az nem katona, mivel azt gondolja, ezzel „rém hazafias” cselekedetet hajt végre. „Ha ezek a rettenthetetlen hősök két szemmel, két lábbal bíró egyént látnak az utcán, rögtön halált megvető offenzívába lépnek: »No ez hallatlanság! Ez infámia! Mit keres ez itt? Miért nem megy a harctérre?» Pedig az a szerencsétlen egy év leforgása alatt

<sup>151</sup> A parasztok és a 7-ik hadikölcsön. *Haladás*, 1917. december 2. 1–2.

<sup>152</sup> Tóth 2015: 25.

<sup>153</sup> MNL OL K 184. 1937. cs. 62g 58237/1918.

7 sorozóbizottság előtt állott, hétszer mondták ki rá, hogy untauglich.”<sup>154</sup> A *Kecskeméti Lapok* tudósítója szerint minden itthon lévő férfitől úton útfélen azt kérdezik, „Maga miért nem katona?”, majd tanácsként hozzáfűzi, „Ne fájjon nekünk, hogy X nem katona, Y még nem katona, és ne firtassuk, hogy Z miért nem katona.”<sup>155</sup>

A különböző források a múlt többféle „valóságát” közvetítik számunkra. A felmentési kérelmeket elbíráló katonai hatóságok döntéseiben a birtok nagyságát, a művelési ágak szerinti megoszlását, a családtagok számát és életkorát mérlegelő elvek (normák) jelentek meg. A szatmári újság az álhazafias lelkesedést, a háborúval való hazug azonosulást karikírozta, mely a hatalom elvárásának megfelelően elítéli vagy feljeleníti a hősies küzdelem alól jogosan vagy jogtalanul mentesülőket. Az enesei Bodor Gizellát biztosan nem az álszent hazafiság vagy bármilyen más ideológia, sokkal inkább az elszenvedett személyes sérelmekből következő gyűlölet és düh vezette, ezért nem kizárt, hogy vádaskodik. Levele mégis arra utal, hogy a helyi közvélemény képlékeny, szituációról szituációra változó és a szubjektumhoz kötött morális értékek alapján ítélte meg a harctéri szolgálat alól kibújókat.

Ezek az „alulról” jövő hangok a kormányzati döntéseket is befolyásolták. Szterényi József úgy emlékezett vissza, hogy főképpen a sok panasz, gyanúsítás és keserűség miatt, ami a katonákban és a hozzátartozókban a kedvezőbb és biztosabb helyzetben lévőkkel szemben felgyülemlett, és a közhangulatot is meghatározta, a honvédelmi miniszter 1917 áprilisában valamennyi katonai szolgálat alóli felmentés felülvizsgálatát rendelte el.<sup>156</sup>

## 6. Katonai munkásosztagok

A hadügyi vezetés a munkaerőhiányon katonai munkásosztagok szervezésével is segíteni próbált, amit a birtokosok és az érdekképviseltek szorgalmaztak, és a haza, a társadalom, valamint a hadsereg érdekeire hivatkoztak. Gróf Dessewffy Emil 1915 áprilisában a Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegyei Gazdasági Egyesület nevében fordult a miniszterelnökhöz,

---

<sup>154</sup> H.U.: Rettenthetetlen hőseink. *Szatmár és vidéke*, 1916. január 25. 1–2. Egy 1916-os rendelet szerint a névtelen feljelentéseket, mivel nagy részük alaptalan volt, a hatóságoknak nem kellett figyelembe venniük. A leleményes feljelentők álnevek használatával reagáltak, sőt a feljelentett nevében írtak, a következő formulával: „Nagyon szépen felkérem a tekintetes Kádert, hogy lenne szíves engemet behívni katonának. Ugyanis már egészen kigyógyultam a sebeimből és nincsen semmi bajom. Tisztelettel X.Y.” Tessék sürgősen behívni. *Szatmár és vidéke*, 1916. szeptember. 12. 3–4. (A cikk szerzője maga is névtelen volt, és nem kizárt, hogy a jelenséget karikírozta.) Gábor Andor szatirikusan ábrázolta a felmentetteket. Gábor 1916.

<sup>155</sup> Idézi Tóth 2015: 25.

<sup>156</sup> Szterényi–Ladányi 1934: 83.

és a hátszágban állomásozó katonaság aratásra vezénylését kérte. Ez szerint nemcsak a betakarítás „nemzeti kérdését” oldaná meg, hanem a hadsereg tekintélyét növelné, és akiknek nincs lehetősége a harctéren szolgálni a hazát, azok „alkalomhoz jutnak az összesség érdekében kard helyett kaszával harcolni.”<sup>157</sup>

A katonáknak tehát a hátszágban is hazafias teendői támadtak, amit a honvédelmi miniszter 1916 tavaszán szabályozott. A 20 főből álló és az altisztek vezette munkásosztagokat községek, föld- és erdőbirtokosok, valamint vállalatok vehették igénybe szántásra, vetésre, aratásra és cséplésre, majd egy újabb jogszabály a munkakörülményekről rendelkezett. A munkaidő napfelkeltétől napnyugtáig tartott, délben egy óra, reggel és délután fél óra pihenő járt,<sup>158</sup> a munkaadónak kiadós és egészséges élelemről kellett gondoskodnia, és a hatóság által megállapított napszámber vagy szakmányber „méltányos, igazságos és a munkakedv fokozására alkalmas legyen.”<sup>159</sup>

A szépen hangzó elveket Szurmay Sándor, az 1917 februárjában kinevezett honvédelmi miniszter konkretizálta. A legénységnek hetente legalább egyszer húst kell fogyasztania, a napszám minimum 3 korona, és a parancsnok a munkásosztag panaszait a megyei gazdasági bizottságnak jelentheti be. Az önálló mezőgazdákon és a hozzátartozóikon kívül (fiúk, testvérek, sógorok), akik továbbra is szabadságban részesülhettek, a legénység minden tagját munkásosztagokba kívánták szervezni (a mezőgazdasági munkások eszerint nem kaphattak szabadságot), majd 1917 júniusában az arcvonalbeli szolgálatra alkalmas, de ideiglenesen nélkülözhető katonákat aratómenetszázadokba osztották be.<sup>160</sup> Ez a mezőgazdasági munkavégzés további centralizációját és a háború totalizálódását jelentette, igaz, a munka az osztagok számára keresetet biztosított,<sup>161</sup> és a hadvezetés a munkaadókkal szembeni érdekvédelmet is ellátta.

---

<sup>157</sup> MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915.

<sup>158</sup> A munkaadók és a mezőgazdasági munkások közötti jogviszonyt szabályozó 1898. évi II. törvénycikk ugyanezt tartalmazta.

<sup>159</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 563–568. A szabályozásról részletesen Tóth 2002b: 93–108; Puskás 1956: 340–341.

<sup>160</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1917. 973–974; Tóth 2002b: 93–108.

<sup>161</sup> Sztirinszka József népfelkelő a földművelésügyi miniszterhez fordult: „mink szegények azért lettünk kiküldve a mezeji munkákra, hogy valamit a magunk számára kereshessünk a szabadsági üdő alatt, hogy megtakaríthassuk a katonai szabadsági üdő alatt, de amint látjuk ilyen kis alamizsna fizetések mellett a maji háborusi és a nagy drágasági üdőben nemhogy itt valami kis megtakarításról volna szó, hanem még a mi saját pénzünkől hozzá még köll toldani az aratási három korona a mindennapi napszám fizetéshez.” MNL OL K 184. 1589. cs. 62g 74500/1916.

A honvédelmi minisztérium elsősorban a bérvitákba avatkozott be. Somogy megyében a legénység bére az elvégzett munkával „nem állt arányban”, Gaál Gaszton, balatonboglári birtokos például a szénakaszálásért 2 és fél korona napszámot fizetett, ezért a miniszter a bér felemelését rendelte el.<sup>162</sup> A szatmárnémeti polgármester a munkásosztagok számára szintén alacsonyabb napszámbért állapított meg, mint a civil munkavállalóknak, és a hasonló esetek alapján a Honvédelmi Gazdasági Tanács arra a következtetésre jutott, hogy a munkaadók a kivezényelt katonákat „ingyenes munkaerőnek tekintik.”<sup>163</sup> A birtokosok viszont az osztagokkal szembeni panaszokat hangsúlyozták (az élelmezést és főként a húst illetően túlzott követeléseket támasztanak, csak reggel 6-tól este 6-ig akarnak dolgozni, a munkát hanyagul végzik, a gazda utasításait nem tartják be, azokra durva és sértő válaszokat adnak, a megállapított bérekkel nincsenek megelégedve),<sup>164</sup> ezért Meskó Pál a Gazdaszövetség 1916. áprilisi közgyűlésén a nemzeti és agrárérdekekre hivatkozva szigorúbb ellenőrzésüket szorgalmazta. („Gondoljon a hadvezetőség arra a borzasztó eshetőségre, ha a késedelmes és hiányos munkálatok miatt nem lesz mit rekvirálni.”) Majd azt az igényt fogalmazta meg, hogy a munkásosztagok kizárólag földművelőkből álljanak, mert egyetlen gazda sem szeretne a búzatáblájára olyan embereket bocsátani, például „kesztyűsöket, esernyőcsinálókat és szitakötőket, akik aratást legfeljebb a moziban láttak.”<sup>165</sup>

A munkásosztagok alkalmazása a honvédelmi és a földművelésügyi minisztérium, a munkaadók és a munkavállalók, a fronton lévők és az osztagok tagjai közötti konfliktusokat (a politikai és a társadalmi törésvonalakat) mélyítette el, a munkaerőhiányt azonban nem oldotta meg. Meskó Pál félelme nem volt alaptalan: 1917-ben a városi lakosság aratásra történő igénybevételéről készült tervezet,<sup>166</sup> Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja a Gyáriparosok Országos Szövetségének támogatását kérte a betakarításnál felhasználható munkások átengedése érdekében.<sup>167</sup> A reményvesztettség

<sup>162</sup> Gaál Gaszton a világháború után a Kisgazdapárt tagja és rövid ideig a nemzetgyűlés elnöke volt.

<sup>163</sup> További példákat idéz Tóth 2002b: 103–104.

<sup>164</sup> Tóth 2002b: 102.

<sup>165</sup> *Agrártörékvések és birtokpolitika*. A Magyar Gazdaszövetség 1916. április 13-iki közgyűlésének naplója. Budapest, 1916. 40–42. Veres Péter az egyik 1917-ben összeállított munkásszázadról írta, hogy tagjai a „semmitlen napszamosok és az olyan városi »szabad egzisztenciák« voltak, mint a borbélyok, szatócsok, pincérek, muzsikások, csaposlegények, ószeresek, kucséberesek és mindaz a sok kistőkés, »ki elad felhőt az égen és a földön telket vesz belőle.« De a legnagyobb baj, hogy az emberek nem tudnak és még nagyobb, hogy nem is bírnak kaszálni. Persze nem is nagyon akarnak, mert ha harcteret jártak, sebesülés, fagyás vagy betegség miatt kerültek segédszolgálatra, akkor azon háborognak, hogy miért nem engedik őket haza, otthon többet dolgoznának. Ha pedig a harcteret kerülő lógósok voltak, akkor azért nem, mert a lógós természete az, hogy semmit sem csinál.” Veres 1978: 585–587.

<sup>166</sup> MNL OL K 148. 1917–25–18386.

<sup>167</sup> A GYOSZ a kérést elutasította.

1918-ban a legcsekélyebb humánumot nélkülöző, irracionális és egyre nehezebben végrehajtható döntéshez vezetett: trachomás aratószázadokat állítottak fel, melyeket a fertőzésveszély miatt, az állomáshelyükön, zárt egységekben lehetett felhasználni. Az egyik bihari gazda a kiutalt trachomás katonákat cselédként alkalmazta, a megállapított 6 korona napszámot azonban nem fizette ki, ezért a század önhatalmúlag felmondott.<sup>168</sup>

## 7. A mezőgazdasági bérmunka

A mezőgazdasági munkák időszakos jellege, a saját, a bérelt és a részes földön végzett munkák összefonódása a világháború előtti agrár-munkanélküliség meghatározását és statisztikai összesítését akadályozta. A kortársak azonban elmélyülő társadalmi problémaként érzékelték, és a földművelésügyi miniszternek írt levelek is a kevés munkát és a sok munkanélküli embert panaszolták, és az uradalmakat hibáztatták, mivel azok a helybeli munkásokat nem alkalmazták.<sup>169</sup>

A háború a munkanélküliséget „megoldotta”, és a téma a publicisztikában is népszerűvé vált. Farkas Geyza szerint 1914 nyarán a mezőgazdasági munkások között „cinikus malthusiánus” bölcselkedés terjedt el: „»Bár mindig tartana a háború, sohasem volt ilyen jó sorunk« – mondják némelyek. »Nem lesz annyi szegény ember, többet kap a munkájáért az, aki megmarad.« Szomorú tanújele ez a boldogulás lehetőségét nem látó földrabszolgák eszejárásának.”<sup>170</sup> Jászi Oszkár társadalmi tablót készített azokról, akik bevallottan vagy titkoltan, tudatosan vagy öntudatlanul, de örültek a háborúnak. „Megbízható” jelentésekből arról értesült, hogy az Alföld egyes területein valósággal „ujjongtak” a háború kitörésekor, és az egyik dunántúli parasztlegény tipikusnak tartott véleményét osztotta meg az olvasókkal: a megélhetés korábban egyre nehezebbé vált, az adók emelkedtek, az uradalmak megalázó béreket és munkafeltételeket szabtak, a Felvidékről hozott aratók kevés élelemmel is beérték, és a hatóságok az urak pártján álltak. Ezért a fiatalság örült a háborúnak. „Ivott és mulatott. »Mert rosszabb állapot a mainál nem következhetik. Túl sok a szegény ember, hát ki kell pusztítani. Az uradalom megeszti a szegény embert, mi meg megesszük egymást.« Azután a háborúban sincs

<sup>168</sup> MNL OL K 184. 1937. cs. 62/g 57612/1918; 58100/1918.

<sup>169</sup> A Sopron megyei Röjtökön például „olyan rosszul megy a munka és a bér is, hogy munkát nem is adnak a helybeli munkásnak.” MNL OL K 184. 1147. cs. 62. 8695/1914.

<sup>170</sup> Farkas Geyza: Háborús mezőgazdasági szemle. *Husadik Század*, 1915. 2. sz. 233.

megfeszítőbb munka, mint aratáskor és hozzá gondoskodnak az emberről. Lesz hús és ital bőven.”<sup>171</sup>

A *Huszdik Század* publicistái Malthus túlnépesedésre és a szociális válságokra vonatkozó elméletét radikális társadalomkritikával fűzték össze, Jászi Oszkár a nagybirtokrendszert is bírálta. Mindketten mezei munkásokat „szólaltattak meg”, akik véleményét általános hangulatnak tartották. A mozgósítás után a mezőgazdasági munkanélküliséget munkáshiány váltotta fel, és a hadsereg az első években az agrárproletároknak a megszokottnál kedvezőbb ellátást kínált, a vulgarizált malthusianizmus azonban a háborúk egyik öröklődő kulturális hagyománya lehetett.

A nagybirtokos érdekképviselők a munkáshiányt különböző javaslatokkal, a hatóságok rendeletekkel kívánták enyhíteni. A gazdasági egyesületek egy-egy megye, járás vagy település munkásainak elszerződését akarták megakadályozni, az alispánok, a főszolgabírók és a községek elöljárói erről önhatalmúlag döntöttek, és a munkásigazolványok kiadását is megtagadták, amit a munkaközvetítők és a munkásokat kereső birtokok intézői olykor fondorlatos módon próbáltak kijátszani.<sup>172</sup> Nemesapátiban Horváth János éjjel jelent meg, és egy állítólagos szerződést 13-15 éves gyerekekkel íratott alá, akiknek cserében pálinkát ígért. Ezután a községi bíróval tárgyalt, amiről jegyzőkönyv készült: Horváth azt állította, hogy Tisza István Pest megyei birtokára akar munkásokat toborozni, akik mentesülhetnének a hadviselés alól.<sup>173</sup> Zala megye alsózsidi járásának körjegyzője 100 munkás elszerződését akadályozta meg, noha ezért a tetétleni uradalom intézője 100 koronát ígért. A főszolgabíró megvédte beosztottját: ismerve a körjegyző „mostoha, mondhatnám zilált anyagi viszonyait, alig hihető, hogy ha csakugyan volna jegyzőségében elegendő elszerződni akaró munkás, a könnyen megszerezhető 100 koronát eldobta volna.”<sup>174</sup>

A munkaerőhiány a bérekre is hatással volt. Az alispánok a mozgósítás után arról számoltak be, hogy a munkások „horribilis” összegeket kérnek, és teljesíthetetlen követelésekkel állnak elő. Az aratás ára Moson megyében a világháború előtt holdanként 10 korona volt,<sup>175</sup> amit a munkaadók 1915 nyarán 15-18 koronára emeltek, az aratók

<sup>171</sup> Jászi Oszkár: Kik örülnek a háborúnak? *Huszdik Század*, 1915. 1. sz. 263–264.

<sup>172</sup> Számos megye rendelete szerint a munkásoknak annál a gazdánál kell munkába állniuk, ahol az előző évben dolgoztak. MNL OL K 184. 1334. cs. 31. 16447/1915; 1385. cs. 62/a 15370/1915; 1584. cs. 62. 71314/1916; 71338/1916; 71860/1916; 71949/1916.

<sup>173</sup> MNL OL K 184. 1334. cs. 31. 15109/1915.

<sup>174</sup> MNL OL K 184. 1334. cs. 31. 15109/1915.

<sup>175</sup> 1200 négyszögöles magyar hold.

viszont a búza levágását és kereszttekbe rakását 45-50 koronáért vállalták.<sup>176</sup> Kecskeméten a munkások a megszokott tizenketted rész és 5 kiló szalonna helyett kilenced részért és 10 kiló szalonnáért akartak aratni, Vas megyében a régi tizenegyed rész helyett hatod részt követeltek, és azt állították, hogy a gazdák a feles aratásért is keresik őket.<sup>177</sup>

A gazdasági egyesületek és a közigazgatási tisztviselők a bérek maximálását kérték a kormánytól vagy a helyi szokások figyelembevételével maguk állapították meg azokat. Olcsváry Pál, Szabolcs megyei főszolgabíró és a jegyzők 1916 nyarán az aratásért kisholdanként, élelmezés nélkül, 9 korona 60 fillért, a hordásért és a cséplésért 5 korona férfi, 3 korona női és 1 korona 60 fillér gyermeknapszámot határoztak meg, és elrendelték, hogy a munkásoknak pálinkát adni nem szabad (aki ezt megszegi, 2 hónapig terjedő elzárással és 600 korona bírsággal büntethető).<sup>178</sup> A békásmegyeri képviselőtestület 1916-ban a férfiak kézi napszámát, koszt nélkül, 5, a nőké 4, a gyermekekét 3 koronában maximálta, aki ennél többet kér vagy kínál, azt megbüntetik.<sup>179</sup> Felsőbányán 1917-ben a férfiak az aratásért 6 koronát, a kaszálásért és a cséplésért 10 koronát, a nők a kapálásért 6, a gyűjtésért 2, a gyomlálásért 4 koronát kaphattak.<sup>180</sup>

A bérek megállapításakor nemcsak a birtokosok, hanem a munkások érdekeit is figyelembe kellett venni. 1915 áprilisában Tamásiban tartottak értekezletet, mely a „felcsigázott” munkabérek a munkaadók és a napszámosok „kölcsonös igényei” szerint kívánta rendezni. A tanácskozáson falusi bírók, lelkészek, birtokosok és földművesek voltak jelen, és jegyzőkönyvet vezettek. Az élelmiszerek drágulása a napszámok „mértányos” emelését teszi szükségessé, anélkül, hogy a munkaadók tönkremennének. Végül az előző évi napszámbérek 30%-os emelését határozták el, és a férfi, a női és a gyermeknapszámról, valamint az aratás, a cséplés és a tengeritörés díjairól is döntöttek.<sup>181</sup>

A lakóhelyen, illetve a járáson és a megyén kívüli munkavállalás tiltása nem a munkaviszonyba avatkozott, hanem az egyéni szabadságot korlátozta, a kormány ezért az erre vonatkozó kéréseket rendre visszautasította. Ellenezte a munkavállalókat sújtó

<sup>176</sup> MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915.

<sup>177</sup> MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915.

<sup>178</sup> Aratási munkálatok biztosítása. *Nyírvidék*, 1916. június 25. 3.

<sup>179</sup> Ezek a bérek a június és augusztus közötti időszakra vonatkoztak. Bérmaximumok és bérminimumok. *Husadik Század*, 1916. 2. sz. 69–71.

<sup>180</sup> Napszám megállapítás. *Felsőbányai Hírlap*, 1917. június 21. 3. További példákat közöl Puskás 346–348.

<sup>181</sup> A júliusi napszámbér például 4, 3 és másfél korona, az aratás díja 5, 3 és 2 korona volt. MNL OL K 184. 1384. cs. 62/a 97418/1915.

bérmaximálást is,<sup>182</sup> azt viszont a felek közötti megállapodás (és a munkák elvégzése) érdekében jóváhagyta, hogy a bérekről a helyi hatóságok döntsenek.<sup>183</sup>

A határozatokat azonban nem tartották be következetesen. A megyénként és járásonként megállapított bérek hónapról hónapra, nemek és korosztályok, valamint a munkák szerint is változtak, a birtokosok által előre elkészített szerződések nehezen szabályozható természetbeni járandóságokat és kölcsönös szolgáltatásokat tartalmaztak,<sup>184</sup> a parasztgazdák a munkásaikkal szóban állapodtak meg, és az ismétlődő hatósági panaszok is a szabályozás eredménytelenségét jelezték. Nógrád megyében például a gazdasági bizottságok által megállapított kézi és ígás napibérek a munkaadók és a napszámosok sem tartották be, Vas megyében a „földműves gazdák” egymást túllicitálva próbáltak munkaerőhöz jutni, Nagyváradon a napszámosok a rögzített bérekért nem álltak munkába, és néhány napi „ácsorgás után” visszamentek a falujukba. (A birtokosoknak, ha nem akarták, hogy a földjük parlagon maradjon, magasabb béreket kellett fizetniük.)<sup>185</sup>

A munkavállalók a panaszok szerint nemcsak a készpénz-béreket akarták „felcsigázni”, hanem több élelmet követeltek. A kormány azonban a mezőgazdasági alkalmazottak havi gabonajárandóságát 18 kilogrammban határozta meg,<sup>186</sup> a törvényhatóságok ezt tovább csökkentették, ami a munkaadóknak sok helyen ismét dilemmát okozott: vagy a rendeletet szegik meg, vagy a terményük a földeken marad. A Fejér megyei Németprónán az előbbi mellett döntöttek. A képviselőtestület által hitelesített szerződések szerint a munkások 30 kiló rozst és 15 kiló búzát kaptak, ami csaknem négyszerese volt a megyében érvényben lévő 12 kilogrammos kvótának.<sup>187</sup>

Az élelmezés a munkaviszony lényeges feltétele volt. A Hajdúmegyei Gazdasági Egyesület 1915 tavaszán arra figyelmeztette a minisztériumot, hogy a „munkásközönség” élelmiszere elfogyott, és azért vonakodnak szerződést kötni, mert a birtokosok elemi csapás esetén készpénzt, holdanként 9 korona biztosítékot ígérnek, az aratók viszont terményt akarnak, ami „nagyon is érthető.”<sup>188</sup> A bácskai munkások az alispán szerint

<sup>182</sup> Az iparban a munkaadók és a munkavállalók közötti érdekegyeztetés a bérminimumra irányult, a bérpolitikát is ez határozta meg.

<sup>183</sup> A földművelésügyi miniszter az 1898. évi II. törvénycikk előírásával szemben azt is engedélyezte, hogy a munkaszerződést ne az előjáróság előtt kössék meg.

<sup>184</sup> Erre Boross 1967: 253–256.

<sup>185</sup> MNL OL K 184. 1384. cs. 62/a 97193/1915; 1385. cs. 62/a 15370/1915; 1936. cs. 62/g 55105/1918.

<sup>186</sup> Korabeli számítás szerint ez napi 40 deka lisztnek felelt meg. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 718; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1917. 503; Gratz–Schüller 1930: 57.

<sup>187</sup> MNL OL K 184. 1589. cs. 62/g 113712/1916.

<sup>188</sup> MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915.

1918-ban legelőször kenyeret kérnek, anélkül munkát nem vállalnak. A Pozsony megyei Gazdasági Egyesület arról számolt be, hogy az aratók a fejkvóta tízszeresét követelik, és mivel a hatóságok semmit sem tesznek, az igényeket szerződésekre foglalják.<sup>189</sup> Nagykátán és Monoron a summások szintén több élelmet kértek, de a gazdák a fejadagot nem tudták felemelni, ezért a munkát abbahagyták. Az Országos Magyar Földbérő Egyesület azt kifogásolta, hogy a hiányos élelmezés miatt a munkások kedvetlenül dolgoznak, sokan „amerikáznak.”<sup>190</sup>

A szeszjárandóság a mezőgazdasági munkaviszony ugyancsak állandó konfliktusa volt. Szepes, Szabolcs és Háromszék vármegye a növekvő hiány miatt a munkások szeszjavadalmazásának megtiltását kezdeményezte, amit a belügyminiszter is támogatott, mivel az alkohol mértéktelen fogyasztása betegségeket és korai halált okoz, erkölcsi zülléssel jár, és a hiedelmekkel ellentétben a munkaképességet nem növeli, hanem „tetemesen” csökkenti.<sup>191</sup>

Szomjas Gusztáv, tiszalöki birtokos társadalmi akciót kezdeményezett az absztinencia terjesztésére. A sajtóban arra figyelmeztetett, hogy a pálinka-járandóságot nem a „műveletlen, gyenge és akarathétküli” munkások, hanem a „művelt, tanult és hidegen számító” munkaadók kezdeményezték. Az iparban ez nem fordulhat elő (a műveltebb ipari munkássággal „jobban törődnek”), és a gazdaosztály szégyene, hogy a gondjaira bízott munkásosztály szociális nevelését elhanyagolja. Szomjas elhatározta, hogy a pálinkát követelő munkásokat nem fogja alkalmazni, mozgalmat kívánt indítani a szeszjavadalmazás megtiltásáért, és a leszoktatást segítő „mértékletességi” egyesületek alapítását javasolta.<sup>192</sup>

Szabolcs vármegye alispánja másként érvelt. A munkások nehéz fizikai igénybevétel esetén, mint amilyen az aratás, a szeszt nem nélkülözhetik, aminek a megvonása a munka teljesítményét hátrányosan befolyásolná. Az egyik Ung megyei nagybirtokos szerint a kormányzati beavatkozás hiábavaló, mert a munkások a pálinkát szerződészerűen kikötik, anélkül nem dolgoznak.<sup>193</sup>

A mezőgazdasági munkások alkoholfogyasztása a világháború alatt a bér munkáról folytatott diskurzusok gyakori témája volt. A szesz hiánycikké vált, ezért takarékoskodni kellett, sokan a közösségi erkölcsök, a hátszói morál lazulásától tartottak, mások a

---

<sup>189</sup> MNL OL K 184. 1937. cs. 62/g 56718/1918.

<sup>190</sup> MNL OL K 184. 1936. cs. 62/g 55105/1918.

<sup>191</sup> MNL OL K 184. 1937. cs. 62/g 55985/1918.

<sup>192</sup> Szomjas Gusztáv: Az alkohol elleni küzdelem. *Nyírvidek*, 1916. február 10. 1–2.

<sup>193</sup> MNL OL K 184. 1589. cs. 62/g 72816/1916.

munkaerő-hatékonyság növelésének lehetőségeit keresték. Szomjas Gusztáv a nagyobb „szociális műveltséggel” rendelkező ipari munkások példájára hivatkozott (ezalatt a képzettséget és a munkavállalói öntudatot értette), és a felvetése nyomán kibontakozó vita voltaképpen arról szólt (amellett, hogy a szesz növeli-e vagy csökkenti a fizikai teljesítményt), hogy az állam jogosult-e munkaviszonyba avatkozni vagy azt a munkaadók és az alkalmazottak szabad egyezkedése alakítja. Szerinte a kormány feladata a szabályozás, a szeszjárandóság tiltása, de nem mondott le a munkások erkölcsi neveléséről sem, ami a „társadalom elitjének”, vagyis a gazdák, a lelkészek és az orvosok kötelessége.

A mezőgazdaságban dolgozó nők munkaerkölcsé szintén neveléssel és példaadással javítható. A *Nyírvidék* című lapban Kemechey (?) azt javasolta, hogy „úri asszonyaink” vállaljanak mezei munkát, és ne gondolják, hogy ez lealacsonyítja őket, ellenkezőleg, a népet „emelnék magukhoz.”<sup>194</sup> Az ötletre egy névtelen szerző válaszolt: az erős és kitartó szervezetet igénylő agrármunkákhoz gyermekkortól kell hozzászokni, ezért azokat az „úrinők” idegzete és izmai aligha bírják.<sup>195</sup>

A hatékonyabb munkavégzés és ellenőrzés érdekében más javaslatok is megfogalmazódtak. Almády Géza, csorvási földbirtokos 1915 júliusában úgy érvelt, hogy ma már a budapesti utcaseprők is katonai fegyelem alatt állnak, és a munkásmozgalmak (az aratósztrájkok) megelőzése céljából indokolt a summások és a cselédek militarizálása, amit a csendőrség valósíthatna meg.<sup>196</sup> A javaslattal a Honvédelmi Gazdasági Tanács is egyetértett, a földművelésügyi miniszter viszont ellenezte, mivel a munkaadók részéről visszaélésekre adna alkalmat (az „önkényüknek” engedne teret), ami „socialis forrongáshoz” vezetne.<sup>197</sup> A kormány korábban a munkaerő szabad vándorlását védelmezte, és ezúttal is, a hátország nyugalalmát hangoztatva, az alkalmazottak érdekében avatkozott közbe.

A közigazgatási iratok aktái a munkavállalók érveit és szempontjait is megőrizték. A Csongrád megyei Mérges-pusztai mezőgazdasági munkásai 1915 márciusában,

<sup>194</sup> Kemechey: Miért nem akarnak dolgozni az asszonyok? *Nyírvidék*, 1915. március 11. 5, április 4. 3. (A szerző feltehetően Szabolcs megye régi nemesi családjának a tagja.)

<sup>195</sup> Ki munkálja meg a földet? *Nyírvidék*, 1915. március 28. 2. A *Békés* című lap az agrármunkák nemzetet egyesítő szerepének szemléltetésére arató „úri leányokról” adott hírt, akiket név szerint is megemlített. Gróf Almásy Dénes sarkadi uradalmában Kádas Jolán óvónő és nővére, Erzsike, valamint Góvalik Teri angolnyelv-tanítónő és testvére, Lujza három hétig „arattak a paraszt legényekkel és asszonyokkal. Az úri leányok napkeltétől napnyugtáig, fáradhatatlanul ott jártak a muszka foglyok, az arató osztagok nyomában és szedték a markot, kötözték a kévét, rakták a keresztet éppen úgy, mint azok a társnőik, akik egész életükben azt végezték.” Arató úri leányok. *Békés*, 1917. július 29. 3.

<sup>196</sup> Almády Géza: Tarthatatlan cselédviszonyok. *Köztelek*, 1915. július 17. 1045–1047.

<sup>197</sup> MNL OL K 184. 1588. cs. 62/g 70999/1916.

Felsőcsernáton napszámosai 1916 februárjában írtak levelet a földművelésügyi miniszternek.

*„Kéz csokolatot kérjük önmagyméltóságos urat legyen szives meghalgtatni panaszunkat a lap tudositása foltán értesültünk munkaado birtokosaink panaszt nyujtottak hogy nem akarunk dolgozni. akarnák dolgozni mert éhen nem halhatunk meg az mi munkaadoinktól kéntelenek vagyunk más határba meni mert ők mai nap napi munkáért 160 filért hajlandok fizetni. ugy szinte kértük az arattási szerződésre gazdáinkat ők csak az mult évek szerint akarnak arattatni. szalmát csak némileg adna 8 vagy 10 napi fű kaszálásba ezért fizetnek 1 koronát naponta. mi nagy örömel szerződnék azon az alapon mint az kis ujság hirdeti 1000 hála üdvözetünk Őnagysága fogja megálapítani az munkadíjakat aban meg leszünk nyugodva. ne hozanak fegyenczeket és fogjokat nyakunkra mert mi is nagyon éhesek vagyunk de az mai kenyér árat nem éri el keresetünk meg ha sikerül az gazdáinknak hogy az álam kiségit az aratast akor mink kénytelen vagyunk hajlékainkat elhagyni. üdvözljük Nagyméltóságos urat minél elob megálapítani az munka díjat.”<sup>198</sup>*

*„Őnagy Méltoságu Miniszter urat Alázatosan meg kérjük mind Napszámos emberek, mert it minálunk csak az 1 korona napszám van és nem akarnak többet adni a gazdák. Mindhogy az árát meg kéri mind a gabonának és mind az egyéb házi szükségletek nek nagyon drága minden. 1 kigram szalona 7 kor. szoval az egész szükségletek nek az árát anyira fölviték mind a boltokba és mind a házaknál amit veszszünk. Mert mi csak mindent pézel kel hogy meg vegyünk. Mi csak napszámból élünk. S ezért kérnök szépen Őnagy méltóságodat hogyha segitene mirajtunk vagyis a napszám meg határozását kérjük szépen meghatározni. Mezitelen maradunk és éhen meg kel hajjunk mert nagyon drága minden. Kéréssünk Értesítésével várván vagyunk Őnagy méltóságának leg alázatosabb szolgálói és szolgáló leányai.”<sup>199</sup>*

A Mérges-pusztán dolgozó summásbanda tagja a birtokosok sajtóban közzétett panaszát cáfolta: ők továbbra is dolgoznának, de a munkaadók a világháború előtti béreket kínálják, amit az élelmiszerek, elsősorban a kenyér drágulása miatt nem tudnak elfogadni. Ismétlődő motívuma ez az érvelésnek, a levélíró tehát „morális gazdaság”

<sup>198</sup> MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915.

<sup>199</sup> MNL OL K 184. 1584. cs. 62. 72320/1916.

hagyományára emlékeztetően, a kenyér árához szabja az igazságosnak vélt béreket, melyek megállapítását a minisztertől kéri. Vele szemben a szolgálai alázat, a gazdákkal kapcsolatban a bizalmatlanság fejeződik ki a szövegben. A levélíró azt állítja, hogy a sajtóban közzétett, feltehetően a szolgabíró által meghatározott béreket sem fizetik ki, és attól tart, hogy hadifoglyokkal és fegyencekkel fogják helyettesíteni őket, aminek a megakadályozását ugyancsak a minisztertől remélte.

A felsőcsernátoni napszámosok hasonló panasszal éltek (a levelet 18-an írták alá), és az ügy további részleteit is megismerhetjük. A főszolgabíró 1916. április 7-én állapította meg a béreket,<sup>200</sup> a munkások ezután fordultak a miniszterhez, aki nem kívánt beavatkozni („az alispán szerint a bérek a helyi viszonyoknak megfelelnek”). A megye főjegyzője ezután a csernátoni gazdák bizalmas információját továbbította a minisztériumba: a panaszt aláíró Oláh János kezdeményezésére, a napszámosok szerződéssel kötelezték magukat, hogy a férfiak 5 koronánál, a nők 3 koronánál kevesebb bérért nem állnak munkába. A csendőrség ezért nyomozást indított, és a hatóság kihágási eljárást kezdeményezett. A munkakonfliktus tehát eltérő interpretációkban tárul fel. A napszámosok a minisztertől kérték a bérmegállapítást (a munkaadókkal szembeni védelmet), a gazdák a munkavállalók sajátos érdekérvényesítését („bérharcát”) kifogásolták, amit hatósági beavatkozással kívántak rendezni.

## 8. A mindennapi munka emlékezete

Ebben a fejezetben léptéket váltok, és azt vizsgálom, egyetlen parasztgazdaság munkaszervezete hogyan alkalmazkodott a háborúhoz, és miként alakul a tudásunk, ha egy évtizedekkel későbbi személyes forrást használunk fel.

Csizmadia Imre 1902-ben Orosházán született, és a Nagy Gyula által irányított önéletíró csoport tagjaként<sup>201</sup> készítette el 1976 és 1979 között emlékiratát. A paraszti világ hiteles megörökítését tűzte célul, ami a múlt újraélésének élményét kínálta, és az őt segítő etnográfushoz hasonlóan úgy gondolta, hogy az emlékezet a valóság felidézésére alkalmas, ez adja az alkotás irodalmi-esztétikai értékét is.<sup>202</sup> Csizmadia azonban nemcsak

---

<sup>200</sup> Kapálás: 1,60 korona, kaszálás: 2,40 korona, takarás: 1,40 korona, aratás és cséplés: 2 korona (férfi), 1,40 korona (nő), igás napszám április 1-je és május 15-e között: 8 korona, 1 kataszteri hold szántása és vetése: 16 korona. (Az állatokkal végzett munka bére többszöröse volt a kézi napszámnak.) MNL OL K 184. 1584. cs. 62. 72320/1916.

<sup>201</sup> Róluk Nagy 1977: 5–7.

<sup>202</sup> „Az önéletírónak élethűen be kell bizonyítania, mit tud az életében történt eseményekről. Ki milyen emlékezőtehetséggel rendelkezik, úgy tud vallani mindezekről. Minden leírt visszaemlékezéssel egy darab

az emlékeit „hívta elő”, hanem egykori kalendáriumokat, újságokat, fényképeket, valamint családi és egyéb iratokat is felhasznált, melyek a múlt „valóságát” erősítették.<sup>203</sup> Az önéletírás tehát egy paraszti irattárban fellelhető „források” és az emlékezet kombinációjára épült.

A családnak Hódmezővásárhely határban 21 hold szántója és 4 hold gyepterület volt,<sup>204</sup> az apa 1914. júliusi bevonulása után a gazdaságban az elemi iskolát befejező Imre, édesanyja, 4 éves húga és egy Bihar megyei cselédfiú maradt. A továbbtanulásban reménykedő Imre sorsa „megpecsételődött”,<sup>205</sup> apja gazdává avatta („mostantól te leszel a gazda, neked köll érteni mindenhez, amíg én haza nem gyűvök”), és ősszel a pásztorkodás mellett már vetett, kertet ásott, répát szedett és a kukoricatörésben segített. Erre a munkára a szomszéd fiait fogadták fel, akikre a következő években is rendszeresen számíthattak.<sup>206</sup> János a zsákokat hordta be, Lajos a lucernát kaszálta napszámba, József az állatok ellésénél segített.<sup>207</sup>

1915 januárjában nem tudtak új éves cselédet fogadni, mivel Biharból már nem jöttek, a helyiek pedig régi gazdájukhoz szegődtek el, ezért a jószágok gondozása is Imrére maradt. Februárban végül egy 60 éven felüli hónapszámost fogadtak, akit áprilisban egy bihari román cselédlány váltott fel. Ő a legnehezebb férfimunkákat is elvégezte (füvet kaszált, szántott, kocsit rakott, kapált, gyomlált, markot szedett, kévét kötött és kukoricát tört), szolgálati ideje decemberben járt le. Ezután átmenetileg „újévest” alkalmaztak, a közeli tanyán pásztorkodó fiút, aki március közepéig, az állatok kihajtásáig tudott segíteni. Állandó cselédet 1916-ra nem kaptak, 1917-ben január és március között ismét a pásztorkodót, majd májusban egy 13 éves román cselédlányt fogadtak fel, akit 1918 végéig alkalmaztak.<sup>208</sup> A mindenek a ház körüli munkákon kívül a jószágokat gondozta,

---

múltat idéz vissza, de csak akkor van értéke, ha minden leírt szava megtörtént valóság és nem fantáziaszülemény.” Csizmadia 1987: 621.

<sup>203</sup> „Amikor visszaemlékezéseimet írom, nagy segítségemre vannak a régi kalendáriumok. A Naplójegyzetek rovatban minden hónap fontosabb eseményei fel vannak jegyezve [...] A júliusi feljegyzésekből tudom, hogy a földünkben kilencvenhárom kereszt búza és kilenc kereszt árpa volt [...] Meg hogy Miklós learatott otthon, és visszajött, megfogadtuk öt hónapra.” Csizmadia 2006: 202–203.

<sup>204</sup> 1100 négyszögöles kishold.

<sup>205</sup> A szerző az életút megalkotása során a háborúnak meghatározó jelentőséget tulajdonított. „Ha azok a pisztolylövések azon a napon el nem dördültek volna Szarajevóban, akkor a Vásárhelyi Pusztán egy parasztfiú életpályája egészen másképpen alakult volna. De eldördültek azok a lövések, és a légnyomás mellékútra terelte életsorsomat, annyi máséval együtt. Így maradtam én parasztyerek, és később göröngyöket esztergályozó földmíves.” Csizmadia 2006: 118.

<sup>206</sup> Az idősebb Makó József 49 éves volt, és négy fia maradt otthon. Csizmadia 2006: 188, 196.

<sup>207</sup> Csizmadia 2006: 119–120, 142, 144, 146, 174–175, 190, 229.

<sup>208</sup> A bére 1917-re 200 korona, 1 öltözet felsőruha, 1 fejkendő, 1 kötő, 1 pár hosszú szárú cipő, 1 pár harisnya és 1 pár papucs volt. Csizmadia 2006: 227.

Imre pedig „előléptette” magát béresnek. („Hiába, aki már némileg kaszálni tud, meg marokverő is volt, az kinőtt a kanászságból, az félig-meddig felnőttnek számított.”)<sup>209</sup>

Csizmadiák a nyári munkák idejére „aratóbetyárt” alkalmaztak, 1914-ben a család szentetornyai rokonát, 1915-ben a memoáíró egyik idős nagybátyját, majd a testi fogyatékosága miatt otthon maradt Jánost, aki korábban a hónapszámosuk volt.<sup>210</sup>

A 13 éves Imrének nem csak a saját gazdaságukban kellett dolgoznia. Nagyapjának 60 hold földje volt (amiből 17 holdat még a világháború előtt fiának adott feles művelésre), és a bérlője, mivel fiai 1915 tavaszán bevonultak, felmondott. Az idős gazda nem tudta a birtokát újra kiadni, ezért az egyik vejének felmentését kérvényezte<sup>211</sup> (három fia és négy veje szolgált a fronton), és az unokájától is rendszeresen munkát követelt: „Parancsot kaptunk, hogy fogjak két lovat az eke elé, és menjek át őhözájuk, majd sógorommal szántogatunk, én leszek a lóhajtó. Mit tehettem, mentem, de morogtam, hogy miattuk a répánk belefagy a földbe.”<sup>212</sup> (Az emlékiró apja szolgálati ideje alatt háromszor kapott szabadságot. 1914 végén, mivel maláriás lett, 28 napra, 1916 tavaszán és 1917 szeptemberében 14-14 napra engedték haza, amit munkával töltött.)<sup>213</sup>

A hat évtized távlatából felelevenített események, a világháború hatásai kizárólag személyes és családi kontextusban jelentek meg. Évről évre nehezebb volt cselédet fogadni, a nagypapa a gazdaságát nem tudta ismét bérbe adni, ezért a munkaerőhiányt a saját munka növelésével, alkalmi hónapszámosokkal, hadifoglyokkal, valamint a rokoni és a szomszédsági kapcsolatok mozgósításával pótolta. Ez azonban nem az önzetlen segítség jegyében történt, ahogyan azt a kormány és a propaganda szorgalmazta.

A memoárban nemcsak a munkavégzésről, hanem a szabadidő eltöltéséről, a szórakozásról, az önállósulás életmódot alakító epizódjairól is olvashatunk. Csizmadia az anyjától és a nagynyjától zsebpénzt kapott, olykor önálló jövedelemhez jutott,<sup>214</sup> amit újságokra és könyvekre költött. Növekvő híréhségét jelzi, hogy a *Tolnai Világlapját*, a *Képes Újságot*, az *Érdekes Újságot*, az *Orosházi Friss Újságot* és a *Világháború Képes Krónikáját* olvasta, alkalmanként a *Kis Újságot*, az *Estet* és a *Pesti Hírlapot* is megvette, az *Előré*t és a Nick Carter-füzeteket előfizette. A fiú borbélyhoz járt, apja kérésére fénykép készült róla, erre az alkalomra egy öltöny új ruhát (bricseszadrággal), csizmát

<sup>209</sup> Csizmadia 2006: 171, 187, 196, 215, 226–227, 251, 279.

<sup>210</sup> Csizmadia 2006: 118, 177, 200, 233, 245–248.

<sup>211</sup> Második felesége „unszolására” lányuk férjét választotta, ami a családban konfliktust okozott.

<sup>212</sup> Csizmadia 2006: 119, 123, 179–181, 200, 210.

<sup>213</sup> Csizmadia 2006: 165, 178, 199, 261, 266.

<sup>214</sup> Például a kukoricásban talált pulykatojásból.

és zsebórát kapott. Vasárnaponként, sokszor az anyja és a nagyapja akarata ellenére, moziba ment, Húsvétkor, Pünkösöd és Szent István napján „komédia” volt Orosházán (bolondmalommal,<sup>215</sup> hajóhintával, gyorsfényképezéssel, paprikajancsi-színházzal, katonazenekarral, a Hadigondozó Mozi előadásaival, bazárosokkal), ahol az utolsó filléreit is „elbitangolta.” A tanyákon 1918 januárjától a tavaszi munkák megkezdéséig bálakat (és névestéket) rendeztek, melyeken a csárdáson kívül a boszton keringő is a táncrendbe került.<sup>216</sup>

Csizmadia Imre életmódját az időskoráig végzett mezőgazdasági munka határozta meg, az életút alatt kialakult kulturális preferenciája azonban, ami a serdülőkor felidézését is befolyásolta, polgári vagy kispolgári attitűdöket jelez (a munkákat tagoló szabadidőt, a könyvek és a mozi szeretetét ő utólag „úri” passziónak minősítette, ami a háború éveiben a mindennapok „normalitásának” megőrzését is segíthette). Ez anyjával és még inkább nagyapjával konfliktusokat okozott, akinek a tekintélyével szembeni lázadás minden bizonnyal az individualizációval, a családon belüli, a végzett munkákhoz kapcsolódó mobilitás felgyorsulásával, illetve gazdai öntudatával függött össze. A háború kitörésekor 12–13 éves „kanászgyerekek” 1918-ra felnőttek lettek, „egy új, ifjú generáció nőtt ki a földből [...], a nagyok közé soroltam magam.”<sup>217</sup>

\*\*\*

A világháború, illetve a földművesek tömeges bevonulása a mezőgazdasági munka ideológiai és politikai megítélését is átalakította. A munkavégzés morális és hazafias kötelességgé vált, a föld megművelése a lövészárkokban való helytállással azonosult és a Gemeinschaft-eszme megerősödésével egészült ki.<sup>218</sup> A kiesett munkaerő pótlása azonban a nőkkel és a gyermekekkel, valamint egymás önzetlen segítségével nem

---

<sup>215</sup> Körhinta.

<sup>216</sup> Csizmadia 2006: 141–275.

<sup>217</sup> Csizmadia 2006: 241. Csizmadia a nyilvánosságnak szánt memoárjában (szándékosan vagy öntudatlanul) sok mindenről hallgatott, arról is, amit apja harctéren vezetett naplójából és leveleiből később megtudhatott. Ezekben a vágyakozás mellett a reményvesztettség, felesége hűtlenségének gyanúja (a folytonos depresszió) szólt meg. „Nem kaptam hazulról már több egy hónapjánál, mi bánatom növelte csak. 30-ik Júliusba megjött a várva várt levél, de ez is mustoha volt borús nőmtől, mert kacérkodni óhajt e nehéz napokba is [...] úgy érzem, örökre elhidegülök tőle. A legrosszabbak forognak le távollétem alatt. Egész tábla búzám viszi el a víz, gyermekem is függetlenül elgonoszodik, hozzá sorsom olyan, hogy a jövőt tekintve...” (A napló ezen a ponton nem folytatódott.) Az idősebb Csizmadia Imre 1918 februárjában az olasz fronton meghalt, felesége 1918 áprilisában koraszülött gyermeket szült, aki néhány napig maradt életben. Szentí 1988: 339; Csizmadia 2006: 303–306.

<sup>218</sup> Ez a retorika a hadiiparra kevésbé volt alkalmazható.

valósulhatott meg, ezért kormányzati szabályozásra volt szükség. Az általános munkakötelezettséget hadiszolgáltatásokkal helyettesítették, orosz, szerb és olasz hadifoglyokat bocsátottak rendelkezésre, az egy-két hetes szabadságolások vagy a hosszabb ideig tartó felmentések, valamint az aratásra szervezett katonai munkásosztagok a háború „tereit”, a katonai és a civil szférát kapcsolták össze.

Az állami szabályozás bürokratikus kontrollal egészült ki. A községi öngazdátás hagyományos intézményei mellett intéző és egyéb bizottságok alakultak, a lokalitás térbeli szerveződését módosító új határ- és dűlőbeosztások készültek, és a földművelésügyi miniszter annak ellenőrzésére utasította a hatóságokat, hogy a falusi lakosok ne csak a saját földjüket műveljék meg, hanem másoknak is segédkezzenek. A munkák felügyeletével köztisztviselőként álló „nagyobb birtokosokat” is megbízták, akik hazafias érdemeit az utókor számára kívánták megörökíteni.<sup>219</sup>

A kormány a személyes szolgáltatások elrendelésével a hadba vonultak családtagjait és a rászoruló (ígaerővel nem rendelkező) kisbirtokosokat akarta segíteni, a végrehajtást azonban a lokális és személyközi kapcsolatok, valamint a patriarchális hatalmi struktúrák befolyásolták. Erről a névvel vagy név nélkül megfogalmazott levelek tanúskodtak, melyek az előjárók, a nagygazdák és más „tekintélyes” emberek által igénybe vett kézi és ígás munkákat panaszolták.<sup>220</sup>

A mezőgazdasági munkások szezonálisan és a nemek szerint differenciált béreit a világháború előtt is a megyék, a járások vagy a helyi képviselőtestületek állapították meg (a gyermekmunka egészen természetes volt), ez 1914 és 1918 között sem változott, a bérmaximálást, valamint a munkavállalók lakóhelyükhöz kötését viszont a kormány rendre visszautasította, és a szerződéses munkaviszony megerősítésére törekedett. Ezért és a kontrollálatlan munkástoborzások megakadályozása érdekében a minisztertanács 1918 februárjában, majd a földművelésügyi miniszter néhány hónappal később a munkásközvetítés hálózatának bővítéséről és ellenőrzéséről határozott,<sup>221</sup> ugyanakkor a

<sup>219</sup> „A békés idők elkövetkeztével ezekből a feljegyzésekből össze lehet majd állítani a háborús esztendőök gazdasági küzdelmeinek történetét, és így a harctéren küzdők aranykönyvével együtt az utódok kezére adhatjuk a gazdasági munkák vezéreinek és a munka hőseinek aranykönyvét is.” MNL OL K 184. 1588. cs. 62/g 70937/1916; Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 60–61.

<sup>220</sup> Veres Péter hasonló jelenséget figyelt meg a hadseregnek végzett közmunkák szervezésekor: „Összeültek a főbíró meg a főjegyző, és bekérték a jegyzőtől a névsort [...] A jó gazdák bejáró munkásait, részes aratóit kihagyták, az uradalmak bandagazdáit szintén kihagyták, de azokat, akik részegesek, szájalók, visszafeleseleők voltak, vagy a Munkáskörbe jártak, egytől egyig kiírták hadimunkára.” Veres 1978: 313–314.

<sup>221</sup> Az 1918. május 25-én kiadott rendelet szerint a községi, a körjegyzőségi és a törvényhatósági munkásközvetítőket a tisztségre legalkalmasabbak közül kell kijelölni, akik munkájukat „a föld művelőinek azzal a szeretetével fogják ellátni, amit a termelés fontossága” megkíván. (A községi munkásközvetítőket a

kormány maga is támogatta, hogy a munkát megtagadó alkalmazottakkal szemben a hatóságok represszióval, a harctéri szolgálat és a hadimunka fenyegetésével éljenek.<sup>222</sup> Farkas Geyza ezért a nagybirtokosok érdekképviselőit, illetve a munkás-érdekképviselők hiányát okolta: A különböző agrárius lapok a munkáskérdésben a „legsiralmasabb eszmeszegénységet árulták el: minél több hatósági kényszert a megajánlott feltételek mellett munkába állni nem hajlandó mezei proletárok ellen, különféle ingyenes erők rendelkezésre bocsátását. Természetesen az olcsó munkabért és a hosszú munkaidőt »méltányos feltételként« jelölték meg. Egyetlen foglalkozási csoporttal szemben sem képzelhetők el olyan, a régi jobbágyságra emlékeztető rendszabályok, mint aminőket a mezőgazdasági bér munkássággal szemben javasoltak, sőt keresztül is vittek.”<sup>223</sup> A társadalomtudós véleménye egyoldalú volt, a hatósági kényszer azonban a szerződéses fegyelmet biztosan nem erősítette meg.

A háború a családi munkaszervezetet, a megszokott szerepeket és normákat, valamint a munkába nevelődés folyamatát és az ehhez fűződő genealógiai idő tapasztalatát is átalakította. A környezetük és a hatalom számára is önálló társadalmi csoportként jelentek meg azok a nők, akiknek a férje katonai szolgálatot teljesített (a „hadimenyecske” gyakran elítélő kifejezés volt), megnövekedett öntudatukra, ugyanakkor fizikai kimerültségükre és lelki feszültségeikre a frontra vagy a hatóságoknak küldött levelekből következtethetünk. Az itthon maradt fiúk szocializációjára Csizmadia Imre memoárja vagy Illyés Gyula önéletrajzi regénye utal: „A szerep hamarosan az volt, hogy tizenhárom–tizenégy–tizenöt éves fővel számítható családfő legyek, az időjárást ne a fürdés vagy a szánkózás, hanem a kaszálás és a krumplikapálás szempontjából vizsgáljam, hogy állatokkal vásárra járjak, majd degesz bugyellárisal lacikonyhába, kocsmába, s más efféle helyre, ahol vásár után a férfiaknak már csak virtusból is illik megfordulniuk [...] Nem ijesztett meg, önérzetemet csak növelte.”<sup>224</sup>

---

képviselőtestület rendszerint a saját tagjai közül választotta.) MNL OL K 27. 1918. február 7; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1918. 1199–1201.

<sup>222</sup> Sármezey Antal mezőkovácsházai bérletén az aratók nem akartak munkába állni, ezért csendőrökkel vezették ki őket. A Baranya megyei szentlőrinci járásban a járőrök megjelenésére a „vonakodás” megszűnt. Heimann Antal horgosi birtokáról 39 arató közül 25 megszökött, ellenük büntető eljárást indítottak. Jász-Nagykun-Szolnok megye alispánja elrendelte, hogy a munkásnők kötelesek harmados művelésre 1-1 hold tengeri- és krumpliföldet vállalni. MNL OL K 184. 1384. cs. 62/a 99138/1915; 1588. cs. 62/g 70937/1916.

<sup>223</sup> Farkas Geyza: Háborús mezőgazdasági szemle. *Husadik Század*, 1915. 2. sz. 229.

<sup>224</sup> Illyés 1972: 15–16, 37.

## II. Az agrártermelés alakulása

Az agrárium nemzetgazdasági szerepe a világháború éveiben felértékelődött, miközben a termelést nemcsak a munkaerőhiány, hanem a piac szabályozása és az erősödő állami redistribúció is befolyásolta. A háború agrárgazdasági hatásait többféle megközelítéssel vizsgálom. Először a paraszti gazdálkodásról folytatott, jövőképeket is tartalmazó korabeli diskurzusok közül válogatok, majd a kormányzati beavatkozás (az agrárpolitika) eszközeire és lokális gyakorlataira utalok. Ezután a termelés statisztikai adatait nemzetgazdasági szinten mutatom be.

### 1. A termelés háborús narratívái

A német mintára meghonosodó „többtermelés” (Mehrproduktion) a háború éveiben megjelent szakmunkák és publicisztikai viták, valamint a bécsi és a budapesti szaktanácskozások rendszeres témájává vált. Mezőssy Béla, az 1917 júniusában kinevezett földművelésügyi miniszter a főtermények (búza, rozs, árpa, zab, tengeri, burgonya, cukorrépa) termelésének növelését szorgalmazta, ami élelmezési és valutáris érdek, és ami a bevetetlen területek művelés alá vonásával, a kötelező őszi szántással, az öntözéssel, valamint a vetőmag, a műtrágya és a gazdasági eszközök beszerzésének megkönnyítésével valósulhat meg. Mezőssynek a közigazgatásról kedvezőtlen tapasztalatai voltak (a háború időszakában a termelés és az élelmezés érdekében kiadott rendeleteket „soha és sehol nem hajtották végre rendesen”), ezért a többtermelést népszerűsítő járási szaktisztviselők (összesen 500 fő) kinevezését, valamint az agrárium helyzetéről tájékoztató statisztikák készítését kezdeményezte.<sup>225</sup>

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1916 júniusában többtermelési értekezletet tartott, ahol a növénynevelésről, a gépesítésről és az amerikai rendszerű kukoricaművelésről tartottak előadásokat, Szilassy Zoltán, az OMGE titkára a többtermelés elterjesztésének nehézségeiről beszélt. A kisgazdaságok tulajdonosai és bérlői a „legprimitívebb gazdálkodási rendszer rabjai”, apáik és nagyapáik módszerein kívül mást nem ismernek. Ennek oka az „általános és a gazdasági kultúra alacsony foka”

---

<sup>225</sup> MNL OL K 27. Mt. jkv. 1917. október 12.

(az analfabétizmus és az iskolázatlanság), mivel a kistermelők tanítása és nevelése az előszó vagy a közvetlen példák hiányában teljesen eredménytelen.<sup>226</sup>

Nemcsak az agráriusok, hanem az ipari érdekek támogatói is kiálltak a többtermelés mellett. Fenyő Miksa szerint ennek érdekében „parasztjainkat” mezőgazdasági kultúrára kell tanítani, a következmény a gabonaárak csökkenése lesz, ami a munkások megélhetését olcsóbbá (és a termelési költségeket alacsonyabbá) teszi.<sup>227</sup>

A polgári radikálisok közgazdasági teóriákkal érveltek és a nagybirtokrendszert bírálták. Dániel Arnold úgy gondolta, hogy többtermelés esetén a gabonaimport megszűnne,<sup>228</sup> a vámok elvesztenék áremelő hatásukat, ezért a nagybirtokosok és az érdekképviselők arra törekszenek, hogy a mezőgazdaság „termelőképeség dolgában minél kevesebbet haladjon”, és a népies gazdasági oktatás, ahol egyáltalán megszervezték, valójában semmire sem kívánja megtanítani a földműveseket.<sup>229</sup> Pikler J. Gyula szerint a többtermelés nem a parasztság műveltségének és kultúrájának emelésével valósulhat meg, sokkal inkább a termelésre és a fogyasztásra kivetett adók csökkentésével, valamint – Henry George elméletének megfelelően – a kataszteri földadó piaci értékadóvá alakításával.<sup>230</sup>

A világháború alatt erősödő gazdasági nacionalizmus ugyancsak a többtermelés jelszavát hangoztatta, ami a nemzet „organizációját” szolgálja. Löherer Andor<sup>231</sup> úgy vélekedett, hogy az az álláspont, mely szerint az agrártermelés hiányát a behozatal pótolja, a nemzeti többtermelés tagadása és a „modern merkantilizmus hitvallása az állam és a nemzeti egység ellen [fellépő] önző világérdekekért.” Ezzel szemben a népies

<sup>226</sup> Szilassy (szerk.) 1916: 155–156. Az agráriusok a „primitív” gazdálkodást neveléssel: az elemi iskolákban kezdődő szakoktatással, a vándortanítói mozgalommal és a nők gazdasági képzésével, valamint az egyesületi vezetők és a tanítók által tartott háborús gazdasági előadásokkal próbálták korszerűsíteni.

<sup>227</sup> Fenyő Miksa: Magyarország közgazdasága a háború előtt, alatt és után. *Magyar Gyáripar*, 1917. április 1. 4. A *Népszava* arról írt, hogy a háború alatt a bankok „rávetették magukat” a magyar földre, ezért támogatják a többtermelés eszméjét. *Népszava*, 1917. március 4. 7.

<sup>228</sup> Dániel a háború előtti behozatalra utalt.

<sup>229</sup> Dániel Arnold: Vámunió és többtermelés. *Husadik Század*, 1915. 2. sz. 114–118. Ez a gondolatmenet a világháború alatt a sajtóban is felbukkant, és a miniszterelnök burkolt bírálatához vezetett. A *Nyírvidek* gróf T. munkájából idézett: mivel a Monarchia két államának népessége évente 400 000 fővel gyarapodik, „joggal remélhetjük, hogy a vámterület a búzahiánnyal bíró fogyasztási területek sorába lép, és a védvám a mi gazdáink javára teljesen érvényesül.” Kompilátor: A középosztály nyomorúsága. *Nyírvidek*, 1916. február 20. 1–2. (Tisza István *Magyar agrárpolitika* című kötete 1897-ben jelent meg.)

<sup>230</sup> Pikler úgy vélte, hogy a többtermelés sikerét a nemzeti karakter is akadályozza: „Nem vagyunk mi németek, hanem jó magyar Pató Pálok. Nálunk nem az embernek a földre fordított munkájából él meg a nemzet, hanem hivatalvadászatból, szubvencióból, hazafiságból, szónoklásból és népbuításból. Mi nem reális eszközökkel követünk reális célokat, hanem a felhőket tologatjuk frázisokkal és szólamokkal. Mi a műveltségtől várjuk a többtermelést és nem a többtermeléstől a művelődést.” Pikler J. Gyula: Többtermelés, földbirtokpolitika és adórendszer. I–III. *Nyugat*, 1918. március 1. 401–416.

<sup>231</sup> Földbirtokos, gazdatiszt, 1894 és 1899 között az Országos Magyar Gazdasági Egyesület könyvkiadó vállalatának szerkesztője.

termelést kell fejleszteni, valamint az egyén munkaerejét és szorgalmát a nemzet szolgálatába állítani, ami az állami szerepvállalás növelését teszi szükségessé. (A szerző szerint Magyarország többtermelése a világháború utáni Európa „életkérdése”, és „népünk erkölcsi emelkedéséhez” és jólétéhez fog vezetni.)<sup>232</sup>

A többtermelés eszménye a lokális diskurzusokban (és politikában) is megjelent. Kolozs vármegyében például a községi gazdasági bizottságok feladata volt a nép felvilágosítása arról, hogy a többtermelés a haza „szent érdeke”, amit a lelkészek a szószekekről is terjesztettek.<sup>233</sup> A vágújhelyi járás gazdasági tudósítója 1915 márciusában a kiskgazdák panaszai és a saját tapasztalata alapján viszont azt jelentette, hogy a sorozások, a rendszeres ló- és fogatrekvirálások, valamint az igáslovak és az ökrök „horribilis” ára a gazdákat olyan válságos helyzetbe sodorta,<sup>234</sup> hogy az elrendelt többtermelés „írott malaszt marad [...], a rendes gazdasági munkákat sem bírjuk befejezni, nemhogy többet termelhessünk.”<sup>235</sup>

A paraszti gazdálkodás korszerűsítését célzó javaslatok népies kiadványokban, valamint a sajtóban fogalmazódtak meg. Alvinczy Mihály *A többtermelés könyve avagy a kiskgazda tudománya* című munkájában úgy érvelt,<sup>236</sup> hogy ma már nem elegendő, ha a kiskgazda az apja, a nagyapja vagy a dédapja gazdálkodását követi, ehelyett olyan szaktudásra van szüksége, melyet nemcsak a gabona-, hanem a zöldség- és gyümölcstermelésben, a tejgazdaságban és a baromfitenyésztésben is alkalmazhat. Ezáltal a tudatlansággal és durvasággal azonosuló „paraszt” szó használata megváltozik, és a „tanult, művelt, a maga mesterségét kitűnően ismerő embert” fogja jelenteni. Ezt az új tudáskészletet mutatta be a szerző (például a méhcsaládok szaporítása, a kerti föld rigolozása), és arra figyelmeztetett, hogy a kiskgazdáknak az ugartartással járó két- és háromnyomásos gazdálkodásról a legnagyobb jövedelmet biztosító négyes vagy hatos vetésforgókra kell áttérniük.<sup>237</sup>

<sup>232</sup> Löherer 1918: 12–17. A *Köztelek* című agrárius lapban realisabb értékelések is megjelentek: a többtermelés előfeltételei, az emberi és az állati munkaerő, a gépek, a műtrágya, a beruházások és a korszerű infrastruktúra egyaránt hiányzik, ezért a háború alatt legfeljebb az „eleget termelést” lehet célul tűzni. *Köztelek*, 1917. december 22. 2156–2157.

<sup>233</sup> MNL OL K 184. 1588. cs. 62g 70937/1916.

<sup>234</sup> Két igás ökör 2000–2400 koronába került, ezzel szemben a rekvirált lovakért páronként 1600–1700 koronát fizettek.

<sup>235</sup> MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915.

<sup>236</sup> Somogyi Béla tanítóról, újságíróról, a *Népszava* szerkesztőjéről van szó, aki Alvinczy néven népiskolai tankönyvet és olvasókönyvet is írt.

<sup>237</sup> Alvinczy 1916: 4–5, 31, 434. Czettler Jenő elismerő kritikát írt a kötetéről, a szövegkezetek népszerűsítésének hiányát azonban kifogásolta. Szerinte ugyanis a világháború közéleti problémái nyilvánvalóvá tették, hogy a többtermelés a kiskgazdaságok piac számára termelő, nagyobb gazdasági egységekbe tömörítésével kezdődik. „A kiskgazda előtt hasztalan prédikáljuk a jobb szántás előnyeit, ha a

Szomjas Gusztáv, a már megismert tiszalöki birtokos a „gyakorlati gazda” (némiképp eltérő) tapasztalatát fogalmazta meg: a munkaerő- és az ighiány miatt érdemes ismét feketegart hagyni, ami a talajjavítás legolcsóbb módszere, nagyobb termést biztosít és művelése könnyen beilleszthető a mindennapi teendők közé. Szomjas javasolta a tarló korai szántását és hengerlését, az őszi mélyszántást és a trágyázást, vetésre a szeptember 20-a és az október 20-a közötti időszakot ajánlotta, és fontosnak tartotta, hogy a kigazdák a talajt szikkadt állapotban boronálják, kapálják és tárcsázzák. („A mi földműveseink igen nagy hibát követnek el. Rendszerint még ragad a kapa és máris a földre mennek.”)<sup>238</sup>

A „népies” vagy „olcsó” füzetek a vetésszerkezetet és az állatállomány összetételét a hadiérdekekkel összefüggésben kívánták szabályozni. A hadsereg ellátása érdekében több gabonát kell termelni, az őszi búzát az idejében elvetett tavaszi búza és az árpa pótolhatja, melyek a háborúban elsőrangú kenyértermények. Az igénytelen és az elmúlt évtizedekben népszerű köles nagyobb figyelmet érdemel, az emberi táplálkozásra és a takarmányozásra szánt burgonya, valamint a kukorica termelését szintén növelni kell, utóbbi a búzaliszt hiányát pótolja, vetése, kapálása és betakarítása ráadásul női és gyermekmunkával is végezhető.<sup>239</sup> A hüvelyeseknek ugyancsak a táplálkozásban nő a szerepe: a földművelők a minimális húsfogyasztást ezekkel pótolva tudják a nehéz mezei munkákat elvégezni,<sup>240</sup> a városi lakosság még inkább rászorul a hüvelyesekre, és az egyéb, könnyen emészthető főzelékfélékkel együtt, a sebesült és a beteg katonák sem nélkülözhetik.<sup>241</sup>

Az állattartásnak szintén a hadsereg igényeihez kell igazodnia. Mivel a legénység marhahúst és legfeljebb sertéshúst fogyasztott, a polgári lakosságtól „önmegtartóztatást” vártak el, a kigazdáknak pedig a hús-, zsír-, tej- és tojáshiány csökkentése érdekében a

---

hitelszövetkezet nem ad neki olcsó pénzt a Sack-ekék vásárlására. A műtrágya hozatása is fölötté költséges, ha a beszerzésre legalább egy vagon erejéig nem társul a kigazda.” Czettler Jenő: Alvinczy M.: A többtermelés könyve. *Néptanítók Lapja*, 1916. augusztus 10. 14–16.

<sup>238</sup> Szomjas Gusztáv: A háború és a talajjavítás. *Nyírvidek*, 1916. január 13. 1–2; Szomjas Gusztáv: Okszerű talajművelés a kisbirtokon. I–III. *Nyírvidek*, 1916. március 23. 2; március 25. 2–3; március 29. 3–4. Rudinai Molnár István az érintettekhez hivatkozott: a Magyar Gazdaszövetségben több száz „kisebb-nagyobb” birtokossal beszélt, akik elmondták, hogy a világháború alatt kénytelenek „rablógazdálkodást folytatni és a földjeiket kiuzsorázni.” Igaerő és trágya hiányában ugyanis nem tudják a talajt rendesen megmunkálni, a vetésforgókat félredobták, egyik növényt a másik után termelik szabadon. Rudinai Molnár 1917: 28–29.

<sup>239</sup> Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 137; Szilárd Gyula: Jó tanácsok a háborús világban. *Gazdaszövetség*, 1914. szeptember 26. 133; Szilárd Gyula: Vázlat a háborús időben tartandó téli gazdasági előadáshoz. *Gazdaszövetség*, 1914. 157–160.

<sup>240</sup> A nép élelmezésére fontos a káposzta, a répa, a kel, a karalábé, a tök és a spenót is, melyek kevésbé táplálók, de a „vér javítására és a gyomor kitöltésére” igen alkalmasak. Rudinai Molnár 1916: 14–15.

<sup>241</sup> Szilárd Gyula: Jó tanácsok a háborús világban. *Gazdaszövetség*, 1914. szeptember 26. 133; *Magyar Földműves Naptára* 1915. 80–81; Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 137; Rudinai Molnár 1916: 9–10; Rudinai Molnár 1917: 15.

sertés-, nyúl-, kecske- és baromfitenyésztés növelését javasolták, ami folyamatos munkát igényelt, ugyanakkor a gyermekek és az idősek is könnyen végezhatték. A takarmányozásban szigorú takarékoskodást követeltek („haditakarmányozás”), ennek legfontosabb szabálya, hogy azokat a növényeket, melyeket emberek is fogyaszthatták (tengeri, árpa, zab) nem vagy csak mérsékelt adagokban lehetett felhasználni. A kevésbé értékes takarmányokat viszont (például a répával, étkezésre alkalmatlan burgonyával vagy korpával kevert szalmaszecska) nagy mennyiségben kellett az állatoknak adni.<sup>242</sup>

A lóállomány sorozása a szarvasmarhák „gazdaságosabb” felhasználását, vagyis az igazását tette szükségessé. Ám a magyar földműves „lesajnálja, utolsó embernek” tekinti azokat, akik a szarvasmarhát igába fogják, a világháború alatt azonban egyetlen gazdának sem szabad szégyenkeznie azért, mert „leszáll a lóról, és az ökör vagy a tehén mellé szegődik.”<sup>243</sup>

A sugallt gazdasági viselkedésformák nemritkán egy morális értékrend részeként fogalmazódtak meg. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által kiadott *Magyar Földműves Naptára* arra figyelmeztetett, hogy a kiskgazdák tenyész- és igásállataikat, valamint sertés- és juhállományukat a spekulánsok ígéretései ellenére se adják el.<sup>244</sup> Vayszada Dezső a vásárok gyakori látogatásától és az üzérkedéstől (vagy kupeckedéstől) óvott. Aki ugyanis e „rossz szokásokat” követi, az a könnyen megszerezhető haszon reményében elhanyagolja gazdasági feladatait, és „mostoha gyermekévé lesz kenyéradó földje, egész gazdálkodása.”<sup>245</sup> Szomjas Gusztáv a földadásvétel erkölcséről írt. A kiskgazda csak megtakarított pénzéből vegyen földet (inkább tartaléka legyen, mint adóssága), és szorgalmas és céltudatos munkával növelje birtoka jövedelmét.<sup>246</sup>

## 2. Az agrárpolitika eszközei

Az agrárium hadiállapota a kormány beavatkozását tette szükségessé. A Földművelésügyi Minisztérium 1915-ben az ország számos településén (például Aradon, Nagyváradon, Temesváron, Pápán, Hódmezővásárhelyen, Mezőhegyesen, Bábolnán és Gödöllőn) aratógép-raktárakat létesített, melyek készletét a kiskgazdáknak, a gazdaköröknek (és

<sup>242</sup> Szilárd Gyula: Vázlat a háborús időben tartandó téli gazdasági előadáshoz. *Gazdaszövetség*, 1914. 157–160.

<sup>243</sup> Szilárd Gyula: Vázlat a háborús időben tartandó téli gazdasági előadáshoz. *Gazdaszövetség*, 1914. 157–160; Szántás előtt. *Debreceni Gazdasági Lapok*, 1915. március 15. 20.

<sup>244</sup> *Magyar Földműves Naptára* 1915. 81–82.

<sup>245</sup> Vayszada 1917: 30–31. (Vayszada Dezső az egri érseki uradalom főintézője volt.)

<sup>246</sup> Szomjas Gusztáv: Okszerű talajművelés a kisbirtokon. IV. *Nyírvidék*, 1916. április 2. 3.

sorrendben utolsóként) a közép- és nagybirtokosoknak akarta biztosítani.<sup>247</sup> Az igényekről nincsenek az ország egészére vonatkozó adataink, 1915-ben Hódmezővásárhelyen 35 marokrakó aratógépből 27-et, Arad vármegyében 40-ből 14-et, Temesben 12-ből egyet, Gödöllőn 25-ből 8-at adtak el a kisgazdáknak. Szegeden a polgármester rendelt 10 aratógépet, melyek használatáért holdanként 15 koronát kellett fizetni, Cegléden a tanács által vásárolt aratógépeket adták bérbe napi 12 koronáért (a befolyt összeg mindössze 240 korona volt).<sup>248</sup>

A ménesbirtokokon és a földműves iskolákban elhelyezett gépek értékesítésében a Magyar Gazdaszövetség is részt vett, és az 1915-ös év tapasztalatairól rövid beszámolót készített. Az aratógépek olyan kisgazdákhöz kerültek, akik azokat nem ismerik, ezért számos meghibásodás fordult elő, aminek a kijavítására nincs lehetőség, mivel a falusi gépészeket és kovácsokat katonai szolgálatra hívták be. (A Gazdaszövetség a kisgazdák aratógép-társulatokba szervezését szorgalmazta.)<sup>249</sup>

Az érdekképviseltek, valamint a helyi közösségek gyakran maguk fordultak a földművelésügyi miniszterhez. A Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület 1915 tavaszán két aratógépet kért, mivel a kisgazdáknak a kézi munkaerő hiánya miatt „nagy nehézségekkel kell megküzdeniük.” A Székesfehérvári Gazdakör alelnöke arra hivatkozott, hogy a gazdák 85%-a hadba vonult vagy népfelkelőként szolgál, és mivel vagyonuk nincs, egy kaszáló- és egy aratógépet kérvényezett. Martin József, Teleki-Récse görög katolikus lelkésze a fogarasi gazdasági egyesület tagjaként írt a miniszternek: 1915 tavaszán már csak az öregek, az asszonyok és a gyerekek vannak otthon, akik a keservesen elvetett szalmás gabonát és a szénatermést sem tudják betakarítani. Ezért egy arató- és egy szénakaszáló-gépet, valamint egy réti boronát kért ajándékba, amivel „Nagyméltóságod örök hálára kötelezi a legnagyobb nyomornak elébe néző ártatlan híveimet.” Újozorán három román gazda fordult a miniszterhez, és kérésüket alaposan megindokolták: a fiatal munkaerő a harctéren teljesíti „legszentebb hazafiúi köteletségét”, az idősekkel és a gyermekekkel viszont aratni nem lehet. Néhányan elhatározták, hogy a „nehezen összekuporgatott” pénzükből aratógépet vásárolnak, ám a pesti cégek „horribilis” árakat követelnek. Ezért a falu részére három kévekötővel felszerelt kincstári aratógép kölcsönzését kérelmezték. Ha ez nem teljesülne,

<sup>247</sup> A Bächer-Melichar típusú gép 585 koronába, a McCormick 620 koronába, a Plano 635 koronába került.

<sup>248</sup> MNL OL K 184. 1382. cs. 62/a 15364/1915; Aratógép készletek. *Békés*, 1915. június 20. 6; Állami aratógépek. *Békés*, 1916. június 11. 5; Öt városi aratógép megérkezett. *Délmagyarország*, 1916. június 14. 6; Kocsis 1982: 230–231; Puskás 1956: 306–307.

<sup>249</sup> MNL OL K 184. 1382. cs. 62/a 15364/1915.

„búzatermésünk elrohad, hasznavehetetlenné válik és nagy pusztulás elé nézünk, mert nem lesz betevő falatunk. Nagyméltóságod kegyes atyai jótéteményével megmentheti a pusztulástól és a nyomortól egész falunkat, közel 6000 lelket, ahol az országban talán a legkitűnőbb búzatermés vár aratásra, és így mi is búzatermésünket hamarabb és jobban átszolgáltatathatnánk a kormánynak, drága hazánknak, hőseink, gyermekeink és dicső hadseregünk ellátására.”<sup>250</sup>

Az aratógépeknek a világháború előtt munkabér-szabályozó szerepük volt, és az aratósztrájkokkal szemben nyújtottak biztosítékot, a háború alatt viszont a munkaerőt kellett pótolniuk. A kormány a kisgazdákat kívánta előnyben részesíteni, és a racionális használat érdekében aratógép-társulatok alakítását, vagyis a kistermelők szövetkezését szorgalmazta. (A Gazdaszövetség napi 6-8 kataszteri hold munkateljesítménnyel számolt, és egy-egy gépet 120-160 holddal rendelkező közösségek számára tartott célszerűnek.)<sup>251</sup> A nagy népességű alföldi agrártelepüléseken azonban a gazdák inkább önállóan vásároltak aratógépet, míg azokat a kéréseket, melyek a földművelésügyi miniszter jótékonyágában bíztak, rendre visszautasították.<sup>252</sup>

Az agrárpolitika másik hangsúlyos eleme a kisgazdák vetőmagellátása volt. A növekvő hiány enyhítésére 1915-ben megyei vetőmag-ellenőrző bizottságokat állítottak fel, melyek feladata (amennyiben a termelők a vetőmagot a Haditermény Részvénytársaságtól nem tudták beszerezni)<sup>253</sup> a hozzájuk érkező igények elbírálása és továbbítása volt az értékesítéssel megbízott Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének (mely a vetőmagot a Haditermény bizományosaival juttatta el). A gazdák vagy a gazdakörök igényei gyakran a minisztériumon keresztül jutottak el a szövetkezethez, és a bürokratikus ügyintézés olykor a szállítás késlekedéséhez vezetett. Békés megyében például 1915 őszén a vetések sok helyen elmaradtak,<sup>254</sup> a pótláshoz tavaszi vetőmagra volt szükség. A megye hetilapja 1916. február 20-án arról számolt be, hogy a vetőmag késik (bár a gazdák az árát befizették), mivel a végrehajtással megbízott apparátus nem működik megfelelően. „Nagy baj, hogy nálunk mindennel elkésnek, és az üdvös rendeletek csak

<sup>250</sup> MNL OL K 184. 1382. cs. 62/a 15364/1915.

<sup>251</sup> MNL OL K 184. 1382. cs. 62/a 15364/1915.

<sup>252</sup> A kormány 1917 novemberében a kévekötő aratógépeket zár alá vette, és a vásárlásra jogosultakat a földművelésügyi miniszter jelölte ki. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1917. 2358–2360.

<sup>253</sup> Ha a gazdák a Haditerménytől vásároltak, a maximált áron felül mázsánként másfél korona jutalékot kellett fizetniük.

<sup>254</sup> A vetőmag-ellenőrző bizottságnak azt is vizsgálnia kellett, hogy az őszi vetés kiesése esetén a gazdák felajánlották-e a vetőmagot a Haditerménynek. *Somogyvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. december 30. 733.

papíron maradnak.” A vetőmag végül március közepén érkezett meg,<sup>255</sup> ám a „horribilis ár dacára olyan silány minőségben, hogy a megrendelők szinte sírva fogadták.” (A vetőmag rostálatlan volt, és a takarékoság jegyében árpával, zabbal és vadborsóval keverték.)<sup>256</sup> Szatmárnémeti polgármestere 1918 júniusában mást is sérelmezett. A helyi szükségletet fedező vetőmagot rekvirálták, a kormány a hiány felét sem pótolta, és amit kiutalt, azért a rekvirálási árnál magasabb árat kellett fizetni. A vetőmag „ügyszólván az utolsó órában” érkezett meg, ami „károsan befolyásolja a termés eredményét”, és a gazdáknak azzal kell a földjüket bevetniük, ami éppen akad. „Ezzel a föld céltudatos és rendszeres művelése szenved.”<sup>257</sup>

Az OMGE 1915-ben az ugartartás rendeleti szabályozását sürgette, amit a földművelésügyi miniszter visszautasított, mivel „olyan sok nehézséggel járna, hogy helyesebb azt egészen mellőzni.”<sup>258</sup> A végrehajtás gyakorlatáról két helyi eset tanúskodik. A hollólmneci és a toporci kiskgazdák 1915 februárjában kérték a minisztertől a szomszédos Podolin határában fekvő és a nyomásos rendszerbe tartozó ötszáz holdnyi ugarterületük bevetésének engedélyezését. Szószólójuk, Pudleiner Géza ezt azzal indokolta, hogy a podoliniak a nyomásos gazdálkodást a tarló és az ugar legeltetése miatt tartják fenn, ők viszont a földjeik hozadékát elvesztik.<sup>259</sup> „Szent hazánk érdeke megköveteli, hogy minden művelhető terület üzemben tartassék [...] Az ugar fenntartása mellett, föld nélkül, más keserves kenyér után kellene szaladgálnunk, munkaerőink és eszközeink pedig meddő felhasználatlanságban” maradnának. Az ügy további menetéről a minisztériumi irat széljegyzete tanúskodik: Pudleiner 1915 áprilisában Burgyán Aladár országgyűlési képviselővel a minisztériumban járt, ahol az egyik tisztviselő a kérelem elutasításáról tájékoztatta. Ám arra is „kitanította”, milyen eljárást kövessen, hogy az „óhajtott célt másként elérhesse.”<sup>260</sup>

Szilágyapartelek román lakossága a világháború kitörése előtt, 1914 januárjában tartott közgyűlést, ahol 228 kataszteri holdnyi érdekeltség a szabad gazdálkodás bevezetése, 49

<sup>255</sup> A korabeli vélekedések szerint a tavaszi búzát legkésőbb februárban kell elvetni.

<sup>256</sup> MNL OL K 178. 751. cs. 472/1919; Tavaszi vetőmag beszerzése. *Békés*, 1916. január 1. 5; *Késik* a vetőmag. *Békés*, 1916. február 20. 5; 1916. március 12. 5.

<sup>257</sup> MNL OL K 184. 1936. cs. 62/g 55105/1918.

<sup>258</sup> MNL OL K 184. 1362. cs. 48/2. 16722/1915.

<sup>259</sup> A tagosítást a háború szakította félbe.

<sup>260</sup> Nem tudjuk, a „kitanítás” mire vonatkozott. Az 1894. évi II. törvénycikk szerint egy-egy településen a birtokarány szerint számított kétharmados többséggel dönthetnek a nyomásos gazdálkodás fenntartásáról, amit a törvényhatóságnak kell jóváhagynia. (Ebben az esetben a birtokosok közgyűlése határozta meg a vetésforgókat, valamint a tarló, az ugar és a rét legeltetésének rendjét.) MNL OL K 184. 1362. cs. 48/2. 15611/1915; Orosz 1971: 173–180.

holdnyi a nyomásrendszer fenntartása mellett szavazott.<sup>261</sup> Szilágy vármegye törvényhatósága azonban a birtokosság határozatát megváltoztatta, és a községet további hat évre a nyomásos gazdálkodás (az ugarhasználat) fenntartására kötelezte, mivel a lakosok számára ez sokkal előnyösebb: a szűk határban fekvő földek termőképessége nem merül ki, és a juhokat és a sertéseket közös nyájban lehet legeltetni. A szilágypaptelekiek a döntés után a földművelésügyi miniszterhez fordultak. Szerintük a nyomásos rendszer „kényszerállapot”, ami az ingatlanaik egyharmadát leköti, a megmaradó kétharmad rész viszont a megélhetésüket nem biztosítja. („A tekintetes törvényhatósági bizottságnál sokkal jobban tudjuk, hogy nálunk melyik gazdasági rendszer az előnyösebb.”) A döntés ráadásul a falut 1914 végére „anarchikus” helyzetbe sodorta. Miután a gyűlés a szabad gazdálkodást fogadta el, a birtokosok többsége az ugarnyomást felszántotta és bevetette, a kisebbség viszont a törvényhatóság határozatát követően az állatait a megmunkált földekre hajtotta. („Szemben áll egymással a két tábor, a törvényhatósági bizottság nagy dicséretére.”)

A fellebbezés után a Szilágy vármegyei Gazdasági Egyesület és a minisztérium nagyváradi kirendeltsége is állást foglalt, és a véleményük megegyezett: a szabad gazdálkodás sikere szakértelmet feltételez, amivel a megye földművelő népessége „alacsony fokú kultúrájánál fogva” nem rendelkezik. Ahol ezzel mégis megpróbálkoztak, ott a nép elszegényedett, és a nyomásos gazdálkodáshoz tért vissza. (A miniszter ezeket az érveket fogadta el, és a község fellebbezését elutasította.)<sup>262</sup>

Az agrárpolitika célkitűzései a falusi iskolaköteles gyermekek gyakorlati oktatásának megújításával (az erre vonatkozó tervekkel) egészültek ki. Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter 1918 januárjában körrendeletet adott ki a „gazdasági ismeretek elemi népiskolákban való beható oktatásáról”, ami a háborús gazdaság ideológiájára épült. („Csak akkor termelhetünk többet, ha a nemzet valamennyi tagja tud és akar az eddiginél többet és jobban dolgozni. Ilyen embereket kell nevelni, és ha az iskola ezt a gazdasági jelentőségű feladatát teljesíti, tudatosan áll a nemzetvédelem és a nemzetépítés szolgálatába.”) Apponyi a gazdasági népiskolák országos hálózatának megteremtéséig, az elemi népiskolák III. és IV. osztályában kötelezővé tette a gazdasági és háztartási ismeretek tanítását, ezenkívül fontosnak tartotta, hogy minden népiskolának legyen

<sup>261</sup> A fordulóba eső teljes határrész 636 hold, vagyis 359 holdnyi érdekeltség (56%) nem vett részt a szavazáson.

<sup>262</sup> MNL OL K 184. 1720. cs. 48/2. 126508/1917. Az iratokból arra következtethetünk, hogy Hollólmnicon és Szilágypapteleken is egy-egy kispap kezdeményezte a szabad gazdálkodás bevezetését, és sikerült másokat is maguk mögé állítaniuk.

gyakorló kertje, melyek a növendékek munkára nevelését biztosítják. (Erre a célra a gazdaköri vagy a szövetkezeti telepek és a minta-parasztgazdaságok is alkalmasak lehetnek.) A rendelet tehát a gazdálkodás, a munkavégzés készségeinek kialakításában a család mellett az ellenőrzött intézményes képzésnek, illetve az államnak is meghatározó szerepet szánt.<sup>263</sup>

### 3. A termelés statisztikája

A 19. században tömegessé váló mezőgazdasági statisztika Európa-szerte az agrártudomány eredményeit reprezentálta, a hazai termelési adatok a magyar agrárium fejlettségét is rangsorolták.<sup>264</sup> A világháború alatt azonban nemcsak a termelés, hanem a statisztikák is a nemzeti (politikai) céloknak rendelődtek alá. Tisza István rendszeresen ezekre hivatkozott, amikor az Ausztriába irányuló szállítások csökkentését indokolta, Mezőssy Béla földművelésügyi miniszter pedig megtiltotta az alispánoknak, hogy a Haditermény Rt. számára a vetésekről, az aratásról és a mezőgazdasági munkásviszonyokról adatokat szolgáltatassanak. (Az ilyen közléseket a „legnagyobb bizalmassággal” kell kezelni.)<sup>265</sup>

A statisztikai adatok „hitelességében” sem lehetünk biztosak, mivel a maximált árak, a készletek zár alá vétele és rekvirálása a hozamok eltitkolásához vezetett, és a kormányt az antant gazdasági blokádja (az ország „kiehezttetésének” sajtóban terjedő félelme) is óvatosságra intette. Erre szintén Mezőssy Béla utalt 1917 nyarán egy főrendiházi interpellációra adott válaszában. Már három éve kedvezőtlen terméssel kell számolni, ezért „kérem nagyméltóságodat,<sup>266</sup> hogy ilyen statisztikai adatokban ne méltóztassék bízni. Én elhiszem, hogy méltóságod részéről a statisztikai adatok jóhiszeműek, ezek azonban velünk szemben nagyon is kihasználhatók, így méltóztassék meggyőződve lenni, hogy a valóságtól nagyon messze állnak.”<sup>267</sup>

---

<sup>263</sup> *Hivatalos Közlöny*, 1918. 4. sz. 3–23. (melléklet)

<sup>264</sup> A búza átlagtermése 1904 és 1914 között hektáronként 12,4 mázsa volt, ami a nemzetek között a 14. helyet biztosította (Dániában például 30,2, Svájcban 21,4, Németországban 20,6, Angliában 21,8, Franciaországban 13,6, Ausztriában 13,4 mázsa). Löherer 1918: 22–25, 32. (A szerző ezt nem tartotta kielégítőnek, aminek „népünk és közgazdaságunk nagy kárát vallja.”)

<sup>265</sup> MNL OL K 184. 1937. cs. 62g 59547/1918; Gratz–Schüller 1930: 226.

<sup>266</sup> Fiáth Pál bárót.

<sup>267</sup> *Főrendiházi Napló*, V. 1917. július. 21. 15–16. Gratz Gusztáv szerint a horvát hatóságok a készleteket szisztematikusan eltitkolták. A miniszterelnök hasonlóan vélekedett, ezért 1915-ben Buday László statisztikust küldte el tájékozódni, aki a hivatalos adatokért nem vállalt felelősséget. 1918-ban a kereskedelemügyi miniszter számolt be arról, hogy a horvát-szlavón aratási statisztika rendkívül felületes, sőt szándékoltan hibásan állították össze. Gratz–Schüller 1930: 65–66.

# csiki.tamas\_119\_23

Számunkra azonban csupán ezek az adatok állnak rendelkezésre.<sup>268</sup>

Bevetett terület és az ugar (1000 ha) 2.  
táblázat

|      | Összes szántóföld | Bevetve | Ugar (%)    |
|------|-------------------|---------|-------------|
| 1913 | 13 075            | 11 944  | 1131 (8,7)  |
| 1914 | 12 943            | 11 829  | 1114 (8,6)  |
| 1915 | 12 956            | 11 568  | 1388 (10,7) |
| 1916 | 12 860            | 10 945  | 1915 (14,9) |
| 1917 | 12 917            | 10 993  | 1924 (14,9) |
| 1918 | 12 432            | 10 530  | 1901 (15,3) |

Learatott terület (1000 ha)

|      | Búza | Rozs | Árpa | Zab  | Kukorica | Burgonya |
|------|------|------|------|------|----------|----------|
| 1912 | 3540 | 1074 | 1053 | 1000 | 2437     | 619      |
| 1913 | 3116 | 1035 | 1168 | 1166 | 2480     | 612      |
| 1914 | 3244 | 1067 | 1094 | 1053 | 2434     | 612      |
| 1915 | 3270 | 1040 | 1127 | 1064 | 2462     | 634      |
| 1916 | 2972 | 988  | 1037 | 1053 | 2255     | 589      |
| 1917 | 3067 | 1003 | 966  | 999  | 2196     | 598      |
| 1918 | 3062 | 974  | 932  | 960  | 2229     | 482      |

Termésmennyiség (1000 q)

|      | Búza   | Rozs   | Árpa   | Zab    | Kukorica | Burgonya |
|------|--------|--------|--------|--------|----------|----------|
| 1912 | 47 172 | 13 067 | 15 271 | 11 142 | 44 883   | 53 836   |
| 1913 | 41 190 | 12 744 | 17 380 | 14 487 | 46 248   | 48 752   |
| 1914 | 28 641 | 10 772 | 14 210 | 12 560 | 43 769   | 53 147   |
| 1915 | 40 485 | 11 604 | 12 693 | 11 736 | 40 683   | 57 840   |
| 1916 | 30 555 | 9502   | 11 298 | 12 278 | 23 703   | 43 606   |
| 1917 | 33 538 | 10 144 | 8044   | 7745   | 26 320   | 29 905   |
| 1918 | 25 880 | 8240   | 8788   | 6666   | 23 973   | 31 217   |

Átlagos termés (q/ha)

<sup>268</sup> Magyar Statisztikai Évkönyv, XX–XXVI. évf. (1912–1918.) alapján. (Horvátország nélkül.)

|      | Búza | Rozs | Árpa | Zab  | Kukorica | Burgonya |
|------|------|------|------|------|----------|----------|
| 1912 | 13,4 | 12,2 | 14,5 | 11,1 | 18,4     | 86,9     |
| 1913 | 13,2 | 12,3 | 14,9 | 12,4 | 18,7     | 79,6     |
| 1914 | 8,8  | 10,1 | 13,0 | 11,9 | 18,0     | 86,8     |
| 1915 | 12,4 | 11,2 | 11,3 | 11,0 | 16,5     | 91,2     |
| 1916 | 10,8 | 9,6  | 10,9 | 11,7 | 10,5     | 74,0     |
| 1917 | 10,9 | 10,1 | 8,3  | 7,8  | 12,0     | 50,5     |
| 1918 | 8,5  | 8,5  | 9,5  | 6,9  | 10,8     | 64,7     |

Az adatok a különböző birtokkategóriák teljesítményéről nem tájékoztatnak,<sup>269</sup> szembevetendő azonban az ugar területének növekedése (1914 és 1918 között 800 000 hektárral), ami a diskurzusokat és az egyéni tapasztalatokat kvantitatív módon „igazolja.” A búza termésmennyisége 1918-ban az utolsó békeév értékének 62%-ára, a rozsé 65, az árpáé 50, a zabé 46, a kukoricáé 51 és a burgonyáé 64%-ára apadt, amit elsőként a Monarchia vereségének okait kereső Gratz Gusztáv értelmezett. Az 1914-es gyenge termés szerint az időjárással függött össze, míg a következő év eredményei a hazai gabonaellátás szempontjából „normálisnak” tekinthetőek. A termőföldek kimerülésének (a trágyázás és a talajművelés hiányának), valamint a gabonaárak maximálásának hatásai egyelőre nem érvényesültek, a munkaerőhiányt a nőikkel és a szabadságolásokkal tudták pótolni, és a népesség „lelkiereje” sem gyengült meg. Az agráriumban, a gazdaság más szektoraihoz hasonlóan, rövid konjunktúra bontakozott ki, az elhúzódó hadviselés okozta „kimerülés” és „összeomlás” 1917-ben és 1918-ban következett be.<sup>270</sup> Gratz Gusztáv a statisztikákon kívül az egykori tapasztalatait is felhasználta, és értelmezése évtizedekkel később az ökonomista megközelítések számára is plauzibilis tudássá vált.<sup>271</sup>

\*\*\*

<sup>269</sup> Rudinai Molnár István szerint Magyarországon 11 és félmillió hektár szántóföldből 7 és félmillió hektár van a „kisgazdák” kezében. Rudinai Molnár 1917: 19. Az 1916-os statisztika alapján 12,8 millió hektár szántóföldből 8 és félmillió hektár jutott a 100 hold alatti birtokokra. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, XXIV–XXVI. évf. (1916–1918.) 32–39.

<sup>270</sup> Gratz–Schüller 1930: 42–44.

<sup>271</sup> Schulze 2005: 94–95.

A világháború éveiben több ízben megfogalmazódott, hogy a mezőgazdaság szaktudomány, melynek nyelvezete kerüli a „malom alatti népieskedést, mert a magyar földműves megérti a művelt beszédet, csak világos legyen.”<sup>272</sup> E tudásforma az elmélet és a gyakorlat egységére épül, és elsajátítása révén a „paraszti” termelés mesterséggé (vagy szakmává) alakul, és a parasztság a „gazdatársadalom” elismert részévé válik. E tudás alternatívája a generációról generációra öröklődő, a mindennapok lokális technikáiban és apró mozzanataiban megnyilvánuló tradicionális tudás, ami az agrárszakemberek számára elavultnak és elmaradottnak minősült.

A világháború kitörése után az agráriumban is hadiállapot („szokatlan berendezkedés”) lépett életbe, a termelés nemzeti érdekeket szolgált, a gazdálkodás egy morális normarend része lett, s mindez a jövőre irányuló modernizációs tervekkel (képzetekkel) egészült ki, melyek közül egyre utalok. A tudományos kiadványok és a sajtó azzal érvelt, hogy a háborúban szerzett tapasztalatok megváltoztatják a „magyar földművelő nép idegenkedését a gépektől” (egy-egy mezőgazdasági gépet faluhelyen még mindig „megcsodálnak”), ami reményt ad arra, hogy a háború után a villamos áramot a falvakba és a tanyákra is bevezessék. Ennek célja a „szemet kímélő”, olcsó villanyvilágítás, a főzés, a vasalás és a varrás megkönnyítése (bizonyos munkákat „villamerővel a mindkét lábára béna vagy félkarú rokkantak is könnyűszerrel elvégezhetik”),<sup>273</sup> valamint a kisgazdák a többtermelés érdekében villamos gépekkel szánhatnak, vethetnek és csépelhetnek.<sup>274</sup>

Az agrárpolitika a háború előtti eszközöket próbálta alkalmazni (gépesítés, vetőmagellátás, tenyészállatok biztosítása, gazdasági előadások szervezése), melynek sikertelenségéről, valamint a többtermelés propagandisztikus és üres retorikájáról a struktúra szintjén a termelési statisztikák tanúskodtak.

---

<sup>272</sup> Alvinczy 1916: 7.

<sup>273</sup> Czettler Jenő szerint, ha a villamos energia a mezőgazdálkodás szolgálatába állt, „nem szükséges olyan utópiákkal foglalkozni, hogy a városi rokkantból nevelünk mezőgazdát, a súlyosabb falusi rokkant pedig mesterember lesz.” Bernát–Szilárd–Küzdényi 1916: 31–40.

<sup>274</sup> A Nyírségben Eisele Gusztáv, a Nyíregyházi Villamossági Rt. igazgatója támogatta az ötletet. Villamos szántás és vetés a nyíregyházi tanyákon. *Nyírvidék*, 1917. március 29. 2.

## III. Piac és feketepiac a falusi társadalomban

A gazdasági jelenségek vizsgálatára jó ideje a kultúrtörténet is igyekszik adekvát tematikákat és módszereket kialakítani, egyesek pedig a kultúra „újrafelfedezését” emlegetik a modern közgazdaságtan kapcsán,<sup>275</sup> ami számunkra is ösztönző hatású lehet. Edward Thompson több évtizede megfogalmazta arra vonatkozó kételyét, hogy a „termelés módjai pusztán »gazdasági« fogalmakkal leírhatóak, félretolva és másodlagosnak (kevésbé »valósnak«) tekintve az adott termelési mód alapját képező kritikai fogalmakat: a normákat és a kultúrát”; a morális gazdaságról alkotott tézise nyomán pedig felvethető, hogy a világháború alatt a hatósági, a piaci és a feketepiaci árak vajon milyen értékrendeket fejeztek ki.<sup>276</sup> Vizsgálhatók a (csere)kereskedelem rítusai és szimbólumai, valamint a hálózatai, amiknek néprajzi és antropológiai szemléletű kutatása arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyének és közösségek piaci magatartására – s ez nem csak a „tradicionális” társadalmakra érvényes – nem kizárólag a gazdasági racionalitás jellemző. A kultúrába integrált piac pedig olyan kommunikációs vagy „nyelvi” rendszerként fogható fel, melynek a cselekvők által alakított jelentései vannak.<sup>277</sup>

Utaltam a kultúra közgazdaságtan általi újrafelfedezésére. A neoinstitucionalizmus az emberi viselkedésről kialakított szociológiai, antropológiai és pszichológiai tudást is felhasználva, egy szélesebb intézményfogalmat alkotott meg, mely „formához kötött” (külső), valamint „forma nélküli” (belső) intézményeket különböztet meg, az előbbiekhöz például a jog- és a politikai rendszert, a felügyeleti hatóságokat és döntéseiket, az utóbbiakhoz a szokásokat és gyakorlatokat, a hagyományokat, az erkölcsi normákat sorolja.<sup>278</sup> Ebből kiindulva vizsgálhatjuk a piac szabályozására és a tulajdon korlátozására irányuló állami intézkedéseket (árak maximálása, a mezőgazdasági termékek bejelentési és átengedési kötelezettsége, zár alá vétele és rekvirálása), a végrehajtásuk módját, valamint a kormányzati beavatkozásokkal szembeni egyéni és kollektív cselekvéseket.

<sup>275</sup> Berghoff–Vogel 2004: 18–24.

<sup>276</sup> A morális ökönmia fogalmára, kritikájára és az I. világháború időszakára is kiterjesztett használatára Thompson 1971: 76–136; Bohstedt 1992: 265–284; Coles 1978: 157–176. Éhséglázadások a háború éveiben magyarországi falvakban (és városokban is) kitörték, ezeket a későbbiekben vizsgálom.

<sup>277</sup> Geertz 1978: 28–32.

<sup>278</sup> Kiwit–Voigt 1995: 117–147. Douglass North és munkatársai legutóbbi nagyívű történeti összefoglalójukban szintén arra a következtetésre jutottak, hogy a társadalmak gazdasági teljesítményére az intézmények és a kulturális normák is hatással vannak; egyúttal a társadalmi-politikai rendszerek (és a fejlődés) tipologizálásában az erőszak korlátozásának és ellenőrzésének, illetve az erőszakról alkotott képzeteknek is szerepet szántak. North–Wallis–Weingast 2009.

## 1. A piac szabályozása

Már *A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről* szóló 1912. évi LXIII. törvénycikk lehetővé tette a közigazgatás számára az élelmezési cikkek legmagasabb árának megállapítását, majd az 1914. évi L. törvénycikk további kiegészítésekkel látta el a jogszabályt. A háború kitörése után elfogadott törvény egyrészt arra hatalmazta fel a kormányt, illetve a megyei közigazgatást, hogy megszabhassa az „életszükségleti” és más „elsőrendű közszükségleti” cikkek maximális árát, másrészt a termelőket a készleteik bejelentésére, valamint a „házi” és a „gazdasági” szükséglet feletti rész – szintén a megszabott áron történő – átengedésére kötelezte. A törvény megszegői kihágást követtek el, és két hónapig terjedő elzárással, valamint 600 koronáig terjedő bírsággal voltak büntethetők.<sup>279</sup>

E rendelkezés célja nyilvánvalóan a hadsereg és a lakosság ellátásának biztosítása volt, és az adásvételek szabályozásának további lehetőségét teremtette meg. A kormány 1915 nyarán zár alá vette az évi búza-, rozs-, árpa- és zabtermést, és az 1916 augusztusáig terjedő időszakra meghatározta a gazdák házi szükségletét is; ez családtagonként, ide sorolva a bent étkező cselédeket és napszámosokat is, havi 18 kg gabona volt, ami a gazdasági szükséglettel, vagyis a vetőmaggal, az alkalmazottak bérével és aratórészével, valamint a takarmánnyal egészült ki. A „földművelők”, ha termelésük a háztartási és gazdasági szükségletet nem fedezte, október 31-éig vásárolhattak gabonát. Ezt megtehették minden más foglalkozási csoport tagjai: iparosok, kereskedők, tisztviselők, ipari munkások, értelmiségiek is, igaz, az ő havi fejadagjukat alacsonyabban, mindössze 10 kg-ban határozták meg.

A felesleggel rendelkező gazdák tehát, korlátozott mennyiségben és meghatározott árakon, október végéig adhattak el szabadon gabonát, ezt követően vásárlásra kizárólag az 1915 júniusában alakított, a hadsereg, majd a lakosság ellátásáért is felelős Haditermény Rt. bizományosai voltak jogosultak.<sup>280</sup> A december 25-ig el nem adott gabonát (és lisztet) a kormány „közszükségleti célokra” igénybe vette, azaz a maximált

---

<sup>279</sup> A szankciókat később szigorították (maximum 6 hónap, illetve 2000 korona). A vonatkozó törvényeket és rendeleteket a jogtörténetírás részletesen elemezte. Tóth 2002c: 52–56; Tóth 2002d: 57–77.

<sup>280</sup> A német gabonaértékesítő központ mintájára szervezett részvénytársaság alaptőkéjének felét (10 millió koronát) az állam, másik felét bankok, szövetkezetek és egyesületek (a Hangya, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület), városok, valamint malmok és gabonakereskedő cégek jegyezték. Az igazgatóságba az ezeket képviselő agrárszakembereken, tisztviselőkön, vállalkozókon kívül, a szociáldemokrata Garami Ernőt is beválasztották. Szerényi–Ladányi 1934: 344–349.

árnál négy koronával alacsonyabb „büntetőáron” rekvirálta (a készleteket november 28-áig kellett a községi előjáróságoknak bejelenteni).<sup>281</sup>

Hasonló szabályozás vonatkozott a tengeri és a burgonya adásvételére,<sup>282</sup> és a korlátozások a következő években tovább szigorodtak. Az 1916 végén megszervezett Országos Közélelmezési Hivatal<sup>283</sup> arról tájékoztatta a főispánokat, hogy a házi szükségletre történő vásárlásoknál visszaélések fordulnak elő (a törvényes árak túllépése, az engedélyezettnél több gabona beszerzése), amiről az ország minden tájáról „naponta százával érkeznek panaszok”, ezért 1917-ben az ellátatlanok, az előírt határidőig, már csak vásárlási igazolvánnyal,<sup>284</sup> az abban feltüntetett termelőtől, kizárólag a községük területén vásárolhattak.<sup>285</sup> Utóbb, mivel az igazolványok kiállításánál „a hatóságok nem mindenütt jártak el kellő körültekintéssel”, beváltásukat az O.K.H. felfüggesztette.<sup>286</sup>

A kormány a háború kitörése után hónapokig vonakodott attól, hogy szabályozza az árakat, majd a helyi hatóságokra bízta annak eldöntését, hogy azok „aránytalanul magasnak minősíthetők-e.” 1914 végétől a gabonafélék árait a megyei bizottságok állapították meg (a búzáét mázsánként 39–41 korona között), majd 1915 júniusától központilag szabták meg az árakat, amikor 12 országrészre, valamint Budapestre és Fiumére a búza legmagasabb árát 36–37 koronában, a rozsét 29–30, az árpáét 27–30, a zabét egységesen 28 koronában határozták meg.<sup>287</sup> A Haditermény bizományosai a maximált árnál egy koronával kevesebbet fizethettek mázsánként, amennyiben a gabonaféléket 50 mázsa alatti tételben vették át, ezért a kisgazdák számára készült tájékoztató kiadványok a közös (szövetkezeti) értékesítést tanácsolták.<sup>288</sup>

A maximált árakat a háború alatt újra és újra módosították, és egyre több termékre kiterjesztették. Egy mázsa búza ára 1916 júliusában 42, 1917 augusztusában 50, 1918

<sup>281</sup> Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 17–29.

<sup>282</sup> Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 32–37.

<sup>283</sup> Elnökei Kürthy Lajos, Hadik János és Windischgrätz Lajos voltak.

<sup>284</sup> Az élelmiszer-ellátás szabályozására vezették be a jegyrendszert. 1915-től a liszt, majd a zsír és a cukor, s ahogy Sztérenyi József fogalmaz, a „kenyértől a ruháig, a szappantól a petróleumig minden jegyhez kötött, de azért drágábban minden jegy nélkül is kapható.” Sztérenyi–Ladányi 1934: 71.

<sup>285</sup> Bár számos községi előjáró kérelmezte, hogy a rászorulóak a kenyérgabonát lakóhelyükön kívül is beszerezhessék, a közlelmezési hivatal a hadsereg és „egyéb közszükségletek” zavartalan ellátására hivatkozva, ezt rendre megtagadta. MNL PML IV. 401-b 225. doboz 51. 10799/1917.

<sup>286</sup> A közlelmezési hivatal vezetője nem említ konkrét példát, de arra utal, hogy üzérek is szereztek be vásárlási igazolványokat. MNL PML IV. 401-b 225. doboz 51. 9199/1917; 10017/1917; 10094/1917; 10799/1917.

<sup>287</sup> A legfontosabb kenyérgabona ára a budapesti tőzsdén 1913 decemberében 22,5 korona, 1914 júniusában 28–29 korona volt. *Köztelek*, 1913. december 6. 3207; 1914. június 27. 1774.

<sup>288</sup> Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 17–20.

februárjában már 60 korona volt.<sup>289</sup> 1915-től a burgonyát, a kukoricát, a korpát, a hüvelyeseket, az árpagyöngyöt, a repcét, a len-, bükköny- és kendermagot, a gyapjút, a marha- és lóboróket, a zsírt, a szalonnát és a sertéshúst, a cukrot, ezenkívül a tölgy- és fenyőkérgét, a gubacsot és a tölgyfakivonatot is csak szabott áron lehetett értékesíteni. A lakosság által elfogadott normává azonban számos árucikk esetén a feketepiaci árak váltak.<sup>290</sup> Az adásvételekre a már megismert szabályok vonatkoztak. A hüvelyeseket például évente december 25-éig lehetett a piacon árusítani, ezután a felesleget rekvirálták, azt viszont, hogy saját szükségletre a termelők mennyit tartalékolhatnak, az „összes körülmények mérlegelésével”, az eljáró hatóság állapította meg.<sup>291</sup>

Mindez azt jelzi, hogy a kormány a világháború kitörésekor, bár a törvényi keretek erre felhatalmazták, nem kívánt a piaci folyamatokba avatkozni, amit a háború gyors befejezésének az illúziója és a miniszterelnök liberális szemlélete egyaránt magyarázhatott. Az 1914 végén megjelenő első rendeletek a már megemelkedett árakhoz igazodtak, voltaképpen azokat legalizálták, 1915-től viszont a szabályozás egyre kiterjedtebbé és követhetlenebbé vált. A kormány mellett a törvényhatóságok is jogosultak voltak az ármegállapításra. Azt, hogy kinek, mit és milyen mennyiséget lehet eladni, a korábban említett határidőkhöz kötötték. Az árak maximálása számos agrártermékre vonatkozott, a takarmány és az élőállat azonban szabadáras maradt. Az iparcikkekre szintén nem terjedt ki, ami felerősítette és állandósította a szabályozás körüli politikai vitákat, az agrárius és merkantil érdekelletéket.<sup>292</sup> Az egyenlőtlen

<sup>289</sup> Ezek az értékek nem veszik figyelembe az inflációt. Badics József, a korszak agrárszakembere a zürichi jegyzéseket használva, a mezőgazdasági termékek árát aranykoronára számította át. A búza ára 1913-ban 21,90 (az index 100), 1914-ben 32,77 (149), 1915-ben 27,87 (127), 1916-ban 24,86 (114), 1917-ben 18,72 (85) és 1918-ban 21,36 (98) aranykorona volt. Az árindex 1917-ben már nem érte el az 1913-as szintet, a kormány tehát az élelmezés szempontjából legfontosabb kenyérgabona árát megpróbálta alacsonyan tartani. Ezzel szemben 1913 és 1918 között a sertés élősúly szerinti ára 3,3-szeresére, a hizott marháé 3,7-szeresére, egy pár csirkéé 5,3-szeresére, 1 tojásé 3,3-szeresére emelkedett. Ám a gazdák Badics véleménye szerint a világháború alatt „nehezen szokták meg azt, hogy a papírkoronát átszámítsák aranykoronára, és így a folyton változó pénzérték mellett igen sokan elvesztették tájékozódó és értékelő képességüket, s minden üzemágot egyformán rózsás színben láttak. Ez sokszor gátolta azt, hogy üzemmükkel a lehetőségekhez képest alkalmazkodjanak az áralakuláshoz és igyekezzenek ezt ki is használni.” Badics tehát a gazdák „irracionális” magatartását is „racionálisan” magyarázta. Badics 1929: 8–11. A búzaárak, valamint a termelési költségek hosszú távú alakulására: Rege 1931. (A klasszikus közgazdaságtannal vitázó behaviorizmus használja a „racionális irracionalitás” fogalmát. Caplan 2000: 191–211.)

<sup>290</sup> A zsír hatósági ára 1914 júniusában 1,6 korona, 1917 nyarán 9,4 korona, a sertéshúsé 2, illetve 8,4 korona volt, ám ezeken az árakon a *Népszava* szerint nem lehet vásárolni. A zsírt 2–3 koronával drágábban adják-veszik, vagy a literenként 6 koronában maximált szesz ára, „mint mindenki tudja”, 20 korona. Élelmezési gondok. *Népszava*, 1917. június 13. 2.

<sup>291</sup> Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 30–38; Sztérynyi–Ladányi 1934: 352–353; Puskás 1956: 314; Tóth 2002d: 61. A háború alatti infláció, valamint a bérek és a fogyasztás alakulására Botos 2015: 70–96.

<sup>292</sup> A *Köztelek* 1916 nyarán arról írt, hogy a gazdák egy pár csizmáért már 120–150 koronát, egy kiló hadiszappanért 8 koronát, egy doboz gyújtóért 6 fillért és a kocsikenőcs kilójáért 1 korona 20 fillért kötelesek fizetni, majd hozzátette, ha a hazafiság áldozatra kötelez, „miért bújhatnak ki ez alól a kartellek,

bánásmódot sérelmező Gazdaszövetség a háborút végigkísérő sajtópolémiában a parasztságot is felhasználta, miként azt a *Magyarország* című lapban megjelent „interjú” mutatja, melyben az egyik ercsi kisgazda mély ökonómiai erudícióval nyilatkozott az ármaximálás, a drágaság és a pénzforgalom összefüggéseiről.<sup>293</sup>

„– Azért van hát annyi pénzük a falusiaknak, mert mindent ilyen drágán adnak. Maholnap bankóval zsindelyezik a házuk tetejét.

– Ugyan uracskám, honnan hiszi ezt? Hát azt gondolja, hogy a föld ingyért terem? Van pénz, az igaz, több mint azelőtt, de soha úgy nem szaladt a pénz, mint most. Azelőtt lassú járása volt, beosztásos családnál maradt is valami az almárium sarkába. Most pedig mink is elmondhatjuk, mint az egyszeri cigány mondta, hogy a pénznek csak megálló állomása vagyunk. Tetszik tudni, a paraszt is tud ám gondolkodni. Nálunk az olvasóköriben sokan beszéljük, hogy másként kellett volna ezt az egész maximálást csinálni. Mindjárt a háború elején ki kellett volna szabni az árát nemcsak a lisztnek, kenyérnek, de más dolgoknak is. Még mindig szabad préda a bugyellárisunk a csizmadiánál, a szabónál, a kereskedőnél és más egyebütt.”<sup>294</sup>

## 2. A feketepiac működése

Az efféle vallomások helyett támaszkodhatunk a megyei és a járási tisztviselők, az agrárszakemberek helyzetértékelésére vagy a sajtó egy-egy árdragításról és árurejtegetésről szóló jelentésére is, ha szeretnénk többet megtudni az említett rendeletek

---

a legmagasabb kölcsönkamatozat szedő bankok és a háborús gazdaság más jól ismert vámszedői.” Egyről-másról. *Köztelek*, 1916. július 22. 1085.

<sup>293</sup> Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1916-ban kérte a kormánytól az iparcikkek árának maximálását, amit a kereskedelemügyi miniszter a „legfontosabb közszükségleti iparcikkek” vonatkozóan 1918 elején határozott el. A Gyáriparosok Országos Szövetsége szerint azonban ez az ipar sérelme és a fogyasztásban „beálló zavar” nélkül nem valósítható meg, ezért legfeljebb „irányárak” bevezetését javasolta. A túlbürokratizált és nem végrehajtható árszabályozás 1918 nyarán végül az ipart is elérte. A cipőknél például a gyári, a nagykereskedői és a „kicsinybeni” árakat is megállapították, mindegyiket aszerint, hogy gépi berendezésű, vegyes vagy kézi üzemben készítették-e. Sztérenyi József néhány évvel később talán elfogultan arról írt, hogy a mezőgazdaság mellékterményei „drágulásban túltettek az iparon”, és számos iparcikk árát is közölte: a férfi cipő gyári ára például 1914-ben 10 korona, 1918-ban 66 korona, a gypajjú férfiruháé 40–120, illetve 500–660 korona volt. Egy cipőt tehát 1914-ben 25 kilogramm búza, 1918-ban 110 kilogramm búza árért lehetett „legálisan” megvásárolni. Sztérenyi-Ladányi 1934: 118–119, 227.

<sup>294</sup> Parasztinterjú a pénzről, a drágaságról és a maximálásról. *Magyarország*, 1916. július 31. 3. A *Husadik Század* szemléje hozzáfűzi ehhez, hogy miközben a földbirtokosok, illetve az iparosok és a kereskedők egymásra hártják a felelősséget az áremelkedések miatt, annak terheit a fogyasztók: a munkások, a köz- és magánalkalmazottak, valamint a hadisegélyből élők viselik. A gabonaárak maximálása és a sajtó. *Husadik Század*, 1916. 2. sz. 61–64.

végrehajtásáról, ezek következményeiről, illetve a parasztok magatartásáról. Mindez azonban az értelmezések sokféleségére is felhívja a figyelmet. A szociológia és a társadalomlélektan iránt érdeklődő, és a háború előtt rövid ideig bánáti birtokán gazdálkodó Farkas Geyza úgy látta, hogy az áralakulást vidékről vidékre a „kisebb és nagyobb gazdák egyéni vélekedései, számításai, félelmei és reménykedései” (azaz értelmi konstrukciói) nagyban befolyásolták. Néhol készleteket halmoztak fel a még nagyobb áremelkedések reményében, helyenként „csupa nagyzolásból is, hogy mond hassák: nekem még ennyim van a gabonának nevezett ritka jószágból.”<sup>295</sup> Másutt viszont „rémülten piacra dobtak mindent, terményt, állatot, felszerelést, mert azt képzelték, hogy mindent elszednek tőlük, és legfeljebb azt menthetik meg maguknak, amit ércpénzre válthatnak.” A készletezést és az értékesítést sem a racionális piaci megfontolások, mint inkább a háborús hangulat, az irracionális félelmek, a kontrolálatlanul terjedő rémhírek befolyásolták tehát, amit „bizonyos üzérek, kupeczek és iparszerűen dolgozó rémhírvigécek használtak ki.”<sup>296</sup> Ám nemcsak az egykori birtokos személyes, hanem a Magyar Gazdaszövetség „hivatalos” érvelése is az adásvételek lélektani mozgatórugóit emelte ki (és a termelők helyett inkább a fogyasztókat hibáztatta): „A gazdák (a nagybirtokosok és a gazdagparasztok) elszédítve az árut keresők túlhajtott ár kínálatától és főleg a körülöttük büntetlenül folyó spekulációktól és árfelhajtóktól, termékeiken a megengedettnél magasabb árakon adtak túl.”<sup>297</sup> Ugyanakkor a Haditermény Rt. kereskedői sem kívántak az üzleti haszonról lemondani, és a gabonát, a vásárlási monopóliumot kihasználva, sok esetben a hatósági ár alatt szerezték be. Erről egyéni panaszok és képviselői interpellációk tanúskodnak,<sup>298</sup> valamint a földművelésügyi miniszter körrendelete, mely a bizományosok „figyelmeztetésére” (a maximált árak betartására) szólította fel az alispánokat.<sup>299</sup>

A spekulánsokkal és a rémhírterjesztőkkel a sajtó is rendszeresen foglalkozott,<sup>300</sup> és „üzelveik” a megyei tisztviselők előtt sem maradtak rejtve. A garamvölgyi járás (Gömör-

<sup>295</sup> Gratz Gusztáv arról írt, hogy a parasztok nem váltak meg könnyen munkájuk gyümölcsétől, ha szabott árakon akarták kényszeríteni őket erre. Gratz-Schüller 1930: 53–54.

<sup>296</sup> Farkas 1915: 151–152.

<sup>297</sup> Idézi Puskás 1956: 315.

<sup>298</sup> Eitner Zsigmond, a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt tagja 1916 augusztusában rekvirálási cédulákkal igazolta, hogy két Zala megyei településen a Haditermény megbízottjai a gabona mázsájáért rendre 24 és 28 koronát fizettek a kisgazdáknak, amit – teszi hozzá – „bizonyosan” 38–40 koronáért adtak tovább a malmoknak. *Képviselőházi Napló*, XXXI. 1916. augusztus 23. 267.

<sup>299</sup> Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 21–22; Puskás 319–320.

<sup>300</sup> A Hangya és a községi gazdaszövetségek lapjának tudósítása szerint a falvakban keringő képtelen hírek hatására a szopós malacokat eladják, és a hízókat „félíg kész állapotban” leölik, míg egy másik, *A magyar főzelékfelék hiénái* című írás a jól ismert kulturális kódokat használva a jelenséget az antiszemitizmus

Kishont vármegye) főszolgabírója arról számolt be az alispánnak, hogy 1915 elején tömegesen jelentek meg kupecsek, akik szarvasmarhát, leginkább ökröket vásároltak. A községi előjáróságok nyomban arra kérték, hogy ezt tiltsa be, mert „a nép könnyelmű és iszákos, az alku megkötése előtt az eladót leitatják, és marhalevél kiállítása nélkül, olcsón vásárolják össze a marhákat, és viszik idegenbe” (a főszolgabíró szerint az üzerek páronként 200–300 korona nyereségre tettek szert).<sup>301</sup> Az alispán válaszában leszögezte, hogy az adásvételeket ugyan a törvény lehetővé teszi (a vármegye közgyűlése, a főispántól eltérően, szintén engedélyezte), mégis tekintettel a falusiak „általam is ismert nagyon alacsony értelmi fokára, nehogy az évi mezőgazdasági munkák időben való elvégzése azért ütközzék nehézségbe, hogy a mostani nagy kereslet folytán a szántófölddel is bíró lakosság jármos ökreit eladja, felhatalmazom, hogy a földtulajdonosoknak a földjeik művelésére szükséges jármos ökreik eladását tiltsa meg.” A zólyomi és a turóci hatóságok 1915 februárjában szintén a kupecsek tömeges vásárlásainak megakadályozását kezdeményezték, ugyanakkor azt panaszolták, hogy a legnagyobb részt „silány anyagi viszonyok közt lévő kispasztók” igás marhát – a túl magas árak miatt – képtelenek beszerezni. Szatmár megye alispánja az értékesítések gyarapodásának más motívumát említette: többen az elrendelhető és el is rendelt fogatos közmunkák (hadiszolgáltatások) alóli mentesülés reményében adták el igavonó állataikat, és annak tudatában, hogy az előjáróság „munkálataikat úgyis elvégezteti.”<sup>302</sup>

A tulajdon- és vagyonbiztonság meggyengülése, amihez a rémhíreken kívül az egymással ellentétes, ugyancsak bizonytalanságot keltő kormányzati, megyei és járási döntések sorozata is hozzájárult, a gyors haszonszerzés reménye vagy a kenyérgabona presztízssértékének növekedése motiválta tehát a cselekvéseket, és alakította a kormánytól függetlenül az árakat. Ennek diszkurzív mintáit ugyanakkor a parasztságról (a „népről”) alkotott sztereotípiák, továbbá a hadsereg és a hátország ellátását biztosító agrártermelés és értékesítés felfokozott politikai-stratégiai szerepe is befolyásolta.

---

kontextusában ragadja meg: „Galíciából és Bukovinából kalmárkodó kazárok százezreit zúdította hazánkra a háború. Az idén közepes gyöngye volt a kenyérmagvak termése. Ezzel nem is foglalkoznak a jövevények. Hanem a háborús időkben igen értékes főzelékmagvakra vetették ki hálójukat. A falusi kispasztóhoz rémes arccal állítanak be: Theccik látni, mink is menekültünk. Jön a muszka. Gyűjtogat a kozák, aztán kirabolnak mindent. Ide is eljönnek, mert a Kárpátokon már átjöttek. No, nem könnyebb a pénzt elrejtetni, eldugni az ellenség elől, mint a babot, a borsót, a lencsét? [...] A háború borzalmaitól félő kispasztó olcsó áron alul is eladja a fölösleges főzelékféléket.” (A lap e „veszélyekkel” szemben természetesen a szövetkezeti értékesítést propagálta.) *Gazdaszövetség*, 1914. október 24. 1496; 1914. december 23. 1699.

<sup>301</sup> A budapesti vásáron a legjobb minőségű (I. rendű) marha ára 1914. július 2-án élőszűlyban, mázsánként 74–80 korona, 1915. április 1-jén 168–190 korona volt. *Köztelek*, 1914. július 4. 1820; 1915. április 3. 474.

<sup>302</sup> Közerő kirendelésével. MNL OL K 184. 1384. cs. 62/a 15553/1915; 16004/1915; 1588. cs. 62/g 71300/1916.

Az árdrágítást a kormány és a törvényhatóságok szigorúan szankcionálták, sőt a debreceni rendőrkapitány elrendelte, hogy ne csak az elárúsítókat, hanem a szabott áron felül ígérő vásárlókat is büntessék. A különböző lapok pedig a kihágásokat nyilvánosságra hozták – az elkövetőket név szerint említve – az erkölcsi nevelés és a visszatartás végett.<sup>303</sup> A *Jászberényi Újság* 1917 őszén arról számolt be, hogy az egyik helyi kereskedő, Einhorn Emilné 120 mázsa gabonát vásárolt össze jóval a maximált áron felül, melynek egy részét a jásztelki malomban öröltette meg „szegény emberektől” megvett őrlési igazolványokkal.<sup>304</sup> Az eladók között „nevesebb emberek” is voltak: Sárközi János („legelőkelőbb paraszt”), Gedey Józsefné („dúsgazdag paraszt”), Major Balázs útkaparó, Tóthné jásztelki gőzmalom-tulajdonos és Mizsei József („dúsgazdag paraszt”). A rendőrségi nyomozás kiderítette, hogy a korábban már hasonló vétségért büntetett Sárközi 45 mázsa búzát (mázsánként 60 koronáért), Gedeiné 6 zsák rozsot, 4 zsák zabot és 5 zsák árpát, Mizsei 2 zsák zabot értékesített, de Einhornné jánoshidai, alattyáni és jásztelki asszonyoktól is vásárolt gabonát. A lap azt fűzte hozzá mindehhez, „súgnak-búgnak az emberek, hogy az egész ügy el lesz simítva, el lesz tusolva.”<sup>305</sup>

Kiterjedt, 15-20 főből álló „hálózat” nyomára bukkant tehát a jászberényi rendőrség, melynek rendszeresen eladó nagygazdák és kis tételeket (néhány kiló lisztet) mindössze egy-egy alkalommal értékesítő asszonyok egyaránt a tagjai voltak, de az ügyletben részt vettek az őrlési igazolványukat áruba bocsátó „szegény emberek” és az ezeket felhasználó malomtulajdonos is.<sup>306</sup> A sajtó interpretációja szerint a nagyobb morális vétséget az előbbieket követték el (a tudósítások őket említik a „fényesen piszkos” névsorban), a közvélemény viszont, talán más esetek tapasztalata alapján, mintha nem bízott volna a hatósági eljárás eredményességében.

A termelők természetesen nemcsak a kereskedőkkel, hanem közvetlenül a fogyasztókkal is kapcsolatban voltak. A *Pesti Napló* 1917. júliusi híre szerint egy

<sup>303</sup> Nagyváradon a visszaeső árdrágítók ítéleteit hirdetőoszlopon közzétették a lakossággal. Ahol kipellengérezik az uzsorásokat. *Népszava*, 1917. január 30. 9; Ahol árdrágításkor a vevőket is büntetik. *Népszava*, 1917. március 4. 6.

<sup>304</sup> A lap azt is tudja, hogy a Budapestre útnak indított szállítmányt Krémer Jenőné, született Neuwirt Cecília, Einhornné nővére váltotta ki, majd hozzáteszi: a fővárosban a „hadimilliomosok 1 mázsa lisztért állítólag 800–1000 koronát is adnak.”

<sup>305</sup> *Jászberényi Újság*, 1917. augusztus 26. 2; szeptember 2. 2; szeptember 9. 3; Nagy gabonacsempészség. *Haladás*, 1917. szeptember 16. 3; Puskás 1956: 330.

<sup>306</sup> A malmok gyakran a megengedettnél nagyobb mennyiségű lisztet örölték a gazdáknak, és kulcsszerepük lehetett a tiltott gabonakereskedelemben is. Bács-Bodrog vármegyében 1917-ben körülbelül 60 malmot zártak be, mivel a vámként beszedett gabonát elrejtették és „üzérkedtek” vele. A bácsbokodi malom tulajdonosa elleni eljárásban 70 bajai „polgár” is érintett volt, akik a „gabona- és lisztcsempészségben segítettek.” Becsukják a lisztrejtegető malmokat. *Népszava*, 1917. január 9. 9; MNL PML IV. 401-b 225. doboz 51. 9455/1917.

parasztember 14 zsák burgonyát vitt a székesfehérvári piacra, amit „rövid időn belül elkapkodtak” kilónként 2 koronáért (bevétele összesen 1409 korona volt).<sup>307</sup> Két zsámbéki parasztasszony a svábhegyi piacon kukoricával és árpával „üzérkedett”, amiért 15 napi elzárásra és 100 korona bírságra ítélték őket. Jablonov Vaszilné 1917 áprilisában 84 fillérért árulta a tej literjét a szegedi piacon,<sup>308</sup> amit vízzel hamisított (büntetése 8 napi elzárás és 100 korona bírság), és özvegy Tukacsev Boldizsárné is csupán 17 deka tehéntúrót akart eladni 1 korona 30 fillérért, amiért szintén 8 napi elzárást és 100 korona pénzbüntetést kapott.<sup>309</sup>

Ezek az asszonyok a megszokott napi piacozással csak néhány koronás bevételre számíthattak, és talán nem is tudták, hogy „kihágást” követnek el, míg mások az egyre nagyobb élelmiszerhiányt kihasználva, a spekulációt egyéb vétségekkel (csalással) tetézték, és egyik napról a másikra jelentős haszonra tehettek szert. A *Délmagyarország* 1917 júliusában „súlyos visszaélésről” értesült: sokan ellátatlannak jelentették be magukat, és a kapott hatósági zsírt kilónként 15–20 koronáért árusították a katonáknak,<sup>310</sup> egy másik eset pedig ismét a pánikot kihasználó üzérkedésről, illetve a megállapodás, az adott szó semmibe vételéről tanúskodik: Naszódon 1916 szeptemberében Ignát Gábor és János 2 üszőborjút vett Pap Jánosnétól 600 koronáért, amit másnap 1640 koronáért adtak tovább. A törvényszéki tárgyaláson az eladó azt állította, hogy az állatokat kényszerből adta el, mert a községet kiürítették, és amikor „másnap a veszély elmúlván, az üszőket visszakérte, kikacagták.” A vevőket, akik azzal védekeztek, hogy a borjuktól csak azért szabadultak meg, mert „döfősek voltak”, árdrágításért egy hónap fegyházra és 10 korona büntetésre ítélték.<sup>311</sup>

Az árdrágításban városi és falusi előljárók, a képviselőtestületek tagjai (vagy maguk a községek) is részt vettek, aminek következtében a szabályok megszegése – akár az azok betartatásáért felelős hatóságok részéről is – széles körű tapasztalattá válhatott.<sup>312</sup> Szegeden Csányi Pál, a törvényhatósági bizottság tagja és Nagy Ferenc cséplőgazda az

<sup>307</sup> Az étkezési burgonya maximális ára 1916 végén mázsánként 14 korona volt.

<sup>308</sup> A maximum tejár a városban 70 fillér volt.

<sup>309</sup> Uzsora a burgonyával. *Pesti Napló*, 1917. július 13. 7; Elítélt árdrágítók. *Népszava*, 1917. január 5. 10; Árdrágítás és tejhamisítás. *Délmagyarország*, 1917. április 12. 6; Árdrágítás. *Délmagyarország*, április 14. 7.

<sup>310</sup> Bár a feketepiaci árakat nyilván nem maximálták, a katonáknak úgy tűnik további „felárat” kellett fizetniük.

<sup>311</sup> Árdrágítás hatósági zsírral. *Délmagyarország*, 1917. július 17. 6; Elítélt árdrágítók. *Népszava*, 1917. január 14. 15.

<sup>312</sup> A belügyminisztérium adatai szerint 1916-ban az ország területén 550 000 árdrágítás és hadi kihágás történt. Az elkobzott élelmiszerek értéke a rokkant katonák segélyalapját illette. Egymillió korona a rokkantaknak az árdrágítók vagyonából. *Délmagyarország*, 1917. november 11. 8.

árpa mázsáját 68 koronáért árulta (a szabott ár 32 korona volt), és azzal védekeztek, hogy csupán a vevő kérésére adták el terményüket, aki utóbb feljelentette őket. Szabadkán a Haditermény Rt. ellen indítottak eljárást, mivel bizományosai a maximált áron felül vásárolták a gabonát, hogy a gazdák nekik, és ne a saját szükségletüket beszerezni próbáló lakosságnak adják el feleslegüket. Szarvason a sajtó az ármaximálást „piaci komédiának” minősítette, „szégyenteljes anarchiáról” írt, és a hatóság közönyét, tehetetlenségét, illetve tekintélyének teljes csődjét emelte ki: a termelők „nevetnek és fütyülnek a piactéren kifüggesztett árakon, és nyílt szemérmertlenséggel adnak mindent a megállapított árakon jóval magasabban” (ráadásul az űrmértéket is szabálytalanul alkalmazzák). A község sem tartotta be a határárakat: a mák literjét például, amelynek a maximált ára 2 korona volt, 6 korona 40 fillérért árulta.<sup>313</sup>

Egy 1917 végén Erdélyben kelt, és a földművelési miniszternek címzett névtelen levél a helyi hatalom működését szemlélteti:

*„Kegyelmes Uram!*

*E sorok írója ...sz. magas rendeletét elintézetlen a szemétdombon találta és erre nézve pedig a következőket jegyzem meg: Ma már a közigazgatási hatóságok és közegei e tekintetben a kisebb gazdák és szegényebb katona emberek érdekében éppen semmit sem csinálnak [...] el gazdagították őket már tisztelet a kivételnek, hogy most például a mi vidékünkön a községi jegyzők négylovas fogatú hintóval járnak majdnem valamennyien – most már a mágnás uraktól őket megkülömböztetni nem lehet. A szolgabíráknak pedig szekérrel hordják a gabonát, bárányt, csirkét, kacsát, libát, tojást stb stb a felmentett katonák családtagjai. Egy városi főjegyző 6 drb a fogalmazó 4 drb sertést hizlalt s a sertések drbját 1400 koronáért adták el a katonáknak és e sertéseket jóllehet abból a lisztből hizlalták amelyet nem adtak ki a szegényembereknek [...] Láttam egy polgármestert aki csendőrkarhatalmat kért és a csendőrrel vezette a szegény hadba vonultak családtagjait s puskatussal ütlegelte a csendőr az öreg asszonyokat [...] kimentek a hivatalos helyiségből az utcára – azért vezette ki mert lisztért voltak s kértek – akik már hetek óta nem ettek mert hónapok óta lisztet nem kaptak.”<sup>314</sup>*

<sup>313</sup> Példás büntetés árdragításért. *Délmagyarország*, 1916. augusztus 2. 5; Feljelentés a Haditermény ellen árdragítás miatt. *Délmagyarország*, 1916. augusztus 4. 5; Piaci komédia a maximális árakkal. *Szarvas és vidéke*, 1917. szeptember 16. 1.

<sup>314</sup> MNL OL K 184. 1936. cs. 62/g 55105/1918.

A levélíró nem tartozott a sérelmeket elszenvedők közé, a visszaéléseket mégis elítéli, és keserű tapasztalatát általános érvényűnek gondolja. (Lehetséges, hogy ő is valamelyik előjáróság tagja, akit a hivatali diszkréció köt, mivel senkit sem említ név szerint.) Morális felháborodásának oka a szociális igazságtalanság sérülése: a hatalom képviselőinek meggazdagodása és urizálása, akik ahelyett, hogy gondoskodnának a rászorulókról, kihasználják őket. Ezzel állítja szembe a „szegény emberek” és a „szegény hadba vonultak” családtagjainak nyomorát és kiszolgáltatottságát. Ebbe a dichotómiába helyezi a felmentési kérelmek kedvező elbírálása végett megvesztegetett, valamint a hatósági liszten állatokat tartó tisztviselőket. Saját erkölcsi arányérzéke alapján ugyancsak elfogadhatatlannak tartja az 1400 koronát, bár a sertések árát a kormány nem maximálta.<sup>315</sup>

Az adásvételek szabályozására vonatkozó rendeleteket a helyi közösségek vezetői nem csak önös érdekből szegték meg. Említettem már, hogy az Országos Közélelmezési Hivatal 1917-ben megtiltotta, hogy az ellátatlanok a gabonaszükségletüket a lakóhelyükön kívül szerezzék be. A Haditermény Rt. azonban arról számolt be, hogy a megyékben a hatóságok „nyíltan szembehelyezkedve a törvényes renddel”, ezt megengedik, sőt a termelőket arra bírják rá, hogy a gabonát ne a bizományosoknak ajánlják fel, hanem a helybelieknek tartsák vissza.<sup>316</sup> A közellátás megoldatlansága vagy egyszerűen a jól bevált gyakorlat fenntartása vezette ezeket a tisztviselőket a szabad áruforgalom helyi engedélyezésére, ami a háború éveiben törvénytelen és Hadik János szóhasználatával egyúttal „erőszakos” eljárásnak minősült.

### 3. Cserekereskedelem

A kereskedelem sokféle változata közé tartozott a cserekereskedelem, aminek a nagyságrendjéről, a cseretárgyakról és a cserearányokról aligha lehet pontos ismeretünk. Ehelyett térbeli és időbeli mozaikok alapján próbálom – a vidék és a város kapcsolatára koncentrálni – néhány sajátosságát és korabeli értelmezését bemutatni.

Az élelmiszerhiány városi asszonyok tucatjait indította a falvakba, a leggyakoribb csereeszköz a dohány, a petróleum, a cukor, esetleg a só lehetett. Sopron vármegye

---

<sup>315</sup> A miniszter nem hagyta figyelmen kívül a mondottakat, és a levelet valamennyi alárendelt hatóságnak „tudomásul és saját hatáskörében megfelelő eljárás végett” elküldte.

<sup>316</sup> Hadik János ezért a búza szállításának ellenőrzésére szólította fel az alispánokat. MNL PML IV. 401-b 225. doboz 51. 9199/1917.

gazdasági felügyelője jelentette 1917 októberében, hogy a bécsiek hátizsákjukkal faluról falura, pusztáról pusztára vándorolnak,<sup>317</sup> mások viszont állandó kapcsolatokat alakítottak ki. Győrből hetente háromszor jártak asszonyok a 18 kilométerre fekvő Enesére, hogy lisztet szerezzenek dohányért és olajért. Cserepartnereik nagygazdák, a „bíró jó emberei” voltak, akik a rekvirálás elől elrejtett készletekkel rendelkeztek.<sup>318</sup> Ilyen kapcsolat hiányában a tervezett beszerzések bizonytalanok voltak; egy hirdi asszony azzal a szándékkal ment Perekedre (körülbelül 14 kilométer), hogy 2 és fél kiló cukrot lisztre cseréljen, ám erre senki nem volt hajlandó (ezért az asszony betört az egyik lakásba).<sup>319</sup> A *Népszava* Miért jobb falun? című írásában egy rákosberényi lakos „morfondírozásának” adott teret, mely a humor és az irónia nyelvén mutatja be a kölcsönös szívességek rendszerébe illeszkedő, mégis a bizalmatlanságra és a megtévesztésre épülő interakciókat. Egykor literenként 6–7 krajcárért, háborús nyereség nélkül lehetett hamisítatlan tejet kapni, ma viszont „60–70–80 fillérről beszél a szomszédom, és akkor is csak úgy ad tejet, ha valami rokonsági kapcsolatot teremtünk egymás között, ha elveszem a lányát vagy az anyósát. A falubeli tejcsarnokosnénak holmi disznószerzési ígéretek révén tejjegyse leszek: a kannámba belelöttyint két liter tej helyett másfelet, ámde a hiányzó felet víz képében belelöttyantja, nehogy lelkiismeretlenséggel vádolhassam.”<sup>320</sup>

Érdekes közbevetnünk, hogy a történeti irodalom a cserekereskedelem illusztrálására Illyés Gyula szemléletes leírását kanonizálta (és fogadta el reflektálatlanul), aki a falusi kiskapuk előtt, „hónuk alatt a családfő frakkjával, egy perzsaszőnyeggel, egy konyhaszékkal”, „mint a szalonnadarabra váró kutya” álldogáló városiakat ábrázolt (sőt „Szabóéknak zongorájuk lett egy fél süldőért”).<sup>321</sup> A textusból azonban kiderül, hogy ez Illyés egyik sógorának „képzeletindító” elmélete („már nem tudom, hogy az idők folyamán mit tettem én ehhez”), melynek lényege a falu és a város régóta tartó egyenlőtlen gazdasági kapcsolata. Lehetséges, hogy olykor ruhaneműk, ingóságok, a

<sup>317</sup> Pap Károly teljes erkölcsi züllést tapasztalt. A rábapordányi idénymunkások, akik többsége 18 éven aluli gyermek volt, 1917 nyarán napi 3 deci, a nők 2 deci pálinkát kaptak, az asszonyok ezt összegyűjtötték és a majorbeli hadifoglyokat vasárnaponként leitatták. A szalonnajárandóságukat a munkásházak gerendázatára kötötték fel. A bécsiek „látják a pálinkától lerészegedett foglyokat és a felfüggesztett szalonnadarabokból lecsepegő, veszendőbe menő zsírt, eszükbe jut a sok zsírtalan nap és igen különös megjegyzéseket tesznek, talán nem alaptalanul.” MNL OL K 184. 1937. cs. 62/g 55985/1918.

<sup>318</sup> Erről az enesei Bodor Gizella már idézett levele számolt be. MNL OL K 184. 1937. cs. 62/g 55985/1918; 58237/1918.

<sup>319</sup> A cukor beszerzése, amelyet 1916 decemberétől jegyre lehetett kapni, szintén nem volt könnyű. Aki nyolc nap óta nem evett kenyeret. *Népszava*, 1917. május 12. 9.

<sup>320</sup> *Népszava*, 1917. január 9. 8.

<sup>321</sup> Illyés 1972: 136; Romsics 1989: 17; Bihari 2008: 128–129; Hajdu–Pollmann 2014: 254.

városi polgárok értékrendjét és identifikációját meghatározó tárgyi világ darabjai is csereeszközzé váltak, a szöveg mégis az adott és az elképzelt, a valóság és a fikció emlékezethez kötött játékát megteremtve, szimbolikus jelentést hordoz: a háborúban a falusi világ, mint a város társadalmi és kulturális ellenpólusa, elégtételt vesz korábbi kiszolgáltatottságáért.<sup>322</sup>

A közvetlen árucseré nemcsak a termelők és a fogyasztók között, hanem a kereskedelmi forgalomban is terjedt. Több lap kifogásolta azt az ország számos vidékén megjelent szokást, hogy a kereskedők pénzért nem, csupán élelmiszerért voltak hajlandók árut adni, ami a városi fogyasztók súlyos nélkülözéséhez vezetett. A *Balatonvidék* a jelenséget egy keszthelyi életképpel szemlélteti. A vevő számára nincs petróleum, só, cukor, de még dohány se, ám ha a falusi asszony „súgva, titokban” azzal állít be a boltoshoz: „Tés úr, hoztam 10 tojást vagy 10 liter kukoricát, adjon egy kis petrolt, egy kis sót vagy cukrot – akkor van só is, petrol is, meg cukor is. Hogy aztán 10 tojás árért egy liter petróleumot vagy egy kiló cukrot kap az asszony, az neki mellékes. Tojása, tejfölle, túrója, vaja van bőven.” Nem csupán a kereskedelem archaikus formája kerekedik felül ezúttal is, hanem a hiány és a spekulatív haszonszerzés az üzleti kalkulációval, a tisztességgel és a legelemibb kereskedői morállal szemben, kizárólag az önös érdeket, valamint a vásárlók hierarchizálását és szelektálását juttatja érvényre. A csere – a kereskedő részéről – nem a saját szükséglet biztosítását, hanem a további üzérkedést szolgálja,<sup>323</sup> ugyanakkor a cikk kommentárja, bizonyosan nem függetlenül a hiányt elszenvedők reprezentációitól, a problémát ezúttal is a város és a vidék, a termelők és a fogyasztók konfliktusaként jeleníti meg: a cserekereskedelem életszükségleti cikkei „kivándorolnak a szegény városból a gazdag falura, és míg a falusi nép a jólétől majd megfakad, addig a városi nép legnagyobb része az ínséggel küzd és pusztul.”<sup>324</sup>

E gyakorlat elterjedtségét igazolta az a kormányrendelet, mely a boltos számára előírta, hogy áruját a kifüggesztett áron, az üzletre nem tartozó kikötések nélkül, készpénzért volt köteles értékesíteni; ha valaki megszegte ezt, 2 hónapig terjedő

<sup>322</sup> Illyés egy másik szöveghelyen további cseretermékeket említett: „De milyen biztonsággal szállt az otthoni udvaron át hangom a városiak felé, midőn a kerítésen át bekiabáltak, hogy nincs-e borjú eladó, vagy liba, vagy – később – csak egy tojás, csak egy kanálnyi zsír? – Nincs! – harsogtam türelmetlenül. – Cserébe sincs? – kérdezték egyre szelídültebben az emberfeletti lények, egy zsebórát, egy fűrészt, egy ódivatú kalapot, egy pár sárcipőt, egy csipkés női alsónadrágot emelve, mintegy áldozatképp, a kerítés fölé. Egy alkalommal egy nemesi díszkardot.” Illyés 1972: 38–39.

<sup>323</sup> Szintén a *Balatonvidék* írta, hogy az egyik keszthelyi trafikos nagymennyiségű tojást adott el egy „helybeli úrhölgynek”, aki azt Bécsbe szállította. *Balatonvidék*, 1917. december 9. 2.

<sup>324</sup> Sót és petróleumot! A főszolgabíróság figyelmébe. *Balatonvidék*, 1916. december 3. 2.

elzárással és 600 korona bírsággal volt büntethető.<sup>325</sup> Ezzel azonban a cserekereskedést aligha lehetett visszaszorítani, sőt az állam, mely a redisztribúció, az anyaggazdálkodás centralizálásának, valamint a mezőgazdasági termelők ellenőrzésének útján haladt, utóbb maga is kénytelen volt hasonló eszközökkel élni. A rekvirálások sikertelensége a háború utolsó periódusában már nemcsak a lakosság, hanem a hadsereg ellátását is veszélyeztette, és a kormány, egyéb módszerek alkalmazása mellett, úgy kívánt a megtakarított (vagy az elrejtett) gabonához hozzájutni, hogy cserébe a legszükségesebb fogyasztási és iparcikket kínálta fel a gazdáknak. A végrehajtás tervezett módjáról a Szabolcs megyei alispán 1918. júniusi, községi előljáróknak szóló körrendelete tájékoztat. Aki venni akart a csere tárgyat képező árukból, az köteles volt átadni a kereskedelmi miniszter által meghatározott kulcs alapján járó gabonamennyiséget a Haditermény bizományosának. Ezért a maximált árat kapta, valamint jogosultságot szerzett arra, hogy az árukból ugyancsak a hatóság által megállapított áron vásárolhasson.<sup>326</sup>

Az Országos Közélelmezési Hivatal vezető miniszter 99.090 sz. rendelete alapján megállapított cserekulcsok és árak.<sup>327</sup>

3. táblázat

|                    |               |                                          |
|--------------------|---------------|------------------------------------------|
| 1 kg gyertya       | 20 kg gabona  |                                          |
| 1 kg ásványolaj    | 20 kg gabona  |                                          |
| 1 csomag dohány    | 5 kg gabona   |                                          |
| 1 kg cukor         | 20 kg gabona  |                                          |
| 1 kg talpbőr       | 50 kg gabona  | 14 korona                                |
| 1 orsó lencérna    | 20 kg gabona  | 8 korona                                 |
| 1 orsó gyapotcérna | 10 kg gabona  | 8 korona                                 |
| 1 pár cipő         | 100 kg gabona | 75 korona                                |
| 1 méter posztó     | 100 kg gabona |                                          |
| 1 csomag gyufa     | 20 kg gabona  | 10 korona                                |
| 1 szekér           | 500 kg gabona | 850 korona                               |
| 1 liter szesz      | 20 kg gabona  |                                          |
| 1 lószerszám       | 200 kg gabona | Bőrből 110 korona,<br>kötélből 62 korona |

<sup>325</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 1767.

<sup>326</sup> Iparcikkeket küld Szabolcsba a kormány harmincezer mázsa terményért. *Nyírvidék*, 1918. június 5. 2.

<sup>327</sup> Közli: *Nyírvidék*, 1918. június 5. 2.

|       |               |  |
|-------|---------------|--|
| 1 hám | 100 kg gabona |  |
|-------|---------------|--|

Ezúttal nem valóságos cseréről volt szó, és az akció célja a feketepiac korlátozása, illetve a gazdák számára legszükségesebb iparcikkek „kedvezményes áron” való biztosítása volt. Mégis a csere logikája érvényesült, a kormány meghatározta egy sor áru gabonában kifejezett (szimbolikus) értékét a pakli dohánytól a lószerszámokig és a szekerekig, és ezzel egyben számos iparcikket is besorolt a szabott áras termékek közé. A tervezett csereakcióra szánt időtartamot azonban többször meg kellett hosszabbítani, ami arra utal, hogy a termelők nem kívántak élni a lehetőséggel, illetve az államot vagy a megbízott hivatalnokait és bizományosait mintha nem tekintették volna megbízható cserepartnernek.

#### 4. Gazdasági alkalmazkodások

Az áruhiánnyal, az egyre emelkedő árakkal és a szelektív, csak az agráriumot sújtó árszabályozással, valamint ennek a gazdaságok termelésére ható következményeivel a megyei, a járási és a városi tisztviselők is gyakran foglalkoztak. Zombor polgármestere 1918 júniusában jelentette a földművelésügyi miniszternek, hogy Bács-Bodrog megyében a maximált búzaárak aránytalanul alacsonyak, ezért a gazdálkodók a kenyérmagvak termelését abbahagyják, és csak annyit vetnek, ami a saját szükségletükre elegendő lesz. Sőt, „komoly gazdák kijelentése szerint a gazdatársadalomban mind jobban terjed az a felfogás, hogy a gazdák földjüket a kormányhatalom rendelkezésére lesznek kénytelenek bocsátani, mert a súlyos nehézségek a kisgazdának a kenyérmagvak és a tengeri termesztése iránti konzervativizmusát nagyon könnyen megtörhetik.” A polgármester a nehézségek között az alacsony gabonaárakon kívül a mezőgazdasági munkáshiányt említette, valamint azt, hogy a gazdák aratóiknak a kenyér- és lisztadagot sem tudják biztosítani, márpedig „kellő élelmezés híján ember, állat jó munka végzésére alkalmatlan.”<sup>328</sup> A Ráckevei járás főszolgabírója az alispánnak címzett bizalmas levelében azokról a gazdálkodókról írt, akiknek bár „a terményük megvolt a saját ellátásukra, azt a nagy gabonaárakat, illetve a maximális áron felüli értékesítés” lehetőségét kihasználva eladták, mivel „úgy gondolkodtak, hogy a maximális áron felüli összeg nyeresége elég lesz arra, hogy magukat majd elláthassák liszttel a jövő

<sup>328</sup> MNL OL K 184. 1936. cs. 62/g 55105/1918.

termésig.”<sup>329</sup> Ugocsa megye közigazgatási bizottsága 1918 nyarán a földművelés „elíjesztő helyzetéről” számolt be: a napszám 30–40 koronára szökött, ami lehetetlenné teszi a maximált gabonaárak betartását, egyetlen patkó felveréséért 3–4 koronát kérnek, a fogyasztói árak kétszerestől húszszorosig emelkedtek, ezért ugyancsak lehetetlen a gazdákat arra kényszeríteni, hogy hatósági árakon értékesíthető árukat termeljenek. Mindez a „végre nem hajtható rendeletek demoralizáló hatása mellett” azt eredményezi, hogy a „kenyértermények termelése kezd csődöt mondani megyénkben [...], fájdalmasan látjuk, hogy az új vetés előkészítése folyton szűkebb térre szorul, és gazdáinkat minden buzdításunk sem tudja ellenkező irányba terelni.”<sup>330</sup>

E szövegek mindenekelőtt a referencialitás problémáját vetik fel. Az agrártermelésért és közellátásért felelős és a kormány hathatós intézkedését vagy támogatását remélő tisztviselők/bizottságok jelentései a helyi előljárók megfigyelésén és információin alapultak (a zombori polgármester a „komoly gazdák” nézőpontjára és az általuk irányított közvéleményre hivatkozik, illetve a félelmek valóságkonstruáló erejére utal), ám míg ezek az információk a hivatali hierarchia szintjeit bejárták, egyre általánosabb (strukturális) értelmezést nyertek. (A fogalomhasználat ugyanezt mutatja: „gazdatársadalom”, „gazdáink”, „kisgazdák.”) A leírtak érvényességi köre ezért nehezen meghatározható, megítélésem szerint mégis alkalmasak lehetnek kollektív magatartásformák bemutatására. A zombori és az ugocsa beszámoló is azt emelte ki, hogy a korábban többlettel rendelkező és azt értékesítő kisgazdák a kenyérgabonát visszafogták, és csak a saját szükségletükre termelték. Az okokat az alacsony maximált árakban, a bér munka hiányában és a bér munkaviszony hagyományának fenntarthatatlanságában<sup>331</sup> jelölték meg, amit azzal egészíthetünk ki, hogy a kenyérmagvak termelését és értékesítését kívánta az államhatalom a legszigorúbban szabályozni és ellenőrizni.

A ráckevei szolgabíró szintén a közéleti aggasztotta, beszámolójából azonban másfajta mentalitás körvonalazódik. (Ő ismerte a segítségre szoruló „gondolkodását.”) Az inkább csak a saját maguk számára termelő szegényparasztok a feketepiaci

<sup>329</sup> Ez azonban nem valósult meg, ezért a járás közellátásra szoruló szegényei közé kerültek. MNL PML IV. 401-b 225. doboz 51. 10799/1917.

<sup>330</sup> MNL OL K 184. 1937. cs. 155578/1918.

<sup>331</sup> A gazda gondoskodik az alkalmazottjairól.

gabonaárakat magasnak értékelték, olyannyira, hogy a „nyereség” reményében, a reprodukcióhoz szükséges minimális készletet is értékesítették.<sup>332</sup>

\*\*\*

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az állami beavatkozás bemutatott elemeinek célja a közélémezés, a városi és a falusi ellátás biztosítása volt. A kötött gazdaság azonban korlátozta a gazdálkodók önálló döntéseit. A parasztok nem rendelkezhetek szabadon felesleges készleteikkel, azt lakóhelyükön, majd kizárólag a Haditermény Rt. kereskedőinek adhatták el, ami a kialakult rendszeres és sokszálú értékesítési kapcsolatokat, a klientelizáció folyamatát megszakította.<sup>333</sup> A megyék, a járások vagy a települések vezetői ráadásul – a kormányrendeletekkel szemben – nemcsak a gabonára, hanem más árucikkekre (élőállatra, takarmányra) is kiterjesztették a helyi közösségeken kívüli értékesítés tilalmát, ami az autarkia erősödését, ugyanakkor az ellenőrzött gazdaság alternatívjaként a feketepiac további térnyerését eredményezte.

Az árak és az adásvételek szabályozását ugyanis a lokális közösségeket összefűző, kulturális hagyományok, szokások és személyes kapcsolatok által meghatározott szekcionális piacok sokaságán aligha lehetett végrehajtani, erre az előjárók jelentésein és a tömegesen előforduló „kihágásokon” kívül egy statisztikai adatsor is utal: a Haditermény Rt. a hivatalosan kimutatott és a ténylegesnél minden bizonnyal alacsonyabb búzatermésnek 1915-ben és 1916-ban 21%-át, 1917-ben 26%-át, 1918-ban 31%-át gyűjtötte be (ugyanezek az arányok a rozs esetén: 14–16%, 1918-ban 20%).<sup>334</sup> Az illegális értékesítésnek a közösségeken belüli, a falusi termelők és a városi fogyasztók közötti (interperszonális) formái, valamint átfogóbb, egy-egy malom vagy kereskedő

<sup>332</sup> Hajdú vármegye alispánja 1917-ben hasonló viselkedésformát rögzített: „A hihetetlen magasra szökött értékek megnövelték a lakosságban a pénzszerezési vágyat, és eladásra került sok olyan tápszer, melyet előbb a lakosság saját szükségleteire használt fel, most pedig a pénzvágy varázsainak hatása alatt nagy részben elvont magától.” Idézi Puskás 1956: 327. Nagyatádi Szabó István sokkal empatikusabban, az állateladásokat megfigyelve mutatta be ugyanezt a mentalitást: „A termelő kigazda annyira igénytelen, annyira takarékos, hogy bűnnek tartaná több húst fogyasztani, mint amennyire szüksége van, sőt ismerék százával családokat, melyek odáig mennek a takarékoságban, hogy még azt is megvonják maguktól, amire igazán szükségük volna, csak azért, hogy több jövedelemhez jussanak, és még azt is a vásárra viszik, amire igazán szükségük volna.” *Képviselőházi Napló*, XXXII. 1916. szeptember 28. 463.

<sup>333</sup> A *Közgazdasági Szemle* írta, hogy 1915-ben az aratás után (a Haditermény működésének első napjaiban) a gazdák „megrohanták” régi összeköttetéseiket, ám a kereskedők a gabonát megbízás híján már nem vásárolhatták meg. Háború és közgazdaság. *Közgazdasági Szemle*, 1915. 534. A klientelizációra a háború előtti Martonyi településen Csíki 2010: 551–558, a fogalomra Geertz 1978: 28–32.

<sup>334</sup> Figyelembe kell venni, hogy a gazdák terményük egy részét házi és gazdasági szükségletre megtarthatták. Sztérenyi–Ladányi 1934: 347.

köré szerveződő hálózatai is kialakultak, ahol az árakat a háborús pszichózis, a különböző termények hiányáról és drágaságáról, rekvirálásáról és rejtegetéséről terjedő kontrolálatlan hírek (az információk „feketepiac”),<sup>335</sup> továbbá egyfajta vásárlási pánikként azonosítható fogyasztói mentalitás (a megszerezhető javakért folytatott versengés) alakította.<sup>336</sup>

Az árucseré kulturális mintái és gyakorlatai is módosultak. A néprajzi irodalom szerint a vásári magatartásformák többnyire a bizalmatlanságra épültek, ami a háború éveiben tovább mélyült, és a fogyasztókkal, valamint a kereskedőkkel létesített tranzakciókra is kiterjedt. A bizalom megteremtésének ugyanis hiányoztak az intézményesített mechanizmusai (a szilárd és konzekvens jogi környezet, a szerződéses fegyelem, a standardizáció<sup>337</sup>), az adásvételeket bizonytalanság vagy félelem övezte (előfordult, hogy a vásárló, miután a terméket megvette, az eladót árdrágításért feljelentette), az eladások a falvakban nemritkán „lopva” történtek, amiről egy 1917 nyarán az Országos Közélelmezési Hivatalnak címzett névtelen levélben is olvashatunk:

*„Községünkbe<sup>338</sup> hallatlan igazságtalanságok történnek a közlelmezés terén, a malom tulajdonos protekcióra öröl az örlési tanusítványon felüli mennyiségeket sőt egyeseknek ez sem kell. A jegyzőnél, Kerekes Gyulánál, ragyi Tóth Kálmánál, Csonka Eleknél váratlanul megejtendő vizsgálatot kéne tenni[...] a szegény ember a tanusítvány értelmében örlött gabonát is irtózatossan megdézsmálva kapja vissza, a malom tulajdonos állandóan árusítja a lisztet amit el kőbz egy kilo lisztnek az ára 60 krajcár egy kilo korpának az ára 30 krajcár és még más községekbl is jönnek lisztér Gombára, vannak olyanok akik már öröltek és még mindig hordják a lisztet kenyér lisztnek rozs ára 45 krajcár egyszerre vannak a malomban 20 is akik a lisztet viszik az is estefelé szokott megtörténni. A községbeli nem termelők alig vagyunk képesek beszerezni házi szükségletünket mert a vidékiek vásárlási igazolvány nélkül kihordták a maximális áron*

<sup>335</sup> Az egyik móri asszony írta a fronton lévő bátyjának, hogy hétszámra „nem kapunk egy szem lisztet sem, és azzal biztatnak, hogy az idén gabonát sem lehet venni, még a lábán rekvirálják a jószágot, és az aratáshoz katonaság lesz kirendelve ellenőrzés végett, hogy senki félre ne tehessen a termésből semmit.” Hanák 1988: 230.

<sup>336</sup> Thomas Mann saját megfigyelését fogalmazta meg, ami Magyarországon is jellemzővé válhatott: „Mit csináltak az emberek? Mivel a jövő bizonytalannak tűnt, mivel senki sem tudta, mi fog történni, s a fiúk, a férfiak és a testvérek talán nem térnek majd haza [...], senki sem látta be, miért kellene félreraknia. Bármit megvettek, amihez hozzájutottak, bármilyen áron. A német polgár a feketepiacra 1 font avas vajhoz 20 márkáért jutott hozzá [...], és aki megszegte a törvényt oly módon, hogy fejadagja fölött fogyasztott, és többet fizetett azért, amit illegálisan megszerzett, az elismerésre számíthatott.” Idézi Feldman 1997: 73–74.

<sup>337</sup> Vö. Zierenberg 2004: 171–172.

<sup>338</sup> A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Gombán.

*jóval felül 70-80 korona, de még több is, nem törődött az előljáróság vele semmit ezt készakarva tette mert az előljáróság legnagyobb részének érdekét szolgálja ez a rendszer.*<sup>339</sup>

A levélíró társadalmi igazságérzetét a magas lisztárak (30 és 60 krajcár), a közösség „nem termelőinek” (akik nevében szól) ellátatlansága, valamint a malomtulajdonos és néhány gazda spekulatív haszna sérti, a méltányosság helyreállítását és a szociális gondoskodást az államtól várja. A lokális társadalom dichotomikus felosztása jelenik meg a narratívában, ám a rendies struktúrákba és a lokális csoportmonopóliumokba épülő, azokat újraerősítő feketepiac nyertesei az egyenlőtlenséget és az igazságtalanságot egészen biztosan másként ítélték meg.

Az árak maximálása a fogyasztás és a gazdasági szükséglet, például a felhasználható takarmány szabályozásával, majd a készletek rekvirálásával kapcsolódott össze, az Erdélyi Gazdasági Egyesület 1916-ban a kommunikációra és az információszerzésre alkalmas piacozást is korlátozni kívánta.<sup>340</sup> Ezek együttesen váltottak ki különböző magatartásformákat, melyek a háborús propaganda, illetve a politikai hatalom szerint a háterszág morális egységét gyengítették, és a kistermelők nemzeti integrációját akadályozták. A takarmány ára sokkal intenzívebben emelkedett, mint a búzáé, ezért a kenyérgabonát több ízben az állatokkal etették fel, vagy az autonómiájukhoz ragaszkodó gazdák a „hétköznapi ellenállás” tradicionális mintáit követve a Haditermény Rt. bizományosai és a rekviráló katonák elől rejtették el. Mások értékesítési hálózatokba kapcsolódtak, és a maximált áron felül adták el terményüket, de voltak olyanok is, akik a háború alatt váltak rendszeres eladóvá, és sajátították el egészen könnyen a (fekete)piackonform magatartásokat.<sup>341</sup>

---

<sup>339</sup> MNL PML IV. 401-b 225. doboz 51. 9455/1917.

<sup>340</sup> Az egyesület elnöke azt tapasztalta, hogy a falusi ember egyik legkedveltebb „szórakozási formája” a vásárba járás. Hetente legalább egy napot tölt itt el, sőt vannak községek, melyek lakóit évi 32 országos és 520 hetivásár „vonzó sokadalma csábítgatja arra, hogy magát kimulassa és egy kis adok-veszek útján üzleti nyereséget szerezzen.” Márpedig ez a munkaidő több mint 10%-ának az „elvesztegetését” eredményezi. Tokaji 1916: 5–6.

<sup>341</sup> Ezeknek a következtetéseknek a kiegészítéséhez a gazdálkodók döntéseinek további, mikroszintű vizsgálata sem kerülhető meg.

### 1. A rekvirálás szabályozása és módszerei

Az előző fejezetekben láttuk, hogy a tömeghadseregek korában nem képzelhető el háború a polgári népesség, illetve a mezőgazdasági termelők hozzájárulása nélkül, aminek a törvényi szabályozása a magántulajdon, az egyéni szabadság és a bizonytalan kontúrokkal rendelkező magánszféra liberális alapértékeit veszélyezteti. Nem véletlen, hogy Magyarországon – a korábbi jogszabálytervezetek után – csak 1912-ben születtek törvények a hadiszolgáltatásokról, melyek a „feltétlen szükséges” mértékig, térítés ellenében fogatos járművek, lovak, takarmány és élelmezési cikkek átengedését írták elő.<sup>342</sup> A függetlenségi ellenzék hevesen bírálta ezeket a rendelkezéseket, főképpen azért, mert a szolgáltatásokat az osztrák hadsereg is igénybe veheti, míg a *Népszava* arról írt, hogy a szociáldemokrácia „csak a termelőeszközöket akarja kisajátítani [...] Az új magyar abszolutizmus viszont, belenyúlva a magánélet legelrejtettebb zugaiba, elrabolja azt a magántulajdont is, amelyet a szociáldemokrácia érinthetetlennek tekint. És végképpen megszünteti az egyének önrendelkezési jogát.”<sup>343</sup>

A háború kitörése után elfogadott 1914. évi L. törvénycikk 3.§-a a közszükségleti cikkek átengedését mondta ki (amennyiben a minisztérium elrendeli), majd az ezt kiegészítő kormányrendelet 1915 márciusában a végrehajtás módszerét is meghatározta: a be nem jelentett és az elrejtett készletek után nyomozni fognak, és a térítés nélkül elkobzott termények árának ötöde a nyomravezető feljelentőt illeti meg.<sup>344</sup>

A következő években a „kényszer-igénybevétel” egyre több mezőgazdasági termékre terjedt ki: nemcsak a gabonára, a kukoricára, a burgonyára, a takarmányokra, a gyapjúra, a hizlalt sertésekre és a szarvasmarhákra, valamint a szalmabakancs készítéséhez használt kenderzsinegre, hanem (a hadsereg és a lakosság számára talán kevésbé fontos) savanyított káposztára, dióra, tölgymakkra és házinyúlőrökre is, és a módszerek szintén átalakultak. 1915 februárjában a gabonarekquirálás végrehajtására a földművelésügyi minisztériummal együttműködő konzorcium alakult (tagjai a legnagyobb bankok

<sup>342</sup> Az 1912. évi LXVIII. és LXIX. törvénycikkről Tóth 2002e: 23–39.

<sup>343</sup> Élet-halál harc a gazemberek ellen. *Népszava*, 1912. december 6. 1–2; Tóth 2002e: 23–39.

<sup>344</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 92–93.

voltak),<sup>345</sup> mely néhány hónap múlva a Haditermény Részvénytársaságnak adta át a helyét.<sup>346</sup> A kormány ezzel a hadsereg önálló „beszerzéseit” kívánta megakadályozni<sup>347</sup> és a vállalkozók tőkeerejét és üzleti kapcsolatait felhasználni. A kisgazdákat a maximált árakat figyelmen kívül hagyó piaci eszközökkel ösztönözte: a kukoricát például 1915-ben március 1-jéig a szabott áron felüli „kedvezményes felajánlási áron” lehetett eladni (mázsánként 27–30 koronáért), vagy 1916-ban a burgonyájukat legálisan értékesítők a maximált árnál 2 koronával (és a rekvirálási árnál 4 koronával) kaptak többet.<sup>348</sup>

Az ármaximálás sikertelensége, a fekete piac és a növekvő élelmiszerhiány a termények szervezettebb és egyre szigorúbb hatósági igénybevételét és újraelosztását tette szükségessé. A rekvirálás kezdetben – a rendeletek szerint – a „felesleges”, vagyis a háztartás és a gazdaság megállapított igényein felüli hányadra vonatkozott, ami azonban nem biztosította a kívánt mennyiséget, ezért a vármegyéknek 1916 végétől kötelező kontingensek „beszolgáltatását” írták elő. A törvényhatóságok ezt járasonként és településenként határozták meg, a végrehajtáshoz katonai erőt vettek igénybe, és a bürokratikus ellenőrzés is erősödött. (Zólyom megyében például a szolgabírók és a polgármesterek az összegyűjtött készletekről naponta jelentettek, a gazdáknak az aratási és a cséplési eredményekről kellett beszámolniuk).<sup>349</sup>

A rekvirálás kampányszerűen, meghatározott időszakokban zajlott: 1916 szeptemberében a cséplés befejezése után negyven vármegyében egyszerre indult, és néhány héten belül az egész országra kiterjedt. A tervezett kontingenseket azonban nem sikerült teljesíteni, ezért az akciót sok helyen megismételték. Szegeden például december elején 80 rekviráló bizottság alakult, és az egymás között felosztott kerületekben – a *Délmagyarország* híre szerint – házról házra jártak, és katonai segítséggel az éléskamrákat, a pincéket, a padlásokat és a szobákat is felkutatták.<sup>350</sup> A bizottságokat a jegyzők, az elöljáróságok tagjai, valamint a Haditermény Rt. bizományosai alkották, de

<sup>345</sup> A Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Magyar Leszámlító és Pénzváltó Bank, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt., valamint a Strasser és König gabonakereskedő cég.

<sup>346</sup> MNL OL K 255. 866. cs. 600/1917; Z 41. 490. cs. 3361/1917; Rekvirálják a diót. *Nyírvidék*, 1917. november 3. 3; 1918. március 15; Puskás 1956: 322–323.

<sup>347</sup> A minisztertanács 1915 márciusában azt kifogásolta, hogy a hadügyminisztérium és a budapesti katonai parancsnokság osztrák fogyasztási célokra foglalt le gabonát és lisztet. MNL OL K 27. Mt. jkv. 1915. március 12.

<sup>348</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 1386–1387; A tengeri rekvirálás. *Délmagyarország*, 1915. február 25. 6.

<sup>349</sup> Csütörtökön kezdődik Szegeden a második rekvirálás. *Délmagyarország*, 1916. december 5. 3–4. A rekvirálás szabályozására és eredményeire Zólyom vármegyében Puskás 1958: 136–151.

<sup>350</sup> Végrehajtják a rekviráló rendeletet. *Köztelek*, 1916. szeptember 23. 1390; Csütörtökön kezdődik Szegeden a második rekvirálás. *Délmagyarország*, 1916. december 5. 3–4.

a kormány a sikeres végrehajtás érdekében a tanítók, a lelkészek<sup>351</sup> és a „tekintélyesebb” gazdák agitációját is igénybe kívánta venni. Az elrejtett készleteket pénzügyőrök, csendőrök, határrendőrök és detektívek, majd 1917-től a hadsereg alakulatai kutatták. A hadvezetés 1918 tavaszán gyorsított katonai rekvirálásra két honvéd-hadosztályt biztosított, ezzel a rendelkezésre álló létszám 45 000 főre emelkedett, és Windischgrätz Lajos közlelmezési miniszter az új termést (az elrejtést megelőzendő) a csépléskor akarta behajtani.<sup>352</sup>

A kormány a közellátás biztosítására a háborús propaganda retorikáját használta. A végrehajtási rendeleteket ismertető kiadvány úgy fogalmazott, hogy a búza nem lehet „önző spekuláció tárgya” (miként azt a „gazdatársadalom évtizedek óta emelt fővel hirdeti”), és a gabonakészletek átadása a háború sikeres befejezésének a feltétele, vagyis a „hazafias áldozat kötelességszerű” vállalása.<sup>353</sup> A lapok példaszerű egyéni és kollektív magatartásokról (önkéntes felajánlásokról) tudósítottak: Békéscsabán 1917 tavaszán Mazák János, Mazák Pál, Varga Mátyás és Uhrin György fogadták meg, hogy a közlelmezés számára a maximált áron 1–3 mázsa gabonát adnak át (úgy, hogy abból a Haditermény semmit sem kap). A Szatmár vármegyei Gazdasági Egyesület az egyre szigorúbb módszerekkel is egyetértett: „A magunk részéről a rekvirálást helyesnek és szükségesnek tartjuk, akinél bármily kismennyiségű felesleg van, magától kellene azt beszolgáltatnia. Fel kell világosítani a népet, hogy a közlelmezés biztosítása érdekében történik ez a kis megszorítás [...] Felhívjuk gazdáinkat, legyenek segítségül az akciónál, mert csak így lehetséges azt a célt elérni, melyért hőseink küzdenek: szeretve féltett hazánk szabadságának, jövőendő boldogságának örök időkre leendő biztosítását.”<sup>354</sup>

Windischgrätz Lajos 1918 tavaszán a propaganda újabb lehetőségét vetette fel. A rekvirálás késlekedését a hadviselés szempontjából végzetesnek minősítette, és azt jósolta, hogy az „zavarokat és általános elkedvetlenedést” fog okozni. Ezért a behajtást

<sup>351</sup> Az erdélyi református egyházkerület a belügyminiszternél tiltakozott, aki 1916 nyarán elrendelte, hogy a lelkészeket, amennyiben önként nem jelentkeznek, a rekvirálásnál nem lehet igénybe venni. A lelkészek és a gabonarekvirálás. *Szatmári Gazda*, 1916. július 22. 4; *Nyírvidék*, 1918. január 19. 3.

<sup>352</sup> Windischgrätz, talán a családi hagyományokat követve, a katonai-bürokratikus szakigazgatás hatékonyságát vallotta. Emlékiratában 1917 és 1918 legfontosabb és legnehezebb kormányzati feladatának Ausztria és Magyarország kenyérellátását nevezte, majd hozzáfűzte, Esterházy Móric miniszterelnök a „néppolitikus allűrjeivel lépett fel, aki az állami közigazgatásból minden kényszereszközt ki akart küszöbölteni, és szabad kezet engedett polgárnak, parasztnak. És mi volt az eredmény? Az 1917. évi kitűnő termés néhány hét alatt eltűnt a piacról, ügynökök, uzsorások, hadinyerészkedők vásárolták össze, a spekulációnak, a láncereskedelemnek minden kapuja tárva nyitva.” MNL OL K 27. Mt. jkv. 1918. március 21; Schandl 1916: 4; Windischgrätz 1920a: 78–79.

<sup>353</sup> Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 25.

<sup>354</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 92–93; *Békésmegyei Függetlenség*, 1917. május 20. 3–4; Rekvirálnak. *Szatmári Gazda*, 1916. december 23. 1–2.

további sajtókampányokkal, a vármegyei tisztviselők lelkesítésével és ami ennél is fontosabb: a nemzethez intézett és a „néptömegek szelleméhez szóló” kegyelmes királyi proklamációval kívánta elfogadtatni. A minisztertanács ezt külpolitikai szempontból aggályosnak tartotta, és azt javasolta, hogy IV. Károly az ország fontosabb gazdasági körezeit személyesen keresse fel, és a „hazához és a legmagasabb trónhoz mindenkor hű lakosságot áldozatkészségre” buzdítsa.<sup>355</sup> A politikai hatalom tehát egyrészt a nemzeti egység retorikáját használta, és a gabona rejtegetését a „legnagyobb mértékben hazafiatlan” cselekedetnek bélyegezte, másrészt még 1918-ban is a királyhoz fűződő patriarchális hűségre és tiszteletre számított.

A megyei, a járási és a községi közigazgatás vezetői is a hazafias szövegeket használták, a kormánynak ugyanakkor az egyre hangosabb tiltakozásukkal és az együttműködés megtagadásával kellett szembenéznie. Békés vármegye alispánja 1917 májusában azt panaszolta, hogy a katonák a községek által nem teljesített kukorica kontingenst a beleegyezése nélkül, bármelyik település készletekből pótolják. A somogyi alispán a katonaság kíméletlen, „nemegyszer minden polgári jogot, sőt a családi szentélyt is mélyen sértő” eljárása ellen emelt szót, a kiskőrösi járás szolgabírója a vetőmagnak szánt zab elszállítását akadályozta meg. Szárazd község jegyzőjét azért mentették fel, mert a burgonya rekvirálásában nem vett részt, és az előjáróságot sem hívta össze.<sup>356</sup> A községek „tekintélyes” emberei (birtokosok, gazdatisztek, lelkészek) a „közélelmezési biztos” megtisztelő címét rendre visszautasították: „intelligens ember nem vállalkozik arra, hogy rekviráljon” – összegezte a ráckevei főszolgabíró.<sup>357</sup> A személyes és az intézményes, a szóbeli és a tettekben kifejeződő tiltakozásoknak különböző motivációi lehettek: a törvényes rend betartása, a helyi autonómiák védelme, a lakosság ellátásának biztosítása, a magántulajdon tisztelete és a konfiskálás rangon alulinak tartása, a tiltakozást azonban a Közélelmezési Hivatal 1918 januárjáig vezető Hadik János időhúzásnak és az elvárt erélyes fellépés megtagadásának minősítette: a rekvirálás sorozatos eredménytelenségének oka, hogy a bizottságok „alig indokolható lassúsággal dolgoznak, és még súlyosabb körülmény, hogy sem a készletek feltárása, sem a szükségletek megállapítása körül nem járnak el azzal a lelkiismeretességgel és szigorúsággal, melyet a nagy cél sikere érdekében meg kell követelnem.”<sup>358</sup>

<sup>355</sup> MNL OL K 27. Mt. jkv. 1918. március 21.

<sup>356</sup> MNL OL K 184. 1712. cs. 43. 80001/1917; 1936. cs. 62/g 55105/1918; MNL PML IV. 401-b 225. dob. 51. 5965/1917; *Békésmegyei Függetlenség*, 1917. május 20. 3–4.

<sup>357</sup> MNL PML IV. 401-b 225. dob. 51. 10799/1917.

<sup>358</sup> MNL PML IV. 401-b 225. dob. 51. 10799/1917.

A „szigorúság” kortárs tapasztalatai biztosan eltérőek voltak, és a „hatósági igénybevétel” során alkalmazott módszerek megismerését a közbeszédet szabályozó és a források nyelvét is meghatározó cenzúra, illetve a kényszerű vagy önkéntes tabusítás is nehezíti. A Békésmegyei Gazdasági Egyesület választmányi ülésén például a cselédektől rekvirált gabona is szóba került, ami „nem a nyilvánosság elé való” és amiről az újságokban „jobb nem írni.”<sup>359</sup> Nagyatádi Szabó István 1918 februárjában a képviselőházban úgy érvelt, ha „elmondom, hogy a kisebb termelő közönséggel szemben rekvirálások címe alatt milyen eljárást tanúsítanak, az ellenségeink kihasználják annak illusztrálására, hogy milyen nagy bajok vannak minálunk.”<sup>360</sup>

Mégsem maradnak számunkra ezek az akciók egészen ismeretlenek. A törvényhatósági tisztviselők tiltakozását már említettem, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület a termelők, köztük a kiskgazdák anyagi kiszolgáltatottságát sérelmezte, és az 1918 januárjában tartott közgyűlése a rekvirálások „teljes fejetlenségét” bírálta: sok helyen a házi és a gazdasági szükségletet sem hagyják meg, az őszi szalmát mázsánként 12 koronáért rekvirálják, miközben a gazdáknak és az ínségeseknek 26 koronába kerül, a kilónként 2 koronáért rekvirált szarvasmarháért 3–5 koronát kell fizetni.<sup>361</sup> Szabolcs vármegyében egyéni kvótákat határoztak meg: a háztartások minden levágott sertés után 2 kilogramm zsírt kötelesek beszolgáltatni (a megyére összesen 600 mázsát róttak ki), és ahol ezt nem teljesítették, ott a katonák kutatták át az éléskamrákat.<sup>362</sup> Bogyiszlón a rekvirálási ellenőr, a helyi református lelkész fordult panasszal a főispánhoz. 1916 júliusában a községi főjegyző vezetésével kirendelt bosnyák katonák nemcsak az elrejtett, hanem a háztartások szükségletére hagyott kukoricát is elkobozták (a lelkész készletét sem kímélték), ami egyik napról a másikra, „jogot és önérzetet sértő módon” történt. A zárva talált házakat feltörték, és a tengeri morzsolásával megbízott katonák hetekig felügyelet nélkül maradtak a faluban, aminek a költségei is a helyieket terheltek.<sup>363</sup>

A rekvirálások erőszakosságáról a legleplezetlenebbül talán – az ígért visszafogottság ellenére – Nagyatádi Szabó István beszélt a képviselőházban. 1918 tavaszán már valóságos „hadjárat” folyik a parasztok ellen. „A szegény tudatlan nép, amely nem ismeri

<sup>359</sup> *Békésmegyei Függetlenség*, 1917. június 20. 3.

<sup>360</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXVIII. 1918. február 5. 210.

<sup>361</sup> *Köztelek*, 1918. február 9. 179–180.

<sup>362</sup> A háztartások zsírfölöslegét be kell szolgáltatni. *Nyírvidek*, 1918. június 22. 2.

<sup>363</sup> A jegyző ezt cáfolta, és a szigorú eljárásért a bogyiszlóiakat tette felelőssé, mivel a felhívás ellenére senki sem adta be a feleslegét, és a bíró vonakodott rekvirálni. „Igazán felháborító volt a lakosság magatartása, hogy ezt a kis áldozatot meghozza, és a tengerijét átengedje. [A lelkész] viselkedése nem magyar emberhez illő volt, mert neki kellett volna jó példával elől mennie, és a tengerijét minden szó nélkül átadnia.” MNL PML IV. 401-b 225. dob. 51. 2023/1917.

a rendeletet, éppen azt dugja el, amit joga van megtartani. Szuronyos katonák közé állítják, az egyik nap burgonyát, a másikon szénát, szalmát, búzát, árpát és sertést rekvirálnak, kiszórják az ágyát, szekrényéből a ruháját, és nem akarom mondani, hogy még mi mindent követnek el [...] Durván bánnak velük, mintha tolvajok, rablók, zsidványok volnának.”<sup>364</sup> Az élelmezés és a rekvirálás a belpolitikai küzdelmek eszközévé vált (a Függetlenségi és 48-as Párt képviselői szerint Windischgrätz Lajos a „gyűlölt” cseh és osztrák alakulatokat veszi igénybe),<sup>365</sup> és a háború utolsó szakaszában a katonák fosztogatásairól terjedő és országszerte növekvő pánikot keltő hírek nemegyszer rémhíreknek bizonyultak.<sup>366</sup> A készletek kutatása mégis egyre erőszakosabban és önkényesebben zajlott, ami nemcsak a törvényes rendet, a tulajdon biztonságát, hanem a személyes méltóságot (vagy a paraszti lakóház szakrális tereit) sértette meg.

## 2. Az ellenállás formái

A települések és az egyének számára meghatározott kvóták a terméseredmények letagadásához vezettek, amit megkönnyített, hogy a gabonakészleteket kezdetben a községi esküdtek és a gazdák (az úgynevezett „kisegítők”) bemondás alapján írták össze. Ez vonatkozott a zsírra és a szalonnára is („ugyan ki tartja számon, különösen a tanyavilágban, hogy a sovány süldők közül hányat fogtak be titokban hízni”),<sup>367</sup> és ezt kívánta a közlelmezési miniszter 1917 novemberében megszüntetni: a rekviráló bizottságoknak előírta, hogy a tényleges termés „kipuhatolására” törekedjenek, és a bejelentett cséplési eredményeket a vetésterület és a termésátlagok figyelembevételével ellenőrizték.<sup>368</sup>

<sup>364</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXVIII. 1918. február 5. 213; XXXIX. 1918. április 24. 21–22.

<sup>365</sup> Kun Béla, Hódmezővásárhely országgyűlési képviselője ehhez hozzáfűzte, hogy a katonák a kormánytól naponta 4 koronát, az ipari hízalást, valamint a szalonna- és zsírelosztást irányító Országos Sertésforgalmi Irodától 5 koronát kapnak, vagyis szerinte a rekvirálás a „leghatalmasabb üzleti körök”, a bankok és a központok érdekeit szolgálja. *Képviselőházi Napló*, XXXIX. 1918. április 24. 21–23; 1918. április 25. 46; 1918. május 15. 191–192. Az osztrák és a magyar kormány közötti, a lakosság ellátására vonatkozó vitákról és az élelmiszer-kivitel csökkenéséről Galántai 1974: 279–280; Gratz–Schüller 87–90, 223–307; Löwenfeld-Russ 1926: 60–61; Schulze 2005: 95–96.

<sup>366</sup> A *Nyírvidek* 1918 áprilisában arról számolt be, hogy több településen magukat rekviráló katonáknak kiadó csalók jelentek meg, majd júliusban egy rablógyilkosságról tudósított. A máriakémei malomba két fegyveres katona hatolt be („azt mondták, rekvirálni jöttek”), az ott tartózkodó 6 embert lelőtték, a malmot és a molnár lakását kifosztották. Szintén a *Nyírvidek* írta, hogy „képtelen mesék vannak arról, hogy a most kezdődő rekvirálásnál a magánháztartások fehérnemű készleteit is vizsgálat alá veszik.” Vigyázzanak a csaló katonákra. *Nyírvidek*, 1918. április 5. 3; Hatszoros rablógyilkosság Pécs mellett. *Nyírvidek*, 1918. július 24. 4.

<sup>367</sup> Veres 1978: 538; 541.

<sup>368</sup> MNL PML IV. 401-b 225. dob. 51. 10799/1917.

A készletek elrejtése ugyancsak a hétköznapi ellenállás hagyományai közé tartozott, és a világháború alatt pár kiló gabona, liszt, burgonya, szalonna és zsír eltüntetésének egyéni<sup>369</sup> és csoportos leleményei egyaránt előfordultak. Utóbbiakról az újságok tudósítottak. Sarkadon a rekviráló bizottságnak „besúgták”, hogy a katolikus templomban bűzát rejtegetnek (a szent sír kegyszerei között 6 zsák tengerit találtak), Murasiklóson a főszolgabírónak címzett névtelen levél állította, hogy a gazdák a plébániatemplom oltára mögé nagyobb mennyiségű gabonát dugtak el (amit a csendőrök találtak meg).<sup>370</sup> A rejtegetők mindkét esetben a templom szakrális terét vélték a legbiztonságosabbnak, illetve a hatóságot (névtelen) feljelentők tájékoztatták. Az ő motivációjukat nem ismerjük (talán a vagyonosabbakkal szembeni irigység vagy egyszerűen az ígért nyomravezetői jutalék), magatartásuk azonban a falusi társadalom erősödő ellenőrzésének reakciójaként, kényszerű alkalmazkodásként is értelmezhető, és a nyílt vagy rejtett konfliktusokról, a bizalmatlanságról és a társadalmi normák gyengüléséről tanúskodik.<sup>371</sup>

A parasztok a rekvirálások ellen olykor legálisan és szervezeten tiltakoztak. A Nyitra megyei Kuklón 120 kiskazda 1300 mázsa burgonyát ajánlott fel, az ezen felül kirótt 1000 mázsa visszavonását viszont a földművelésügyi minisztertől kérelmezték.<sup>372</sup> Az egyházashelyi szlovák és magyar burgonyatermelők a kötelező kvóták és a csökkentett házi szükséglet miatt fellebbeztek, és bár a valós készleteknél kisebb mennyiséget jelentettek be, a minisztérium a „szigorú rekvirálásra tekintettel” ezt elfogadta, és a zárolt készletek egy részét feloldotta.<sup>373</sup>

A hatósági beavatkozással szembeni ellenállásnak más formái is voltak. Nagyatádi Szabó István sokszor hallotta a kistermelőktől, hogy „megfogadom, nem vetek többet,

<sup>369</sup> Erről Csizmadia 2006: 267–269.

<sup>370</sup> A sarkadi szent sír titka. *Népszava*, 1917. január 6. 8; Ahol az oltár mögé rejtik a gabonát. *Népszava*, 1917. január 9. 9.

<sup>371</sup> Az ismétlődő rekvirálásokkal szembeni kiszolgáltatottság súlyos tragédiákhoz vezetett. A Temes megyei Szigetfalun Bauer Domokosné férje katonának vonult be, és az asszony – *Az Est* tudósítása szerint – sokszor panaszkodott, hogy a „háború és a rekvirálások miatt megunta az életét.” 1918 júliusában a nála lévő orosz hadifoglyot és két gyermekét egy baltával megölte, majd öngyilkosságot követett el. Családirítás a rekvirálás miatt. *Az Est*, 1918. július 31. 2.

<sup>372</sup> MNL OL K 184. 1712. cs. 43. 81539/1917.

<sup>373</sup> Jursa Tamasova (Jursza Tamásné) például 15 mázsa burgonyát jelentett be, ezzel szemben úgy érvelt, hogy a 4 tagú családjának 8 mázsára, az állatok tartásához 37 mázsára, 1 hold vetésére 10 mázsára van szüksége. A rekviráló bizottság 45 mázsa burgonyát talált, a házi szükségletre 15 mázsát hagyott jóvá (a családtagoknak 5 mázsát, vetésre 10 mázsát), ezért 30 mázsát vett zár alá, amiből – a fellebbezés nyomán – 15 mázsát feloldott. (A 18 kiskazda közül 16-an a ténylegesnél kisebb készletet jelentettek be, és mindnyájan azt állították, hogy a termésük az éves szükségletnek legfeljebb a harmadát-negyedét fedezi.) A sikert elérő kollektív és határozott fellépés, amit a jogi képviselő segített, a közérdekre hivatkozó kiskazda-öntudattal („diszkurzív tudatossággal”) egészült ki: „Szerény nézetem szerint nem az lehetett a magas kormány intenciója, midőn a rekvirálást elrendelte, hogy a kiskazda existenciájától fosztassék meg ahelyett, hogy gazdálkodása és termelőképessége a köz érdekében is előmozdítottassék.” MNL OL K 184. 1712. cs. 43. 82611/1917; vö. Giddens 1982: 9.

mint amennyi a saját családomnak kell, eladom minden felesleges állatot, de ne jöjjenek a nyakamra [...] A dohánytermelés kizárólag azért csökkent a kisgazdaságoknál, mert a fináncnak szabad bejárása volt a gazdának még a szekrényébe is.” 1917-ben az ipari hizlalásra alkalmas sertések rekvirálásának következményeire hívta fel a figyelmet: a parasztok a malacokat „tömegesen” levágták, ezért nemcsak ők, hanem a városi lakosság is zsír nélkül fog maradni.<sup>374</sup> Hódmezővásárhelyen zölden kaszálták a gabonát, és a visszaéléseket nyomozó detektívek szerint a terményt inkább az állatoknak adják, mintsem közfogyasztásra bocsátanak.<sup>375</sup> (Nem kivételes esetről volt szó, mivel 1916-ban kormányrendelet tiltotta meg, hogy a búzát, a rozst és a kétszerest az állatállomány takarmányozására használják fel.)<sup>376</sup> Ezek a magatartások a gazdálkodás megszokott rendjével ellentétesek voltak, melyeket a közigazgatási tisztviselők nemegyszer a parasztok hazafiatlanságával, a falvak morális rendjének hanyatlásával azonosítottak. A ráckevei főszolgabíró a főispánnak azt panaszolta, hogy a „nép” az előljárókban nem bízik, rendelkezéseit „úri huncutságnak” tartja. „A háború folytani pénzszerzés, vagyonosodás a földműves embert erkölcsileg teljesen megrontotta, önzővé, hitetlenné, tisztességtelenné tette, olyanná, aki mindig csak arra gondol, hogy a hatóságot miként csaphatná be. Hazafiságra, tisztességre, önzetlenségre hatni alig lehet.”<sup>377</sup>

Végül a legszigorúbban tabusított erőszakos ellenállásra utalok, aminek a gyakoriságát nem lehet megítélni. Windischgrätz Lajos 1920-ban készült számvetésében lakonikusan írta, hogy a készletek felhajtásával szemben a parasztok „sok helyen fegyveresen álltak ellen”, és az 1918-as betakarítást élete leggondterheltebb időszakának nevezte. „Semmit nem aludtam. Feküdtem az ágyban, hallottam a cséplőgépeket, és láttam a parasztok vészjósló tekintetét, akiknek elvették a tulajdonát – láttam a katonák bajonettjét, és mégis tudtam, az egyetlen helyes utat választottam, hogy a parasztot, a polgárt és a katonákat az éhségtől megmentsem.”<sup>378</sup>

### 3. Narratívák, személyes tapasztalatok

<sup>374</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXII. 1916. szeptember 28. 464; XXXIX. 1918. április 24. 21–23.

<sup>375</sup> MNL OL K 184. 1936. cs. 62/g 55105/1918; Makó 1993: 880–893.

<sup>376</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 954. Serbán János királyi jószágigazgató, a mezőrendőri ügyosztály vezetője 1918 elején a tapasztalatait összegezte: „A kisgazdánál meghagyott gabona könnyen elkallódik [...] könnyen ad el gabonát kéz alatt maximális áron felül és előmozdítja a kettős ellátást, de főleg minden lelkiismeret-furdalás nélkül, a tilalom ellenére eteti állatait kenyérgabonával, a határ mentén pedig átsempészi magas árak ellenében Ausztriába.” Serbán János: Az 1918. évi gabonaszükséglet biztosítása. *Az Újság*, 1918. április 22. 1–2.

<sup>377</sup> MNL PML IV. 401-b 225. dob. 51. 10799/1917.

<sup>378</sup> Windischgrätz 1920a: 109; Windischgrätz 1920b: 245; Siklós 1987: 70.

Az enesei Bodor Gizella már többször idézett leveléből a lokális társadalom reakcióit ismerjük meg.<sup>379</sup>

*„Anyánk meghalt özvegy Bodor Istványé, 1917 Május 8án Böjtös Lajos meggyilkoltata, meg a Singer körorvos, és Varga József csendőrörmester, Imár 1915 év óta üldösztet benünket a biro amiért nem adtunk néki ingyér 2 zsák árpát vetni, és ingyér nem kapot szénát szalmát kukoriczaszárt kukoriczát káposztát ingyér kacsát zabot, 1916 aprilis ho 10én elvitek tölünk 109 kilo zabot elrekvirálták a finaczok, a böjtös Lajos eszt megtudta és ránk támadot, hogy mért nem dugtuk el ő előbre valló mint az állam mert ő jót is tehetet volna nekünk meg árthat is majd megbánjuk rövid idő mulva elbánatik velünk, ez már be is teljesedet, mert 1917ben elvitete tölünk az ültetnivallo krumplit és nem hagyot egy szemet sem, a töbieknek meg mind meghagyta meg elisadták pusztákra, és annyi kukoriczát eldugtak hogy még 1917 szeptember hónapban is darálták a csirkéknek [...]”*

Az elkeseredett hangú levélrészlet szerint a hatalmaskodó és a törvényes rendet el nem ismerő bíró különböző szolgáltatásokért és szívességekért cserében nyújt védelmet a rekvirálással szemben. A szöveg tehát a személyes, illetve a patrónus-kliens jellegű kapcsolatok torzulását, az azokban megjelenő önkényt, továbbá a fizikai és a verbális erőszak mindennapi jelenlétét szemlélteti.<sup>380</sup>

Veres Péter népi elbeszélésében szintén a falusi koalíciók szerepét, valamint a korrupciót mutatta be szemléletesen. Szerdahely főbírója „megsúgta” sógorainak, rokonainak és rajtuk keresztül a falu gazdáinak, hogy a csendőrök zaklatásait úgy előzhetik meg, ha egy-egy mázsa gabonát felajánlanak, majd miután a rekvirálást a harctéri szolgálatot elkerülni akaró és a felkutatott terményből részesedő katonák – „majdnem-banditák” – vették át, a község erre is választ talált. A bíró és az uradalmi intéző azt tanácsolta a gazdáknak, hogy a napszámosoknak és az aratóknak készpénz helyet kommenciót adjanak (vagy a bevallásban ezt szerepeltessék), ezáltal ugyanis a házi

<sup>379</sup> MNL OL K 184. 1937. cs. 62/g 58237/1918.

<sup>380</sup> Az alispán kommentárja a közigazgatási hatóság hozzáállását jelzi: „Jelentem, hogy a csatolt zagyvalékos írás Bodor Gizella műve, – mint már több ízben bejelentettem, teljesen beszámíthatatlan nő, törvényszéki határozattal exaltált, perlekedési mániában szenvedőnek megállapítva, aki ahelyett, hogy a mostani szorgos dologidőben fontosabb dolgokat végezne, órákon át leveleket ír.” MNL OL K 184. 1937. cs. 62/g 58237/1918.

szükségletet növelhetik meg. „A legszigorúbb rekviráló-parancsnokokat is úgy elkábították ezekkel a számokkal, hogy letették a fegyvert, és mivel úgy is mindegy, felvették a kést, villát, kanalat, boroskancsót és pálinkáspoharat – és minden jóra jött.”<sup>381</sup>

A szegényparasztsággal rokonszenvező és a háborút elutasító Veres Péter ezeket a reakciókat a falvak „kifosztásával” és a szociális igazságtalanságokkal szembeni elégtételként, az igazságtudat helyreállításaként értelmezte, bár a konfliktusok nem rendeződtek minden esetben ilyen békésen.

Gyenizse Lajos kiskunhalasi nagygazda 1932-ben írt memoárjában ugyancsak megörökítette a rekvirálásokat.

*„12 napig hadi törvény alá lett véve a város összlakossága, koldus porcióra szorítottak Bennünket, azaz az élelmezésünket. Engöm is kirendeltek akkor rekviráló biztosul, adtak mellém 5 fegyveres töltött puskás Bakát 1 czukfürer parancsnok vezetése alatt, meg 2 kocsit s az én 10-des mázsámat is vinni kellett, s ezzel kellett a ki jelölt 60 tanyában talált minden nemű élelmi szernek való nyers terméket fel mérni, s elkönyvelni, s külön 2 példányt rólla kiállítani, hogy mennyi a talált készlet, és miből mennyi a koldus porciót meghalladó felesleg. A Czukfürer urnak (akit az anyja alól vagy vas villával vagy sündisznó bőrrel választottak el) neki volt ígérve a netán eldugottan találtaknak 20%-os értéke, ezért ő izzadásig kutatott minden tanyában, de bizony ilyen keresethez nem lett neki szerencséje. Ezt a munkát 11 nap alatt el is végeztük, és a 60 tanyában talált felesleg mind össze 12 m/mázsa és néhány kiló lett... 1 magasb rangu tiszt 3-ad magával meg utánnunk járva mérésekett eszközölt, ellen őrzést gyakorolt, és kutatott czeftetül.”<sup>382</sup>*

A 60 éves Gyenizse Lajost presztízse miatt nevezték ki rekviráló biztosnak, ami számára kényszerű kötelesség, és a sérelmeket elszenvedő gazdák szemszögéből mutatta be az eseményeket. Akkurátusan idézte fel a bürokratikus ellenőrzést, a készletek többszöri kutatását (Kiskunhalas gazdasági tudósítója volt), és az önérzetét az élelmezést szabályozó fejadagok megállapítása sértette a leginkább („koldus porcióra szorítottak Bennünket”). Megvetően emlékezett a közösségi autonómiába avatkozó katonai parancsnokról, a gazdákat viszont a rendeleteket betartó, becsületes és öntudatos csoportként jellemezte.

---

<sup>381</sup> Veres 1978: 539–540.

<sup>382</sup> Gyenizse 1977: 55–56.

\*\*\*

A kormány a világháború kitörése után abban bízott, hogy a haderő és a háterszág ellátását a jog- és vagyonbiztonság elvét tiszteletben tartva garantálhatja, ennek érdekében az ármaximálással ellentétes piaci ösztönzőket sem zárta ki, és a készletek önkéntes felajánlását hazafias kötelességnek, a nemzet háborús céljaival való azonosulásnak tekintette.

A növekvő árak, a feketekereskedelem és az élelmiszerhiány azonban a redisztributív intézményrendszer erősítését<sup>383</sup> és az agrártermelés ellenőrzésének szigorítását tette szükségessé. A megyék, a járások és a települések számára kvótákat határoztak meg (az elvonás a fejadagokra is vonatkozott), csendőrök és nyomozók kutatták a készleteket, és a rekvirálás fegyelmező és represszív jellege erősödött, amennyiben az árurejtegetés és a „spekuláció” megfékezésére volt alkalmas. A közösségi előljárókra, tekintélyes gazdákra, lelkészekre bízott terménybegyűjtés eredménytelen maradt, a kormány ezért a (hadszíntereken brutalizálódó) hadsereg igénybevételére kényszerült. Ennek kontrollálására azonban nem volt képes, ami a háború utolsó szakaszában a haderő demoralizálódásához és a háterszág törvényes rendjének bomlásához egyaránt hozzájárult.

A rekvirálás eredményességét a megyei (bürokratikus), a lokális (közösségi) és az egyéni (atomizált) ellenállási formák befolyásolták, előbbiről a közigazgatási iratok, utóbbiakról a helyi hatalmi viszonyok tapasztalatát és a személyes sérelmeket megfogalmazó narratív források tájékoztattak. A konfiskálás a makrohatalom

---

<sup>383</sup> A termelés szabályozása és a központi anyaggazdálkodás a bürokratizálódással járt együtt, és hatósági intézkedések „egész lavináját” indította el. Központok és bizottságok, „beszerző szervek”, elosztó és közvetítő irodák, intézőbizottságok, különirodák, eladási irodák, beszerzési részvénytársaságok alakultak (számuk a háború végére megközelítette a 80-at), melyekben a minisztériumok képviselői és az üzleti élet szereplői kaptak helyet. (Például Csontközpont, Készbőr-központ, Gyapjasbőr-központ, a Magyar Szent Korona Országainak Állati szőrök Központja Rt., Szilvaközpont és Szilvaízközpont, a Romániában Érdekeltek Magyar Központja („Rémközpont”), a Katonai Vágásokból Származó Állati Beleket Felosztó Bizottság vagy a Magyar Kir. Honvédelmi Minisztérium Kilincshivatala.) Szerényi-Ladányi 1934: 147–151. Az ellenzék maró gúnnyal kritizálta a központok diszfunkcionalitását, a fix árak miatt kockázatmentesen szerzett „hatalmas” nyereségüket, a korrupciót, az igazgatóságok tagjai által élvezett tantiemet és egyéb előnyöket, a magánérdek közérdekkel szembeni érvényesülését. („Van még Sertésközpont is. Sertés az nincs, de Sertésközpont az van [...] Hova jutott ez az ország, ahol a legutolsó baxter is disznót hizlalhat, mikor ezzel direkte parcellázó bankok foglalkoznak.”) *Képviselőházi Napló*, XXXI. 1916. augusztus 23. 246. A *Népszava* 1918 tavaszán a közélélmezési miniszter egyik borüzletét leplezte le: Windischgrätz Lajos (az Országos Szállítási és Automobilforgalmi Rt. és a Tokaji Bortermelő Rt. elnöke) 56 000 hektoliter bor szállítását kötötte le a német hadsereg számára hektoliterenként 720 koronáért (az óbor ára a világháború előtt körülbelül 50 korona volt). Windischgrätz Lajos herceg közélélmezési miniszter nagy borüzlete. *Népszava*, 1918. április 28. 9–10.

## csiki.tamas\_119\_23

beavatkozása volt a falusi életviszonyokba, amivel szemben elsősorban az ellenállás hétköznapi mintái éledtek újjá, de láttunk példákat a legális és szervezett tiltakozásokra, valamint az erőszak eszkalálódására is.

Az életszínvonal alakulása a hátsó társadalomtörténetének egyik meghatározó témája volt, a történészek hosszú ideig a háború alatt készült bér- és árstatistikák alapján próbálták ezt meghatározni. Dálnoki Kováts Jenő 1921-ben közzétett számítása szerint a kézműipari szakmunkások életszínvonala 1918 végére az utolsó békeév értékének 94%-ára, a gyári munkásoké 53%-ára, a köz- és magántisztviselőké 33%-ára süllyedt, és a munkások életszínvonala 1916-ban emelkedett a tisztviselőké (a „középosztályé”) fölé, majd a különbség a háború végéig tovább növekedett.<sup>384</sup>

A földből (jövedelemből) élő és az élelmiszert a maga számára megtermelő parasztságról ilyen statisztikák nem állnak rendelkezésre, és a történetírás a háború, illetve a kormány döntéseinek következményeit leegyszerűsítve ítélte meg. A marxista értelmezés a gazdagparasztok vagyonosodását és a szegényparasztok (vagy a „dolgozó” parasztság) elnyomódását, tehát a társadalmi különbségek növekedését hangsúlyozta, ami a parasztság „bomlását” gyorsította.<sup>385</sup> Hidas Péter elsősorban a Földművelésügyi Minisztérium jelentéseire támaszkodott, és másfajta következtetésre jutott: a gazdagparasztok és a kisgazdák<sup>386</sup> egyaránt élvezték az élelmiszerek bővülő keresletét, a magas árakat, az adósságszünetítő inflációt és az állam segítségét (gépvásárlásra nyújtott támogatások, vetőmag- és tenyészállat-akciók, a takarmányhiány enyhítése, hadifogolykiutalások), ami anyagi gyarapodásukhoz vezetett.<sup>387</sup>

A „paraszi” életszínvonal meghatározásának nehézségei miatt és az említett források hiányában különböző (egymással össze nem függő, mozaikszerű) tematikákat és módszertani megközelítéseket kell keresnünk annak vizsgálatára. A vagyonosodás, mint a konjunktúra kihasználása, a „fényűző” fogyasztás, valamint a szegényedés a korabeli publicisztika gyakori témája volt, ami a háborús magatartásformák morális megítéléséről és a falusi világ kulturális reprezentációiról tanúskodik. A birtokforgalom, a kisgazda-adósságok vagy a hadikölcsön-jegyzések alakulása (amire statisztikai adatok is

<sup>384</sup> Szerényi József az 1930-as években ezekből az adatokból a munkásság életszínvonalának emelkedését, néhány évtizeddel később Berend T. Iván a „háborús nyomort” olvasta ki. A korabeli diskurzusok is sokat foglalkoztak a munkások és a tisztviselők anyagi helyzetével, a „beamter-proletariatussal”, mint a megszokott társadalmi rend bomlásának tünetével. Dálnoki-Kováts 1921: 274; Szerényi-Ladányi 1934: 222–224; Berend-Szuhay 1975: 157–158; Bihari 2008: 138–142.

<sup>385</sup> Puskás 1956: 330–331.

<sup>386</sup> Őket nem konkretizálta.

<sup>387</sup> Hidas 1983: 14–24.

rendelkezésre állnak) a jövedelmi mobilizációra utal, ugyanakkor az állami beavatkozás további elemeinek vizsgálatát teszi lehetővé (például a birtokforgalom szabályozása). Az iskolai mobilitás szintén a jövedelmi helyzetről, valamint a presztízs- és státuszkonverzióról tanúskodik, ezt néhány gimnázium példájával illusztrálok. Végül léptéket váltva, a bevételek és a kiadások, illetve a fogyasztás alakulását háztartásstatisztikák alapján mutatom be.

## 1. Az életszínvonal és a vagyonosodás diskurzusai és tapasztalatai

A *Mohácsi Hírlap* 1917 júniusában Wekerle Sándor számításaira hivatkozott: a földművelők és a „kispolgár nép” ládafiáiban, szalmazsákokban, a mestergerendák alatt és az imádságos könyvek lapjai között egymilliárd korona gyűlt össze kihasználatlanul. Bár sokan jegyezték hadikölcsönt, de még mindig „temérdek az oktan zsugoriak serege, akik rajta kotlanak a pénzükön. Faluhelyen a néppel érintkező vezetők személy szerint ismerik az ilyen megátalkodott, botor lelkeket, akik a régi Kossuth bankókat sem adják ki a körmeik közül.” A bírók és a jegyzők kötelessége, hogy a tétlenkedőket pénzük befektetésére, vagyis hadikölcsön jegyzésére ösztönözzék.<sup>388</sup> A *Nyírvidék* Ferenc József halálának váratlan gazdasági hatásáról számolt be. A kisgazdák között az a hiedelem terjedt el, hogy a király arcképével ellátott ezüstpénzzel többé nem lehet fizetni, ezért (főként az asszonyok) sietve vitték a takarékpénztárakba a szalmazsákokban rejtegetett, sok millió koronára becsült ezüstitömeget.<sup>389</sup>

Nem csak az újságokban jelentek meg ilyen értékelések. Ung megye gazdasági tudósítója szerint a vidék gazdáinál a katonaság által megváltott lovak és fogatok, valamint a takarmány, a szarvasmarha és az élelmiszerek árából „száz és százezrek” gyűltek össze, amit eltitkolva, kamatozás nélkül őriznek a ládafiákban. A kisgazda nehezen fekteti pénzét értékpapírokba, ezért a tudósító az adóhivatali behajtást szorgalmazta.<sup>390</sup> Ezek a szövegek a „zsugori paraszt” sztereotípiájára épültek, felhalmozott és rejtegetett jövedelmét szinte meseivé fokozták, ami a nemzet háborús erőfeszítéseit akadályozza.

Az említett újságcikkek az általánosítás nyelvi eszközeivel éltek, és a vélt vagy valós paraszti megtakarításokat kívánták mobilizálni, a *Pesti Napló* Közgazdaság rovatának

---

<sup>388</sup> Heverő milliók. *Mohácsi Hírlap*, 1917. június 10. 3.

<sup>389</sup> Az aprópénz hiányáról. *Nyírvidék*, 1916. december 14. 4.

<sup>390</sup> MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915.

szerzője viszont a jelenséget lokalizálta, és egy 1917 nyarán megfigyelt alföldi falu szociográfiáját mutatta be.<sup>391</sup> A 15 000 kataszteri holdas határban 10 000 hold 5 nagybirtokosé, 4000 hold 100 családé és a maradék 1000 holdon 300 család osztozik. A nagybirtokok gazdasági felszereltsége nem változott, de a tulajdonosok és a bérlők az állatok, valamint a káposzta, napraforgó, szalma, marharépa és más, a háború előtt piacra nem vitt termékek 5–6-szorosára emelkedett árából adósságaikat kifizették. (A búza és a rozs alacsony jövedelme ösztönözte az intenzív gazdálkodást és a speciális növénykultúrák meghonosítását.)

A szerző részletesen szólt a 400 kisgazda, valamint „zsellér- és munkáscsaládról.” A fiatal fiúkkal és az öregekkel együtt alig 50 férfi maradt otthon, a munkaképes nők és gyermekek száma körülbelül 1000 fő. A földet, miként megszokták, külterjesen művelik, ami nem veszi igénybe teljes munkaerejüket, de csak „primitív” megélhetést biztosít számukra. Akkor gyűlik a pénzük, ha állatokat tudnak eladni (a marhát, borjút, sertést és baromfit akár hatszoros áron értékesíthetik). Ha a munkát nem szokták meg vagy nincs annyi földjük és jószáguk, amennyi a munkaerejüket lekötné, akkor a hadisegély ellenére nyomorognak. A konjunktúra tehát differenciál. A 10–20 holddal rendelkező családok „dolgos asszonyai” visszafizetik adósságaikat, állatot és földet vásárolnak. Ugyancsak gyarapodnak azok a földnélküli sokgyermekes családok, amelyek libát és disznót tartanak, és a nagyobb gyermekek napszámba járnak. Ezzel szemben „szánalmas” azoknak a családoknak a helyzete, ahol az asszony több apró gyermeket nevel, és minden percét az élelmiszerek beszerzése köti le. A cikk végső következtetése, hogy a földművesek között élesebb ellentétek, „új osztálykülönbségek” keletkeznek. Körülbelül 100 család az elmúlt hónapokban egy 200 kataszteri holdas birtok parcellázásakor egy-két-öt hold földet vásárolt, és a háború alatt megduplázódott árát készpénzben fizette ki. 300 család viszont „nehezen küzd a nehéz viszonyokkal.”<sup>392</sup>

A szerző óvott a „veszedelmes” általánosításoktól, célja a helyi életviszonyok, a falu szociális és társadalmi bajainak megismertetése volt a segítség, a „szeretetteljes gondoskodás” szándékával. Értelmezése a falusi osztályképződésből indul ki, és az osztálykülönbségek háború alatti erősödését észlelte, aminek az alapja az eltérő jövedelem. (B. B. számára az adósságok visszafizetése racionális és egyben morális gazdasági magatartás.) A piaci hasznat azonban nemcsak a föld nagysága, hanem a

---

<sup>391</sup> A B. B. monogramú szerző Balkányi Béla lehet, aki a háború alatt több agrárszociológiai cikket írt. (A település nevét nem közölte.)

<sup>392</sup> B. B.: Pénz a harisnyában. *Pesti Napló*, 1917. július 10. 12.

családi munkaerő (a földnélküliek szintén gyarapodtak, ha a gyermekek dolgozni tudtak), valamint az eltérő munkakészség és szorgalom határozta meg.

Rudinai Molnár István a kisgazdák teendőiről írt könyvében a vagyongyarapodás „jellegzetes” módját mutatta be. Szomszédja parasztasszony,<sup>393</sup> aki 1915-ben egy disznót vásárolt 600 koronáért, és az évben kétszeri malacozásból 2420 korona nyers bevétele volt. Ennek a felét költötte takarmányra (főként az olcsóbb főtt burgonyára), így a tiszta haszna meghaladta az 1200 koronát. A hizlalás ezért a szerző szerint az alföldi földművesek tanyáin lendült fel (az uradalmi tenyésztést viszont a járványok tönkretették), és a sertés a szegény emberek legfontosabb befektetése („valóságos takarékpénztára”) lett.<sup>394</sup>

Az életszínvonal személyes tapasztalatairól a parasztok által írt levelek tanúskodnak. Hanák Péter a cenzúrahatóságok irataiban megmaradt leveleket közölt, melyekből az egyre nehezebb megélhetésre, az elviselhetetlen drágaságra, a „háborús nyomorra”, a szegények és a gazdagok dichotómikus ellentétére következtetett.<sup>395</sup> Ez azonban egyoldalú kép lehet, mivel a panaszok miatt elkobzott levelekre épült, és a több ezer továbbítható szöveget nem vette (nem vehette) figyelembe. A cenzorok a hangulatjelentésekhez ezekből csak egy-egy mondatot vagy kivonatokat csatoltak, melyekkel ők sem kívánták a „nép” elkeseredettségét leplezni.<sup>396</sup> A jelentések ugyanakkor a kisbirtokosok (szintén a levélrészletekkel igazolt) pénzbőségéről, a hirtelen szerzett jövedelmekről és a földvásárlásokról számoltak be.<sup>397</sup>

<sup>393</sup> Rudinai Molnárnak az Alföldön volt birtoka.

<sup>394</sup> Rudinai Molnár 1916: 188–190.

<sup>395</sup> Hanák 1988: 261, 272.

<sup>396</sup> „A nyomor, az éhség, a szükség, a panaszok hatalmas százalékát teszik ki a levelezésnek, és egyes vidékek, mint Erdély, Bihar megye, Felső-Magyarország, Temes–Torontál, Krassó, Békés, Pest, a Dunántúltól az országhatár közelében lévő valamennyi vármegye csak a legijesztőbb nyomorban lehetnek a levelezés után. Járványos méreteket öltő betegségek pusztítják a lakosságot (fekete himlő, tífusz). Nagy a gyermekhalandóság, melyről ha írnak, legtöbb helyen ott a szomorú felsóhajtás: »Hála Isten, hogy meghaltak, legalább nem nyomorognak« vagy nem halnak éhen.” HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Első világháborús gyűjtemény. 4447. doboz. (A következő fejezetben a szegénységről részletes szövegek.)

<sup>397</sup> „Tudatlak, hogy akinek a háború előtt nem volt 5 forintja egy rakáson, most 5000 forintja is van egy rakáson.” (Földes, 1917. május 13.) „Két hold földért fizettem 2000 koronát, vettem egy üszőt 300 forintért, kocám is van a csürhén, hízom is van három.” (Kántorja, 1917. december 13.) „Van két ökör, aztán borjú, egy fejős bivaly és egy kétéves meg három egyéves disznó. És van 3000 korona megtakarított pénzünk, és még azonkívül költeni való.” (Hídvég, 1917. december 13.) „Abban igazad van édes Endrém, hogy ha itthon lettél volna, vagyont szerezhetél volna az állatokból, úgy mint itt egyik-másik ismerős.” (Perecse, 1917. december 8.) „Tudatom, hogy a Berkes-féle tanyát megvettem 900 forintért, és most már 10 hold föld van.” (Csenger, 1918. február.) „Édesapám a télen eladta azt a hóka csikót, amelyet azelőtt 1300 forintért vett. Most 3000 forintot kapott érte.” (Kajászsószentpéter, 1918. május.) „Eladtam négy hízott ludat, kaptam értük 666 koronát. Még tíz van.” (Aba, 1918. szeptember.) HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Első világháborús gyűjtemény. 4447–4448. doboz.

A bőség és a hiány egyetlen levélben vagy a levélíró egymást követő leveleiben is megjelent. Az 1895-ben Szécsiszentlászlón született Kovács Matild férjének küldött leveleiből idézek.<sup>398</sup>

*„Tudatom veled, hogy vettünk két tehenet. Az egyik volt 340 forint, a másik 320. Azt már írtam, hogy a bikát eladtuk 300 forintért. De eladhattuk volna most 400 forintért, mert a marha nagyon drága. Te is tudod, hogy előbb 200 forintért lehetett jó tehenet venni, és most, ha jobb tehenet aki vesz, 400–500 forint és van még 600 forintos is. És a disznót is megveszik eleven kilóra 4 koronáért, pedig előbb leölve sem vették meg 2 koronáért. Azt gondolhatod édesem, hogy túl drága a petróleum literje, 44 krajcár, 2 pakli gyufa 3 krajcár, a sónak kilója 18, egy darab szappan, aki előbb volt 8 krajcár, most 16 krajcár. Egyszóval minden nagyon drága. Megkaptam mindent, amit írtál, hogy küldesz. És a dolmány meg is éri nagyon azt a 3 korona 90 fillért [...] Még húsvéti ajándéknak nem vettem semmit, majd megírom, hogy mit veszek. Azt mondják, a cukortojás is túl drága, de azért veszek azt is. Most zsemlét kapni nem lehet. Süteményt kell vinni [...]”<sup>399</sup> Képzeld édesem, Szent György nap után nem volt eső. Nem lesz széna és szalma se, jószág se. Talán még két tehenet se lehet eltartani, pedig most nekünk van öt darab. Eladni se lehet. Most már azt mondják, hogy úgy lesz, mint előbb volt régen a nagy éhség, mint hogy úgy is lesz. Hát egyszóval nem lesz semmi, pedig már sokan éheznek. De édesem csak tűrj, szenvedj és bizzál a jövőben.<sup>400</sup> Úgy számíts rá, hogy januárban disznókat ölünk, arra okvetlen hazajöjj, akárhogy is [...] Világítani olajat nem kapunk. A nyári hónapokban nem kaptunk semmit, az ősszel kaptunk egy decit, azóta semmit. Valami csekélyt a zsidók hoztak, de az se petróleum és 9 korona literje. A borsnak dekája 3 korona, valamikor egy kiló 2 korona volt. Egy rőf dolmányra foltnak való 40 korona. Ruhát egyáltalán nem vehetünk, vászonból festettünk mindent. Mást nem vehetünk már semmit, mint sót. Annak még 28 krajcár kilója.<sup>401</sup> A múlt héten elvontunk öregmamával Szentgyörgyvölgyre hadikölcsönt jegyeztetni. Én 2000 koronát, öregmama 1000 koronát. Nagy híre volt, hogy megszűnik a háború és ott jó kamatja lesz és így sokan adtak [...]”<sup>402</sup> Nekünk van hadikölcsönben pénzünk*

<sup>398</sup> A családnak 1917 nyarán 25 hold földje, 6 tehene és 4 sertése volt.

<sup>399</sup> 1915. április 2.

<sup>400</sup> 1917. június 7.

<sup>401</sup> 1917. december 4.

<sup>402</sup> 1917. december 17.

*4500 korona, öregpapának van 2400 korona. Ennyit adtunk az egészbe [...] <sup>403</sup> És a disznókat is összeírták. Ezután az államtól lesznek kiküldöttek és azok veszik át kilószám majd, hogyan meg lesz állapítva. És a marha is úgy lesz. <sup>404</sup> Tudatom veled, hogy 14-én adtunk fel számodra egy 5 kilós csomagot. Van bent száraz túró, irus vaj, paprika, szalonna, csörge, gyümölcs és pogácsa. Ennyi az egész. És ha ezt a leveletem megkapod, írd rögtön és írd meg, ha valami olyanféle nem kell-e, mert majd még küldök egy csomagot. ”<sup>405</sup>*

A cenzúrahivatal egyik munkatársa a történészek számára is megfontolandó episztemológiai következtetést tett: ha egy társadalmi osztály helyzetéről a levelekből akarunk tájékozódni, akkor az „objektív megfigyelések helyett szubjektív benyomásokra kell szorítkoznunk.”<sup>406</sup> A fiatal házaspár a világháború alatt több mint 400 levelet váltott, melyekben az aggodás és a vágyakozás (1913-ban házasodtak össze), a háború befejezésével kapcsolatban a remény és a reménytelenség váltakozott, és ebben a lelki helyzetben a gyakori panaszkodás kommunikációs normává vált. Az asszony ugyanis 1917 nyarán a fenyegető éhínségről írt, a mindenre kiterjedő hiányt és a 28 krajcárra felszökő só árát panaszolta, ugyanakkor arról számolt be, hogy rendszeresen disznót vágnak, a jó kamat reményében 4500 korona hadikölcsönt jegyzett, Grazba járnak ruhát és cipőt vásárolni,<sup>407</sup> és a frontra küldött csomag inkább a bőségről, mint a nélkülözésről tanúskodik.<sup>408</sup> Igaz, az állatok eladásából származó jövedelmet az időjárás változékonysága (a takarmányhiány) és a háború utolsó szakaszában a rekvirálás tette bizonytalanná.

Kovács Matild biztosan nem gondolta, hogy a leveleit a férjén kívül bárki valaha olvasni fogja, K. P. monogramú „kisgazda” Magyar Gazdaszövetségnek címzett levelét viszont a nyilvánosságnak szánta, mivel azt 1915-ben a *Szövetkezés* közölte.

<sup>403</sup> A férje szintén jegyzett hadikölcsönt.

<sup>404</sup> 1918. január 13.

<sup>405</sup> 1918. január 16. Király–Söveges 2014: 149–150, 269, 273, 307, 328, 330, 335–336.

<sup>406</sup> HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Első világháborús gyűjtemény. 4448. doboz.

<sup>407</sup> Egy papírtalpú női cipő a környékükön 100 koronába, Ausztriában a „legjobb minőségű” 60 koronába került. Király–Söveges 2014: 311–312.

<sup>408</sup> A cenzúrahivatal egyik munkatársa szerint a földművesek a legközlékenyebb levélírók. „Sok a panasz, melyek azonban a tartalom további részével annyira ellentmondóak, hogy azokat inkább a szokás hatalmának kell tulajdonítanunk [...] amikor venni kell: óriási drágaság van, de amikor elad, ez nem tűnik fel.” HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Első világháborús gyűjtemény. 4448. doboz.

*„Olvastam lapjukban, hogy a harctéren a kiskaszdák micsoda hősiességgel küzdenek a hazáért, ez így elég szép ránk nézve. De kérem, ezek közül hánynak a családja van idehaza a legnagyobb nélkülözésnek kitéve, mert ezekről senki sem gondoskodik, mert van az a néhány hold földjük tele adóssággal, és én már azt szóvá is tettem a községházánál, de erre azt a feleletet kaptam, hogy akinek 4 hold földje van, az állami segélyben nem részesülhet. Hát kérem, most nálunk egy kiskaszdának van 6 hold földje, abból 1 1/4 holdat vethet el gabonával, ebből most számítva a múlt évi gyenge termést, és újra elvetni, és nálunk többféle fizetés gabonával történvén, azt kiadni, ehhez van a kiskaszdának két vagy háromezer korona adóssága, hozzá ennek a mostani pénzügyi viszonyok között micsoda kamatai vannak, ehhez még most a különböző adótartozások és azután, ami a legnagyobb gondot ad, az öt vagy hat apró nevetlen gyermek, ezeket összegezve, az én nézetem szerint, az ilyen kiskaszda családja majdnem rosszabb viszonyok között él, mint akinek semmi földje nincs, mert annak fizetési kötelezettségei sincsenek. És most azt is meg kell jegyeztem, hogy ne gondolják azt ott felsőbb helyen, hogy ezek a kiskaszdák a maguk könnyelműségük folytán vannak ebben a helyzetben, inkább vannak, akiknek pár évi iparkodásuk után volt pár száz koronájuk és a jövő reményével megvették azt a pár hold földet adósságra vagy testvérei osztályozás révén váltották át adósságra. És ezek a családapák az első szóra siettek a haza védelmére és most hűségesen teljesítik hazafiúi kötelezettségüket.”<sup>409</sup>*

A levélíró névtelen maradt, talán azért, mert az első hónapok elvárt lelkesedéséhez nem illett az elkeseredett hangneme. K. P. a helyi szövetkezet könyvelője volt, és nem a saját, hanem az 5-6 holdas törpebirtokos családok nélkülözéséről írt: szerinte a birtokot terhelő adósságok, az adó- és egyéb terhek, valamint a munkára nem fogható gyermekek magas száma az ő megélhetésüket nehezítette, ezért az állami gondoskodást (a segélyezést) sürgette, és az érdekképviselő segítségében bízott.

## 2. A fogyasztás narratívái

A jövedelemszerzéstől elválaszthatatlan annak elköltése, a fogyasztás, ami azt a kérdést veti fel, hogyan értelmezhető ez a parasztság esetében? Az élelmiszert ugyanis maguk

<sup>409</sup> Szövetkezés, 1915. január 16. 44.

termelték, és a társadalmi konfliktusok (a törésvonalak) a világháború alatt gyakran a termelők és a fogyasztók (a falu és a város) ellentétéként erősödtek meg. A kormány a termelők „házi szükségletét” szabályozta, a propaganda a családok számára fogyasztói magatartásokat határozott meg, és nemcsak a városi, hanem a falusi lakosságnak is az árucikkek (például a cukor, a dohány és a szesz) hiányával kellett szembenéznie.<sup>410</sup> A férfiak bevonulása a családot, mint fogyasztási egységet alakította át, a katonák kivételezett és egységesített ellátásáról az állam gondoskodott, ami új fogyasztási szokásokat alakított ki.<sup>411</sup> A háború tehát számtalan módon befolyásolta a fogyasztást, ebben a fejezetben azokból az újságcikkekből válogatok, melyek ennek világos társadalmi és kulturális jelentéseit is meghatározták.

A falvakban terjedő „fényűzés” gyakori tünete a parasztasszonyok „ékszeréhsége” volt. A *Délmagyarország* az egyik szegedi ékszerüzlet tulajdonosával készített riportot, aki szerint a kereslet 1916 karácsonyától lendült fel, és a vásárlók teljesen kicserélődtek: főként a tanyaiak és a kofák költekeznek, akik a korábban választott 18–20 koronás függők helyett, a briliánsokért 4000–5000 koronát is kifizetnek. („Azokat az ékszereket szeretik vásárolni, amit az úri osztály szokott.”) A tudósító ezután az egyik ruhanemű üzletben szerzett tapasztalatát írta meg: a kofaasszony 350 koronáért vásárolgatott, 4 darab százkoronással fizetett és a visszajáróról nagyvonalúan lemondott. („A többi mögögyön a magáé, hallja-e.”)<sup>412</sup>

A riport, mint az olvasók hiteles és szuggesztív tájékoztatásának eszköze a háború alatt népszerű publicisztikai műfajjá alakult, és a lapok sokszor szó szerint vették át egymás írásait. A *Szatmármegyei Hírmondó* munkatársa az egyik nagykárolyi ruhaüzletben a drágaságról, valamint a parasztasszonyok ízléséről tájékozódott. A nagy selyemkendő kiment a divatból, annál kelendőbb a gyapjú delinkendő és a fejre való kis selyemkendő,<sup>413</sup> de a tulajdonosnak a rőfösárúk forgalmáról is volt véleménye: „Tény, hogy a rőföskereskedők vagyont kerestek a háború folyamán, különösen azok, akik parasztárukkal foglalkoznak. A parasztasszony éppen olyan hiú, mint az úri dáma, az a fő neki, amit magán hord. Amit mások is látnak. Nem sajnálja a pénzt, amihez könnyen

<sup>410</sup> A Szatmár megyei „pipás parasztok” például a dohányt száraz diófalevével, majd miután a maró füstje a garatban kiütéseket okozott, a kíméletesebb lóherével pótolták. Lóhere a pipában. *Szatmár és Vidéke*, 1917. június 5. 3.

<sup>411</sup> A hadiélelem kezdetben 2 darab kávékonzervből (92 gramm), 440 gramm marhahúsból, 140 gramm rizsből, kásából, hüvelyesből vagy szárított tésztából, 700 gramm kenyérből, fél liter borból és 36 gramm dohányból állt, amit a háború utolsó szakaszában radikálisan csökkenteni kellett (a kenyérfejadagot például 250 grammra). Vágner 1995: 200–201.

<sup>412</sup> A szegedi ékszerszüret. *Délmagyarország*, 1917. szeptember 8. 7.

<sup>413</sup> Az előbbi ára 98 fillérről 3 korona 70 fillérre, az utóbbié 1 korona 30 fillérről 3 koronára emelkedett.

jutott [...] Így mondták, így jegyezzük fel.”<sup>414</sup> A *Pécsi Napló* ugyancsak a helyi kereskedőkre hivatkozott. A környékbeli falusi asszonyok „isten tudja hol tanult gavallérossággal, alku nélkül” vásárolnak. A háziszőttes vászon fehéreneműt fényűzéssel csipkézett batiszt ingek, selyem zsüponok<sup>415</sup> és harisnyák váltják fel, és plüss kabáton alul már nem adják. Az egyszerű petróleumlámpákat nyolcágú csillárral helyettesítik („mindegy, hogy nem ég, mert nincs villanyvezeték, de van csillár”).<sup>416</sup> A *Szatmár és Vidéke* egy megbotránkoztató esetről számolt be. Az egyik falusi menyecske a borbélyüzletben három hajfonatot vásárolt 32 koronáért, amelyet korábban „kényes dámák” viseltek. (32 koronája jutott erre az „igazán fölösleges és már a hipercivilizáció elferdülése szülte puccra.”)<sup>417</sup> Még szigorúbb erkölcsi bírálatban részesültek azok a parasztasszonyok, akik nem a jövedelmüket, hanem a hadisegélyt költötték el felelőtlenül (például teáznak, feketét isznak és cifra ruhákban járnak).<sup>418</sup>

Az életszínvonalról a temetések költségei, a „pompos funébres” is tanúskodhat, a *Szamos* tudósítója szatmári temetkezési vállalkozókkal erről készített riportot. A falusiak különösen sokat költenek hozzátartozóik eltemetésére, „valósággal luxust fejtenek ki”, ahol eddig kézen vagy szekéren vitték a koporsókat, ott most gyászokcsit rendelnek. Az ár nem számít, egy németi gazda temetése például 1918 októberében, érckoporsóval és selyem garnitúrával, 4440 koronába került.<sup>419</sup>

A fényűzés sokszor szimbolikus jelentést kapott. „Miért hagyja el magyar népünk a babos kendőt, a viganót, a zsinóros mellényt, az árvalányhajás kalapot, a mentét és a rámás csizmát, és vásárol selyem kendőt, szoknyát, úri kalapot, gallért, nyakkendőt, kézelőt és lakcipőt” – tette fel a kérdést a *Dombóvári Hírlap* munkatársa, és a választ is megadta. A folyamat a háború előtt kezdődött, és 1914 után gyorsult fel, mivel a nép gyakrabban találkozik „úrfélével”, és több pénze van, mint korábban (egy parasztlány például 400–500 korona értékű ruhát visel). A fő ok a város cifra és „minden ízlést

<sup>414</sup> Riporter: A csirkétől a csizmaig. *Szatmármegyei Hírmondó*, 1916. augusztus 6. 2–3.

<sup>415</sup> Alsószoknya.

<sup>416</sup> A jó falusiak. *Pécsi Napló*, 1917. szeptember 21. 5.

<sup>417</sup> Hajat. *Szatmár és Vidéke*, 1917. január 23. 2. Az élclapok a parasztok úrhatnamságát maró gúnnyal ábrázolták: „A fene ezekbe a csaló városiakba. Tegnap vettem egy vadonatúj téaszűrőt és máris száz jukon csöpög.” *Bolond Istók*, 1918. október 13. 6.

<sup>418</sup> E vélemény íróját az egyik vitapartnere úgy jellemezte, hogy „urambátyánk elégülten szívja meggy szín pirosra érett tajtékpipáját ősi kúriája ambitusán.” *A paraszt asszonyok teáznak. Pápai Hírlap*, 1914. december 26. 4; A hadisegélyes asszony. *Szatmári Hírlap*, 1915. április 28. 1. (A hadisegélyes asszonyokról a következő fejezetben részletesebben szölok.)

<sup>419</sup> A koporsó konjunktúrája. *Szamos*, 1918. október 20. 2.

nélkülöző átlag divatjának” követése, a falusiak ugyanis azt gondolják, hogy ezáltal „legalábbis úrnak nézik őket.”<sup>420</sup>

A népizés hanyatlásának tapasztalata másoknál a városba költözés, a társadalmi mobilitás bírálatával kapcsolódott össze. Reich Oszkár, gyönki főszolgabíró szerint a jobb módú parasztot megteveszti a város csillogása és a fiából urat akar nevelni, a napszámos legény pedig mindent megtesz azért, hogy villamos kalauz vagy kocsivezető legyen, akik számára a *Budapesti Hírlap* hasábjain megfontolandó tanácsot adott. („Mondjatok le a moziról, vessétek le a kalauz ruhát, és menjetek haza parasztnak!”)<sup>421</sup> Hasonlóan gondolkodott a *Pápai Közlöny* jegyzetírója is: az az egyszerű paraszt sem sajnálja fia taníttatására az évi 1000–1600 korona kosztpénzt, aki a háború előtt egy húszfilléres pipára is hosszan alkudott.<sup>422</sup> Kaffka Margit a *Pesti Napló*ban megjelent tárcában örököltette meg vasúti utazásának tapasztalatát. Egy fiatal kőrösi parasztasszony, aki naponta vitetett húst és szalonnát Bécsbe, és ebből havonta 9600 korona tiszta jövedelme volt,<sup>423</sup> maga mesélte el vágyait: „A fiú gimnáziumba megy jövőre, lehet belőle fiskális vagy doktor vagy mérnök! Üldöghelhet, pihenhet majd egész nap valami jó hűvös irodába, szivarozhat [...] A lány tanárnénak tanul és zongorálni fog, az lősz minden örömöm [...] Bécs, oda lássa elmék egyszer, mán régen akarok, csak azért, hogy egy kis nyomorúságot lássak. Veszek ott ruhának valót, gloknis köpenykét a kislányomnak zsírért, nulláslisztért.”<sup>424</sup>

### 3. A birtokforgalom és a kiskazda-adósságok alakulása

Az újságok gyakori témája volt a birtokforgalom világháború alatti növekedése és a földárak emelkedése. A Kiskunságban a homokos földért a háború előtt kataszteri holdanként 600 koronát, 1917-ben 2500 koronát, a jobb minőségű alföldi fekete földért

<sup>420</sup> Quart: Fényűzés. *Dombóvári Hírlap*, 1917. április 15. 2.

<sup>421</sup> Reich példás hazafiságát jelzi, hogy az erdélyi román betörés után háromszor kérelmezte felmentésének felfüggesztését, de azt egyszer sem sikerült elérnie. Reich Oszkár: A kommencio. *Budapesti Hírlap*, 1915. november 24. 11; Önként jelentkezett Románia ellen. *Tolnavármegye és a Közérdek*, 1916. szeptember. 21. 2.

<sup>422</sup> V. I.: Közelből és távolból. *Pápai Közlöny*, 1917. augusztus 26. 1–2.

<sup>423</sup> A világháború alatt egy magasabb beosztású állami hivatalnok havi 400–500 koronát, egy kishivatalnok 100–200 koronát keresett. A *Pécsi Napló* tudósítója azt panaszolta, hogy a bácsújlaki kanász éves konvenciója 184 q búza (9200 korona), miközben a tanítók évi fizetése 2200 korona. A kanász és a magyar tanító. *Pécsi Napló*, 1917. szeptember 21. 5.

<sup>424</sup> Kaffka Margit ezután a jövő hivatalnokosztályát vizionálta (mely „ezek” fiaiból fog állni), és a kultúrafenntartó „finom és értékes” magyar középosztály hanyatlásán merengett el. Kaffka Margit: Vasúton. *Pesti Napló*, 1918. június 14. 1–3.

3000–4000 koronát adtak. A Csallóközben egy 2400 holdas birtok ára 1,2 millió koronáról 3 millióra emelkedett, Tolna megyében, ahol a földárak 3–4-szeres növekedéséről terjedtek a hírek, a háború előtt egy hold 510–540 koronába, 1917-ben 1200–1600 koronába került (10–15 holdas birtok esetében).<sup>425</sup> A *Népszava* egy konkrét példát említett: Tagányi Sándor országgyűlési képviselő a háború előtt 1,2 millió koronáért vett Jász-Nagykun-Szolnok megyei birtokát 1917 elején 2,4 millió koronáért adta el a környékbeli kisgazdáknak. A lapok szerint az árfelhajtást a háborúban szerzett vagyonok ingatlanba fektetése vagy menekítése, valamint a tőke „földspekulációja” okozza, de a „földéhes nép” a jövedelmezősséggel nem törődve, szintén minden árat megad a földért. („A kisgazdának ma sem drága a föld, mert azelőtt két tehenet kellett adni egy hold (600 koronás) földért, ma pedig egy tehénért (2000–2400 korona) is kap egy hold földet.”)<sup>426</sup>

Az árakról, a földéhségről és a spekulációról terjedő híreknek szerepe lehetett egy mesterséges birtokár hausse előidézésében, és a kaotikus piaci helyzetet sokan megpróbálták kihasználni. A *Tolnamegyei Közlöny* alispáni jelentésekre hivatkozott, melyek szerint élelmes ügynökök beszéltek rá az itthon maradt családtagokat néhány holdas birtokuk eladására, és élelmiszeruzsorások vásároltak parasztoktól földet abból a pénzből, amit a feketepiaci árakkal kerestek.<sup>427</sup> Szatmárban „lelkiismeretlen telekspekulánsok” levélben figyelmeztették a hadba vonult kisbirtokosokat az ingatlanárak csökkenésére, és biztatták őket a földjük eladására, ezért a honvédelmi miniszter a legénység tájékoztatását rendelte el.<sup>428</sup> A földművelésügyi tárca ennél is „aggasztóbb” jelenségekről értesült: a csalók országszerte katonák halálhírével igyekeztek birtokokat szerezni, hogy később a falusi népnek drágábban juttassák vissza. Ghillány Imre ezért 1915 februárjában a földforgalom ellenőrzésére és lehetőség szerint a visszaélések megakadályozására szólította fel a főszolgabírókat.<sup>429</sup>

A kormány nem az újságokból tájékozódott, és az adásvételeket kívánta kontrollálni. A földművelésügyi miniszter 1917 márciusában a képviselőházban a parcellázások során elszaporodó uzsoráról beszélt, amit az üzletszerű birtokközvetítés engedélyhez kötésével, valamint a közvetítőknek felajánlott birtokok esetén az állam és az altruista

<sup>425</sup> A nagyobb birtokok egy kataszteri holdra számított átlagára általában alacsonyabb volt, mint a kisebbeké.

<sup>426</sup> Jövedelem és adózás. *Népszava*, 1917. január 17. 2; Balkányi Béla: A drága föld. *Pesti Napló*, 1917. június 2. 13; A földspekuláció. *Nyírvidék*, 1917. július 8.

<sup>427</sup> A hadbavonultak földje. *Tolnamegyei Közlöny*, 1917. november 14. 3.

<sup>428</sup> Ingatlanok család megvétele. *Szatmár és Vidéke*, 1916. október 10. 3.

<sup>429</sup> A földművelésügyi miniszter a spekulánsok ellen. *Délmagyarország*, 1915. február 25. 6.

intézmények<sup>430</sup> elővásárlási jogával akart megfékezni.<sup>431</sup> Ghillány reményét fejezte ki, hogy ez a szabad birtokforgalmat (az „üdvös birtokcserét”) nem fogja akadályozni, 1917 októberében azonban arról született rendelet,<sup>432</sup> hogy ingatlant csak a hatóság (a minisztériumi kirendeltségek) hozzájárulásával lehet elidegeníteni vagy 10 évet meghaladó időre haszonbérbe adni, aminek a hatályát először a felvidéki, kárpátaljai és erdélyi megyékre, majd 1918 nyaráig az ország egész területére kiterjesztették.<sup>433</sup> A szigorítást nemcsak a spekuláció elleni, úgy tűnik reménytelen küzdelem,<sup>434</sup> hanem szociális és nemzeti szempontok is indokolták (a hazatérő katonák és a rokkantak kedvező áron való földhöz juttatása, a föld megtartása a magyarság kezén), ez azonban a háború utolsó szakaszában a szabad birtokforgalom korlátozását jelentette. A minisztériumi kirendeltségek szerepét 1918 februárjában az Országos Ingatlanforgalmi Bizottság vette át, melynek döntéseiről nincsenek pontos ismereteink,<sup>435</sup> egy-egy érdeklődésre számot tartó esetről azonban a sajtó is beszámolt. Baross János, birtokpolitikával és a birtokok öröklésével foglalkozó függetlenségi párti képviselő 425 000 koronáért akart ingatlant vásárolni parcellázás céljából, de mivel „csakis nyereszkesedésről lehet szó”, a bizottság ezt nem engedélyezte, és arról határozott, hogy a birtok „normális áron” a kisgazdáknak jusson.<sup>436</sup>

<sup>430</sup> A miniszter ezt nem konkretizálta, feltehetően az 1911-ben alakult, parcellázásokkal foglalkozó Altruista bankra utalt.

<sup>431</sup> A javaslat azt is tartalmazta, hogy aki a megvett birtokot hat éven belül eldarabolja, a telepítési alap számára járulékot köteles fizetni, ami a nyereség 75%-áig terjedhet. A *Fővárosi Hírlap* cikkíróját ez az „úrbéres” korszakra emlékeztette, és szerinte azt igazolja, hogy a kormány agrárius befolyás alá került. Az *Igaz Szó* úgy látta, „szóval államosítják a birtokközvetítő zsidószenzálokat [...] a miniszter ezt elnevezi birtokpolitikának. Pedig nem más ez, mintha a cupringereket kinevezem hatósági cselédközvetítőknak állami fizetéssel és szabad mellékkeresettel.” *Képviselőházi Napló*, XXXV. 1917. március 30. 397–398; Földbirtok-politika. *Fővárosi Hírlap*, 1917. április 4. 5–6; Birtokpolitika. *Igaz Szó*, 1917. április 8. 11.

<sup>432</sup> A földművelésügyi miniszter már az agrárius Mezőssy Béla, a Gazdaszövetség egyik vezetője volt.

<sup>433</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1917. 2167–2171, 2531–2538, 2563; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1918. 1225–1228.

<sup>434</sup> Paál Joób, a *Szamos* jól értesült fővárosi munkatársa arról tudósított, hogy a minisztériumba érkező adatok szerint a földdel való spekuláció az egész országban „megdőbbentő méreteket ölt.” P. J.: A birtokforgalom korlátozását az egész országra kiterjesztik. *Szamos*, 1918. július 3. 2.

<sup>435</sup> A kolozsvári Ingatlanforgalmi Bizottság Erdélyben körülbelül tízezer hold megvásárlását akadályozta meg. Szász 1988: 1698–1699.

<sup>436</sup> A cikkíró ezt úgy kommentálta, hogy a földet nemcsak a bevándorló idegenek, hanem a „történelmi osztályok üzerei” ellen is meg kell védeni. Erre a *Nagykároly és Vidéke* említett egy példát: Purgly Emil 1917 nyarán báró Harkányi János kereskedelmi miniszter 3400 holdas csomai birtokát 3 000 000 koronáért vette meg, majd 1918 augusztusában Hirschfeld Dániel bőrnagykereskedőnek 5 400 000 koronáért adta tovább. Baross János példája. *Szatmár és Vidéke*, 1918. július 29. 1; Lánckereskedelem a földdel. *Nagykároly és Vidéke*, 1918. augusztus 31. 3. A földművelésügyi minisztérium a széles körben terjedő vélekedések nyomán arról nyilatkozott, hogy a birtokpolitikában „felekezeti szempontot” nem vesz figyelembe, és gondoskodik az „esetleges bajok” orvoslásáról. Buday Barna, az Ingatlanforgalmi Bizottság tagja a felmerülő vádakkal szemben ugyancsak kifejtette, hogy a földvásárlók 50–60%-a zsidó, de az engedélyezéskor erre nincsenek tekintettel (kizárólag a „nemzeti és szociális” célokat mérlegelik). Paál Joób: A földművelésügyi ministerium nem engedi, hogy a földbirtok-politikánál felekezeti szempontok

Az újságokban megjelent tudósítások a birtokforgalom növekedéséről, valamint az adósságaikat visszafizető parasztokról szóltak, de a korabeli statisztikák vajon megerősítik ezt a képet? A földadásvételeket a telekkönyvekbe jegyezték és évről évre a birtokkategóriák differenciálása nélkül országosan összesítették. A 4. táblázat tehát a nagybirtokok adatait is tartalmazza, a paraszti földek egy része viszont egészen biztosan bejegyzés nélkül cserélt gazdát. Ráadásul a járásbíróságok, mint telekkönyvi hatóságok a világháború kitörése után a feladatuknak egyre nehezebben tudtak megfelelni.<sup>437</sup>

Telekkönyvi birtoktestek forgalma

4. táblázat

|                       | Szerződés által | Végrehajtás által | Haláleset következtében | Összesen |
|-----------------------|-----------------|-------------------|-------------------------|----------|
| 1911 Száma            | 457 396         | 17 255            | 101 598                 | 576 249  |
| Értéke <sup>438</sup> | 1396            | 37                | 266                     | 1699     |
| 1912 Száma            | 433 312         | 16 259            | 104 919                 | 554 490  |
| Értéke                | 1249            | 46                | 296                     | 1591     |
| 1913 Száma            | 392 476         | 22 288            | 99 006                  | 513 770  |
| Értéke                | 864             | 69                | 247                     | 1180     |
| 1914 Száma            | 292 728         | 16 931            | 93 249                  | 402 908  |
| Értéke                | 670             | 61                | 310                     | 1041     |
| 1915 Száma            | 107 654         | 2954              | 78 132                  | 188 740  |
| Értéke                | 275             | 19                | n.a.                    | 294      |
| 1916 Száma            | 168 158         | 2737              | 94 014                  | 264 909  |
| Értéke                | 920             | 17                | n.a.                    | 937      |

A hosszabb távú folyamatok azt mutatják, hogy a birtokforgalom a háború kitörése után jelentősen visszaesett, 1916-ban azonban újra fellendült, és az adásvételek összértéke megközelítette a háború előtti szintet.<sup>439</sup> A tulajdoni változások jogcímét tekintve, a végrehajtás (vagy árverés) miatt átadott ingatlanok száma és értéke 1916-ban tovább csökkent, a szerződéssel megvalósuló birtokforgalom értéke viszont egy év alatt (1915 és 1916 között) több mint a háromszorosára (a tranzakciók száma csak a

jöjjenek figyelembe. Szamos, 1918. április 17. 2; Paál Joób: Az ingatlanforgalomról. Szamos, 1918. május 12. 3.

<sup>437</sup> A csíkszentmártoni és a szászsebesi járásbíróság iratai 1916-ban, a román betörést követően megsemmisültek, az 1917-es és az 1918-as év adatait pedig a „háborús viszonyokból” következő hiányosságuk miatt nem lehetett közreadni. *A m. kir. kormány 1911. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1912. 82–83; *A m. kir. kormány 1912. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1914. 89–90; *A m. kir. kormány 1913. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1915. 77–78; *A m. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1916. 75–76; *A m. kir. kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1924. 38, 76, 240\*.

<sup>438</sup> Milliő korona. (Horvát–Szlavónország nélkül.)

<sup>439</sup> Figyelembe kell venni, hogy a halálesetek miatti birtokforgalom értékére 1915-ben és 1916-ban nincs adat.

másfélszeresére) növekedett, és az utolsó békeév forgalmát is meghaladta. Ez a földárak emelkedésére (a nagyobb értékű adásvételekre), valamint a földpiaci konjunktúrára utal.<sup>440</sup>

Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg, ha a birtokok megterhelését vizsgáljuk.<sup>441</sup>

Telekkönyvi jószágtestek megterhelése

5. táblázat

|                       | Bekebelezett (új)<br>tehertételek | Törölt tehertételek |
|-----------------------|-----------------------------------|---------------------|
| 1913 Száma            | 610 133                           | 312 963             |
| Értéke <sup>442</sup> | 1134,9                            | 611,2               |
| 1914 Száma            | 501 192                           | 250 599             |
| Értéke                | 973,1                             | 551,9               |
| 1915 Száma            | 217 119                           | 141 255             |
| Értéke                | 384,9                             | 372,0               |
| 1916 Száma            | 174 961                           | 216 277             |
| Értéke                | 618,9                             | 668,5               |

A birtokok új tehertételeinek száma a háború éveiben folyamatosan csökkent, értékük azonban 1915 után emelkedett. Ez elsősorban a jelzálogüzlet élénkülésével függött össze,<sup>443</sup> a birtokforgalom látott növekedésének fedezetét (legalábbis a fedezet egy részét) tehát kölcsönök biztosították. A háború előtti adósságok visszafizetésére fordított összegek ugyancsak 1915 után emelkedtek, és 1916-ban felülmúlták az új terhek összegét. A magyar földbirtok eladósodásának több évtizedes folyamata tehát megállt,

<sup>440</sup> Nehéz megbecsülni, hogy a földadásvételek a különböző birtokkategóriákat hogyan érintették. Csak a 100 hold feletti birtokok parcellázott területéről készült összesítés: 1914-ben 43 000 kataszteri holdat, 1915-ben 22 000, 1916-ban 23 000, 1917-ben 53 000 és 1918-ban 63 000 holdat osztottak fel és értékesítettek, vagyis a részben vagy egészben eladott birtokok többsége 100 hold alatti volt. *A m. kir. kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1924. 215\*.

<sup>441</sup> *A m. kir. kormány 1913. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1915. 78; *A m. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1916. 76; *A m. kir. kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1924. 38, 240\*–241\*.

<sup>442</sup> Milliő korona. (Horvát–Szlavónország nélkül.)

<sup>443</sup> Az új jelzálogkölcsönök értéke 1915 és 1916 között 177 millió koronáról 338 millió koronára emelkedett.

igaz, egy más szempontú összehasonlítás szerint, a törölt tehertételek összege 1916-ban alig haladta meg az utolsó békeév értékét.<sup>444</sup>

A birtokforgalom, miként említettem, a korabeli lapokat is foglalkoztatta, és érvelésüket olykor statisztikákkal támasztották alá. A szegedi járásbírósa adatait a *Délmagyarország* közölte.

Telekkönyvi változások, Szeged

6. táblázat

|                       | Tulajdonjog<br>változás | Bekebelezett<br>forgalmi jelzalog | Törölt forgalmi<br>jelzalog |
|-----------------------|-------------------------|-----------------------------------|-----------------------------|
| 1915 Száma            | 1577                    | 266                               | 976                         |
| Értéke <sup>445</sup> | 2,8                     | 0,7                               | 2,1                         |
| Eladott földterület   | 4680 kat. hold          |                                   |                             |
| 1916 Száma            | 2746                    | 462                               | 1364                        |
| Értéke                | 14,1                    | 2,8                               | 3,6                         |
| Eladott földterület   | 5169 kat. hold          |                                   |                             |
| 1917 Száma            | 3099                    | 607                               | 1426                        |
| Értéke                | 30,0                    | 5,4                               | 6,1                         |
| Eladott földterület   | 6830 kat. hold          |                                   |                             |

A városi lakossággal rokonszenvező cikkíró ezekből a számokból a szegedi tanyavilág parasztságának „hihetetlen méretű” meggazdagodására következtetett, akik a felkínált élelmiszerért az „utolsó filléreinket is elvették” és a pénzből földet vásároltak.<sup>446</sup> Az ingatlanforgalom valóban számottevően gyarapodott,<sup>447</sup> és a tanyai lakosság a háború előtti adósságainak visszafizetésére évről évre nagyobb összeget fordított. Az adatokból azonban az is látható (amit a szerző szó nélkül hagyott), hogy 1916–1917-ben az új kölcsönök a földvásárlások értékének 18–20%-át tették ki.

A telekkönyvi statisztikák alapján egyetlen birtokkategóriát sem tudunk megkülönböztetni, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete viszont több évtized üzleti

<sup>444</sup> A földbirtokokra bekebelezett jelzalogkölcsönök teljes összege 1916-ban 3,5 milliárd korona volt. A *m. kir. kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Budapest, 1924. 285\*.

<sup>445</sup> Milliő korona.

<sup>446</sup> Tizennégy milliő korona értékű föld cserélt gazdát Szegeden az elmúlt évben. *Délmagyarország*, 1917. január 6. 3; Harminc milliő értékű föld cserélt gazdát a múlt évben Szegeden. *Délmagyarország*, 1918. január 10. 4.

<sup>447</sup> A növekvő kereslet és az infláció egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy egy kataszteri hold átlagára 1914 és 1917 között 600 koronáról 4400 koronára emelkedett.

## csiki.tamas\_119\_23

eredményeiről, illetve a 100 hold alatti birtokosoknak nyújtott kölcsönökről és azok visszafizetéséről közölt kimutatást.<sup>448</sup>

Folyósított és visszafizetett jelzálogkölcsönök<sup>449</sup>

7. táblázat

|      | Évente folyósított<br>jelzálogkölcsön |         | Kölcsön<br>visszafizetése |         | Folyósított<br>kölcsönök<br>összesítve |         |
|------|---------------------------------------|---------|---------------------------|---------|----------------------------------------|---------|
|      | Darab                                 | Összege | Darab                     | Összege | Darab                                  | Összege |
| 1909 |                                       |         |                           |         | 37 330                                 | 165,6   |
| 1910 | 4199                                  | 25,7    | 1422                      | 5,4     | 40 107                                 | 185,9   |
| 1911 | 5232                                  | 25,7    | 1656                      | 6,4     | 43 683                                 | 205,2   |
| 1912 | 3030                                  | 21,2    | 1341                      | 4,8     | 45 372                                 | 221,6   |
| 1913 | 2556                                  | 18,9    | 699                       | 2,3     | 47 229                                 | 238,2   |
| 1914 | 1656                                  | 8,0     | 865                       | 2,5     | 48 020                                 | 243,7   |
| 1915 | 214                                   | 0,7     | 635                       | 1,9     | 47 599                                 | 242,5   |
| 1916 | 258                                   | 2,2     | 2359                      | 8,4     | 45 498                                 | 236,3   |
| 1917 | 310                                   | 18,2    | 4402                      | 18,5    | 41 406                                 | 236,0   |
| 1918 | 358                                   | 18,2    | 5508                      | 25,7    | 36 256                                 | 228,5   |
| 1919 | 104                                   | 5,4     | 5564                      | 18,9    | 30 796                                 | 215,0   |
| 1920 | 37                                    | 2,0     | 3539                      | 23,3    | 27 294                                 | 193,7   |

<sup>448</sup> A földhitelintézetet 1879-ben alapították, célja az 5–100 holdas kisbirtokosok hiteligényének kielégítése volt. (Keleti Károly rögzítette elsőként a „kisbirtok” kategóriáját 5–100 holdban, amihez a „kisbirtokos osztály” fogalma társult.) Az intézet később az 5 hold alatti „törpebirtokok” hitelezését is vállalta, és az 1880 és 1922 között nyújtott több mint 71 000 kölcsön 98,2%-a a 100 hold alatti birtokoknak jutott. Hunyady 1930: 28–29, 49–50, 77–78, 81–82, 95, 108–109. (Hunyady Ferenc 1930-ban a hitelintézet vezérigazgatója volt.)

<sup>449</sup> Millió korona.

A háború kitöréséig folyósított jelzálogkölcönök értéke évről évre meghaladta a visszafizetéseket (a kiindulópontnak választott 1909-es év a földhitelintézet első három évtizedének eredményét összegzi: a fennálló kölcsönök száma több mint 37 000 és az összegük meghaladta a 165 millió koronát). Ezután azonban fordulat következett. A kisbirtokosok hitelfelvétele csökkent, amit a kötet szerzője a mezőgazdaság konjunktúrájával indokolt, ám ebben a bevonulások, a termelést és az értékesítést szabályozó és bizonytalanságot keltő rendeletek, a földhitelintézet óvatosabb kihelyezései, valamint a teaurálás is szerepet játszott. A kölcsönök összege 1916 után ismét emelkedett, és elérte a háború előtti szintet, igaz, a korona elértéktelenedése, valamint a földárak emelkedése miatt, ez alacsonyabb számú és nagyobb összegű hitelt jelentett.

1916-tól a háború előtti kölcsönök egyre nagyobb arányú visszafizetése figyelhető meg, ami 1918 után is folytatódott. Ez szintén a pénzbőségnek és a valorizálás hiányának köszönhető, a hitelállomány összege 1913 és 1920 között azonban kevesebb mint 20%-kal csökkent. (Ha a hitelek számát tekintjük, 1916-ban azok 5%-át, 1917-ben nem egészen 10%-át és 1918-ban 13%-át fizették vissza.) Az tehát nem igazolható, hogy a „kisgazdaosztály” (vagy azok, akik a hitelszövetkezet ügyfelei voltak) a háború alatt megszabadultak volna adósságaiktól.<sup>450</sup>

A dél-dunántúli parasztság hitelezését tűzte célul az 1912-ben Kaposváron alakult Kisgazda és Kisiparos Takarékpénztár,<sup>451</sup> melynek nyilvános mérlegét követhetjük nyomon.<sup>452</sup>

8. táblázat<sup>453</sup>

| Vagyon    |                |             |           |         | Teher            |  |
|-----------|----------------|-------------|-----------|---------|------------------|--|
| Váltótárc | Jelzálogkölcse | Törlesztése | Értékpapí | Betétek | Visszleszámítolá |  |
| a         | n              | s kölcsön   | r         |         | s                |  |

<sup>450</sup> Rudinai Molnár István, a neves agrárszakember 1917-ben a közvéleményre hivatkozott: mondják és olvasható is, hogy több ezren vannak azok a kisgazdák, akik az adósságaikat a konjunktúra folytán törleszteni tudják. „Azt hiszem azonban, hogy ezek a szerencsés esetek csak kivételeseknek tarthatók, és a legtöbb gazdánál megmaradt továbbra is a teher.” Rudinai Molnár 1917: 20–23.

<sup>451</sup> Vezérigazgatója a vállalkozó szellemű, a falusi „self-made man”-ek közé sorolható Tankovics János (1869-1946) volt. Négyholdas földműves családban született, molnárnak tanult és 17 éves korában a fővárosi Gizella gőzmalom művezetője lett. 1900-ban alapította meg a kaposvári gőzmalmost, majd a pénzügyintézetet, mely terményüzlettel is foglalkozott. Közben politikai karriere szintén felívelt. A Somogy megyei Kisgazdapárt vezetője (Nagyatádi Szabó István veje, aki a takarékpénztár elnöki posztját töltötte be), a törvényhatósági bizottság tagja, 1920-ban nemzetgyűlési képviselővé választották. Vidor (szerk.) 1921: 145–146.

<sup>452</sup> Nagy Magyar Compass, 1913–1914. I. rész 727; 1914–1915. I. rész 725–726; 1915–1916. I. rész 695–696; 1916–1917. I. rész 698–699; 1917–1918. I. rész 698–699; 1918/19–1919/20. I. rész 416–417.

<sup>453</sup> Korona.

|          |        |         |      |        |             |        |
|----------|--------|---------|------|--------|-------------|--------|
| 191<br>2 | 284622 | 15620   | 2976 | -      | 137971      | 81845  |
| 191<br>3 | 373798 | 38330   | 2927 | -      | 234578      | 105330 |
| 191<br>4 | 395382 | 69605   | 2876 | 10140  | 349180      | 101500 |
| 191<br>5 | 364604 | 98890   | 2822 | 145800 | 677085      | -      |
| 191<br>6 | 504271 | 257030  | 2766 | 234895 | 146394<br>4 | -      |
| 191<br>7 | 982429 | 777388  | 2707 | 325586 | 296127<br>3 | 291370 |
| 191<br>8 | 689928 | 2025363 | -    | 710342 | 505159<br>4 | -      |
| 191<br>9 | 530002 | 1324848 | -    | 813020 | 545831<br>6 | -      |

A betéteseket és a hitelfelvevőket pontosan nem ismerjük, az adatok mégis a kisgazdák (egy részének) pénzbőségét jelzik: a betétállomány ugyanis 1914 és 1918 között több mint a tízszeresére emelkedett, a takarékpénztár a visszleszámlátást kiegyenlítette, és 1917-ben Kaposvár egyik legértékesebb ingatlanát, a Turul Szállót vásárolta meg. Ez azonban a mérlegnek csak az egyik oldala. A váltóhitelek (a parasztváltók) 1917-ig, a jelzálogkölcsönök 1918-ig dinamikusán emelkedtek, tehát a parasztság tökehiánya, illetve a hitelben történő birtokvásárlás a földárak számottevő növekedése ellenére sem szűnt meg a háború éveiben. A váltótárca-állomány 1917-től apadt, ami nemcsak a hitelek visszafizetéséből, hanem a csődökből (a terhelt ingatlanok átvételéből) is adódhatott.<sup>454</sup>

#### 4. Hadikölcsönök

<sup>454</sup> Rudinai Molnár István szerint a „magyar földműves szinte reszket a földért, és azt szereti, ha abból minél nagyobb területet mondhat magáénak. Hogy a telekkönyvben mennyi a vett birtokon az állandó terhe és mennyi annak évi kamata – ezzel ő nem törődik. Annak a folytonos birtokcserének, mely az eladósodás következtében napirenden van, a fő oka abban rejlik, hogy igen sok kisgazdánál a birtokvásárlás adósságra történik.” A szerző megkülönböztette a hitel és az adósságcsinálás fogalmát: az előbbi közé tartoznak azok a rövidlejáratú váltókölcsönök és hosszúlejáratú törlesztéses kölcsönök, melyeket beruházásokra fordítanak és a birtok jövedelmezőségét növelik, az adósságcsinálás viszont a hitelnek a fennálló kamatok fizetésére fordítását vagy fényűző elköltését jelenti (például lakóházra, hintókra, hátaslovakra). Rudinai Molnár szerint ez sok kisgazda „vesztét” fogja okozni. Rudinai Molnár 1917: 20–23.

A világháború kitörése után a külföldi kölcsönök felvételének a lehetősége megszűnt, ezért a növekvő kiadásokat a jegybank által nyújtott hitelek mellett, a sorozatos hadikölcsön-kibocsátás fedezte. 1914 novembere és 1918 júniusa között 8 alkalommal lehetett kötvényeket jegyezni, melyek névértéke meghaladta a 18 és félmilliárd koronát. Nincs lehetőségem a hadikölcsönt a pénzügy- és hitelpolitika rendszerében vizsgálni,<sup>455</sup> az azonban felvethető, a kormány hogyan kívánta a parasztok vélt vagy valós megtakarításait mobilizálni, a propagandának milyen eredménye volt, és ez elárul-e valamit a „falu vagyonosodásáról.”

A kibocsátás motívumai között több ízben a kisgazdák anyagi gyarapodása fogalmazódott meg. A belügyminiszter a második hadikölcsön sikere érdekében a községi és körjegyzőkhöz fordult: ők állnak a falusi néphez a legközelebb, ezért alkalmasak a „közbizalom megnyerésére”, győzzék meg tehát azokat, akiknek „gyümölcsözetlenül hever a pénzük és aggályoskodásból nem merik azt megmozgatni.” Magyarazzák meg nekik, hogy a befektetést az állam szavatolja, és a meggyőzésre a közelgő pünkösdi ünnepeket is használják fel.<sup>456</sup> A miniszterelnök 1917 októberében, a hetedik hadikölcsön tervezésekor azt javasolta, hogy a pénztárjegyek kibocsátásában érdekelt bankok kívánságával szemben, maradjanak a járadékkölcsönnél, mivel kívánatos volna, hogy az akcióval a „nép körébe hatoljunk be, mert a pénzbőség leginkább ott jelentkezik.”<sup>457</sup> A falusi lakosságot közvetlenül ismerőknek hasonló tapasztalatai voltak. Gönczi Ferenc, Somogy megyei tanfelügyelő (és néprajzkutató) a tanítókat szólította fel, hogy a földműveseket ösztönözzék a jegyzésre, mert köztudomású, hogy a mai viszonyok között a gazda a legkevésbé megterhelt, és oly módon él, hogy „készpénzének tekintélyes részét áldozhatja a haza oltárán, anélkül, hogy valamit is meg kellene vonnia létfenntartásából.”<sup>458</sup>

Ezek a vélemények a propaganda eszközeire is utaltak. A jegyzők, a bírók, a tanítók és a lelkészek, vagyis a helyi hatalom képviselőinek volt a feladata a parasztok

<sup>455</sup> Erről Teleszky 1927; Pogány 2002: 65–97.

<sup>456</sup> A második hadikölcsön jegyzési időszaka 1915. május 12-től május 26-ig tartott. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 800–801.

<sup>457</sup> Wekerle Sándor, akit nem lehet pénzügyi tájékoztatlansággal vádolni, a képviselőházban megismételte gondolatait: a fölös pénzek, melyek az inflációt és a drágaságot okozzák, a kisgazdáknál gyűltek össze, sokkal nagyobb mértékben, mint Ausztriában. MNL OL K 27. Mt. jkv. 1917. október 30; *Képviselőházi Napló*, XXXVII. 1917. november 20. 360.

<sup>458</sup> Gönczi Ferenc: Somogy vármegye Tanítóihoz a második hadikölcsönre jegyzés tárgyában. *Somogyvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. május 20. 305.

meggyőzése, akik hazafias retorikával,<sup>459</sup> a kedvező hozamú befektetés ígérétevel (és feltehetően egyéb „érvekkel”) éltek. Fontos szerep hárult a hitelszövetkezetek vezetőire és tagjaira is, akik országszerte népgyűléseket tartottak, és – a *Délmagyarország* cikkírója szerint – jól tudják a módját, hogyan kell a „tartózkodó embert a hadikölcsönnek megnyerni, hogyan kell házról házra járó agitálással a ládafiából a pénzt elővarázsolni.”<sup>460</sup>

A jegyzés sikerében anyagilag érdekelt újságok szintén aktív propagandát fejtettek ki. A feltételek minden részletét ismertették, a várható hasznót is kiszámították,<sup>461</sup> erélyes hangon buzdítottak,<sup>462</sup> a kölcsönt jegyzők névsorát közzétették (nemritkán egy-egy helyi közösséget állítottak példának)<sup>463</sup> és bíralták a vonakodókat.<sup>464</sup> Az agrárius lapok a hadikölcsönt saját ideológiájuk szerint népszerűsítették. Rubinek Gyula a *Szatmári Gazdában* azt kifogásolta, hogy a kapzsi vidéki takarékpénztárak a kisgazdákat visszatartják a jegyzéstől, és a betétek felszabadítását követelte, hogy a földművesek megtakarított pénzén és a kamatokon ne a pénzintézetek gazdagodjanak.<sup>465</sup> A földművelésügyi miniszter szintén a sajtó nyilvánosságával élt, és a vármegyei gazdasági egyesületeket szólította fel a hadikölcsön népszerűsítésére, ami nemcsak háborús, hanem hosszabb távú célokat is szolgál: a jövőben az állami és a nemzeti gazdaság számára megbecsülhetetlen fontosságú lesz, ha sikerül a kisgazdák körében az állampapírvásárlást népszerűvé tenni.<sup>466</sup>

<sup>459</sup> A belügyminiszter szerint a falusi népnek meg kell tudnia, hogy „a tíz hónap óta tartó háború dicsőséges fegyvertényei nyomán a legszebb reményekkel tekintünk a jövő elé, és ezért minden hazafinak kötelessége, hogy meghozzon minden áldozatot a végső siker, a nemzet szebb jövője érdekében.” *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 800–801.

<sup>460</sup> A buzdító cikkeket a lapok sokszor szó szerint vették át egymástól. A kisemberek szerepe a világháborúban. *Délmagyarország*, 1915. november 13. 7; A kisemberek szerepe a világháborúban. *Szamos*, 1915. november 13. 1.

<sup>461</sup> A jegyzés árfolyama 1915 őszén 1000 koronánként 963 korona volt, a pénzintézetek a jutalékot is elengedték, így ténylegesen 958 koronát kellett befizetni, ami öt év alatt 60 koronát (6%-ot) kamatozott. A bankok a jegyzett összeg 80%-áig lombardkölcsönt adtak, aminek a kamatterhe öt évre garantáltan 4,5–5% volt. Mit jövedelmez a hadikölcsön? *Szatmár és Vidéke*, 1917. június 5. 3.

<sup>462</sup> „Tartsa mindenki hazafias kötelességének, hogy tehetségéhez mérten jegyzéssel mozdítsa elő a végső diadalt. Önmagát gyalázza meg, aki e kötelességnek nem tesz eleget!” *Nagybánya*, 1916. december 28. 4.

<sup>463</sup> Tiszanagyfaluban például a negyedik hadikölcsönből 84 tételben 107 000 koronát jegyeztek, és a községben nem volt család, mely ebből kimaradt volna. A tekintélyes összeget 5–6 holdas gazdák, zsellérek és napszámosok adták össze, a „szép sikert” Gurbán László jegyző érte el. A hatodik hadikölcsön. *Pesti Napló*, 1917. június 17. 3; A negyedik magyar hadikölcsön. *Nyírvidek*, 1916. június 8. 3.

<sup>464</sup> „Irtózik a paraszt attól, hogy jegyezzen mondjuk 5000 korona hadikölcsönt, félti a pénzét, és inkább odaadja azt egy felmentési kérvény megírásáért avagy a kérvényre egy felmentési javaslat rávezetéséért.” A parasztok és a hetedik hadikölcsön. *Haladás*, 1917. december 3. 1–2.

<sup>465</sup> Rubinek Gyula: A gazdák és a hadikölcsön. *Szatmári Gazda*, 1915. október 23. 1–2. A lapok az Országos Központi Hitelszövetkezet és a több mint 2000 vidéki szövetkezet áldozatkészségét emelték ki, melyek az első hadikölcsön kibocsátásakor 48 millió koronát jegyeztek. Risdorfer Imre: A második hadikölcsön. *Szatmári Gazda*, 1915. május 22; A nép gazdasági erősségei. *Magyar Paizs*, 1915. június 10. 1.

<sup>466</sup> Felhívás a hadikölcsön jegyzésre. *Szatmári Gazda*, 1915. október 9. 2–3.

A világháború utolsó szakaszában a meggyőzés egyéb módszereire is szükség volt. Az *Esztergom és Vidéke* publicistája szerint a parasztság gyors meggazdagodása ellenére az állami kötvényekkel szemben bizalmatlan, szándékosan tartózkodik a jegyzéstől, mivel az a balhit terjedt el, hogy a hadikölcsön a háborút hosszabbítja meg. A papok prédikációja és a jegyzők agitációja eredménytelen, ezért az államnak „erősebb eszközökkel” kell a falvak népét arra kényszerítenie, hogy a „ládafiába gyűlt pénzből” a hazának kölcsönözzön.<sup>467</sup> Landauer Béla a képviselőházban 1917 novemberében arról beszélt, hogy a kormány rendeletei és a sajtópropaganda nem elégséges, ezért nemcsak a városokba, hanem a falvakba is falragaszokat és felvilágosító nyomtatványokat kell eljuttatni.<sup>468</sup>

A kormánypárti Molnár Béla ugyancsak 1917 novemberében azzal vádolta meg a függetlenségi Laehne Hugót, hogy egy makói pártgyűlésen a következőket mondta: „Ebben a háborúban a magyar embernek elvitték a fiát, testvérét, szekerét, lovát, búzáját, végül elszedték hadikölcsönre a pénzét is. Több esetről van tudomásom, hogy csendőrszuronnal kellett a népet arra szorítani, hogy hadikölcsönt jegyezzen.”<sup>469</sup> Nem deríthető ki, hogy mi hangzott el pontosan Makón,<sup>470</sup> az erőszakkal kényszerített hadikölcsön viszont, mint a parasztság háborús „áldozata”, a rekviráláshoz hasonlóan a belpolitikai küzdelmek eszközévé vált, és a konfliktusokat erősítette.

A kormány az utolsó hadikölcsönök kibocsátásakor a katonákra is számított. A honvédelmi miniszter 1918 elején elrendelte, hogy a bevonultakat és elsősorban a „mezőgazdasági körökből” származókat figyelmeztetni kell arra, hogy a hozzátartozóikat hadikölcsön-jegyzésre hatalmazzák fel vagy utasítsák, és „a kevésbé művelt elemnek felvilágosítólag kell ebben segíteni” (hogyan fogalmazzák meg ezt a levelekben).<sup>471</sup> A rendelet ugyanakkor megtiltotta azt a feltehetően elterjedt gyakorlatot, hogy az előljárók

<sup>467</sup> Morc: A hadikölcsön és a falusi népünk. *Esztergom és Vidéke*, 1917. november 18. 1.

<sup>468</sup> Az Országos Központi Hitelszövetkezet buzdító plakátja a publicisztikában rendszeresen megjelenő sztereotípiát szemléltette: egy népviseletbe öltözött lány veszi elő a pénzt a tulipános ládából és ajánlja fel a katonáknak. *Képviselőházi Napló*, XXXVII. 1917. november 20. 360. A háborús plakátokról Szabó 2011: 139–146.

<sup>469</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXVII. 1917. november 21. 410.

<sup>470</sup> A szöveg a *Makói Újságban* is megjelent. Laehne a képviselőházban másként emlékezett a beszédére: „Tisztelettel meghajlok minden társadalmi osztály háborúban hozott áldozatai előtt, de ebben a háborúban a legnagyobb áldozatokat a magyar kiskisgazda hozta. Először elvitték a fiát, azután a szekerét, a lovát, azután elment a gazda maga, végül elvették a gabonáját és odaadta a pénzét hadikölcsönre, és mindezek ellenében a Munkapárt nem akar jogkiterjesztést adni.” *Képviselőházi Napló*, XXXVII. 1917. november 21. 417; A hadviselés ellen lázító országos képviselő. *Makói Újság*, 1917. október 30. 2. (Laehne Hugó a háború előtt a Nyugatmagyarországi Földmívelők Gazdasági Egyesületének volt az elnöke.)

<sup>471</sup> A felmentetteknek, mivel ők otthon „vagyonosodtak”, fokozott kötelessége volt a jegyzés, amit a megyei hatóságok nyilvántartottak, és országszerte katonai „repülő-bizottságok” ellenőriztek. A hetedik hadikölcsön. *Tolnamegyei Közlöny*, 1917. december 2. 1–2.

a szabadságok, az eltávozások és a takarodón túli kimaradások engedélyezését, valamint a fenyítések elengedését a jegyzés feltételéhez kössék.<sup>472</sup> Löherer Andor a „hadikölcsön hajszát” 1918-ban már a hadsereg részvételével zajló rekvirálási kampányokkal hasonlította össze, és Zemplén megyei tapasztalatát osztotta meg: a gazdálkodásra hazaengedett katonákat először a jegyzők kényszerítették kötvények jegyzésére (200–300 korona értékben), majd az egyik katonai parancsnokság kiküldöttjei (3000–5600 korona), és az „alig exisztáló” földművesekkel még egy életbiztosítási kötvényt is aláírtak. („Ami készpénzük volt, jóformán mind elszedték tőlük.”)<sup>473</sup>

A kötvénnytulajdonosok társadalmi összetételéről nem készültek országos összesítések, ezért csak a propaganda által hivatkozott adatokra és az azokat közlő újságcikkekre támaszkodhatunk, melyek populista retorikával a hazafias „kisembert” eszményítették. A *Délmagyarország* szerint győzelmeinkben a kisembereké a legnagyobb érdem, hasonlóan fontos az itthon maradt kisemberek (a kisiparosok, a kiskereskedők és különösen a kisgazdák) áldozatvállalása, amit az első két hadikölcsön igazol. Az elsőből a nagytőke 510 millió koronát, a másodikból már csak 406 millió koronát, a „kistőke” viszont 660 millió és 716 millió koronát jegyzett.<sup>474</sup> Az *Egri Újság* szerint két kibocsátást követően körülbelül 300 000-en jegyeztek hadikölcsönt, ebből 110 000-en a hitelszövetkezetek (a „kisemberek szervezeteinek”) tagjai voltak. Ezzel szemben az újságok gyakran arról írtak, hogy a nagy- és középbirtokosok, az „új birtokosok”, a „főurak”, a „polgárok” és mindazok, akik a háború hasznából tekintélyes vagyonhoz jutottak, egyetlen krajcárt sem, vagy anyagi helyzetükhöz mérten csekély összegű hadikölcsönt jegyeztek.<sup>475</sup>

*Somogyvármegye Hivatalos Lapja* a jegyzésekről pontos számadatokat közölt.<sup>476</sup>

## 9. táblázat<sup>477</sup>

<sup>472</sup> Erről a frontról írt levelek is tanúskodnak: „A 6todik hadi kölcsönt kérték tőlünk. Ird meg, hogy tőlünk tellene-e pár száz korona, ha igen megpróbálom a haza menést, de ha nem ereszt erre nézve se, akkor nem jegyzek se én se te.” Szent 1988: 155–156; Gyenesei 2015: 315–316.

<sup>473</sup> Löherer 1918: 134; A felmentettek hadikölcsön-jegyzései. *Szamos*, 1917. november 21. 2.

<sup>474</sup> A cikk „hivatalos” kimutatásokra hivatkozott, aminek nem találtam nyomát. A kisemberek szerepe a világháborúban. *Délmagyarország*, 1915. november 13. 7. A *Tolnai Világlapjának* adatai ennek ellentmondanak. Az első három hadikölcsön kibocsátásakor a 10 000 korona feletti befizetések a jegyzések legalább kétharmadát, a 2000–10 000 korona közöttieké körülbelül 20%-át, az 1000–2000 korona közöttieké nem egészen 10%-át és az 50–1000 korona közötti „kis befizetéseké” kevesebb mint 6%-át adták. Szabó 2011: 141.

<sup>475</sup> Pénzügyi önállóságunk! *Egri Újság*, 1915. október 22. 3–4; A gazdák és a hadikölcsön. *Az Est*, 1918. június 30. 7.

<sup>476</sup> *Somogyvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. február 11. 89–90, augusztus 12. 442, 1916. február 17. 60–61, augusztus 17. 409–410, 1917. május 17. 203, november 15. 638, 1918. május 16. 212.

<sup>477</sup> Milliő korona.

|                  | Nagy- és<br>középbirtokosok,<br>honoratiorok,<br>iparosok és<br>kereskedők |              | Kisgazdák          |              | Községi,<br>egyházi<br>és más<br>alapok | Összesen           |              |
|------------------|----------------------------------------------------------------------------|--------------|--------------------|--------------|-----------------------------------------|--------------------|--------------|
|                  | Somogy<br>vármegye                                                         | Kaposvá<br>r | Somogy<br>vármegye | Kaposvá<br>r | Somogy<br>vármegye                      | Somogy<br>vármegye | Kaposvá<br>r |
| I.               | 5,5                                                                        |              | 4,0                |              | 1,0                                     | 10,5               | 3,1          |
| II.              | 4,7                                                                        |              | 5,0                |              | 1,0                                     | 10,7               | 2,8          |
| III.             | 6,3                                                                        |              | 4,3                |              | 0,9                                     | 11,5               | 4,4          |
| IV.              | 6,5                                                                        |              | 6,9                |              | 1,7                                     | 15,1               | 4,8          |
| V.               | 5,0                                                                        | 3,8          | 7,0                | 0,1          | 1,3                                     | 13,3               | 3,9          |
| VI.              | 4,4                                                                        | 3,2          | 6,3                | 0,1          | 1,2                                     | 11,9               | 3,3          |
| VII.             | 8,8                                                                        | 4,4          | 9,9                | 0,2          | 1,4                                     | 20,1               | 4,6          |
| Össze<br>se<br>n | 41,2                                                                       |              | 43,4               |              | 8,5                                     | 93,1               | 26,9         |

A táblázat lehetőséget kínál a hatóságok által alkotott kategóriák összehasonlítására. A kisgazdák megkülönböztetett figyelemben részesültek, és a megyében az általuk vásárolt kötvények értéke a negyedik hadikölcsön kibocsátásától (1916 tavaszától) rendre meghaladta az egyéb társadalmi csoportok jegyzéseit. A lap ebből a hazafiasságukra következtetett,<sup>478</sup> amit a megyeszékhely adatai árnyalnak. A kaposvári jegyzések ugyanis a megyei kisgazdák jegyzéseinek körülbelül a 60%-át érték el, ami a város és a vidék tőkeerejének különbségére, valamint arra utal, hogy a megyeszékhelyen lakó értelmiségiek, tisztviselők, iparosok, kereskedők és a nagyobb birtokosok „hazafias áldozatkészsége” nem maradt el a falusi lakosság mögött.

A kisgazdák jegyzéseinek értéke 1916-ban jelentősen emelkedett (a IV. és az V. hadikölcsön), ami talán a növekvő jövedelemmel függ össze. Ezután a jegyzési kedv visszaesett, majd a hetedik hadikölcsön kibocsátásakor a kötvények névértéke

<sup>478</sup> „A kisgazdákra és a községi alapokra vonatkozó adatok mutatják a mi derék somogyi népünknek a haza érdekében minden áldozatra való készségét, felvilágosodottságát és mindenek fölött álló hazaszeretetét.” *Somogyvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. február 11. 89–90. A lap az elért sikerekben az Országos Központi Hitelszövetkezet megyei szövetkezeteinek meghatározó szerepet tulajdonított.

valamennyi korábbi jegyzést felülmúlt, amiben a meghosszabbított jegyzési időn kívül, az erősödő propagandának és a kényszerítésnek is szerepe lehetett.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az egymást követő hadikölcsönök az egész társadalom megtakarításait kívánták mobilizálni, a parasztság azonban mindvégig kiemelt figyelemben részesült (a kibocsátás többször a betakarítást követte). Ez a vagyoni gyarapodásuk „biztos” tudatán alapult, valamint azon a meggyőződésen, hogy tartózkodnak az állampapírok vásárlásától és a pénzüket otthon őrzik, emellett őket tartották a hatalom által leginkább befolyásolható csoportnak.<sup>479</sup>

A jegyzést szorgalmazó propagandának különböző eszközei voltak. A hitelnyújtás és bármilyen pénzügyi döntés feltétele a bizalom, ami stabilizálja a mindennapok menetét és a jövőbeli várakozásokat, még ha annak megvalósulása nem is lehet egészen biztos (ez a bizonytalanság a háború éveiben nyilvánvalóan erősödött).<sup>480</sup> A bizalom megteremtését szolgálhatta a falusi szövetkezetek (mint bizalmi hálózatok) vezetőinek és tagságának aktivitása, a jogszabályok betartása és a korrupció büntetése,<sup>481</sup> de ugyanilyen fontos volt az egyéni és a csoportos példaadás lélektana („a tömeg lavina módjára ragadja magával az egyeseket, főleg a határozatlanokat”),<sup>482</sup> valamint a lokális tekintélyelvű hierarchiákra épülő személyes meggyőzés, kontroll vagy manipulálás.<sup>483</sup> Mindez a világháború első éveiben sikerrel járt, a narratív források és a statisztikai adatok a kisgazdák nagyarányú jegyzéseiről tanúskodtak. 1917-től viszont a sajtó már az állami csődről és a devalvációról terjedő mendemondákról,<sup>484</sup> a nép növekvő bizalmatlanságáról és a jegyzéstől való tartózkodásáról írt, ami az erőteljesebb meggyőzést vagy a kényszerítést tette szükségessé.

A *Délmagyarország* tárcaírója az 1930-as évek közepén úgy vélte, hogy a hadikölcsön a háborús generáció életében valamennyi hadviselő országban szimbólummá vált. A

<sup>479</sup> Közgazdasági terminológiával a „bizonytalan kisbefektetők” közé tartoztak. Pogány 2002: 72.

<sup>480</sup> Berghoff 2004: 144–145.

<sup>481</sup> A pénzügyminiszter szerint előfordult, hogy egy-egy pénzintézet ajánlatot tett a községi jegyzőknek arra, hogy a hadikölcsön-kötvények részletügyleti elhelyezésénél, tiszteletdíj ellenében, működjenek közre. Mivel ez az „alsóbb néposztályok” állampapírok iránti bizalmát megingatja, a belügyminiszter a közigazgatási alkalmazottakat az ilyen eljárásoktól eltiltotta. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 824–825.

<sup>482</sup> Pénzügyi önállóságunk. *Egri Újság*, 1915. október 22. 3.

<sup>483</sup> Nagyatádi Szabó István 1917 decemberében egy nyíregyházi gazdaggyűlésen arról beszélt, hogy a vagyonszökkenés, melyet a kormány a háború utánra tervez, a hadikölcsönre nem fog kiterjedni, ezért az a legbiztonságosabb és legmaradandóbb befektetés. A gazdák szervezkedése. *Nyírvidek*, 1917. december 5. 2.

<sup>484</sup> Az 1917 novemberében előterjesztett költségvetésben a hatodik és a hetedik hadikölcsön egy-egy félévi kamatszükségletének nem volt meg a fedezete. MNL OL K 27. Mt. jkv. 1918. február 14; F. Halász Béla: A hetedik magyar hadikölcsön. *Tolnamegyei Közlöny*, 1917. november 11. 1–5.

győzelemnek, a biztonságnak, a szenvedéseket felváltó jobb jövőnek volt a záloga, ezenkívül nagyszerű befektetés, mely a legmagasabb és a legbiztonságosabb kamatozást ígérte, elvégre azt az állam minden vagyonával (és erkölcsi tekintélyével) szavatolta. A szerző kénytelen volt beismerni, nem így történt. A háború után a „takarékoskodó középosztály” utolsó tartalékait vesztette el, a „pénzemberek” és a bankok viszont még idejében túladtak az elértéktelenedő kötvényeiken (a parasztok veszteségeiről nem esett szó).<sup>485</sup>

## 5. Iskolai mobilitás

Korábban olyan szövegeket idéztem, melyek a paraszti mobilitást, illetve az intézményes oktatás (a gimnázium) növekvő vonzerejét észlelték, és ezt a társadalmi rend nem kívánt változásaként értékelték. Anélkül, hogy ezeket a reprezentációkat vagy tapasztalatokat verifikálni kívánnám, néhány, az iskolai mobilitásra vonatkozó statisztikai adatot mutatok be. Olyan gimnáziumokat választottam, melyek feltételezésem szerint (települési és társadalmi környezetük, hagyományaik, szellemiségük és pályaaorientációjuk miatt) nagyobb „esetszám” vizsgálatát teszik lehetővé.<sup>486</sup>

A szülők foglalkozása

10. táblázat

|           | Debreceni<br>Református<br>Gimnázium | Kiskunhalasi<br>Református<br>Gimnázium | Szarvasi<br>Evangélikus<br>Gimnázium |
|-----------|--------------------------------------|-----------------------------------------|--------------------------------------|
|           | Kisbirtokos/kisbérő                  | Kisbirtokos/kisbérő                     | Kisbirtokos/kisbérő                  |
|           | fő      %                            | fő      %                               | fő      %                            |
| 1912/1913 | 101      16,9                        | 38      18,0                            | 40      21,9                         |

<sup>485</sup> 1929-ben törvény mondta ki, hogy a hadikölcsön-címletek ártértékelésére (valorizálására) nincs lehetőség, az alacsony, évi 1200 pengő alatti jövedelemmel rendelkező károsultak segélyezésére viszont az 1928/29-es költségvetés 6 millió pengőt irányzott elő. Az 1942. évi IX. törvénycikk az ártértékelésről döntött (100 korona = 10 pengő), ha azonban a jogosult tulajdonában lévő hadikölcsönkötvény névértéke meghaladta az 1000 koronát, akkor azt 40 év alatt törlesztendő, évi 3%-kal kamatozó államadósság-kötvényekre cserélték be. (Ezek elértéktelenedésére sem kellett sokat várni.) 1929. évi XXXV. törvénycikk (indoklás); 1942. évi IX. törvénycikk; A harmadik hadikölcsön. *Délmagyarország*, 1934. május 25. 1.

<sup>486</sup> A Debreceni Református Főgimnázium, a Kiskunhalasi Református Főgimnázium, a Szarvasi Evangélikus Főgimnázium, a Kiskunfélegyházi Városi Katolikus Főgimnázium és a Győri Szent Benedek-rendi Katolikus Főgimnázium értesítői alapján. A Mezőkövesdi Katolikus Gimnázium adatait közli Molnár 1989: 64–66. Vö. Bánki Horváth 1997: 295–300.

## csiki.tamas\_119\_23

|           |      |      |    |      |    |      |
|-----------|------|------|----|------|----|------|
| 1913/1914 | 76   | 12,4 | 34 | 14,8 | 55 | 17,3 |
| 1914/1915 | 45   | 8,1  | 26 | 12,2 | 53 | 16,4 |
| 1915/1916 | n.a. |      | 27 | 14,0 | 46 | 14,4 |
| 1916/1917 | 78   | 12,1 | 42 | 17,3 | 54 | 14,1 |
| 1917/1918 | 96   | 12,4 | 39 | 15,4 | 80 | 18,7 |

### A szülők foglalkozása

|           | Kiskunfélegyházi<br>Katolikus Gimnázium |      | Mezőkövesdi<br>Katolikus<br>Gimnázium |      | Győri Szent<br>Benedek-rendi<br>Katolikus<br>Gimnázium |      |
|-----------|-----------------------------------------|------|---------------------------------------|------|--------------------------------------------------------|------|
|           | Kisbirtokos/kisbérelő                   |      | Kisbirtokos/kisbérelő                 |      | Kisbirtokos/kisbérelő                                  |      |
|           | fő                                      | %    | fő                                    | %    | fő                                                     | %    |
| 1912/1913 | 42                                      | 15,9 | 13                                    | 15,1 | 89                                                     | 23,8 |
| 1913/1914 | 34                                      | 12,9 | 21                                    | 17,9 | 125                                                    | 24,9 |
| 1914/1915 | 43                                      | 14,9 | 13                                    | 10,1 | 99                                                     | 27,1 |
| 1915/1916 | 37                                      | 12,3 | 2                                     | 5,6  | 100                                                    | 22,6 |
| 1916/1917 | 44                                      | 16,9 | 19                                    | 13,4 | 124                                                    | 25,4 |
| 1917/1918 | 58                                      | 17,8 | 29                                    | 16,5 | 142                                                    | 27,4 |

A világháború a középiskolák mindennapi életét is alaposan felforgatta. Tanárok és hadköteles diákok vonultak be, sokan az utolsó évfolyam befejezése előtt hadiérettségit tettek, kollégiumokat és tantermeket foglaltak le katonai célokra.<sup>487</sup> A tanulóknak 1917-ben mezőgazdasági munkákat kellett végezniük, ami szintén a létszám alakulást befolyásolta.

<sup>487</sup> Debrecenben például a kollégiumot tartalék kórháznak rendezték be, ezért 1915-ben mindössze 18 főt tudtak elhelyezni, és 44-en kaptak tápintézet ellátást.

Az iskolai értesítők foglalkozási kategóriái elnagyoltak (100 hold alatti kisbirtokosok/kisbérlok, 5 hold alatti kisbirtokosok/napszámosok), és az adatok az első 3–4 osztályt elvégzők (a sokféle egyéni iskolázási stratégia) megkülönböztetését sem teszik lehetővé, azt azonban nem igazolják, hogy a gimnázium, szigorú szelekciója következtében, a dualizmus utolsó szakaszában az „úri osztályok” reprodukcióját szolgálta.<sup>488</sup> A választott református, evangélikus és katolikus gimnáziumokban ugyanis a háborút megelőző évben 15–20% körül volt a kisbirtokos (és a kisbirtokos/napszámos) szülők gyermekeinek aránya,<sup>489</sup> a győri bencés gimnáziumban a diákok legnagyobb csoportját alkották.<sup>490</sup>

A világháború kitörése után csökkent a földműves családokból származók száma és aránya, ami a kedvezőtlenebb internátusi elhelyezéssel és a bevonuló apák helyettesítésével függhet össze: Debrecenben például a segélyre szoruló vidéki növendékek, Győrben az első osztályos „falusi tanulók” száma apadt, a kiskunhalasi értesítő pedig azt említette, hogy a középső osztályokban főként a bácskai német ajkú fiúk maradtak ki, akik a katonai szolgálatra behívott apjukat helyettesítik a gazdaságban.<sup>491</sup> 1916–1917-ben ez a tendencia megváltozott (mindenhol az elsőévesek száma emelkedett).<sup>492</sup> Nem feltételezem, hogy a jövedelem növekedése és a vagyongyarapodás önmagában és azon nyomban arra motiválta a kisközös családokat, hogy a nem kevés anyagi befektetést igénylő gimnáziumba írássák gyermeküket,<sup>493</sup> legfeljebb azt, hogy a meglévő vágyaknak és aspirációknak vagy a kisközösségi minták

<sup>488</sup> Karády Viktor ezt a középiskola funkcióváltozásának nevezte. Karády 1997: 194.

<sup>489</sup> A kisbirtokos/napszámos kategóriába tartozók száma egyik gimnáziumban sem érte el a 10 főt, ezért ők a táblázatban nem szerepelnek.

<sup>490</sup> Dóczi Imre, a debreceni gimnázium igazgatója 1914 nyarán a református iskolákat a nemzeti kultúra és műveltség leghűségesebb támaszainak nevezte, melyek a népet a „nemzet vezető intelligenciájába” emelik, és ennek megfelelően, növendékeik legnagyobb számban „ma is a kisbirtokos földművelő nép fiaiból” kerülnek ki. Az 1911-ben alapított mezőkövesdi gimnázium egykori tanulója az iskola első igazgatójának szerepét hangsúlyozta, akinek az volt a célja, hogy a „parasztygyerekek kerüljenek a gimnáziumba, ezeket ő támogatta még családlilag is.” *A Debreceni Református Főgimnázium értesítője az 1913–14. iskolai évről*. Debrecen, 1914. 6–7; Molnár 1989: 21.

<sup>491</sup> *A Debreceni Református Főgimnázium értesítője az 1914–15. iskolai évről*. Debrecen, 1915. 119–120; *A Győri Szent Benedek-rendi Katolikus Főgimnázium értesítője az 1915–16. iskolai évről*. Győr, 1916. 38; *A Kiskunhalasi Református Főgimnázium értesítője az 1914–1915. iskolai évről*. Kiskunhalas, 1915. 75.

<sup>492</sup> A háború utolsó szakaszában a tanulók összlétszáma is nőtt.

<sup>493</sup> A beiratkozók Debrecenben például 1915-ben 4 korona felvételi díjat, 50 korona tandíjat (a nem protestáns diákok 100 koronát), a tanári nyugdíj-intézetnek 12 koronát, a betegápolási alapba 7 koronát fizettek, a tápintézeti étkezés 400 koronába (a kedvezményben részesülőknek 60, 160 vagy 300 koronába), a bentlakás évi 12 koronába került. Győrben a felvételi díj 10 korona, a tandíj 50 korona, a könyvtári díj 3 korona és a tintadíj 50 fillér volt. (Az elsőévesek tandíjkedvezményben egyik gimnáziumban sem részesülhettek.) *A Debreceni Református Főgimnázium értesítője az 1914–15. iskolai évről*. Debrecen, 1915. 131–132; *A Győri Szent Benedek-rendi Katolikus Főgimnázium értesítője az 1915–16. iskolai évről*. Győr, 1916. 71.

követésének, amennyiben a „kínálati piac” is biztosított volt, kedvezőbb feltételei adódtak.<sup>494</sup>

A gimnáziumi évkönyvek statisztikai adataiból a sikeres mobilitásra következtettünk, arról, hogy a háború miként torlaszolta el a továbbtanulás és ezáltal a társadalmi emelkedés lehetőségét, csak az egyéni életutak, a sokféleképpen megghiúsuló tervek tájékoztathatnának.<sup>495</sup> Továbbá az a szegedi kezdeményezés, mely a magyar földművelők számára nevelőintézetet kívánt létesíteni, és ami az iskolai mobilitást a jövőre irányuló politikai diskurzusok témájává tette.

Somlyódi István szegedi járásbíró, a törvényhatósági bizottság tagja 1917 szeptemberében egy tanyai fiút ismertetett meg a közvéleménnyel. A 14 éves Csányi István apja kapás volt az egyik szőlőbirtokosnál és 1914-ben vonult be, anyja 4 kiskorú gyermeket nevelt. Pista tanulni szeretne, és hogy a polgárba díjtalanul iratkozhasson be, Somlyódi a szegénységi bizonyítvány megszerzésében segítette. A tanulás azonban a család számára teljesíthetetlen terheket jelentett (tandíj, koszt, lakás, ruha, könyvek, írószerek), ezért a cikkíró egy „paraszt internátus” létesítését és ehhez a város („mindnyájunk”) anyagi hozzájárulását szorgalmazta. Fontos lenne – írta Somlyódi –, hogy minden földművelő család harmadik, negyedik gyermeke önálló iparossá vagy kereskedővé, aki pedig jól tanul, akár országgyűlési képviselővé válhasson.<sup>496</sup>

A kezdeményezésre többen reagáltak, elsőként Kószó István, Szeged képviselője.<sup>497</sup> Úgy vélte, a város és a polgársága támogathatná az internátust, mivel ezzel „a magyar nemzet szellemi színvonalát” emelné, de ehhez a magyar földműves osztálynak is jelentékeny összeggel kell hozzájárulnia. („Miért ne, hiszen saját gyermekei részére hozna áldozatot.”) Egyébként pedig, aki iskolákat végez, annak nem feltétlen „papirosfogyasztó hivatalnokká” kell válnia, lehet abból jó földműves, okszerű gazdász, képzett iparos, kereskedő, kertész és ha tehetséges, művész vagy szellemi munkás is. Végül Kószót megbotránkoztatta, hogy Szegeden nem magyar, hanem szerb–bánati internátus működik.<sup>498</sup>

<sup>494</sup> A debreceni értesítő a létszámnövekedést 1917-ben a „kisbirtokos- és munkásosztály” anyagi helyzetének javulásával indokolta. *A Debreceni Református Főgimnázium értesítője az 1917–18. iskolai évről*. Debrecen, 1918. 72.

<sup>495</sup> A memoáríró Csizmadia Imrét említettük példaként.

<sup>496</sup> Somlyódi István: Csányi István esete. *Szegedi Friss Újság*, 1917. szeptember 5. 1.

<sup>497</sup> Kószó vagyonos földműves családból származott, jogi diplomát szerzett, és a világháború után a Belügyminisztérium államtitkára lett.

<sup>498</sup> Somlyódi ezt szintén fontos szempontnak tartotta: „Ne csak a nemzetiségi gyerekeket ajnározzuk itt Szegeden a sváb, a rác és nem tudom én milyen internátusokban.” Somlyódi István: Csányi István esete. *Szegedi Friss Újság*, 1917. szeptember 5. 1; Kószó István: Földműves gyermekek nevelőintézete. *Szegedi Friss Újság*, 1917. szeptember 8. 1.

Egy másik, y monogramú szerző szintén támogatta az internátus tervét, és a nemzeti retorikát használta. A tanulni vágyó parasztfiúk iskoláztatása és nevelése hazafias érdek, mivel ezáltal juttatható „a nemzet vérkeringésébe az egészséges magyar észjárás, amely öserejével ki fogja küszöbölni azt a sokféle betegséget, mely a nemzet testében mind jobban tért hódít.” A város támogatásával viszont nem értett egyet (Szegednek enélkül is elég kiadása van), és szerinte a tanyai gazdáknak kell internátust alapítaniuk, mivel a háború alatt annyi tőkét gyűjtöttek, „ne mondjuk, harácsoltak össze, hogy lehetetlen elzárkózniuk az anyagi áldozatoktól.”<sup>499</sup> Erre a nyelvükön beszélni tudó és számukra rokonszenves városi emberek oktassák ki őket, míg a tanyai tanítók feladata az iskoláztatásra alkalmas tanulók kiválasztása. („A magyar parasztban is megvan a hiúság, hogy urat neveljen gyermekéből”, mégsem baj, ha a fiú a középiskola 4–5 osztályának elvégzése után, visszatér a „magyar föld rögéhez.”)<sup>500</sup>

A szerző tehát a vagyont felhalmozó gazdák anyagi hozzájárulását erkölcsi kötelességnek tartotta, ezért az első adományt nem is ő, hanem egy nyugdíjas tanyai tanító felesége ajánlotta fel az internátus számára (100 koronát). A neve elhallgatását kérő asszony levelet írt Somlyódinak, melyben kifejtette, hogy szereti és becsüli a magyar parasztot, és reménye szerint egy „nagy és szabad Magyarország fog kifejlődni belőle.”<sup>501</sup>

A magyar földművelők szegedi internátusa végül nem valósult meg, ezért a vita legfeljebb a jövőre irányuló terveket szemlélteti. Somlyódi István célja a tanyai szegények és a hadba vonultak gyermekeinek (árváinak) ingyenes taníttatása volt, ami nem a gimnázium, inkább a polgári iskola elvégzését, és valamelyik ipari vagy kereskedelmi szakma elsajátítását segíti (mások elegendőnek tartották a gimnázium néhány osztályának befejezését, ami után a diák visszatérhet a gazdálkodáshoz). A hangoztatott szempontok (és eszmék) szerint az iskolázás és a művelődés a parasztság nemzeti integrációjának a feltétele, az érettségi hiánya ugyanakkor nem tette lehetővé a magasabb fokú hivatalnoki állások betöltését, illetve a „rendi” határvonal átlépését.<sup>502</sup> (A másik érv a magyar nemzet nemzetiségekkel szembeni megerősítése volt.)

A vitázók nem értettek egyet az internátus támogatását illetően sem. Somlyódi a város (a közösség) szociális gondoskodásának és a magánkaritás összeegyeztetését szorgalmazta, Kószó István, talán saját szocializációja alapján, a családi-önérdekű

<sup>499</sup> A szerző a „kultúra iránt fogékonyabb” bánáti svábok példájára hivatkozott.

<sup>500</sup> y: Tanyai gyermekek internátusa. *Délmagyarország*, 1917. szeptember 8. 1.

<sup>501</sup> Somlyódi István: Az első 100 koronás adomány a magyar földművelők szegedi nevelőintézetére. *Délmagyarország*, 1917. szeptember 11. 3.

<sup>502</sup> Gyáni-Kövért 1998: 156.

erőfeszítést is fontosnak tartotta, és mindketten számítottak az elemi iskolai tanítók ösztönző-támogató figyelmére. Az y monogramú szerző szerint a parasztok felvilágosítására van szükség, az iskoláztatás anyagi terheit azonban, vagyonosodásuk tapasztalata alapján, maguknak kell vállalniuk.

## 6. Háztartásstatistikák

A parasztságra vonatkozó, tudományos igényű üzemszatisztikák az 1920-as évek végén jelentek meg, a világháború alatt azonban az agráriumban dolgozó családok bevételeiről és kiadásairól készült néhány kimutatás.

Wittmann János a Magyar Gazdaszövetség 1917. februári közgyűlésén az Arad megyei Gazdasági Egyesület adatait mutatta be egy reprezentatívnak ítélt eleki családról, amivel a parasztság „vagyonosodásához” kívánt hozzászólni.<sup>503</sup>

| Bevétel                    | 11. táblázat |
|----------------------------|--------------|
| 90 mázsa búza (20 kh.)     | 3600 korona  |
| 120 mázsa tengeri (15 kh.) | 4800 korona  |
| Árpa és takarmányok        | 600 korona   |
| Állattenyésztés            | 600 korona   |
| Baromfi                    | 250 korona   |
| Összesen                   | 9850 korona  |

| Kiadás                                        |               |
|-----------------------------------------------|---------------|
| I. 18 mázsa búza (öttagú család, két cseléd)  | 720 korona    |
| 16 mázsa búzamag                              | 640 korona    |
| 20 mázsa tengeri                              | 800 korona    |
| 3 db süldő vásárlása                          | 600 korona    |
| Süldő- és baromfi hizlalás (15 mázsa tengeri) | 600 korona    |
| II. Két cseléd bére                           | 1500 korona   |
| III. Haszonbér (30 kh.)                       | 1500 korona   |
| IV. Föld-, ház-, kereseti adó, pótagók        | 124,25 korona |
| Községi és egyházi adó                        | 91,77 korona  |
| V. 2000 korona törlesztéses kölcsön           | 180 korona    |
| Jég- és tűzbiztosítás                         | 50 korona     |
| VI. Arató- és cséplőrész (25 mázsa búza)      | 1000 korona   |
| Tengeri kapálás bére                          | 525 korona    |

<sup>503</sup> A Magyar Gazdaszövetség 1917. február 22. közgyűlésének naplója. Budapest, 1917: 30–33.

|                                               |              |
|-----------------------------------------------|--------------|
| VII. Kovács és bognár kiadás, vas- és faanyag | 500 korona   |
| VIII. Gazdasági eszközök <sup>504</sup>       | 537 korona   |
| IX. Fűtés, világítás                          | 180 korona   |
| Konyhaedények, üvegáru, fűszerek              | 70 korona    |
| Reparációk, épületfa, deszka                  | 100 korona   |
| X. Öttagú család ruházata, fehérneműje        | 350 korona   |
| Két pár csizma, három pár cipő                | 480 korona   |
| Lábbeli fejelése és talpalása                 | 240 korona   |
| XI. Orvos, patika                             | 20 korona    |
| Összesen                                      | 10928 korona |

A birtok terülte 40 kataszteri hold, ebből 30 hold bérföld, a család hat tagból állt, a bevonult családfő helyettesítésére cselédet fogadtak. A bevétel több mint 80%-át a maximált árú búza és tengeri biztosította<sup>505</sup> (a termelésük a háztartás fogyasztása és az állatok takarmányozása miatt is szükséges volt), az állattenyésztésből származó bevételarány viszont minimális (a süldőket kizárólag saját ellátásra nevelték). Ha a gazdaság tiszta jövedelmét próbáljuk kiszámítani, vagyis a 9850 koronából levonjuk a vetőmagra és a takarmányra (2040 korona), a cseléd- és haszonbérre (3000 korona), a munkabérre (1525 korona), az adókra és a biztosításra (266 korona), a gazdasági eszközökre (537 korona), valamint a kovácsra és a bognárra (1037 korona) fordított kiadásokat, akkor körülbelül 1400–1500 koronát kapunk.

A táblázat ennek felhasználására is utal. A család élelmezésre (a hizlalásra vett süldőkön kívül) nem költött, a fűtésre és a világításra, valamint a lakásra (a házra) fordított kiadások aránya nem érte el az összbevétel 4%-át. Többet költöttek ruházatra (a bevétel 11%-át), ami Wittmann szerint kizárólag a rendkívül magas áraknak köszönhető.<sup>506</sup>

Az adatok alapján a Békés megyei gazdacsalád termelési rugalmatlanságára következtetünk. Bár a búza és a kukorica árát maximálták (és a megmaradt készleteket rekvirálták), továbbra is ezt termelte,<sup>507</sup> a bérletet fenntartotta, és a kieső munkaerőt cseléddel pótolta (a cselédbér a kiadások legnagyobb tétele volt). A fogyasztását annyiban módosította, hogy a búzalisztbe kukoricalisztet kevert, a családtagok azonban ruhát és lábbelit vásároltak, és a termelés biztosításához beruházásokra volt szükség. A háztartás

<sup>504</sup> Kapa, kasza, gereblye, fűrés, talicska, dézs, kötőfék, istráng, gyeplő és kocsioldal.

<sup>505</sup> Wittmann János szóvá tette, hogy a gabona mázsánként 40 koronába, a búzaliszt viszont 90–100 koronába kerül.

<sup>506</sup> Ezért szorgalmazta a ruhaárak maximálását is.

<sup>507</sup> Az adatok szerint a búza termésátlaga 7,8 q/ha, a kukoricáé 13,8 q/ha volt.

mérlege 1916-ban több mint 1000 korona deficittel zárult, vagyis a 2000 korona adósság visszafizetésére nem volt lehetőség.

Wittmann János a hatékonyabb érdekképviselő hiányát kifogásolta, Hortobágyi Lászlót a szociográfusi érdeklődés vezette egy nádudvari mezőgazdasági munkás háztartásának vizsgálatára. Kérésére Sárközi Sándor 1910 októberétől egy éven keresztül a „legapróbb részletekre” kiterjedő háztartási könyveket vezetett, majd Hortobágyi 1917-ben a munkás feleségének bemondása alapján a felmérést megismételte. Arra volt kíváncsi, a család élete hogyan változott meg a világháború alatt, és bár az adatfelvétel módszere a két időpontban eltért, mégis lehetőséget kínál az összehasonlításra.<sup>508</sup>

## Bevétel

## 12. táblázat

|                                | 1910–1911                                                                                  | 1917                                                                                          |
|--------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------|
| I. Férj napszáma               | 324,29 korona                                                                              | 120 korona                                                                                    |
| Férj mellékfoglalkozása        | 35,64 korona                                                                               |                                                                                               |
| Feleség keresete               | 5,80 korona                                                                                | 17 korona                                                                                     |
| Gyermekek keresete             | 3,17 korona                                                                                | 220 korona                                                                                    |
| II. Természetbeni kereset      | 191,90 korona (7,3 q búza, 0,55 q rozs, 1,85 q tengeri, 40 kéve nád, másfél szekér szalma) | 582 korona (7 q búza, 0,5 q árpa, 3 q tengeri, 2 kg szappan, kis szekér szalma, 200 db ganéj) |
| III. Gazdaságból készpénz      | 170,38 korona (sertés, baromfi, tojás)                                                     | 160 korona (1 sertés)                                                                         |
| Gazdaságból saját fogyasztásra | 215 korona (hízó, baromfi, tojás, krumpli, gyümölcs)                                       | 128 korona (baromfi, gyümölcs)                                                                |
| IV. Hadisegély                 |                                                                                            | 648 korona                                                                                    |
| Összes bevétel                 | 946,18 korona                                                                              | 1875 korona                                                                                   |
| Készpénz bevétel               | 539,28 korona                                                                              | 1165 korona                                                                                   |

Sárközi Sándor (a helyi szóhasználat szerint „napszámos paraszt”) 1872-ben született, 26 éves korában nősült, 1911-ben négy gyermeke volt (12, 8, 5 és 1 évesek), és a

<sup>508</sup> Hortobágyi László: Munkásháztartás. *Huszdik Század*, 1918. 2. sz. 289–308.

kölcsönből vett faluvégi telken kívül,<sup>509</sup> egyetlen négyszögöl földdel sem rendelkezett. Az első felmérés időpontjában napszámos munkákat vállalt (vályogvetés, kubikolás, tengeri kapálás, vasúti munka), Pesten és Máramaros megyében is megfordult, a téli hónapokban „mellékfoglalkozásként” cipőjavítással foglalkozott.<sup>510</sup> Felesége alkalmi munkákkal (szőlőkötözés, meszelés), a gyerekek székfűszedéssel kerestek néhány koronát. Készpénzbevételt ezenkívül a sertéshizlalás és a piacozás biztosított, de a család megélhetéséhez (a kenyérhez) nélkülözhetetlen volt Sárközi természetbeni keresete is (az arató- és a cséplőrész).<sup>511</sup>

A család helyzete 1917-re megváltozott, ami a háztartás bevételeinek összetételét módosította. Sárközi 1915 novemberében, legidősebb fia 1917 októberében vonult be, a felesége három gyermekkel maradt otthon.<sup>512</sup> A férj a háború éveiben szabadságot nem kapott, 1917-ben viszont egy katonai munkásosztag tagjaként Debrecenben aratott, és a keresett 120 koronát hazaküldte. A bevételek nagyobb részét a fiúk munkája biztosította. A legidősebb, miként néhány évvel korábban az apja, tavasszal a vasútnál, ősszel a cséplőgépnél dolgozott (120 és 30 koronát kapott), a kenyérnek való 5 mázsa búzát az aratással kereste meg. A másik fiú cselédnek állt egy kiskgazdához, éves bére 70 korona, 2 mázsa búza, 2 kiló szappan és tüzelésre 200 db ganéj volt. Az asszony, ahogyan 1911-ben, alkalmi munkákat vállalt (szőlőkötözést, gyékényszövést),<sup>513</sup> a részes tengerit kapálta,<sup>514</sup> és az aratáskor a fia mellett marokszedőként dolgozott. Napszámba nem járt, amit Hortobágyi László, bár a mezőgazdasági munkások „tömegesen” vonultak be, a munkaalkalom apadásával indokolt. (Szerinte a világháború alatt külterjesebbé és felületesebbé váló gazdálkodás kevesebb munkaerőt igényelt, továbbá a nagy- és a kiskgazdaságokban inkább hadifoglyokat alkalmaztak, akiknek kevesebb bért fizettek.)<sup>515</sup>

<sup>509</sup> Az udvar 100 négyszögöl, a kert 130 négyszögöl volt. A családról részletesebben Hortobágyi László: Munkásháztartás. *Husadik Század*, 1918. 2. sz. 289–292.

<sup>510</sup> A nyári hónapokban hajnal 3-tól este 8-ig, decemberben 7-től 5-ig végzett munkát és a munkavállaló kiszolgáltatottságát jellemzi Sárközi panasza: „15 éves koromban a ló leszakasztott jobb kezemen a hosszabbik ujjamról egy fél ízt, 17 éves koromban beleesett a lábamba egy szántóekevas, katonakoromban meghűlt a jobb lábam és reumás, Debrecenben zsákemeléskor a derekam megreccsent, és most fáj a lábam, fáj a derekam, nagyon nehéz a munka.” Hortobágyi László: Munkásháztartás. *Husadik Század*, 1918. 2. sz. 214.

<sup>511</sup> A gazdától, akihez aratásra szerződött, 3 hold tengeriföldet kapott részes művelésre, amit a feleségével együtt kapált.

<sup>512</sup> Az 1913-ban született fiú másfél év múlva angolokorban meghalt.

<sup>513</sup> Ez mindössze 15 napot vett igénybe.

<sup>514</sup> A kapálásba a fiúk is besegítettek.

<sup>515</sup> Az átlagos férfinapszám Nádudvaron 1917 nyarán 8–10 korona, a női napszám 5 korona volt, a foglyok hetente 3 koronát kaptak.

Az asszony a két kisebb gyermek után hadisegélyben részesült (havonta 54 korona), ami az éves készpénzbevétel több mint 50%-át tette ki.<sup>516</sup>

A gazdaságból származó jövedelmet az időjárás és egyéb, előre nem látható véletlenek tették bizonytalanná. A család szövetkezeti kölcsönből egy süldőt vásárolt hizlalásra 150 koronáért, de az nem hizott meg, ezért több hónapos tartás után el kellett adniuk (160 koronát kaptak érte). A kertben pedig a szárazság miatt csupán néhány kiló birsalma és szilva termett.

A családnak demográfiai összetételéből következően sikerült az apa munkaerejét helyettesítenie. Sárközi 1911-ben lényegében egyedül keresett, 1917-ben ezt az idősebb fiai pótolta (a katonai munkásosztágban szerzett jövedelmét sem nélkülözhatték), és az aratással biztosított terményrész is megegyezett.<sup>517</sup> Az udvar és a kert legfeljebb egy-egy sertés, valamint baromfi tartását tette lehetővé, ami 1911-ben az összes bevétel 40%-át, 1917-ben csak a 15%-át adta. Az utóbbi évben vett és kényszerből eladott sertés „ráfizeteses” volt, a háztartás tehát a konjunktúrát nem tudta kihasználni és hús nélkül maradt.

Ez a változatos összetételű, ám hónapról hónapra bizonytalan jövedelem (a vasútnál végzett és más alkalmi munkák, terménybér, a saját gazdaság bevétele) milyen fogyasztási szokásokat alakított ki, a család miféle döntéseket hozott? A következő táblázat ezekre a kérdésekre ad választ.

Kiadás

13. táblázat

|                         | 1910–1911     | 1917       |
|-------------------------|---------------|------------|
| I. Táplálkozás          | 212,04 korona | 500 korona |
| Hús, szalonna, tej      | 109,03 korona |            |
| Búza, liszt             | 62,18 korona  |            |
| Krumpli, gyümölcs       | 17,12 korona  |            |
| Kávé, cukor, só, fűszer | 23,71 korona  |            |
| II. Ruházat             | 71,75 korona  | 162 korona |
| III. Fűtés, világítás   | 16,22 korona  | 90 korona  |
| IV. Lakás               | 85,38 korona  | 8 korona   |
| V. Tisztálkodás         | 10,46 korona  | 160 korona |
| VI. Orvos, gyógyszer    | 3,08 korona   | 50 korona  |
| VII. Munkaeszközök      | 7,16 korona   |            |

<sup>516</sup> Ez a település segélyével egészült ki, igaz, a nádudvari főjegyző 1917-ben azt jelentette a főispánnak, hogy „aggódva tekint a mezőgazdasági munkások téli helyzete elé, mert látja azt, hogy alig rendelkezik valamilyen forrással arra, hogy az éhínséggel fenyegetett mezőgazdasági munkások családtagjait segítse.” Idézi Puskás 1956: 353.

<sup>517</sup> Kérdés azonban, hogy a legidősebb fiú 1917. októberi bevonulása után hogyan változott a család helyzete, amire a felmérés nem terjedt ki.

|                            |                                       |                             |
|----------------------------|---------------------------------------|-----------------------------|
| VIII. Jóságértartás        | 18,45 korona (takarmány, disznóőrzés) |                             |
| IX. Utazás                 | 4,64 (munkába)                        | 50 korona (férj látogatása) |
| X. Ital, pálinka           | 31,57 korona                          |                             |
| XI. Dohány                 | 24,19 korona                          |                             |
| XII. Édesség (gyerekeknek) | 2,20 korona                           |                             |
| XIII. Iskolakönyvek        | 4,48 korona                           | 20 korona                   |
| XIV. Levelezés             | 0,44 korona                           | 20 korona                   |
| XV. Újság                  |                                       | 5 korona                    |
| XVI. Tagsági díj           | 1,20 korona                           |                             |
| XVII. Férjnek küldött pénz |                                       | 76 korona                   |
| XVIII. Adó, tűzbiztosítás  | 16,29 korona                          |                             |
| XIX. Adósságtörlesztés     | 31,02 korona                          |                             |
| XX. Megtakarítás           | 33,70 korona                          |                             |
| XXI. Egyéb                 |                                       | 24 korona                   |
| Összesen                   | 574,27 korona                         | 1165 korona                 |

A hattagú család 1911-ben bevételének körülbelül 40%-át élelmiszerre költötte, a saját gazdaság, valamint az arató- és a cséplőrész tehát a szükségletét nem fedezte. A lakásra fordított kiadásokat egy vaskonyha<sup>518</sup> és edények beszerzése, ezenkívül kisebb javítások adták, a ruhák vásárlásakor az apát és a gyerekeket részesítették előnyben. (A fehérműt az asszony varrta, aki magának semmit sem vett.)<sup>519</sup> Egészen nagy összeget (a táplálékra szánt kiadás negyedét) fordították italra és dohányra,<sup>520</sup> a döntéseket egyébként a kényszerű spórolás, a szegénység ökonómiája jellemezte: a vaskályhában például kukoricacsutkával fűtöttek, a régi kerítést is eltűzelték, a mosakodáshoz az olcsóbb mosószappant használták. A takarékoskodásnak más okai is voltak: a család megtakarítása 1910–1911-ben 130 koronáról 164 koronára emelkedett<sup>521</sup> (talán földre gyűjtöttek, de a tartalék a folytonos hitelek fedezetét is biztosította), ugyanakkor éves kiadásaik meghaladták a bevételeiket.<sup>522</sup>

A kiadások alapján nehéz lenne a családot bármilyen rétegspecifikus fogyasztói minta szerint azonosítani. Az önellátás nem valósult meg, mivel a bevétel közel felét

<sup>518</sup> Vaskályha.

<sup>519</sup> A férj indoka szerint „nem azért nincs, hogy ne kellett volna szegénynek, hanem azért, mert nem jutott rá.” Hortobágyi László: Munkásháztartás. *Husadik Század*, 1918. 2. sz. 292.

<sup>520</sup> Hortobágyi László a pálinkát a „Táplálkozás” rovatban szerepeltette, mivel szerinte az alkohol a munkásosztály számára a hiányzó táplálékot pótolta. Sárközi, akit a szerző józan életűnek nevezett, 1911-ben 36,4 liter pálinkát fogyasztott (vagy ennél kevesebbet, mivel az alkoholból rendszerint a felesége is ivott). Hortobágyi László: Munkásháztartás. *Husadik Század*, 1918. 2. sz. 298.

<sup>521</sup> 1911-ben 50 koronájuk volt a hitelszövetkezetben és 80 koronájuk a kölcsönös segélyező egyletben (a „piculában”).

<sup>522</sup> Hortobágyi ezt a földműves munkásság egészére jellemzőnek tartotta, és amikor rákérdezett, azt a feleletet kapta, „csak élünk valahogy, magunk sem tudjuk hogy.” Hortobágyi László: Munkásháztartás. *Husadik Század*, 1918. 2. sz. 296–297.

élelmiszerre költöttek, emellett spórolásra kényszerültek,<sup>523</sup> a pálinkára és a dohányra szánt összeget viszont Hortobágyi László is „egészségtelennek” tartotta. Megjelent ugyanakkor a rendszeres takarékoskodás igénye, valamint az életfeltételeket javító és a lakást díszítő presztízstárgyak vásárlása,<sup>524</sup> amit talán a protokonzumerizmus fogalmával jelölhetünk.<sup>525</sup>

A kiadások 1917-ben a háború előttinek a kétszeresére emelkedtek, a számszerű összehasonlítást azonban az áremelkedés nehezíti. 1911-ben 2 és fél mázsa búzát, 25 kiló lisztet, 17 kiló húst, 31 kiló szalonnát és 65 liter tejet vásároltak, 1917-ben mindössze 2 kiló húst és 8 liter tejet.<sup>526</sup> A búza-, illetve a kenyérfogyasztás tehát a munkával szerzett terményhányadra apadt, a hús és a tej szinte teljesen eltűnt a család asztaláról.<sup>527</sup> A gyerekeknek 3 nadrágot, 1 nyári kabátot, 1 kalapot és a legkisebbnek 1 csizmát vásároltak (hogy legyen mit felvenniük), a fronton lévő férjnek 1917-re egy téli ujjasa és egy kalapja maradt, és 1911 óta az asszony sem vett magának ruhát. (A tisztálkodásra csaknem annyit költöttek, mint a ruházatra, ami 8 kiló szappan vásárlására volt elég. Az elemi higiénia tehát a legínségesebb időkben is igyekeztek gondot fordítani.) A „lakásra” költött 8 koronából egy vizeskorsóra és egy sótartóra futotta, a háborúban viszont nőtt a levelezésre, az újságra<sup>528</sup> és az utazásra szánt összeg (az asszony kéthetente látogatta a Debrecenben dolgozó férjét).

A falusi társadalmak rétegződésében fontos szerepe volt annak, hogy a családok maguk termelték meg a szükségleteiket, vagy más kenyerére szorultak, azaz bér munkával vagy kényszerű vásárlással biztosították a megélhetésüket. Ez a különbség a háború alatt, a növekvő élelmiszerhiány miatt, talán még hangsúlyosabbá vált. Az eleki gazdacsalád jelentős árualappal rendelkezett, és a család minden tagjának ruházatára és lábbelijére költött. A nádudvari család az áremelkedés miatt egyre kilátástalanabb léthelyzetbe

<sup>523</sup> „Kiló [húst] nemigen veszünk, mert drága, csak fél kilót vagy 75 dekát.” Hortobágyi László: Munkásháztartás. *Husadik Század*, 1918. 2. sz. 299.

<sup>524</sup> Erről a vaskályha mellett, az 1911-ben készített leltár tanúskodik: a szobában komód, a falon tükör, óra, a munkás arcképe és képeslapok, a kamrában kredenc, a konyhában falra akasztott tányérok voltak.

<sup>525</sup> Levi 2002: 100–102.

<sup>526</sup> Figyelembe kell venni, hogy az apa a fronton volt, és a gyerekek 6 évvel idősebbek lettek. (Ugyanakkor feltételezhető, hogy a „táplálkozásra” költött 500 pengő egy része ezúttal is italra és dohányra ment el.)

<sup>527</sup> Hortobágyi László 1911-ben a fejenkénti átlagfogyasztást is kiszámította (a két kisebb gyermeket egy „kenyérevőnek”, azaz egy fogyasztási egységnek vette): lisztből naponta 519 grammot, burgonyából 27 grammot, húsból 85 grammot fogyasztottak. Ezt a számítási módszert követve, 1917-re a napi fogyasztás körülbelül 270 gramm kenyérre és 15 gramm burgonyára csökkent. (A szerző a család egy heti háborús étlapját is közölte.) Hortobágyi László: Munkásháztartás. *Husadik Század*, 1918. 2. sz. 298–299; Puskás 1956: 351–352.

<sup>528</sup> Hetente egyszer vagy kétszer vették meg a *Kis Újságot*. (A rikkancsok a világháború éveiben a falvakba is eljutottak.)

került. Bár hadisegélyben részesült, és a sertésvásárlásra felvett kölcsönt nem fizette vissza, a táplálkozást és a ruházkodást kellett redukálnia. Ez már a munkaképességet fenyegette, ami további pauperizálódáshoz vezetett: az asszony az elégtelen táplálkozás miatt gyakran betegeskedett (hideglelés lett), a kisebbik fiúnak pedig, mivel nem volt ruhája, a cselédmunkát kellett abbahagynia.<sup>529</sup>

\*\*\*

A parasztság vagyonosodása a világháború alatt a publicisztika állandó témája volt, amihez mentalitások, valamint a háború kontextusában konkretizálódó morális értékek fűződtek. Nem a szorgalom, a megfeszített munka, a vállalkozói ethosz vagy hasonló erények váltak hangsúlyossá, a gazdagodás sokkal inkább a városi fogyasztók „kifosztásából” eredt, és a „hadimilliomosokhoz” hasonló negatív megítélést kapott. Az ország számos vidékén és „megbízható állítások szerint az Alföldön is azt a megdöbbentő tényt lehet tapasztalni – fogalmazta meg a *Tolnamegyei Közlöny* bankigazgató szerzője –, hogy a magyar mezőgazda a háború folyamán túlságosan elanyagiasodott, fukar, sőt kapzsi lett [...], a jó mód, a hirtelen vagyongyarapodás, a pénz bőséges birtoka gögössé, elbizakodottá, de egyben bizalmatlanná is tette a magyar parasztot.”<sup>530</sup>

A pénz a kontroll nélkül maradt fiatalokat még súlyosabb morális züllésre „készítette.” Az *Esztergom és Vidéke* a „napról napra mélyebbre süllyedő” Pest megyei falusi nép elvadulásáról tudósított. A sihederek rendkívüli keresetre tettek szert, és „tömérek” pénzüket Budapesten mulatják el „külvárosi züllött fickók társaságában, ahonnan azután még megmételyezettebbül térnek haza.” A szerző a szülők erkölceit sem kímélte. A sváb falvakban a nép olyan „gögös és öntelt, hogy nem törődik a hatósággal, sőt az intelmet vagy a figyelmeztetést csúfondárosan visszautasítja.”<sup>531</sup>

E reprezentációk mögött a vagyoni rétegződés lokális-regionális különbségeit és a családok szerinti egyediségeit feltételezzük. A jövedelemszerzést az időjárás kiszámíthatatlanságán kívül, a birtok nagysága, a termelési szerkezet, a városi piacok közelsége, a családi munkaerő és a rendelkezésre álló bér munka, valamint azok a

<sup>529</sup> Hortobágyi László: Munkásháztartás. *Husadik Század*, 1918. 2. sz. 302, 305.

<sup>530</sup> F. Halász Béla: A hetedik magyar hadikölcsön. *Tolnamegyei Közlöny*, 1917. november 11. 1–5.

<sup>531</sup> A cikkíró a falusi ifjúság eltiltását szorgalmazta a kártyázástól és a dohányzástól, valamint a „gyanús éjjeli szórakozóhelyek és aljas mozik” látogatásától, a vármegye pedig az igazságügy-minisztertől kérte a fiatalokúakra vonatkozó, túlságosan enyhe büntetőeljárás szigorítását. Figyelő: Az erkölcsi züllés ellen. *Esztergom és Vidéke*, 1918. február 21. 1.

magatartásformák befolyásolták, melyeket a háborús környezet kényszerei és lehetőségei alakítottak (például a feketepiaci értékesítés, az áru elrejtése a rekvirálás elől vagy a jogosulatlan felmentések).

A lapok a földpiac konjunktúráját a kiscgazdák vagyonosodásának bizonyítékaként értelmezték, ugyanakkor a fenyegető spekulációra és nyerészkedésre (a háborús profit földbe fektetésére) hívták fel a figyelmet. Az agráriusok véleményét Meskó Pál fogalmazta meg a Gazdaszövetség 1917 februárjában tartott közgyűlésén, ami az agrárpopulizmus retorikáját szemlélteti: a kormány tétlenségét felhasználva, a „plutokrácia tagjai, az újdonsült milliomosok és a nagybankok hatalmukba kerítik azokat a földeket, amelyeket a demokratikus birtokpolitika céljaira kellene felhasználni [...] Ha majd tépetten, rongyosan hazajönnek világverő földmives katonáink, zubbonyuk alatt rejtegetett nemzeti zászlókkal, állítsuk fel őket a vérmező egyik oldalán, a másik oldalon pedig vonuljanak fel festői díszmagyarban a birtokszerző nagybankok és hadimilliomosok, tartson felettük szemlét akár a régi, akár az új Hazai Samu báró, és állapítsa meg, hogy a honvédelem szempontjából melyik tábor legyen a magyar föld gazdája.”<sup>532</sup> A föld tehát nem árucikk vagy az adóbevételek forrása, hanem az ezeréves magyar állam létalapja és a nemzet fennmaradásának záloga, ezért a közgyűlés a földforgalom és a parcellázások állami ellenőrzését szorgalmazta. (A Wekerle-kormány 1917 őszétől a liberális birtokpolitikával szakítva, maga is a föld szabad forgalmát korlátozta.)

A paraszti földadásvételek alakulásáról nincsenek pontos információink. A lapok egy-egy nagybirtok kiscgazdák közötti parcellázásáról tudósítottak, a frontra írt vagy onnan kapott levelekben a vágyott és tervezett, illetve az alkalmyszerűen adódó néhány holdas földvásárlás öröme szólalt meg, ami a családok falusi státuszát változtatta meg.<sup>533</sup> (A különböző források a kereslet élénkülését rögzítették, a kínálatról és annak lehetséges okairól – például a halálesetekről, a férfi munkaerő hiányáról – azonban hallgattak.) A statisztikák és a banki mérlegadatok ugyancsak a gyarapodó földvásárlásokról tanúskodtak (de ezek jelentős részét továbbra is hitelek fedezték), bizonyos azonban, hogy a világháború alatt a falusi társadalomban az olyan tranzakciók száma is növekedett, melyek a rokonok és a szomszédok között, a személyes kapcsolatok (a kölcsönös

<sup>532</sup> *A Magyar Gazdaszövetség 1917. február 22-i közgyűlésének naplója*. Budapest, 1917. 62, 65.

<sup>533</sup> A hódmezővásárhelyi Paksi István írta a feleségének, hogy örülni fog annak „a szép kis Hadi birtoknak, amit kerestél nekem, mert eddig sem voltam szegény ember, de ha a jó Isten haza segít, akkor meg dús gazdag ember leszek, nem mondhatják összedugott fejjel senki sem többet, hogy szegény ember vagyok.” Szent 1988: 301–304.

szívességek, a szolidaritás) vagy az örökösödés részeként, formális szerződések nélkül zajlottak le.<sup>534</sup>

A bevételeket nem csak földvásárlásra fordították. A takarékoság, a fényűzés kerülése, a visszafogott fogyasztás a közvéleményben a hátország kötelező magatartásformája volt,<sup>535</sup> a lapok ezzel szemben a parasztság hivalkodó fogyasztását bírálták. Lehetséges, hogy a háború és a gyorsan szerzett jövedelem a fogyasztási szokásokat is módosította,<sup>536</sup> az ezzel kapcsolatban megfogalmazódó „morális pániknak” azonban világos jelentése volt. Azok, akik a parasztasszonyok ékszervásárlását, divatos öltözködését, a fiatalok moziba járását vagy a fiúk gimnáziumba küldését az „úri” osztályok szokásainak, ízlésvilágának és mobilitási mintáinak követéseként értelmezték és kritizálták, ebben a fennálló társadalmi struktúra, kulturális értékrend és az ezt erősítő hagyományok fenyegetettségét (a „rendi” határvonal átlépését) látták.<sup>537</sup>

---

<sup>534</sup> Illyés Gyula írta önéletrajzi regényében, hogy a föld sógorai bevonulása után kezdett gyarapodni. „Apró kis parcellák indultak meg a harmadik falu határából, s gyűltek különféle kanyarokon, buktatókon és cseréken át házunk köré. Gergely, Károly sógor öccse elesett, a hátramaradt másfél hold, mint valami gazdátlan eb csatlakozott előbb egy távoli Mihályhoz, aztán annak eltűnése után Károlyhoz, illetve Mariska nénémhez, s annak nyomát követve hozzánk. A sóslaposi rétet [...] Rozika ángyom örökölte, s cserélte ide, hogy közelebb legyen.” Illyés 1972: 27–28.

<sup>535</sup> Ezt az értékrendet kívánta népszerűsíteni a Fényűzés Elleni Liga, amely azonban néhány hónapos működés után feloszlott. „A hirtelen meggazdagodott tízezer ugyanis felcicomázta magát hihetetlen göggel, és utánuk rohannak azok is, akiket a sors nem emelt fel az anyagi jólétnek amazokéval egyenlő fokára.” A Fényűzés Elleni Liga. *Szabolcsi Hírlap*, 1917. április 14. 2; F. Dózsa 2011: 159–166.

<sup>536</sup> Popovics Sándor, az Osztrák–Magyar Bank kormányzója ezt közgazdaságilag értelmezte. Szerinte egész néprétegek életmódja változik meg, mégpedig a fokozott fogyasztás irányában. A pénz értékállandósága csökken, ezért a jövedelmét mindenki igyekszik elkölteni anélkül, hogy „valódi szükségletét” elégítené ki. „Könnyű élet: ez a legsúlyosabb krízisek idején tapasztalás szerint fellépő jelenség szintén megteszi a magáét.” Popovics 1926: 121–122.

<sup>537</sup> A morális pánik fogalmáról Cohen 1972.

VI. A szegénységtől az éhínségig.  
Az agrárproletariátus a világháború éveiben

A háborúban a szegénység „szomorú birodalmának” határai kitágulnak, és az állam kötelességei a szegényekkel szemben megsokszorozódnak. A Népjóléti Minisztérium megszervezésében közreműködő Pap Dezső fogalmazta meg ezt a gondolatot, és az okokat is megjelölte. A családok hosszabb-rövidebb időre eltartó nélkül maradnak, akik sok esetben betegen vagy rokkantan térnek haza. A gazdaság nehézségei, a mértéktelen áremelkedés és az elégtelen jövedelmek miatt szintén családok, sőt egész társadalmi osztályok jutnak a szegénység válságos helyzetébe.<sup>538</sup> Pap ezeket az osztályokat nem konkretizálta, miként a szegénység fogalmát sem; ebben a fejezetben a mezőgazdaságban munkát vállalók (az agrárproletariátus) világháború alatti helyzetét vizsgálom. Nincs lehetőségem e heterogén csoport differenciálására (summások, napszámosok, gazdasági cselédek, törpebirtokos parasztok),<sup>539</sup> az állam szempontjából mindenesetre önmaguk eltartásának növekvő bizonytalansága alakította őket olyan kategória részeseivé, amely beavatkozást igényelt. Ennek intézményes formái, kormányzati-politikai, valamint lokális gyakorlata a „szegényügy” makro- és mikroszintjéről, az egyéb társadalmi csoportoktól, például a városi munkásoktól történő megkülönböztetésről tanúskodnak, míg a közigazgatási forrásokban vagy a sajtóban olvasható narrációk a róluk alkotott képzeteket dokumentálják. Végül az aktorok panaszai a pauperizmus személyes tapasztalatairól, kollektív akcióik (az „éhséglázadások”) rítusai a szegénységről mint kultúráról is árulkodhatnak.

1. Körkép az ínségről

A szegénység számszerűsítése a fogalom különböző értelmezései miatt nem valósulhat meg,<sup>540</sup> azonban abból, hogy az Országos Közélelmezési Hivatal elrendelte a hatósági lisztellátásra szoruló lakosság megyei és települési nyilvántartását, a pauperizmus

---

<sup>538</sup> Pap 1934: 180–190, 209–215.

<sup>539</sup> Gunst 1998a: 193–206; Gyáni–Kövér 1998: 280–293. Szemléletes néprajzi leírásuk Kiss 1939, 1943. Ferge Zsuzsa ezeket a csoportokat automatikusan a szegények közé sorolta (1910-ben a családtagokkal együtt körülbelül 6,6 millió fő), az 1945 utáni történeti irodalomban a politikai kategóriaként elterjedő „szegényparasztsággént” jelentek meg. Ferge 1986: 32.

<sup>540</sup> Erről a későbbiekben lesz szó.

terjedésére következtethetünk.<sup>541</sup> Az agrárjellegű Békés megyében az ellátatlanok száma 1916 végétől 1917 nyaráig 43 000-ről 89 000 főre, Hevesben 50 000-ről 72 000 főre, Tolnában 1918 tavaszától az ősz végére 25 000-ről 94 000 főre emelkedett.<sup>542</sup> Kecskeméten 1918 őszén 38 000-en voltak ellátatlanok, Szentesen több mint 10 000-en,<sup>543</sup> túlnyomó részben a város „munkás elemei” és a hadba vonultak családtagjai, akik a polgármester jelentése szerint a „legnagyobb nyomorban és nélkülözésben élnek, csaknem kizárólagos táplálékuk a kenyér volna.”<sup>544</sup> A Tolna megyei Faddon 1918-ban a gyenge termés következtében a 10 holdas gazdák is az ellátásra szorulóak közé kerültek, számuk meghaladta a 2000 főt.<sup>545</sup>

A megyei és a járási hatóságok rendszeresen foglalkoztak a közellátás nehézségeivel. A legsúlyosabb helyzet a legszegényebb északkeleti megyékben alakult ki, amelyeket az orosz betörések is fenyegettek. Máramaros főispánja 1914 októberében a földművelésügyi minisztertől lisztet és tengerit kért azok számára, akik a háború miatt családjaikat nem tudják eltartani és fizetéseképtelenek. 1916 elején kimutatás készült a népesség gabonaliszt- és tengeri-szükségletéről, valamint a hiányról.<sup>546</sup> Bereg és Ung megyében, ahol a háború előtt „normális viszonyok mellett” is segélyezésre szorult a lakosság, a kiosztott vetőmagvakat fogyasztották el, a Bereznai járásban az igaerő elvonása miatt 1916 tavaszán 3500 hold maradt vetetlen (és vált emiatt a népesség ellátatlanná), a Perecsei járás „ínséges” lakosságának küldött 100 mázsa lisztet a katonaság rekvirálta.<sup>547</sup> A Szabolcs vármegyei nyírbaktai járás főszolgabírója a főispánnak jelentette, hogy 1918-ban, az aratás előtt, a községek lakosságának 90%-a éhezik, sorozatos termény-, szarvasmarha-, sertés- és zsírrekvirálásokkal „zaklatják a kiuzsorázott népet”, ami lázadáshoz fog vezetni.<sup>548</sup>

<sup>541</sup> OKH 138 000/1917. sz. rendelet. A részletes kimutatások nem állnak rendelkezésre, a következő megyei adatok a városi és a falusi ellátatlanokat jelölik.

<sup>542</sup> A megyék népességének körülbelül 30, 25 és 35%-a. *Békésvármegye Hivatalos Lapja*, 1917. február 24. 21; *Egri Újság*, 1917. november 11. 3; K. Balog 1964: 9–25.

<sup>543</sup> A népesség 55 és 50%-a.

<sup>544</sup> P. Fehér 2015: 176; Labádi 1995: 240.

<sup>545</sup> *Tolnamegyei Közlöny*, 1918. augusztus 4. 1.

<sup>546</sup> A megye lélekszáma 350 792 fő, az elegendő liszt- vagy kukoricakészlettel ellátottak szám 60 079 fő, a lisztellátáshoz szokott, de készlettel nem rendelkezők száma 90 643 fő, és a kukoricaellátáshoz szokott, de kukoricával nem rendelkezők száma 200 070 fő volt. (Az „elegendő” a megállapított havi 7,2 kiló liszt- és a 12 kiló kukorica-fejadagot jelentette, ami a tisztviselők szerint a „nehéz viszonyok közt élő lakosság életszükségleti igényeit kielégíti.”) MNL OL K 184. 1635.cs. 128.t. 60122/1916; 1637.cs. 128.t. 11075/1914.

<sup>547</sup> MNL OL K 184. 1635.cs. 128.t. 62024/1916; 1637.cs. 128.t. 60231/1916; 80419/1917.

<sup>548</sup> MNL SZSZBML IV.B 401. res. 19/1918.

Sokszor az áremelkedés és a piac átgondolatlan szabályozása vezetett ínséghez. Bereg megye Felvidéki járásában a ruszinok fő tápláléka a kukorica volt, amiből „normális termelési viszonyok” esetén is vásárlásra kényszerültek. 1915-ben az őszi esőzések miatt a termés nem ért be, a kormány viszont a szabad beszerzést október 15-e után megtiltotta.<sup>549</sup> Ezért a lakosság „éhínséggel küzd”, sokan a tengeri csutkát öröltetik, és az abból készült kenyéren „tengetik életüket.”<sup>550</sup> Máramarosban a lakosság kukoricaszükségletének kétharmadát a legkedvezőbb termés esetén is „importtal” biztosította, ám miként a főispán megjegyezte, az ármaximálás hatást nem ért el, és a kialakult szélsőségesen magas árak a „legsúlyosabb helyzethez” fognak vezetni.<sup>551</sup>

A helyi hatóságok a hadműveletek következményeiről is részletesen beszámoltak. A hegyvidéki (munkácsi) kirendeltség összesítése szerint 1915 tavaszán, az orosz betörések következtében a lakosság állatállománya minimálisra csökkent (a községekben néhány pár igásállat maradt), a gazdasági eszközök tönkrementek, a férfiakat hadi és erődítési munkákra rendelték, ezért az egyébként is gyenge hozamú földek trágyázás és művelés nélkül maradtak. Sáros vármegye Felsővízközi járásában 17 felgyújtott és 27 kilakoltatott község népességét a szomszédos falvakban helyezték el, ahol azokat a minimális élelmiszer-készleteket élték fel, amiket a fél év óta ott tartózkodó katonaság még meghagyott.<sup>552</sup> A zempléni főispán a földművelésügyi minisztertől kérte a gálszécsi járásban elhelyezett 3000 menekült ellátását, mivel a hadműveletek érdekében kiűrtett és felperzselt községek lakosságának élelmezése „nagy nehézségekbe ütközik.”<sup>553</sup>

Az erdélyi román betörés után hasonló válság alakult ki. Maros-Torda vármegyében, ahová a gyergyói medencéből több mint 5000 főt telepítettek, az idegen és a magyar haderő az „utolsó szem gabonát” és a takarmány nagy részét is rekvirálta. Ennek következtében 1916 telén a Régeni felső járásban „tömegesen” betegedtek meg az „éhtífusz” tüneteivel, és az élelem nélkül maradt lakosság koldulásból, valamint a katonák adományaiból próbált megélni.<sup>554</sup>

A gazdasági egyesületek a munkavállalók és a válságba jutott kisbirtokosok érdekében is szót emeltek. A Hajdúmegyei Gazdasági Egyesület 1915 tavaszán arra hívta

<sup>549</sup> A tengerit szokás szerint a téli hónapokban bocsátották áruba.

<sup>550</sup> MNL OL K 184. 1635.cs. 128.t. 60122/1916.

<sup>551</sup> MNL OL K 184. 1635.cs. 128.t. 60122/1916.

<sup>552</sup> MNL OL K 184. 1635.cs. 128.t. 62713/1916, K 26. 1023.cs. 1914. XLI. res. 9362, 1033.cs. 1915. IX. res. 1586. Az orosz betörésekről Kónya 2015: 87–96.

<sup>553</sup> MNL OL K 184. 1635.cs. 128.t. 6909/1916; 1637.cs. 128.t. 10319/1914, K 27. Mt. jkv. 1915. június 5. 30.

<sup>554</sup> MNL OL K 26. 1104.cs. 1917. III. res. 261.

fel a miniszter figyelmét, hogy a terményeket Országos Gazdasági Bizottság részére lefoglalták, ezért a „szegényebb osztály” búzához, búzaliszthez és kenyérhez sem jut hozzá, a kukoricaliszt beszerzését pedig a magas árak akadályozzák.<sup>555</sup> A Beregvármegyei Gazdasági Egyesület a néhány holdas kisbirtokosok többéves vetőmagtartozását és az elviselhetetlen kamatterheket panaszolta, és fizetési haladékokat kért a minisztertől.<sup>556</sup>

Az egyházak különböző kommunikációs eszközökkel szintén a terjedő szegénységre és annak okaira figyelmeztettek. Gramantik Ágoston merőcei (szlovák anyanyelvű) plébános, a Katolikus Népszövetség titkára faluról falura járt Nyitra megyében és összegyűjtötte, hogy a szatócsok a „szegény parasztosztálytól” és a mezőgazdasági munkásoktól milyen árakat követelnek. Adatait a képviselőház 1917 februári ülésén Huszár Károly, a Katolikus Néppárt tagja ismertette,<sup>557</sup> aki az „uzsorások” megbüntetését, német mintára árvizsgáló bizottságok felállítását, valamint az iparcikkek árának maximalizálását szorgalmazta, és konkrét javaslatokat is előterjesztett. Huszár szerint ha már az „államszocializmus” beavatkozott a termelésbe, a kormány a szubvencionált cipőgyárakat kötelezze arra, hogy a „szegényebb néposztálynak” meghatározott árú és minőségű cipőket készítsen, és miért ne lehetne azt is megszabni, hogy a „posztógyárak ne gyártsanak százféle posztót, hanem amíg a háború tart, gyártsanak egy egészen olcsó minőségűt a szegényebb osztálynak, egy középminőségűt a középosztály részére, azonkívül egy harmadikat, melynek árát szabadon lehetne hagyni azok részére, akik a hadseregszállító néptörzshöz tartoznak.” Huszár a javaslatát azzal egészítette ki, hogy a „vagyonos társadalmi osztályok” erkölcsi és anyagi kötelezettségei a háború alatt megnövekednek, vagyis szolidárisabbnak kell lenniük a harctéren szolgálókkal, „akiknek legtöbbször semmijük sincs.”<sup>558</sup>

<sup>555</sup> Az egyesület elnöke azt kérte a minisztertől, hogy a hatóságok gondoskodjanak a „szegény sorsú” emberek élelmezéséről. MNL OL K 184. 1385.cs. 62a 15370/1915.

<sup>556</sup> MNL OL K 184. 1637.cs. 128.t. 60231/1916.

<sup>557</sup> A petróleum literjét, melynek maximált ára 55 fillér volt, Gellénfalván és Galgócon 2 koronáért, a lúgkővet 4 koronáért árusították. Schwartz galgói rőföskereskedő a sifon árát méterenként 36 fillérről 4 korona 80 fillérre, a kartont 40 fillérről 5 koronára emelte. Elder Gyula ugyancsak Galgócon egy vég kanavászt 15 korona helyett 160 koronáért, Deutsch Márk egy rőf zefírt 60 fillér helyett 3 korona 40 fillérért, a barchettet 4 korona 60 fillérért árulta. (Az áremelkedésben a petróleum hiánya, illetve a rőfösárak növekvő kereslete, a parasztok egy részének vagyonosodása minden bizonnyal közrejátszott.) Huszár az adatok közlése után episztemológiai következtetésre jutott: a „nagy néptragédiákat, melyek a kisembereknél játszódnak le, az általános szólamok csak homályba burkolják; akkor mutatkoznak igazi elszomorító valóságukban, ha azokat konkretizálják.” (Sifon: pamutvászon, karton: nyomott mintás pamutszövet, kanavász: len- vagy pamutszövet, zefir: könnyű, sűrű szövésű pamutszövet, barchett: bolyhozott pamutszövet.) *Képviselőházi Napló*, XXXIII. 1917. február 1. 515.

<sup>558</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXIII. 1917. február 1. 515–516.

Papp Antal munkácsi görög katolikus püspök 1917 májusában biztosította a miniszterelnököt: az egyházmegye papjai mindent megtesznek azért, hogy a népesség a „nehéz közéleti viszonyokat” erős lélekkel viselje el.<sup>559</sup> 1918 januárjában azonban hangvétele drámaivá vált, és a 70–80 000, „részben még rutén ajkú, de szívvel-lélekkel magyar érzelmű” Bereg megyei hívének tragikus sorsáról számolt be. A megyében állandó hadműveletek zajlottak, és a fogyasztó és alig termelő „szegény nép” kevés élmét a katonai és polgári hatóságok rekvirálták, aminek következményeiről a lelkészek tájékoztatták. Szajkófalván 36-an betegedtek meg „éhtífusban”, magas lázuk már elfelejteti velük az „éhség gyötrelmeit.” A kislécfalvai lelkész egy fűrészpörrel kevert kenyeret küldött, és az elégtelen táplálkozás miatt „dühöngő vérhas” áldozatait sorolta fel.<sup>560</sup> Hátszegen két gyermek éhen halt, az egyik anya melegített sós vízzel és éretlen gyümölccsel táplálta gyermekeit. Oláhcsertészen szintén előfordult éhhalál, többen főzött babhéjon tengődtek.<sup>561</sup>

Draskóczy Lajos eperjesi evangélikus lelkészt és teológiai tanárt a pauperizáció a szociális kérdés elvi vizsgálatára és az állam bírálatára sarkallta. „Nincs még egy kultúrállam, amelyben a szegények ellátása olyan nyomorúságos lenne, mint a miénk” – írta 1917-ben, és példákat is említett. Ahol szegényházak vannak, ott a férfiakat és a nőket, az öregeket és a gyermekeket, a betegeket és az egészségeket egyetlen helyre zsúfolják össze, ahol pedig szegényháznak csúfolt viskók sincsenek, ott a jog és az evangélium szerint méltóságot érdemlő szegények nyáron a szabadban, télen legfeljebb istállókban és szalmakazlakban húzhatják meg magukat. Draskóczy kifogásolta, hogy a szegényügyet még mindig az 1899-es belügyminiszteri rendelet szabályozza,<sup>562</sup> ezzel szemben az állam hivatása, hogy a természet „egyenlőtlen erőfelosztását ellensúlyozza [...] és a vagyoni egyenlőtleneket, tehát a szociálisan gyöngébbeket” felkarolja. A lelkész a szegényügyet a szociális kérdés részének tekintette, és a szegények társadalmi emancipációját, a szolidaritást, amire nagyobb szükség soha nem volt, mint a háborúban, valamint az egyenlőtlenséget mérséklő állami és egyéni altruizmust fogalmazta meg. Az evangélikus egyház számára pedig, melynek nem közönyös igazgatási, hanem szociális

<sup>559</sup> MNL OL K 26. 1118. cs. 1917. XVI. res. 3566.

<sup>560</sup> A megbetegedések ellenére a járásban egyetlen orvostanhallgató dolgozott, aki „még receptet sem tudott felírni.”

<sup>561</sup> Papp Antal összesítése szerint Bereg megyében az éhező görög katolikusok száma 48 313 fő volt. MNL OL K 26. 1177. cs. 1918. XVI. res. 1003.

<sup>562</sup> A községek által nyújtott segélyekben csak az önmagukat fenntartani nem tudók (elhagyottak nyilvánított hét éven felüli gyermekek, kórházi ápolásban nem részesülő betegek, továbbá süketnémák, vakok és nyomorékok) részesülhetnek. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1899. 993–994.

intézménynek kell lennie, az állami szociálpolitikával harmonizáló és azt kiegészítő belmisszió erősítését ajánlotta, és ennek érdekében elengedhetetlennek tartotta a lelkeszek és az akadémiai hallgatók rendszeres szociális képzését.<sup>563</sup>

Csak néhány narrációt idéztem, amiből a szegénység akár településenként eltérő sokféle arculatára nem következtethetünk. Az ellátásra szoruló ínségesek száma jelentősen növekedett, igaz, a rájuk vonatkozó adatok „pontosságában” sem lehetünk biztosak, mivel a jogosultság eldöntését a helyhatóság érdekei vagy a személyes kapcsolatok befolyásolták.<sup>564</sup> A mezőgazdasági népesség pauperizációjának, amit az alapvető szükségletek, az önfenntartás biztosításának ellehetetlenülésével azonosíthatunk, különböző, egymást kiegészítő és erősítő okai voltak. Ezek egy része: a természeti csapások, a gazdálkodás kedvezőtlen táji–települési feltételei, a túlnépesedés és a munkahiány a háború előtt is érvényesültek, és regionálisan jelölték ki az agrárszegénység sűrűsödő és állandósuló területeit (a felvidéki, az északkelet- és kelet-magyarországi megyék).<sup>565</sup> A keresőképtelen és az anyák munkaerejét lekötő gyermekek magas száma szintén előidézhette a hosszabb-rövidebb életszakaszra terjedő elnyomorodást.

A szegényekhez a háború sem volt kíméletes. A sorozás és a mozgósítás, ami legnagyobb arányban a mezőgazdasági munkásokat érintette, az igaerő igénybevétele, az áremelkedés, a szűkös készletek közforgalomból kivonása és a beszerzés szabályozása, valamint a hadseregek (régii hagyományokat követő) „akciói” ugyancsak az ínséget növelték, sőt egész falvak népességének létviszonyait változtatták meg. Az éhezés, a nélkülözés és az ennek következtében kitörő járványok áldozatairól nincsenek pontos adatok, az erre vonatkozó közbeszédet a cenzúra vagy a kínos elhallgatás akadályozta,<sup>566</sup> a lapok ehelyett az élelmiszerrel való takarékoskodásra buzdítottak. Az azonban biztos,

<sup>563</sup> Draskóczy Lajos: Belmisszió és szociális törvényeink. I–IV. *Evangélikus Órálló*, 1917. február 17. 50–52, március 3. 67–68, március 10. 74–75, március 17. 84–85.

<sup>564</sup> Az Országos Közélelmezési Hivatal 1917-ben a sorozatos ellenőrzések után megállapította, hogy a hatósági ellátásban részesülők „tekintélyes része” már gondoskodott liszt-szükségletéről, ezért az összeírások revízióját rendelte el. *Nyírvidek*, 1917. december 19. 2.

<sup>565</sup> Bereg vármegye hegyvidéki falvaiban például a háború előtti években is éhínség fenyegette a lakosságot, és Laturkán tifuszbajjárvány tört ki. Troján 1964: 112–113.

<sup>566</sup> Gratz Gusztáv évekkel későbbi visszaemlékezésében erre is utalt. 1918-ban „egyes vidékeken megrázó helyzet uralkodik. Az asszonyok hosszú sorokban állnak az utcán, viharban és szélben, esőben és hidegben, hogy egy darab kenyeret hazavihessenek gyermekeiknek, de ez sem mindig sikerül. Itt-ott éhínség uralkodik. A halálozások száma emelkedik, különösen gyerekek és idősek halnak meg gyakran elgyengülésben. Nem akarjuk kimondani, mégis érezzük, hogy éhen haltak.” Gratz–Schüller 1930: 200–201. Az *Esztergom és Vidéke* című lap szerkesztője arra figyelmeztette az olvasókat, hogy a közellátásról szóló cikkeket minden esetben be kell mutatni a cenzornak, ezért azok megjelenését nem garantálhatja. *Esztergom és Vidéke*, 1918. július 21. 2.

hogy az éhhalál az 1817-es és az 1863–1864-es aszályos évek után, az ország egyes régióiban ismét a falusi népesség gyakori tapasztalata lett.

A narrációk a nélkülözőkkel kapcsolatos attitűdökre is utaltak. A megyei és a járási tisztviselők egy része az ellátást hatósági kötelességnek tekintette, és a társadalmi elégedetlenséget kívánta megelőzni. A szentesi polgármestert a lokális, a munkácsi püspököt a felekezeti közösségért érzett felelősség motiválta. A keresztényszocialista képviselő, Huszár Károly és az eperjesi evangélikus lelkész, Draskóczy Lajos részint az egyéni szolidaritást, a „vagyonos osztályok” áldozatvállalását szorgalmazta (akár az egyéni szabadságok egy részének feladásával), részint az állam szociális szerepének erősítését fogalmazták meg. Az elvi és gyakorlati szempontok tehát különbözőek voltak, abban azonban mindenki egyetértett, hogy a kormánynak az ínség kezelésében sürgős feladatai vannak.

## 2. A közellátás elvei és gyakorlata

A Földművelésügyi Minisztérium a háború elején a korábbi gyakorlatot követve, a termelést (a vetőmagot), valamint a természeti károk miatt ínségbe jutó (kenyér nélkül maradó) kisgazdák ellátását kedvezményes kölcsönökkel kívánta biztosítani. Jász-Nagykun-Szolnok megyében például az 1914. évi termés a lakosság élelmezését sem fedezte, a kistermelők nem jutottak banki kölcsönhöz, ezért a kormány, egyéves visszafizetési határidővel, kedvezményes kamatozású hitelt nyújtott a gazdáknak. Annak az elvnek a hangsúlyozásával, hogy a gazdaközönség nem kedvezményeket kér, és tudatában van annak, hogy a „kedvezőtlen év káros következményeit önerejéből kell orvosolnia.”<sup>567</sup>

A hitelnyújtásnak azonban az államháztartás „nyomasztó” helyzete és a visszafizetés kockázata szabott gátat. A földművelésügyi miniszter 1914 októberében Ung, Ugocsa, Máramaros és Szatmár megye „súlyos gondokkal” küzdő kisgazdáinak adott árkedvezménnyel vetőmagot, a hiteltől viszont tartózkodott, mivel a termelőket a korábbi kiosztások következtében már olyan tetemes tartozás terhelte, hogy az állami hitelek csupán az adósságukat növelték volna. (Ghillány Imre ezzel szemben a hitelszövetkezeteket ösztönözte a kölcsönzésre.)<sup>568</sup>

---

<sup>567</sup> MNL OL K 27. Mt. jkv. 1914. augusztus 31. 24.

<sup>568</sup> MNL OL K 27. Mt. jkv. 1914. augusztus 31. 26, 27.

Az adósokat a háború elején hozott moratóriumrendeletek kudarca, majd hatályon helyezése után,<sup>569</sup> a hitelezés szabályainak lazulása (a kölcsönügyletekbe való informális beavatkozás) segíthette. A Bihar megyei Kisháza, Karaszó és Petegd lakói 1914 őszén „szegénységök” miatt kaptak 800 mázsa vetőmagot (mázsánként 34 koronáért), amit 1915 végéig kellett volna megtéríteniük. A körjegyző 1917 decemberében fordult (nem először) a földművelésügyi miniszterhez, és haladékot kért: a férfiak több mint három éve a harctéren szolgálnak, ezért egy-két holdas gazdaságukat nem tudják művelni, a családtagok hadisegélyből élnek, és ha abból a vetőmag árát levonnák, a „legnagyobb mérvű éhségnek” lennének kitéve.<sup>570</sup>

A máramarosi Nagy- és Kissikárló, Szamosmonostor és Buság községek a Szinérváraljai Hitelszövetkezettől kértek 15 800 korona terményhitelt, amit a törvényes határidőig (1914. október 15-éig) nem tudtak visszafizetni. A szövetkezet a halasztást nem engedélyezte, ezért a főispán a földművelésügyi miniszter „közbenjárását” kérte, mivel a lakosok „nagy nyomorúságban” vannak, és többen hadba vonultak. A közbenjárás eredményes volt, ám a falusiak fizetőképessége nem állt helyre, így a főispán 1915 októberében ismét a minisztertől kért újabb egy év haladékot. (Az adósságot legfeljebb peres úton lehetett volna behajtani, de ez a harctéren szolgálatot teljesítőkkel szemben „nem lenne méltányos és célhoz sem vezetne.”) Az egy év elteltével a főispán harmadszor is a miniszterhez fordult: mivel a körjegyzőt nyugdíjazták, ezért a behajtásnak eleget tenni nem lehet, újabb időhaladékot kért.<sup>571</sup>

Milyen segítségben bízhattak a felvidéki megyék elpusztult falvai? Elvként fogalmazódott meg, hogy a községek állami helyreállításáról és a lakók kártalanításáról nem lehet szó, a kormány építőanyaggal, közmunkák szervezésével, valamint a népesség „teljes elszegényedésére” tekintettel ingyen vetőmaggal azt támogatja, hogy a tulajdonosok a használhatatlanná vált épületeket helyreállítsák és a gazdasági munkákat minél hamarabb, lehetőleg az 1915. évi aratásig elkezdjék.<sup>572</sup>

A kormány tehát a háború kitörése után a termelést kívánta biztosítani. Az átmenetileg ínségbe jutott kisgazdák, amennyiben arra alkalmasak voltak, hitelben, valamint kedvezményes árú vetőmagban és terményben részesültek, amit később kellett megtéríteniük (a jogosultság eldöntése a községek kezében maradt). Az ettől független

<sup>569</sup> 1915. évi 2807. M. E. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 1125.

<sup>570</sup> Mezőssy Béla a nagyváradi kirendeltség javaslatára az újabb hosszabbításhoz nem járult hozzá. MNL OL K 184. 1637.cs. 128.t. 60231/1916.

<sup>571</sup> Az ügy további folytatása nem ismert. MNL OL K 184. 1637.cs. 128.t. 60231/1916.

<sup>572</sup> MNL OL K 27. Mt. jkv. 1915. június 5. 30.

segélyezés elvét Tisza István, mint az országos Hadsegélyező Bizottság elnöke, 1914 végén a főispánoknak és a kamaráknak készített feljegyzésében foglalta össze. Mivel a mezőgazdasági népesség bőséges munkaalkalmat talál, segélyszükségletét az 1882. évi XI. törvénycikk kielégíti,<sup>573</sup> a figyelmet inkább azokra kell fordítani, akiknek a kereseti viszonyait (az egzisztenciáját) a gazdaság háborús nehézségei vagy a családfő bevonulása fenyegetik (önálló iparosok és kereskedők, magántisztviselők, ügyvédek, bírósági végrehajtók). Segélyezésük azonban nem a hatóság vagy a közjótékonyság feladata, hanem a kamaráké és az egyesületeiké, mivel ezek a családok „csak kartársaik körében fedhetik fel nyomorukat, keserves megalázkodás nélkül csak kartársaik segítségét fogadhatják el.”<sup>574</sup> A miniszterelnök érvelése a segélyezés liberális (doktriner) elveit szemlélteti: az önálló keresetet és megélhetést kell előmozdítani (bár egy napszámos feleségének és gyermekének úgy tűnik több „joga” volt dolgozni, mint egy bírósági végrehajtóénak), a támogatást a szakmai egyesületek nyújtják, a szegénység pedig palástolni való szégyen (aki mások segítségére szorul, elveszti méltóságát), ami kellő szorgalommal megszüntethető.

1915–1916-tól a mezőgazdasági termelés egyre kevésbé biztosította a hátszág, a hadsereg és a szövetségesek ellátását, ezért a piac szabályozására, a redisztribúció erősítésére és a tulajdon korlátozására került sor (az árak maximálása, a mezőgazdasági termékek bejelentési és átengedési kötelezettsége, zár alá vétele és rekvirálása révén). A fogyasztás kontrollálása és az élelmiszer „igazságos” elosztása érdekében fejadagokat határoztak meg, a nem termelő vidéki népesség hatósági ellátásban részesült. A továbbiakban ennek szabályozását és lokális gyakorlatait mutatom be, arra koncentrálva, hogy ez a rendszer alkalmas lehetett-e az ínségesek helyzetének orvoslására (és a hátszág társadalmi békéjének megőrzésére).

Az őstermeléssel foglalkozók 1916 januárjától naponta legfeljebb 40 dekagramm lisztet, az egyéb nehéz testi munkát végzők 30 dekát, mindenki más 24 dekát fogyaszthatott.<sup>575</sup> A vármegyék rendelkezésére bocsátott lisztmennyiséget viszont a Belügyminisztérium határozta meg, a községek ellátmányát az alispánok a készleteket felvásárló Haditermény Rt. közreműködésével utalványozták. A megállapított mennyiség a fejkvóták szerinti szükségletet rendszerint nem fedezte, ezért a megyék annak

<sup>573</sup> Katonai mozgósítás esetén a behívottak „gyámolítás nélküli”, vagyis keresettel nem rendelkező családtagjai jogosultak segélyre.

<sup>574</sup> MNL OL K 26. 1017.cs. 1914. XLI. 1591.

<sup>575</sup> 7 deka kenyeret 5 deka lisztnek kellett számítani. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 2149–2152.

csökkentésére kényszerültek.<sup>576</sup> Szegeden 1916 végén a mezőgazdasági munkások és az egyéb nehéz munkát végzők napi 22 deka, mások 18 deka lisztet kaptak.<sup>577</sup> Nyíregyházán a napi fejadagokat szintén differenciáltan, 16%-kal és 25%-kal csökkentették (a földművelőket 30 dekára, az egyéb nehéz munkát végzőket 25 dekára, a többiekét 20 dekára), és a mezőgazdasági munkát végző gyermekek kvótáit is meghatározták: hattól tizenöt éves korig napi 20 deka, hatéves kor alatt 12 deka lisztet kaphattak.<sup>578</sup> Békés megyében 1916 decemberétől, mivel a rekvirálás nem járt eredménnyel, tekintet nélkül a végzett munka jellegére, mindenki 24 deka lisztben részesült.<sup>579</sup> A *Békés* című lap értesülése szerint ezt a leginkább kenyéren élő mezőgazdasági munkások és cselédek kevesellték, és Wenckheim Dénes nagybirtokos a „kívánságok alaposságára tekintettel”, az Országos Közélelmezési Hivatal elnökénél járt közben, aminek eredményeként a 15 évnél idősebb férfi mezőgazdasági munkások és cselédek havi búzaadagját 10 kilóról 16 kilóra, a hasonló munkát végző nőket és a 13–15 éves gyermekeket 13 kilóra emelték fel.<sup>580</sup> Aradon szintén a korábban redukált fejkvóták emelésére nyílt lehetőség, mivel az ellenőrzés kiderítette, hogy több mint 12 ezren jogosulatlanul kerültek az ellátatlanok közé (saját lisztkészlettel rendelkeztek).<sup>581</sup>

A kormány a fejadagok megállapításánál figyelembe vette, hogy a földműveléssel foglalkozók több kenyeret fogyasztanak, ám azzal is tisztában volt, hogy az adagok csökkentése az ország nagy részében a mezőgazdasági népesség „egészségét és munkaerejét támadja meg.” Az 1917. április 2-án tartott minisztertanács ennek várható következményeit sem hagyta figyelmen kívül: a behívások miatt egyébként is csekély munkaerőnek a rossz táplálkozás okozta további csökkenése a tavaszi munkákat és különösen a betakarítást veszélyezteti – vagyis a mezőgazdasági munkások ellátását mindenekelőtt az ország kenyérszükségletének biztosítása motiválta.<sup>582</sup>

<sup>576</sup> A törvényhatóságokra gabonakontingenseket róttak ki, amit rekvirálással próbáltak teljesíteni. Ennek hatékonysága tehát a fejadagokat közvetlenül befolyásolta.

<sup>577</sup> *Délmagyarország*, 1916. december 5. 3–4.

<sup>578</sup> *Nyírvidek*, 1916. december 14. 4.

<sup>579</sup> A fejadagok csökkentése után készletüket sokan az előírt határidőnél hamarabb fogyasztották el, majd ismét ellátatlannak jelentkeztek. (Ők ezután napi 12 deka lisztet kaphattak, és az Országos Közélelmezési Hivatal rendelkezése értelmében, kihágási eljárást indítottak ellenük.) *Békés*, 1917. február 11.

<sup>580</sup> Ez körülbelül napi 38 deka, illetve 31 deka lisztnek felelt meg. A megye járandóságát a minisztérium nem emelte meg (az ellátatlanok száma viszont növekedett), ezért ezeknek az adagoknak a biztosításához a sokak számára 15 dekára csökkentett kvóták további apasztására lett volna szükség. Az alispán azt azonban lehetetlennek tartotta, hogy egyesek 30–40 deka lisztet kapjanak, még ha munkások is, miközben mások adagját 10 dekára vagy az alá csökkentették. *Békés*, 1917. március 4. 5, március 18. 1–2.

<sup>581</sup> *Délmagyarország*, 1916. november 25. 5; *Váci Hírlap*, 1916. november 19. 1–2, december 3. 3.

<sup>582</sup> Az ország különböző megyéiből érkeztek jelentések a minisztériumba, hogy a munkások az elégtelen fejadagok miatt a munkát nem vállalják vagy abbahagyják. MNL OL K 27. Mt. jkv. 1917. április 2. 30. 1, K 184. 1936.cs. 55105/1918.

Az élelmiszerhiány ennek ellenére egyre súlyosabb lett (a búzatermelés 1918-ban az 1911–1915 közötti évek átlagának 64%-ára apadt), ezért az Országos Közélelmezési Hivatal elnöke a fejadagok redukálására kényszerült. A mezőgazdasági munkások a háború utolsó évében naponta 24 deka lisztet fogyaszthattak (az önellátó termelők kvótája sokkal kisebb mértékben, 40 dekáról 36 dekára csökkent),<sup>583</sup> ami figyelembe véve az őrlési veszteséget, a városi munkások és a tisztviselők adagját sem érte el. Tisza István ezt a parlamentben kifogásolta (a „legszegényebb néposztály”, mely leginkább a kenyérfogyasztásra utalt, és az ellátatlanok többsége közülük kerül ki, „kisebb fejadagot kap, mint a városi lakosság”), amivel szemben Windischgrätz Lajos a hadiipar érdekeire, valamint arra hivatkozott, hogy a városiak nehezebben jutnak „kiegészítő élelmiszerekhez.”<sup>584</sup>

A készletek újraelosztása és a központilag meghatározott fejadagok, ami a közlelmezési szabályok megsértésének (a „túlfogyasztásnak”) a büntetésével egészült ki, autarkiahoz vezetett. A megyék, a járások és a települések a saját lakosságuk élelmezését tartották szem előtt, ezért a rájuk rótt kontingensek teljesítését szabotálták,<sup>585</sup> „elnézték” a munkásszerződésekben rögzített magasabb járandóságokat,<sup>586</sup> de az is előfordult, hogy egy-egy tisztviselő a Haditermény Rt. bizományosai helyett, maga végezte az elosztást. Hont megyében a gabonát néhány nagymalom, majd tőlük a lisztet Somogyi Béla alispán vásárolta meg az ellátatlan lakosság számára (a tranzakcióban, mázsánként 50 fillér jutalékért, a jegyzők segédkeztek).<sup>587</sup> A Szatmár vármegyei nagysomkúti járásban Jeszenszky Béla főszolgabíró vette át a tengerit a gazdaktól mázsánként 27 koronáért és adta tovább 30 koronáért. Az árkülönbözetet az ínségalphoz rendelték, amiből a járás „szegényei” számára 230 mázsa burgonyát vásároltak.<sup>588</sup>

Nem lehetünk biztosak abban, hogy minden tisztviselőt hasonló altruizmus vezetett. Bihar megye alispánja a Sárreai járás 1916. évi közlelmezését a Biharnagybajomi

<sup>583</sup> A kormány ezzel feltehetően a termények forgalomból való kivonását próbálta megakadályozni.

<sup>584</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1918. 725–728; *Képviselőházi Napló*, XLI. 1918. július 31. 69–73; 1918. augusztus 6. 150–151; Tisza István: A közellátás hibái. *Szamos*, 1918. augusztus 7. 1.

<sup>585</sup> A szabolcsi főszolgabírók például 1918 nyarán elhatározták, hogy a hatályban lévő rendelkezésekkel szemben, a gabona elszállítását a megye területéről megakadályozzák. *Nyírvidek*, 1918. július 21. 2.

<sup>586</sup> A Nyitra megyei Németpróna előjárósága és jegyzője által záradékolt szerződések a havonta engedélyezett 12 kilogramm gabona helyett 45 kilogrammot biztosítottak. MNL OL K 184. 1589.cs. 62g.t. 113712/1916.

<sup>587</sup> Az alispán, mivel a kedvezőtlen termés őt is sújtotta, a gazdasága és a szeszgyára számára 100 mázsa árpát vásárolt, és a „pletykák szerint” a sertéseit a maximált áron felül Ausztriában értékesítette. (A bíróság a malomtulajdonosokat elítélte, az alispánt viszont felmentette. A közigazgatási bizottság Somogyit a közlelmezésben tanúsított „telkiismeretes gondosságáért” megdicsérte.) *Az Est*, 1918. március 24. 3, március 27. 5, március 28. 4.

<sup>588</sup> *Kővárvidék*, 1915. május 16. 1–2, június 13. 1–2.

Takarékpénztárra bízta, melynek elnöke történetesen Bakacs Béla főszolgabíró volt. Bakacs a megbízást Lőrinczi Károly „alvállalkozónak” (a bihartordai körjegyzőnek) adta át, aki az ellátatlanok számára 32 vagon búzát rekvirált. Ezt megőröltette és a 100 mázsa lisztből több tucat asszonnyal tarhonyát gyúratott, amit a Lusztig és társa debreceni cégnek, valamint egy pozsonyi bodegásnak adott el (innen a tarhonya Bécsbe került).<sup>589</sup>

A berettyóújfalui járásban még súlyosabb visszaélések történtek. A nyomozás kiderítette, hogy Jezernitzky Dénes főszolgabíró Istvánfi István élelmezési biztossal és Zsugovics István közraktári felügyelővel a háború kitörése után üzletszerű disznóhizlalásba kezdett, amihez a rekvirált terményeket használták fel. Jezernitzky a „szegény néposztálynak [több alkalommal romlott] tengeri lisztet utalt ki, az egyéb osztályú lakosság, de ennek különösen azon része, mely a hivatalos körökkel összeköttetésben vagy jó viszonyban állott, tetszés szerinti mennyiségű búzalisztet kapott.” A panaszkodó asszonyokat a legdurvább szavakkal utasította el („akinek nincs mit ennie, menjen legelni vagy akassza fel magát gyermekével együtt”), Istvánfi pedig, miként azt többen tanúsították, „azon nőknek, kik a nyomorúságtól hajtva neki átengedték magukat, 10–12 kilogrammonként adatott lisztet, cukrot.”<sup>590</sup>

A kenyér- és lisztadagok beszerzését a sorban állók türelmetlensége, feszült és ideges lelkiállapot, valamint erőszakos jelenetek kísérték,<sup>591</sup> ami arra utal, hogy az élelmiszerhiány nemcsak a termelőket és a fogyasztókat állította szembe, hanem az utóbbiak között is konfliktusokat gerjesztett. A szűkös készletek „igazságos” elosztásához és ahhoz, hogy mindenki elegendő kenyérhez jusson, az elosztás hatékonyságán kívül arra volt szükség, hogy a termelők ne rejtsek el a készleteiket, ne kérjenek feketepiaci árakat vagy ne jelentkezzenek ellátatlannak olyanok, akik nem szorulnak élelemre. Vagyis a közellátás sikere részint a takarékosagra, a fogyasztás visszafogására, az egyéni haszon mérséklésére, valamint a szolidaritásra és a primer szociabilitás újraéledésére épült.

<sup>589</sup> Fényes László: A közigazgatási tarhonya. *Az Est*, 1916. október 19. 7, október 21. 5. (Fényes László újságíró 1917-ben országgyűlési képviselővé választották.)

<sup>590</sup> A nyomozás után Istvánfi lemondott és a járási rekviráló bizottság tagjaként folytatta munkáját. Az új élelmezési biztós Zsugovics István lett. Farkas 1965: 13–14.

<sup>591</sup> „A napokon át való ácsorgás, tülekedés, munkaidő-eltöltés bosszúságai, embertömegekkel szennyes szavak áradatának megúszása, szinte életveszedelmes közelharcok csendőri asszisztenciával: mind ott van belegyúrva, belezsugorodva a hatósági kenyérliszt idétlenül sült hadikenyérében.” e. l.: A hatósági lisztellátás. *Tolnamegyei Közlöny*, 1918. augusztus 4. 1.

Ezt a kormányzati propaganda és a helyi hatóságok is biztosan felismerték. A *Békés* 1917 májusában arról írt, hogy a gazdák képesek arra, hogy a készleteikből több-kevesebb mennyiséget az „éhezésnek kitett lakosság ellátására” a vármegyének felajánljanak:

*„Ha mindenki számot vet kamrájának tartalmával, számba veszi saját szükségletét és azt a köz érdekében a feltétlen elég mértékéig leszorítja, akkor juthat azoknak, akiknek nincsen és akik az eddigi szükség szenvedése által arra méltán igényt tarthatnak.”*<sup>592</sup>

A keszthelyi járás főszolgabírója falragaszokon, a helyzethez illő pátosszal szólította fel a lakosságot a szegények támogatására: akik meghallják szavát, azoknak az „ellátatlanok könnyeit felszárító hálás köszönetét és hazafias kézszorítását” küldi, akik viszont elzárkóznak, azokra a „magyarok Istene mérjen oly büntetést, aminőt a hazaárulás érdemel.”<sup>593</sup> Kecskemét polgármestere, miután az 1917 augusztusáig kiutalt lisztkészlet már áprilisban elfogyott, és a mezőgazdaságban dolgozók fejadagját 25 dekagramm alá csökkentették, az ellátott lakossághoz fordult: a „szegényebb néposztály” sokkal nagyobb nélkülözésnek van kitéve, mint a többiek, ezért „szent kötelességünk” gondoskodni róluk. „A nélkülözésben való egyenlőtlenség keserűséget okoz [...] ami kis babja, kölese, krumplija van, mindenki adja át a szegényebb lakosság részére a városnak, hogy közöttük kioszthassuk.”<sup>594</sup>

Az áldozatkészség azonban aligha vált a termelőkre jellemző magatartásformává. A keszthelyi járás főszolgabíróját idéző újságcikk szerzője maga sem bízott a felhívás sikerében. Attól a néptől ugyanis, mely a háború kezdete óta minden alkalmat megragadott, hogy termékeit elrejtse és „bennünket szipolyozzon, mely nemcsak a fejünk alól vitte el a vánkost, hanem bőrünk lenyúzásától sem retten vissza – ezektől a vérszopó polipoktól mi nemigen várjuk szívük ellágyulását.”<sup>595</sup> A dombóvári járás szolgabírójának hasonló tapasztalata volt: a földművelőosztály terményeit és állatait az államnak átadni nem akarja, és a megállapított áron felül értékesíti. „Nincs az a jótékonyági akció, melyben részt venne, hadban álló embertársain segíteni nem akar.”<sup>596</sup>

<sup>592</sup> A vármegye lisztellátása. *Békés*, 1917. május 20. 1.

<sup>593</sup> A főszolgabíró a biztonság kedvéért hozzátette, hogy a felajánlott készletek eredetét nem fogja vizsgálni. Csák Árpád: A pusztában kiáltó szó. *Balatonvidék*, 1917. június 10. 1–2.

<sup>594</sup> P. Fehér 2015: 160.

<sup>595</sup> Csák Árpád: A pusztában kiáltó szó. *Balatonvidék*, 1917. június 10. 1–2. (Csák régész és muzeológus, a Keszthelyi Múzeum egyik alapítója volt. Sorai a fogyasztók termelőkkel szembeni indulatát szemléltetik.)

<sup>596</sup> Puskás 1968: 150.

A közellátást övező bizalmatlanságról, az élelmiszerért versengő fogyasztói csoportok egymásról alkotott előítéleteiről, ami sokszor az urak és a szegények, a kiváltságosok és a kiváltsággal nem rendelkezők ellentétére épült, szintén a sajtó nyilvánossága tanúskodik. A *Szatmári Hírlap* lisztért ácsorgó olvasója írta, hogy a kiosztást ellenőrző csendőr a szűkös készletből fejenként két kilót engedélyezett vásárolni. Mihelyst azonban jött egy „protexiós küldönc vagy maga a protegált: 5–10, sőt 15 kilót is mérettek [...] Ha már nem lehet kiirtani a protekciót még a lisztes boltokból sem, legalább ne csinálnák a szegény nincstelenek előtt szinte kihívóan.”<sup>597</sup> A *Váci Hírlap* vezércikkírója éppen ellenkezőleg, a „tehetetlen, de annál rosszindulatúbb” szegényekről szerzett negatív tapasztalatokat. A lisztirodában a következőket hallotta:

*„Miért nem adnak nekem több kenyeret, hiszen ezzel éhen halok. Haza megyek és megfojtom a gyerekeimet, ha nem adnak elegendőt. Persze a papok, az urak és a zsidók kapnak, de mi nem. Könnyű magának, mert sógora a főjegyzőnek, és az éjjel is két zsák nullás lisztet vittek a házához. A polgármester sem éhezik, mert a hengermalomnak az igazgatósági tagja. És ezeket mind szépen le kell nyelni a lisztirodában [...] Amikor pedig egy váci asszonyt egy hónapi fegyházra ítélték lázítás miatt, előkerültek a bosszú, a szegény néppel kibánás és más efféle szállóigék.”*<sup>598</sup>

### 3. Szociálpolitikai tervek

A háború nemcsak a központosított élelmiszer-elosztást tette szükségessé, hanem megoldásra váró szociális problémákra irányította a figyelmet. Az erről folytatott viták legfontosabb színtere az országgyűlés volt. Lukács György Békés megyei képviselő<sup>599</sup> 1917 márciusában a közegészségügy helyzetéről, a magas gyermekhalandóságról (melynek fő oka népünk „tudatlansága”), a tuberkulózisról, a nemi betegségekről és az alkoholizmusról beszélt. Ezek a népartalmak, az utóbbi kivételével, a háború alatt váltak egyre súlyosabbá, amit az anya- és csecsemővédelemmel, a bábaképzéssel, prevencióval, kórházakkal és a kórházi férőhelyek növelésével, valamint az ifjúság erkölcsi nevelésével lehetne megoldani. A lakásínség enyhítése ugyancsak a szociális egészségügy része,

<sup>597</sup> A hatósági lisztüzletek egyikében. *Szatmári Hírlap*, 1916. október 18. 3.

<sup>598</sup> X: Mit tesz a gyomor. *Váci Hírlap*, 1916. október 1. 1.

<sup>599</sup> Lukács 1905–1906-ban vallás- és közoktatásügyi miniszter volt.

miként a szegénység is, ami a fertőző betegségek terjedése miatt veszedelmes. Lukácsot a háborúban pusztuló „emberanyag” pótlása, a pronatalizmus, a jövő egészséges és munkabíró generációinak biztosítása (a „tervszerű embergazdaság”) vezette, és a magas csecsemőhalandóságot, a fertőző betegségeket, a tarthatatlan lakáskörülményeket és az alkoholizmust is a szegénységgel hozta összefüggésbe, aminek az orvoslására a szociálhigiénit tartotta alkalmasnak.<sup>600</sup>

Lukács érvelésében utalt a munkásbiztosításra, amit a munkaadók vagy a munkások „egyoldalú és szubjektív” szempontjai helyett, szintén a szociális egészségügy követelményei szerint, a munkások testi épségének megőrzése érdekében kell szabályozni. Az általános népbiztosítás a minisztertanács 1917. novemberi ülésén is szóba került. A belügyminiszter kezdeményezte, hogy a kötelező biztosítást terjesszék ki mindazokra, akiknek a jövedelme nem éri el azt a szintet, ami családjuk egészségének megőrzését fedezné. Ugron Gábor a mezőgazdasági munkásokra célzott, és javaslatát a demokratikus jogkiterjesztés és a szociális gondoskodás elvével, a „földművelő nép” munkaerejének növelésével, valamint azzal indokolta meg, hogy a betegség elleni kötelező biztosítás nélkül a közegészségügy, a gyermekvédelem és a szegényügy terén sem lehet eredményes politikát folytatni. Ennek szervezését és irányítását pedig, a rokkantüggyel együtt, a tervezett népjóléti minisztérium hatáskörébe kívánta utalni.<sup>601</sup>

A javaslat ellen a földművelésügyi miniszter tiltakozott, aki a kötelező munkásbiztosítás kiterjesztését a földművesekre idő előttinek nevezte, és ennek eldöntését a saját hatáskörében kívánta tartani. Mezőssy Béla a falusi és a tanyai orvos- és gyógyszerárhiánnyal érvelt: hiába a biztosítás, a biztosítottak szolgáltatás nélkül maradnának.<sup>602</sup>

A munkásbiztosításnak más támogatói és ellenzői is voltak. A tervezett Népjóléti Minisztérium kizemelt minisztere, Batthyány Tivadar szerint a szegénységély a saját vagy a családtagok betegsége, rokkantság és aggkori gyengeség, magas gyermeklétszám, valamint a munkanélküliség miatt lehet jogosult, ezért a kötelező mezőgazdasági biztosítás a segélyezést tenné hatékonyabbá, illetve a közegészségügyet fejlesztené és az agrárium versenyképességét növelné.<sup>603</sup> A munkásbiztosítást támogatta az 1915-ben

<sup>600</sup> A képviselő beszédét a parlamentben teljes egyetértés fogadta. *Képviselőházi Napló*, XXXIV. 1917. február 23. 361–364. Lukács 1917-ben gyermekegészségügyi társaság megalapítását kezdeményezte, mely a hadiárva és más rászoruló gyermekek ingyenes orvosi, gyógyszer- és élelmiszerellátását kívánta támogatni. A gyermekekért. *Budapesti Hírlap*, 1917. február 18. 13.

<sup>601</sup> MNL OL K 27. Mt. jkv. 1917. november 9. 24.

<sup>602</sup> MNL OL K 27. Mt. jkv. 1917. november 9. 24.

<sup>603</sup> Batthyány 1918: 43, 58; Batthyány 1927: 167–176.

alakult, Apponyi Albert és Szerényi József vezette Stefánia Szövetség és az 1917 októberében rendezett közegészségügyi kongresszus,<sup>604</sup> ellenezte viszont a Munkapárt többsége és Tisza István, aki elegendőnek tartotta a magánjogi munkásszerződésekben megvalósuló patriarchális gondoskodást, továbbá a nagybirtokos érdekképviselő, mely úgy vélte, hogy az ipari és a mezőgazdasági munkásbiztosítás intézményi összevonása esetén az előbbi anyagi veszteségeit és kockázatát az agrárium viselné, ráadásul a mezei munkások is a szocialista eszmék befolyása alá kerülnének, szakszervezeteket alakítanának, és a munkaidő csökkentését és az egységes munkabérek követelnék.<sup>605</sup> (Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület az állami beavatkozás helyett az általa irányított szociális egyesületekre bízta volna a munkások támogatását.)<sup>606</sup> A döntés minden bizonnyal Tisza István és az őt támogató parlamenti többség kezében volt, ezért miközben a háború alatt az ipari és kereskedelmi alkalmazottak biztosítása újabb elemekkel egészült ki,<sup>607</sup> a mezőgazdaságban dolgozók továbbra is legfeljebb a munkaadók altruizmusában bízhattak.

#### 4. Éhséglázadások

A marxista történetírás nagy terjedelemben foglalkozott a világháború alatti munkás- és szegényparaszt-mozgalmakkal, melyek a jól bevált fogalomkészlettel könnyen értelmezhetőek voltak. A szociális különbségek növekedtek (a „dolgozó osztályok” szegényedtek, a vagyonosok tovább gazdagodtak), a jogfosztottság, az elnyomás, a társadalmi igazságtalanság mindennapi tapasztalattá vált, ami a nyomorral és az éhezéssel tetézve, „nyílt lázadásokba és tüntetésekké kergették a végsőkig elkeseredett városi és falusi néptömegeket.”<sup>608</sup>

A továbbiakban ezeket a „mozgalmakat” mint kollektív cselekvéseket vizsgálom, arra koncentrálva, alkalmasak lehetnek-e morális közösségi normák és viszonyrendszerek, csoportidentitások, illetve a szegénységhez mint szubkultúrához köthető magatartás- és mentalitásformák megragadására.

---

<sup>604</sup> A kongresszuson tartott előadások nyomtatásban is megjelentek (Fenyvessy–Madzsar 1918).

<sup>605</sup> *Köztelek*, 1917. november 3. 1821–1822; Batthyány 1918: 56–57.

<sup>606</sup> Abban nem volt vita, hogy a biztosítás feltétele a népnevelés, a falvakban uralkodó „sötét maradiság”, a közöny és a babonaság felszámolása.

<sup>607</sup> Vö. 4790/1917. M. E. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1917. 2369–2392.

<sup>608</sup> Vigh 1979: 11–15; Farkas 1965: 10–12; Andrassy 1973: 261–270.

A főszolgabírók, a polgármesterek és a jegyzők legtöbbször rövid jelentésekben, táviratokban tudósítottak a forrongásokról,<sup>609</sup> az izsáki, a kiskunfélegyházi és a ceglédi eseményekről azonban hosszabb beszámolók is készültek. Iz�akon Jávorka István ellen izgatás miatt indult nyomozás. Az ügyész feljegyzése szerint az összeférhetetlen természetű és a községi elöljáróság tagságára hiába pályázó földműves 1917. április 29-én a piacon összeverődő asszonyoknak hangosan panaszkodott a saját sérelmei miatt (hat fia szolgál a fronton, és közülük senki sem kapott felmentést, miközben a „gazdagok” gyermekei itthon vannak), majd a hatóság intézkedéseit szidta (olyanok kaptak burgonyát, akiknek eltítkolt készletük van, akiknek viszont semmije sincs, azok az ellátásból kimaradtak). Jávorkát a községházán kihallgatták, az ide tóduló asszonyok a szabadon bocsátását követelték, ablakokat törtek be, és meg akarták támadni a segédjegyzőt. (A csoportosulást a csendőrök oszlatták fel.)

Másnap reggel a községházán burgonyakiosztás kezdődött, az összegyűlt több száz asszony „erőszakos és fenyegető” magatartást tanúsított. A zajongó és türelmetlenkedő tömeget lovas csendőrök hajtották ki az udvarról, a kiosztás ezután csendőri felügyelettel folytatódott, ismeretlenek azonban betörték a jegyző lakásának ablakait.

Az ügyész ezzel lezárta a feljegyzést, mivel azonban a községi elöljárók szerint Jávorka beszéde az „asszonyi csöcselékre izgató hatású volt”, és az úri (közhivatalnoki) osztály ellen gyűlöletet keltett, ami a nép másnapi „rendetlenkedéséhez” vezetett, szükségesnek tartotta a nyomozást további részletek után. Egyébként pedig elégedett volt a kivezényelt csendőrökkel, akik néhány napig a faluban maradtak, hogy a további bűncselekményeket, miként a „kószahír járja, trafik- és lisztüzletek tervezett megrohanását” megakadályozzák.<sup>610</sup>

Chernák Béla kiskunfélegyházi rendőrkapitány az 1918. február 24–26-án „lázaszerűen elkövetett zavargásokról” készített jelentést. 24-én reggel a hatósági zsírkiosztó előtt 700–800 fő gyűlt össze, a rend felbomlott és az emberek hangosan kiabálva tódultak az üzletbe („a múlt héten nem kaptunk sem húst, sem zsírt”, „a zsidóknak meg az uraknak jut hús is, meg zsír is”). Schwéd Iz�ák üzletvezetőt többen megfenyegették, majd a nép a városházára vonult, hogy a közélélmezési tanácsnoktól

<sup>609</sup> „Kecelen [1918.] július 30-án mintegy 150 asszony a községházára berontott, a jegyzőt ököllel fenyegetve a segélyek kiadását követelte. Komolyabb következmények a csendőrség közbelépése folytán nem következtek be.” „Kiskőrösön [1918.] július 31-én délelőtt 5 kocsi (28 mázsa) búza lett elkobozva. Midőn a búza a községházához lett szállítva, a piacon lévő néptömeg a búza kiadását követelte, s a helyzet oly fenyegetővé vált, hogy a járőr a búzát nem volt képes beszállítani, és a kocsik a búzával eltűntek.” Erényi–Mucsi–Teleki–S. Vincze (szerk.) 1956: 232.

<sup>610</sup> MNL PML IV. 401.b 7431/1917.

kérjen segítséget. A „felizgatott tömeg” ezután a környező utcákban tört, zúzott és köveket dobált (a rendőr-alkapitányt az arcán találták el), számuk 10 órára 4000–5000 főre duzzadt. A zavargások a délelőtti folyamán a város több pontjára kiterjedtek. Üzleteket fosztottak ki, „különösen a zsidók, valamint az intelligens és a vagyonosabb egyének ablakait törték be”, de nem kímélték a katolikus leánynevelő intézetet sem, mivel az a hír terjedt el, hogy ott élelmiszer-készleteket halmoztak fel. A Városház téren a rendőrök tűzi fecskendővel próbálták a tömeget feloszlatni, és a rendet végül az esti órákban a Kecskemétről érkező katonaság állította helyre. A következő napokban már csak kisebb zavargások fordultak elő (az egyik kereskedő üzletét törték fel), melyeknek a csendőrök járőrözése, a letartóztatások híre, valamint a vendéglők bezárása és az utcákon való csoportosulás megtiltása vetett véget.

A rendkívül akkurátus, 160 gyanúsítottat és 60-70 tanút kihallgató rendőrkapitány az események okait is feltárta. A tömeg főként asszonyokból, köztük a fővárosba járó kofákból, valamint suhancokból állt. Az indulatok kitörését nem a zsír kiosztásának megtagadása, hanem a kereskedők iránti ellenszenv, a kevés hadisegély és a rendkívüli drágaság váltotta ki (az agrártermékek árát maximálták, a kereskedelmi és iparcikkekét viszont nem, ami a kereskedők „zsarnoki uralmához” vezetett).<sup>611</sup>

A „tényfeltárás” a meghallgatott gyanúsítottak és a tanúk (vagy legalábbis a többségük) nézőpontjából történt, ám Chernák a zavargások még egy okát említette. Bangha Béla néhány héttel korábban a keresztény sajtómozgalom erősítése érdekében egy nyilvános gyűlésen buzdító beszédet tartott, ami alkalmas volt a nagy számban jelen lévő, „egyszerű gondolkodású asszonyok lelkében a zsidók ellen lappangó gyűlölet” szítására.<sup>612</sup> Végül a kapitány a város közbiztonságáért felelős rendőrség és csendőrség alacsony létszámát kifogásolta, ezért nem tudta a hónapok óta feszült és ideges tömeg kitörését megakadályozni.<sup>613</sup>

<sup>611</sup> A központból kapott zsírszódát (lúgkövet) például elrejtették és vidékre csempészték, ezért a helyi lakosság az „akkoriban nélkülözhetetlen” termékhez csak „horribilis” áron juthatott hozzá. A gyanúsítottak azt is elmondták, hogy a világító anyagot szintén igen magas áron hozták forgalomba (amivel a kereskedők jogi értelemben visszaélést nem követtek el, mivel a maximált árú petróleum helyett, a világításra szintén alkalmas, szabad áras terpentint és kenőolajat árusítottak).

<sup>612</sup> A beszéd tartalma nem ismert, de a háborút a „zsidó fajnak” tulajdonító és a szóbeli és a sajtópropaganda hatását felismerő jezsuita szerzetes lapjában, a *Magyar Kultúrában* éppen 1918 februárjában jelent meg egy cikk a zsidók parasztok elleni támadásáról: „A zsidó destrukció most a magyar földművesosztály, a parasztság torkára kezdi rátenni a kést. A magyar paraszt lelki világának életképes csírát elfojtani, gazdasági erejét összeroppantani – ez ma a zsidó oligarchia szociális ambícióinak egyik legjelentősebb ösztökéje.” B. K.: Zsidók és parasztok. *Magyar Kultúra*, 1918. február 5. 139–141.

<sup>613</sup> Romsics (szerk.) 1976: 132–137

A ceglédi asszonyok 1918. augusztus 6-ai forrongása a hatóságok szigora miatt országosan ismertté vált. Az ügy a képviselőházban is szóba került, így annak politikai interpretációit (diskurzusát) ismerhetjük meg. Fényes Lászlót a sérelmet szenvedett nők küldöttsége kereste fel, ezért napirend előtti felszólalásában az ő elmondásuk alapján adta elő a történetet. A hadiasszonyok nem kapták meg a lisztadagjukat, bár a Közélelmezési Minisztériumban (ahol személyesen jártak) megígérték, hogy a havi 6 kilogrammos kvótát a törvényes 7,2 kilóra fogják felemelni.<sup>614</sup> Burgonyához és zsírhoz hetek óta nem jutottak hozzá, miközben tudomásuk volt arról (amit tanúk is megerősítettek), hogy a közigazgatási alkalmazottak az utóbbiból dupla fejadagban részesültek. A zsírboltokat augusztus 6-án reggel zárva találták, erre a városházára mentek, hogy a polgármesterrel beszéljenek, de az nem fogadta őket. Az asszonyok és az itt lévő rendőrök között dulakodás támadt, majd a nők a városban ablakokat törtek be, hatósági alkalmazottakat és árusító kisasszonyokat bántalmaztak, akik velük „hónapokon át gorombáskodtak.”<sup>615</sup> A csendőrök körülbelül 200 asszonyt tartóztattak le, akiket négy napon keresztül étlen-szomjan tartottak fogva.<sup>616</sup>

A „szociális zavargások” ismertetésére a miniszterelnök reagált. Wekerle Sándor mindenekelőtt az események értelmezését vitatta: semmiképpen sem lehet azokat „ártatlanságnak vagy jogosult ellenállásnak” nevezni, mivel „súlyos kihágások” történtek, amennyiben rendőröket és „tiszteletre méltó” hatósági személyeket inzultáltak. Azt is visszautasította, hogy a rendbontásban elsősorban hadiasszonyok vettek részt, sokkal inkább a csőcselék, akiknek az ellátás nehézségeihez nincs közük. („A csőcseléket meg kell a néptől különböztetni.”)<sup>617</sup>

A hátszágban felszínre törő kollektív tiltakozások közül néhányat mutattam be, melyek kaotikus mozzanatait a (néha mikroszkopikus éleslátással, olykor „tényellenes” hipotézisekkel rendelkező) detektívek és a résztvevőkkel együttérző képviselő alakította egységes narrációvá és fűzött hozzá ok-okozati magyarázatokat. Bár az időben és térben távol eső történeti jelenségek összehasonlítása mindig veszélyeket rejt magában, a bemutatott események a 18. századi európai éhséglázadásokkal mutatnak rokonságot. Az

<sup>614</sup> Napi 20 dekáról 24 dekára.

<sup>615</sup> A *Friss Újság* szerint az asszonyokhoz suhancok csatlakoztak, és a polgármester, a gazdatanácsnok, a húsüzem igazgatójának, valamint az egyik sertéskereskedő ablakait zúzták be. A ceglédi asszonyforrongás. *Friss Újság*, 1918. augusztus 13. 4.

<sup>616</sup> *Képviselőházi Napló*, XLI. 1918. augusztus 10. 260–261.

<sup>617</sup> Wekerle szerint nem igaz Fényesnek az az állítása sem, hogy a fejadagok csökkentésére az Ausztriába irányuló élelmiszerexport miatt lett volna szükség. *Képviselőházi Napló*, XLI. 1918. augusztus 10. 261–262.

infláció és a termésmennyiségtől független feketepiaci árak, az élelmiszer és más létszükségleti cikkek hiánya okozott felháborodást, de nem csupán a „morális gazdaság” megsértése vezetett erőszakhoz. Közrejátszott abban a hatóságok tétlensége és vélt vagy valós korrupciója, a társadalmi igazságtalanság érzete, a hadiasszonyok öntudata (a hadiségély felemelését is követelték), a szervezett és jogszerű érdekérvényesítés kudarca, amit a női kommunikáció, az utcákon, tereken és piacokon folytatott diskurzusok alakítottak az akciókat kiváltó kollektív tapasztalattá. A kommunikációban talán a 19. század végi alföldi agrármozgalmak emlékei is megjelentek,<sup>618</sup> és nem becsülhetjük le a zsidó kereskedők elleni uszítást sem.<sup>619</sup>

Az ínség egyedi és elszigetelt, de nem kevésbé hagyományos reakcióira a lapok bűnügyi rovatában találunk információkat. A Tolna megyei Mázai malomból 1917 májusában lisztet és terményt loptak el. Esztergom határában pincéket törtek fel, az elkövetők élelmiszert kerestek. A szintén Esztergom megyei Érsekkétyen Vida Sándor udvaráról három hízott kacsát és egy libát vittek el, és hasonló lopások a „környéken sűrűn előfordulnak.”<sup>620</sup> Az *Esztergom* című lap 1918 augusztusában a vármegyei „zsiványvilágról” tudósított: a falvakban éjjelente „mozgalmas élet” zajlik, amit a közrend felügyelői sem tudnak megakadályozni. (Bajmót előjárósága például még egy éjjeliőrt volt kénytelen felfogadni.)<sup>621</sup>

Az említett bűnesetek elkövetőinek többsége ismeretlen volt, ezért a foglalkozásuk sem derülhetett ki. A kenyér és a liszt, a zsír, a tűzifa és a ruhaneműk lopását nehéz lenne mással, mint az ínséggel magyarázni, a lapok is utaltak erre, anélkül, hogy a vádlottak a legcsekélyebb empátiában részesültek volna. Ellenkezőleg, már egyetlen darab kenyér eltulajdonítása nyilvánosságra juthatott, és a tolvaj nevét, amennyiben ismertté vált, kíméletlenül közzétették. S mivel a falvakban a „potenciális”, sokszor csak a vélelmezett elkövetők a szegények, a nincstelenek közül kerültek ki, a mindennapi konfliktusok

<sup>618</sup> Ezek egyik központja Cegléd volt.

<sup>619</sup> A közellátás a Tanácsköztársaság kikiáltása után sem javult, sőt 1919 áprilisában Ceglédet hadtápterületté nyilvánították, ezért a tiltakozások folytatódtak. A *Népkarat* tudósítása szerint június 19-én és 20-án „felizgatott és félrevezetett” asszonyok követeltek ennivalót a városházán, majd a munkástanács tagjainak lakását megrohanták, és Fenyves Imre intézőbizottság tag édesanyjánál lisztet és egyéb élelmiszereket találtak. Az 1918. augusztusi és 1919. júniusi események koreográfiája tehát hasonló volt. Romsics (szerk.) 1976: 571–577; Nagy 1982: 350–351.

<sup>620</sup> Lopás Érsekkétyen. *Esztergom és Vidéke*, 1917. október 21. 2; Tömeges pincefeltörések. *Esztergom és Vidéke*, 1917. október 21; Puskás 1968: 163.

<sup>621</sup> Zsiványvilág a vármegyében. *Esztergom*, 1918. augusztus 4. 4.

számának növekedése mellett a velük szembeni előítéletek, a kirekesztésük is erősödhetett.<sup>622</sup>

A megyei tisztviselőknek biztos információi voltak a kihágások és a bűnügyek gyarapodásáról, amit a hátország rendjének, a közfegyelem és a hatóságok tekintélyének megsértéseként, valamint a falusi társadalmakat összetartó szigorú erkölcsi normák lazulásaként értelmeztek, és amit represszióval kívántak kezelni.

A háború alatti élethelyzetek reakciójának tekinthetjük az aktorok által írt leveleket, melyekben a saját sorsukat örökítették meg, és adtak a szegénységnek sajátos jelentéseket. Először tizenegy hajdúdorogi asszony belügyminiszternek címzett, majd a mezőgyáni Rákóczi Istvánné férjének írt (és a cenzúrahivatalban maradt) levelét idézem.

*„Nagyméltóságú Miniszter Úr!*

*Méltóztat talán tudomással bírni arról, hogy községünknek mintegy 4463 közellátást igénylő polgára van,<sup>623</sup> kik tejelő marha, baromfi, kerti és mezei termények hiányában csaknem kizárólag a hatóságilag nagyon szűken megállapított lisztmennyiségből kénytelenek nyomorult életüket napról-napra tengetni. Méltóztat tudni, hogy ezen tömeg részére 1917. január havában kiutalt 40 mázsa lisztet 173 mázsa helyett, e lisztből fejenként 31 napra 9 deka sem jutott. Pillanatról pillanatra vártuk, hogy a rendes adagra kiállított lisztutalványainkat beválthatjuk és ezzel kölcsönlisztünket könyörületos véreinknek vissza tudjuk téríteni [...] Elvesztettük hitünket, el bizalmunkat mindenben, mi földi és emberi. Uram! Mondd meg, mit együnk? Zsírunk, tejünk, tojásunk nincs. A bénák, özvegyek és árvák jajkiáltása túlharsog világokon és azt büntető paragrafusokkal elfojtani nem lehet [...] Adj kenyeret nekünk, ne tudja a világ, hogy Magyarország népe éhezik. Ne higgy nekünk, gyere és lásd szemeiddel szenvedéseinket és akkor mi a gyermekeid leszünk, kiket kebledre ölelhetsz.”<sup>624</sup>*

*„Szeretett kedves férjem!*

---

<sup>622</sup> A Pápai Közlöny gúnyos hangú vezércikke kriminalizálta a szegényeket, sőt a hiányért és az áremelkedésért is őket tette felelőssé. „Az új árdrágítók a tolvaj urak és hölgyek. Számukat a háborús alkalom fölőtte megnövelte. Az éj leple alatt gyakran meglátogatják a krumpli- és kukoricamezőket, a veteményes és zöldségkerteket, elemelnek minden elemelhetőt. Íme, ezért kerül oly kevés zöldség és főzelékféle a pápai piacra.” Közelből és távolból. Pápai Közlöny, 1917. szeptember 2. 1.

<sup>623</sup> Hajdúdorog népessége 1910-ben 10 468 fő volt.

<sup>624</sup> Fehér-Komoróczy (szerk.) 1959: 6–7.

*Úgy el vagyunk keseredve, ez a sok rongyos asszony, mert ojan nagy drágaság van, hogy nem lehet elképzelni. pedig minden van, csakugy mint máskor, csak gondold fel, egy liter eczet 4 forint, ami háború előtt 10 krajczár vót [...] eszt csak mink érezzük, a szeginy, mert elmegyek 10 forinttal a bótba, semit se veszek jó formán, mégis ott hagyom. azért anyit kel nélkülözni, ki sem lehet beszélni. tudod, márczius uta haladja a 7 száz forintot, ami a kezembe jöt, és még sincs, hát hun van, megetem én meg a jószágom, az egy tehén, egy malacz, meg az aprójóság, lehet, hogy a tehenet el kel adni, mert nem birom az enivalóját beszerezni [...] soha nem jön felém sem, én sem megyek felé többet [...] <sup>625</sup> nem törődök én már semivel, senkivel, mert ez az élet csak nyomoruság, így kel leélni az életet, nyomoruságal, sirva alszunk el, sirva kelünk fel, sirva eszünk, hogy mért nem nyilik már meg a föld, nyelné el a sok szegint, maradnának meg az urak, tudom elmulna a háboru, mert az ur mind ithon van, azokra meg a jó isten adna egy háborut, ha mégsem elégtették meg a vérontást, még csak a maradékát is tegye földönfutóvá. ”<sup>626</sup>*

A hajdúdorogi asszonyok 1917 februárjában a közellátást igénylők nevében fordultak a miniszterhez. Röviden és adatszerűen vázolták a helyzetüket, majd hangjuk pátosszal teli, vallásos könyörgésre váltott, mintha az Úrhoz fohászkodnának. Bár ismerik a nekik járó fejadagot, az élelemmel korlátlanul rendelkező miniszter atyai jóságában és keresztényi könyörületességében bíztak, pontosan abban, amit a hagyományos szegények, vagyis az önmagukat ellátni képtelen, élelemért kolduló bénák, özvegyek és árvák évszázadokkal korábban az őket támogató emberektől (vagy a Jóistentől) remélhettek. A textusban a Gemeinschaft-eszme is megjelenik, mivel a rászorulóknak „könyörületes véreiktől” kaptak lisztet, igaz, azt vissza kell adniuk.

Nem kizárt, hogy az alávetettséget implikáló szöveg megfogalmazását egy „közvetítő” (tanító, diák, esetleg lelkész) segítette, Rákóczi Istvánné levelét viszont biztosan maga írta. Az asszony aligha volt ellátásra szoruló nincstelen, mivel harmados kukoricát művelt, jószágokat tartott és néhány hónap alatt 700 forint bevétele volt,<sup>627</sup> mégis levelét a végtelen panasz, az elkeseredettség és a teljes kilátástalanság jellemzi. Társadalmi csoportazonosságában („szeginy”) a drágaság és a megélhetési lehetőségek szűkülése, családi kapcsolatainak gyengülése és az az igazságtalanság is szerepet játszik,

<sup>625</sup> A férj édesanyjáról van szó.

<sup>626</sup> Idézi Hanák 1988: 236–237.

<sup>627</sup> A levél 1917. szeptember 9-én kelt.

hogy a férjével ellentétben az „urak” mindnyájan itthon vannak. Az úr és a szegény dichotómiája jelenik meg,<sup>628</sup> és a szegénység mintha örök és megváltoztathatatlan léthelyzet lenne, aminek legfeljebb az apokaliptikus pusztulás vethet véget.

\*\*\*

A szegény fogalma a 19. században differenciálódott, a magukat fenntartani nem tudókon kívül, a vagyoni és a jövedelmi, valamint a foglalkozásban kifejeződő egyenlőtlenségeket jelölte („legszegényebb osztályok”),<sup>629</sup> és utalhatott a társadalmi rang és presztízs, illetve az annak megfelelő szokások és gyakorlatok egységének felbomlására is.<sup>630</sup> Az „ínségesek” alacsony keresetük, továbbá természeti csapások vagy rendkívüli gazdasági helyzetek következtében váltak időről időre képtelenné önmaguk ellátására, a világháború alatt a centralizált élelmiszer-elosztás és a fejadagok megállapításának elsődleges célja azonban nem a vidéki pauperizáció enyhítése, hanem a „termelővel nem érintkező” városi fogyasztók (munkások, tisztviselők) ellátásának biztosítása volt. Igaz, 1916 januárjában a mezőgazdasági munkásoknak (és a kisgazdáknak) kedvezőbb lisztadagokat határoztak meg (bár a kormány jól tudta, hogy ezt betartani nem lehet), amit a munkaképesség megőrzése motivált, és arra a megszilárdult, az egyéneket a fogyasztási szokások és szükségletek szerint kategorizáló szemléletre épített, mely szerint a kenyér az agráriumban dolgozók legfontosabb vagy kizárólagos tápláléka.<sup>631</sup>

A közellátás jogi szabályozásának és intézményeinek bemutatása nem nélkülözheti az abban résztvevők cselekvéseinek vizsgálatát. Kecskemét polgármesterét vagy

<sup>628</sup> E társadalomkép kulturális tradíciójáról Ossowski 1973–1974: 30–39.

<sup>629</sup> A polgári perrendtartást szabályozó 1911. évi I. törvénycikk szerint szegényjogban az részesülhetett (és rendszerint ez volt a szegénységi bizonyítvány kiállításának az alapja is), akinek a jövedelme nem volt nagyobb, mint a lakóhelyén szokásos napszám összege. A szegényjog több évszázados hagyományt követve, a perköltségek alóli mentességet és ingyenes jogi védelmet, a szegénységi bizonyítvány a budapesti tudományegyetemen tandíjmentességet (a gimnáziumokban kedvezményt), valamint ingyenes óvodai ellátást biztosított. Pomogyi 2001: 76–77.

<sup>630</sup> A magyar nyelv szótárában olvasható, hogy a fogyasztási igények természetes különbözőségéből adódóan ugyanannyi vagyonnal egy urat és grófot szegénynek, míg egy mesterembert vagy földművest gazdának nevezünk. Czuczor–Fogarasi 1870: 1109.

<sup>631</sup> Ez érvényesült a cukor elosztásánál is, bár betartani aligha lehetett következetesen. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye alispánja a mezőgazdaságban dolgozóknak havi 25, másoknak 80 dekát engedélyezett, az Országos Közélelmiszer Hivatal elnöke azonban, a hozzá érkező panaszok nyomán, az arányok módosítását javasolta (40–70 dekagramm). A Budapest környékén élő, földműveléssel foglalkozó lakosság ugyanis az őszi és a téli hónapokban ipari munkát vállal, és életmódjuk a „fővárossal való gyakori érintkezés” miatt, az ipari munkásság életviszonyainak felel meg. (Kürthy Lajos arról is meggyőződött, hogy a gödöllői fogyasztási szövetkezet az engedélyezetttnél nagyobb mennyiségű cukrot kap, ezért a tagok adagja a hivatalos kvótánál aránytalanul magasabb. „Feltehető, hogy ugyanez áll fenn a megye többi Hangya-szövetkezeténél is.”) MNL PML IV. 401.b 225.doboz 9199/1917.

Jeszenszky Bélát, az agilis nagysomkúti főszolgabíró a szociális érzékenységet és méltányosságot magába foglaló hivatali ethosz vezette, Békés megyében Wenckheim Dénes informális kapcsolatait vette igénybe. Nem feledkezhettünk meg a korrupcióról, a „közszolgálat magáncélra való felhasználásáról” sem,<sup>632</sup> aminek a közellátás sajátos, az állami beavatkozás és a piac ötvözetére épülő rendszere különösen kedvezhetett. Ez minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a szűkös élelmiszerkészletek elosztását egyre erősödő bizalmatlanság övezte, és számos esetben a társadalmi tőkével (kapcsolatokkal) sem rendelkező szegények diszkriminációja és kiszolgáltatottsága érvényesült.

A bevonuló katonák többségét a mezőgazdasági munkások alkották, családtagjaikat az állam támogatta, amit egyfajta szegényellátásként értelmezhetünk. Ennek elvei és az önálló társadalmi kategóriává váló „hadisegélyes asszonyokról” kibontakozó diskurzus a róluk alkotott képzetekről és attitűdökről tanúskodik. Az 1882. évi XI. törvénycikk szerint katonai mozgósítás esetén a behívottak „gyámolítás nélküli”, vagyis keresettel nem rendelkező családtagjai jogosultak segélyre, melynek összege nem haladhatja meg a besorozottak korábbi jövedelmét. Az ezt kiegészítő, még a háború előtt elfogadott 1914. évi XLV. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy a bevonultak azon családtagjai, akik megélhetésüket biztosítani tudják, segélyre nem tarthatnak igényt, ezek a liberális szellemiségű törvények tehát kizárólag a munkára alkalmatlan, önmagukat eltartani nem tudó hozzátartozók támogatását tették lehetővé.<sup>633</sup> Az 1915. február 22-i kormányrendelet viszont, mely a növekvő munkaerőhiányra reagált, azt tartalmazta, hogy a mezőgazdasági munkára alkalmas egyén, amennyiben vonakodik munkába állni, hadisegélyben nem részesülhet. Vagyis a munkaképesek is megkaphatták az állami segínyt, ám ez a fegyelmezés, a munkára kényszerítés eszközévé vált.<sup>634</sup>

A változtatást minden bizonnyal a helyhatóságok, a gazdasági egyesületek és a birtokosok sorozatos panaszai ösztönözték. Ung megye gazdasági tudósítója szerint a „kézimunkásnők” hadisegélyük nagy részét félrerakják, legfeljebb „cifra felruházásukra” költenek, és napszámba nem járnak. A kunhegyesi gazdasági egyesület képviselőjének hasonló véleménye volt: a köznép korábbi kereseténél jóval nagyobb segélyben részesül, ezért cselédet vagy napszámot kapni nem lehet. Többségük „azzal henceg, hogy nem szorul dologra, mert úgy mondják, hogy a »fájdalomdíjból« is komótosan megélnek.”<sup>635</sup>

<sup>632</sup> Bourdieu 2002: 114–115.

<sup>633</sup> Ez összhangban volt a szegények segélyezésének elvével.

<sup>634</sup> Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 63–64.

<sup>635</sup> MNL OL K 184. 1334. cs. 31. 44128/1915; 1385. cs. 62a 15370/1915. Az 1914. évi XLV. törvénycikk rendelkezett a hadbavonultak családtagjainak segélyezéséről, melynek mértéke, három igényjogosult

A Szatmár megyei jegyzők úgy ítélték meg, hogy a pénzbeli segély a pazarlás, a „cifrázkodás” és az erkölcsi élet lazulásának a forrása, ami az állandó havi jövedelemhez nem szokott nőkre jellemző.<sup>636</sup> Jeszenszky Béla tapasztalatát a *Kővárvidék* tette közzé: a nagysomkúti járásban élő román asszonyok a segélyből selyem blúzt, selyem kendőt és magas sarkú cipőt vásárolnak, amire „egyáltalán nincs szükségük.” Naphosszat „henyélnek”, gyermekeiket nem gondozzák, sőt a segély maradékából lerészegednek és a legényekkel „mulatnak és dorbézolnak.” (A főszolgabíró ezért a szigorú ellenőrzést, a segély felfüggesztését és a gyermekek menhelyi elhelyezését sürgette.)<sup>637</sup> A belügyminiszter figyelmét 1915-ben egy „szomorú” jelenség keltette fel: az otthon maradt családtagok a katonák néhány hold földjét és házát eladják, amit a pénzhiánynak tulajdonított. Az *Esztergom* publicistája szerint ez tévedés, a házat és a földet azért adják el, hogy könnyebben juthassanak segélyhez (és az ingatlant majd a háború után visszavásárolják).<sup>638</sup>

Biztosan voltak olyanok, akiket a régóta meglévő vágyaik, a divatkövetés és a pillanatnyi örömszerzés a hirtelen jött segély tervszerűtlen és „irracionális” elköltésére, a „felelőtlen” szórakozásra csábított,<sup>639</sup> ezekben a narrációkban mégis az agrárszegényekkel kapcsolatos hatalmi és munkaadói attitűdök fejeződnek ki: a munka számukra kényszer, legfeljebb a létfenntartás motiválja őket, és az elvárt magatartásforma a „tisztos” szegénység alázatos elfogadása. Ugyanakkor a segélyre, mint állami juttatásra törekvés a mindennapok megélhetési „stratégiáinak” fontos elemévé vált.<sup>640</sup>

A társadalmi és erkölcsi értékrendet egyre intenzívebben formáló és közvetítő (polgári) sajtó nemcsak a hadisegélyes asszonyokat bírálta, hanem a szegények sajátos hierarchiáját is megalkotta. A lapok azzal érveltek, hogy amelyik napszámos vagy munkás dolgozni akar, az békebeli jövedelmének többszörösét keresheti meg, az iparosok és a kereskedők megélhetése szintén biztosított, ezzel szemben a „lateiner osztályt” és a hivatalnokokat a mérhetetlen drágaság súlyos helyzetbe juttatta. Ők az „úri szegények”, az igazi szegények (valójában csakis „úri nyomor” van), akik nem tudják a családfő

---

esetén, lakásilletékkel együtt, napi 2,56 és 3,96 korona között mozgott. (A falvakban a jogosultságot a jegyzők „szinte korlátlan hatalommal” állapították meg.) A hadisegélyről 1917-ben újabb törvény született, ekkor az összegét is felemelték, és odaítéléséről a jegyzőből, a bíróból és három választott tagból álló véleményező bizottság döntött Pap 1934: 181–190.

<sup>636</sup> *Szatmármegyei Hírmondó*, 1916. június 18. 1–2.

<sup>637</sup> *Kővárvidék*, 1915. február 21. 1–2.

<sup>638</sup> *Esztergom*, 1915. november 7.

<sup>639</sup> Oscar Lewis ezt a szegénység kultúrájának tekinti. Lewis 1968. Kritikájára Goetze 1971: 223–246.

<sup>640</sup> Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye közigazgatási bizottságának becslése szerint, a hadisegély-kérelmek és panaszok száma 1918 nyaráig megközelítheti a 30 000-et. MNL OL K 26. 1163.cs. 1918. III. res. 7540.

társadalmi állásához méltó életmódot fenntartani. Ráadásul az „alsóbb néposztályoktól” eltérően, akikről az állam bőkezűen gondoskodik, az altruizmusra sem számíthatnak, mivel az úri ember számára a szegénység szégyen, azt megmutatni nem illik. („Jaj annak, aki kimerészkedik a szomorú elhagyatottságnak, az igazi szegénységnek, a tehetetlenségnek magányából a napfényre [...] Hát nem maga a társadalom az oka, hogy az álszemérem befészkelje magát az úri szegénynek a lelkébe.”)<sup>641</sup> A szegénység tehát az egyén társadalmi státuszát reprezentáló javak és képességek elvesztését (hiányát) jelenti, a nyilvánosságban ők számíthattak empátiára, nekik van méltóságuk,<sup>642</sup> ezzel szemben az „alsóbb néposztályok” szegénysége, ha egyáltalán láthatóvá válik, természetes állapot.

A falusi társadalmakban a jótékonyság a patrónus-kliens jellegű munkakapcsolatokba illeszkedett, a gazda a hosszabb-rövidebb ideig végzett munkáért cserébe látta el alkalmazottját, aki ha rászorult, magas kamat fejében, kölcsöngabonát is kapott, a munkaviszony az egyenlőtlenséget és a függőséget konzerválta.<sup>643</sup> A földművelésügyi miniszter 1914. augusztus 3-án kiadott rendelete ugyanezt tartotta szem előtt, és arra „kérte fel” a birtokosokat, hogy „tehetségük szerint” gondoskodjanak a gazdasági cselédek és a munkások itthon maradt családtagjairól, biztosítsák nekik a „szeretet, a részvét és a segítség áldásait.” Ghillány Imre a részletek kidolgozását a gazdasági egyesületekre bízta. Csanád megyében a családtagok 1914 nyaratól félkonvencióban (illetményföldben és tengeriben) részesültek, amiért hetente három napot szolgáltak. Jász-Nagykun-Szolnok megyében a terménybér egyharmadát, Sáros megyében a felét kapták, ezért ugyancsak dolgozniuk kellett, és a munkaadók a szokásos felmondási idő felfüggesztését (a cselédek elszegődésének megtiltását) követelték. A gazdák „humánus” gondolkodása tehát, ami Fabricius Endre, az OMGE titkára szerint a „régí patriarchális” viszonyokat tartja fenn, és a mezőgazdasági munkavállalókat megóvjá attól, hogy az ipari munkásokhoz hasonlóan „egyszerű munkagépekké” váljanak, a nők és a gyermekek „teljes jogú” munkáját és a konvenció csökkentését jelentette.<sup>644</sup>

<sup>641</sup> Mindig lesznek közöttünk. *Szatmári Hírlap*, 1915. február 24. 1; A szemérmes szegények. *Nyírvidék*, 1915. augusztus 12. 1; Közeleg a tél. *Váci Hírlap*, 1915. november 7. 1; Csomay Győző: Szemlélődés. *Szatmár és Vidéke*, 1918. május 27. 2.

<sup>642</sup> Az Augusztus-alapnak önálló „úri szegény” osztálya működött.

<sup>643</sup> Erről bővebben Csiki 2018: 98–107.

<sup>644</sup> A gazdasági cselédek. *Eger*, 1914. augusztus 19. 3; Stenge Ferenc: Baranya gazdái a cselédekért. *Köztelek*, 1914. szeptember 12. 2293; Csanád megye gazdái a hadbavonult cselédek családjáért. *Köztelek*, 1914. szeptember 19. 2331; Fabricius Endre: Gazdatársadalmunk és a hadbavonult cselédek családjai. *Köztelek*, 1914. október 10. 2422–2423.

A községi (a városi) szegénygondozás intézményrendszere a világháború alatt kibővült, ez azonban a hadiárvákra koncentrált,<sup>645</sup> a falvakban, ahol a képviselő-testületet rendszerint a módosabb gazdák alkották, ezt szintén a személyes kapcsolatok határozták meg, ráadásul a szegényalapokat a hadikölcsön-jegyzések apasztották.<sup>646</sup> A hiányzó egyesületi karitást a lelkészek, a tanítók és a jegyzők által vezetett szövetkezetek pótolhatták – a Magyar Gazdaszövetség lapjában a propaganda szándékával közölt példák<sup>647</sup> azonban az ideált, mintsem az elterjedt gyakorlatot mutatták be.<sup>648</sup> Az elhúzódó háború, a nélkülözés, az önfenntartás bizonytalansága, valamint a bizalmatlanság ugyanis a szolidaritást a falusi társadalmakban biztosan nem erősítette meg. De úgy tűnik a hiányt kihasználók vagyonosodása és bősége sem.

<sup>645</sup> A belügyminiszter 1916 februárjában elrendelte az árvaszéki pártfogói intézmény szervezését, melynek hatékonysága egy-egy tisztviselő szociális érzékenységén múlt. Szegeden például Pálffy József árvaszéki elnök még a háború előtt tervezetet készített a szegények elberfeldi mintát követő gondozására (szegénykerületek, a segélyezést szervező szegényügyi tanácsok és a felügyeletet ellátó gyámok), majd a város belterületén, valamint Alsó- és Felsőtanyán pártfogó bizottságokat alakított és pártfogókat toborzott. Pálffy arra törekedett, hogy az árvákról ne a menhelyeken, hanem családi környezetben, az életviszonyaikhoz alkalmazkodva gondoskodjanak, és 1916 végéig 223 hadiárvát láttak el ruhával és cipővel, továbbá vagyontalan családokat élelemmel, tűzifával és a munkavégzéshez szükséges nádfonattal. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 344–348; Évenként húszezer korona a hadiárvák segélyezésére. *Délmagyarország*, 1916. május 17. 3–4; Négy száznegyvennyolc hadiárva Szegeden. *Délmagyarország*, 1917. január 17. 4; Az árvaszéki elnök a jótékonyág szervezéséről. *Délmagyarország*, 1917. március 1. 5; Rimaszombati 2000: 273–288.

<sup>646</sup> A farnadi és a magyarszögyéni szegényalap például 4000–4000, az ebedi 3500, a gacsályi 600, a szőnyi főjegyző (a képviselő-testület jóváhagyása nélkül) 2000 koronát jegyzett. *Esztergom*, 1915. november 7. 5, november 21. 5; *Szamos* 1917. január 17. 3; Kürthy–Tóth 2004: 167.

<sup>647</sup> A gömörszékárosi és a nandvási szövetkezet 280 koronát gyűjtött jótékony célokra, a tarnaszentmiklósi a hadbavonult „szegényebb sorsú” lakosoknak meleg ruhákat és 80 krajcárt ajándékozott. *Gazdaszövetség*, 1914. szeptember 5. 1361, október 24. 1491.

<sup>648</sup> Az itt csak felvetett témák további lokális kutatások keretében vizsgálhatók.

## VII. A politika terei

A parasztság dualizmus kori politikai participációjáról kevés ismerettel rendelkezünk. Bár tanulmányok jelentek meg az Országos Függetlenségi és '48-as Gazdapárt (a Kisgazdapárt) megalakulásáról és programjáról, a világháború utolsó szakaszában élénkülő politizálásáról és egyesüléséről a Földművespárttal,<sup>649</sup> az országos hálózattal rendelkező agrárszervezetek vagy a helyi egyesületek intézményi és társadalomtörténeti vizsgálata háttérbe szorult, ami a szociokulturálisan és regionálisan tagolt parasztság politikai és társadalmi emancipációjáról, a helyi és a megyei közéletben való részvételéről, a falusi közösségek vagy az egyének politikával kapcsolatos attitűdjeiről is mélyebb ismereteket kínálhatna.

Ezeket a szempontokat a mostani témámhoz (és a rendelkezésre álló forrásokhoz) próbálom igazítani: miközben a kormány a polgári és politikai szabadságjogokat korlátozta, ugyanakkor a nemzeti egység megteremtését hangsúlyozta, a gazdaegyesületeknek és a Kisgazdapártnak volt-e lehetősége az érdekképviselőre, miféle politikai ideológiákat és módszereket választottak társadalmi támogatottságuk növelése érdekében, és milyen eredményt értek el. Bár az 1914 és 1918 közötti évek forrásadottságai kedvezőtlenek, néhány egyesületet is bemutatok, ami az önszerveződés lokális gyakorlatait és az egyesületi kultúrát szemlélteti. Majd a Kisgazdapárt képviselőinek parlamenti politizálását (felszólalásait) vizsgálom, és arra keresek választ, hogy a nemcsak politikai programokat és értékrendeket, hanem társadalmi viszonylatokat is megjelenítő (cselekvésként értelmezett) nyelvhasználat elárul-e valamit a parasztság politikai emancipációjáról. A falusi társadalom földhöz juttatása a világháború alatt a politika és a kormányzati propaganda egyik központi témájává vált, ami társadalmi víziókat is magába foglalt – a fejezet végén az erről folytatott közéleti vitákat mutatom be.

## 1. Gazdakörök és az agrárius szervezkedés

A háború kitörése után a tömeges behívások következtében a falusi egyletek, gazda- és olvasókörok taglétszáma csökkent, többségük felbomlott vagy tevékenységének

---

<sup>649</sup> Király 1966; Király 1971: 423–453; Király 1972: 173–195; Farkas 1995: 141–206; Sipos 2009: 21–33, 116–131.

felfüggesztésére kényszerült. A kormány 1914 júliusában a nemzetiségek által lakott megyékben megtiltotta új egyesületek alakítását (és a meglévők felügyeletének szigorítását rendelte el), amit néhány nap múlva az egész országra kiterjesztett.<sup>650</sup> Előfordult azonban, hogy nem a háború okozta közvetlenül az egyesület válságát. A sárszentágotai gazdakör tagjai például 1914 decemberében döntöttek a feloszlatásról, aminek a körülményeit jegyzőkönyvben rögzítették. Abban a reményben alakítottak gazdakört és csatlakoztak a Gazdaszövetséghez, hogy a 8000 holdas tanulmányalapi gazdaságból bérelhetnek földet (a község határát ugyanis kötött nagybirtokok foglalták el, ami a földszerzést akadályozta). Tervük azonban nem vált valóra, és a tagok (körülbelül 600 fő) kevesebb mint 300 magyar holdon „reményvesztetten nyomorgott.”<sup>651</sup>

A Magyar Gazdaszövetség a világháború kitörése után a szervezetébe tartozó egyesületeket a mozgósításra és a hazafias lelkesedés erősítésére kívánta felhasználni. A bácskai és a bánáti német kiskgazdákat tömörítő Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesülete<sup>652</sup> 1914 augusztusában harcra buzdította tagságát,<sup>653</sup> és az otthon maradtak kötelességeire emlékeztetett. Az elnökség szerint az egyleti élet a helyi szervezetekben szünetelni fog (a folyóiratuk kiadását felfüggesztették), mégis rendszeres segélyakciókra (segítő bizottságokra) van szükség. „Különösen a jobb viszonyok között lévőkre vár a feladat, hogy kegyes adományokkal segítsék a szegényebb családok itthon maradt és sokszor a nyomorral küzdő tagjait.”<sup>654</sup>

A Tolna megyei Páriban 1913 nyarán alakult katolikus gazdakör (tagjai német gazdák voltak), mely egy évvel később, a mozgósítás jegyében tartotta zászlószentelési ünnepségét. A díszgyűlés szónoka az Országos Magyar Gazdasági Egyesület nevében méltatta a gazdaköröket, majd a zászlószentelés és a mise következett.<sup>655</sup> (A zászlósanyának felkért örgróf Pallavicini Györgynét az uradalmi intéző felesége helyettesítette, akit 100 fehérruhás leány és ugyanennyi gazdalegény fogadott a község határában felállított diadalkapunál és kísért a nemzetiszínű zászlókkal díszített falun keresztül a plébániára.) Ezután Fröhwrth Géza kanonok tartott lelkesítő beszédet, végül

<sup>650</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1914. 1101–1104, 1448–1450.

<sup>651</sup> MNL OL K 184. 1360. cs. 46.t. 41250/1915.

<sup>652</sup> A helyi csoportok száma 1906-ban 148, 1917-ben 118, összlétszáma 10 660 fő és 8619 fő volt. Blaskovics Ferenc prelátus, az egyesület elnöke úgy jellemezte a tagokat, hogy átlagban háromnegyed telekkel rendelkeznek, sokan 2–3 telkesek és vannak néhány száz holdas gazdák is. (A teleknagyságról nincs adatunk.) Windisch 1965: 24–28; Balla 2017.

<sup>653</sup> „Fel a harcra! A hazának szüksége van a vitéz gazdafiúk erős karjaira. Büszkén cseréljétek fel az eke szarvát a szent ügyért küzdő fegyverekre!” Felhívás a kiskgazdákhöz. *Gazdaszövetség*, 1914. augusztus 15. 1314.

<sup>654</sup> *Gazdaszövetség*, 1914. augusztus 15. 1314.

<sup>655</sup> A misét németül, az ünnepi beszédet németül és magyarul tartották.

a himnusz eléneklése és 100 terítéses díszebéd következett szünni nem akaró köszöntőkkel.<sup>656</sup>

A zászlószentelés a csoportidentitást erősítette és a német anyanyelvű kisgazdák nemzeti integrációját kívánta segíteni.<sup>657</sup> A gondosan koreografált eseménysor ugyanakkor az egyházi patronátust és a csoport tekintélyelvű hierarchiáját jelenítette meg, illetve a felekezeti kötődésű stilizált réteggkultúrát és a nemzeti értékeket reprezentálta.

A felsőcsernátoni gazdakörben a férfiak bevonulása után az asszonyok vették át a hazafias szerepeket. A *Gazdaszövetség* tudósítása szerint minden másnap a református papné vezetésével gyűlnek össze, és a katonáknak csuklóvédőket, hasmelegítőket és kapcákat készítenek. A munka közben népies előadásokat hallgatnak, a harcterről érkező leveleket olvassák fel, hazafias dalokat, valamint „mély búbánattól búsongó” egyházi énekeket énekelnek. A rendezvények a késő esti órákban „magasztos” hangulatban, bibliamagyarázattal és imával fejeződnek be.<sup>658</sup>

Nagykőrösön a dualizmus évtizedeiben 14 olvasóköri működött területi alapon,<sup>659</sup> majd Magyar Kázmér<sup>660</sup> szervezőmunkája eredményeként alakult meg 1914 márciusában a Nagykovácsi Gazdasági Egyesület, mely nem tartozott a „papiros gazdakörök” kategóriájába.<sup>661</sup> Az egyesület létszáma egy év alatt 260 főről 560 főre, 1916 márciusáig 850 főre emelkedett, növénytermelési, állattenyésztési, szőlészeti és borászati, gazdatársadalmi, valamint ipari és kereskedelemi szakosztály alakult, gazdagimnáziumot szerveztek és folyóiratot adtak ki. Az elnökség a tagok számára műtrágyát, búza-, répa-, lucerna- és egyéb vetőmagot, korpát, kristálycukrot, „leszerelt” lovakat és választási malacokat, ezenkívül cséplési szemet, rézgálicot és 11 aratógépet szerzett be. Tanyai

<sup>656</sup> Pári község ünnepe. *Tolnamegyei Közlöny*, 1914. július 5. 6–7.

<sup>657</sup> Brunner András kántortanító, a gazdakör egyik vezetője 1914 márciusában arról írt, hogy nem mondhatnak le a magyarosításról, ami nem jelenti a német nyelv korlátozását az elemi oktatásban, a hitéletben és a helyi közigazgatásban sem. Az egyletek ezért is szükség van, hogy a „Bauernbund-féle féktelenkedéseknek” elejét vegyék és a gazdasági tevékenységét ellehetetlenítsék. (Brunner a Betnár Béla által alapított bonyhádi *Bauernbund* című lapra utalt, mely a dél-dunántúli német kisgazdákat a nagybirtokosoktól független, önálló egyletek (parasztszövetségek), valamint szövetkezetek alapítására buzdította, és a Nyatádi Szabó István vezette gazdapárttal kereste a kapcsolatot.) A kántortanító Páriban dalárdát szervezett és magyar zenével szórakoztatta a gazdakör tagjait. Brunner András: *Tolna vármegye veszedelme és a gazdakörök. Tolnavármegye és a Közérdek*, 1914. március 2. 1–2; Gyors haladás. *Tolnavármegye és a Közérdek*, 1913. november 6. 3. A Bauernbundról Eppel 1991: 61–69; Farkas 1995: 187–196.

<sup>658</sup> A felsőcsernátoni gazdakör asszonyai. *Gazdaszövetség*, 1914. október 24. 1495.

<sup>659</sup> Gyáni-Kövecz 1998: 100.

<sup>660</sup> Magyar Kázmér (1858–1942) a magyaróvári akadémián végzett, 1894-től az alsó fokú mezőgazdasági szakoktatás és a földműves-iskolák országos felügyelője volt. Néprajzi gyűjtőmunkát is végzett, 1915-től a *Nagykovács és Vidéke* című lapot szerkesztette.

<sup>661</sup> A Nyíregyházi Gazdaszövetség elnöke nevezte így azokat a szervezeteket, melyek az alapszabály megszerkesztése után befejezték működésüket. MNL OL K 184. 1360. cs. 46.t. 41118/1915.

központokat hoztak létre, Hangya-szövetkezeti fiók alakult és műtrágya-kísérleteket is végeztek. A földművelésügyi miniszter „jóvoltából” gyümölcs- és zöldségfeldolgozó-tanfolyamokat rendeztek, valamint szeszfőzőt és háztartási tűzhelyaszalót vásároltak. Mindez a háborús jótékonyssággal egészült ki. Az egyesület 900 000 korona hadikölcsönt jegyzett, bevonult tagjai családját segítette, továbbá hadirokkant- és árvaalapot hozott létre. 1915 januárjában a nagykőrösi és az egyik budapesti hadikórház javára háztartási kiállítást rendezett, melynek záróünnepségén Ráday Gedeon főispán, gróf Teleki Sándorné és báró Ghillány Imréné (a földművelésügyi miniszter felesége, az egyesület dísztagja) vett részt.<sup>662</sup>

A nagykőrösi egyesület a világháború éveiben fejlődött nagy létszámú, sokoldalú tevékenységet folytató szervezetté, és biztosította tagjai számára nemcsak a gazdálkodáshoz, hanem annak korszerűsítéséhez szükséges feltételeket, melyek a kisgazdák számára országszerte egyre nehezebben voltak elérhetőek. Eredményeinek többféle oka lehetett: a szakszerű irányítás, a gazdák vagyonosodása, a szövetkezésben a további gyarapodás lehetőségét felismerő, erős lokális azonosságtudattal rendelkező népes tagság, valamint a minisztériummal (a miniszterrel) kiépülő formális és informális kapcsolatok, illetve a lobbizás, aminek a sikeréhez a propagandaszerű jótékonykodás és a nemzeti akciókban való részvétel is hozzájárulhatott.

Az 1908-ban alakult Újfehértói Gazdakör szintén tekintélyes pártfogóját, Mezőssy Bélát választotta díszelnökének.<sup>663</sup> Az egyesület a háború kitörése után terményüzlettel kezdett foglalkozni, melyről Magyar Lajos, a *Világ* munkatársa írt „tényfeltáró” cikket. A kevesebb mint 100 korona tőkével, ám „ritka üzleti ambícióval” rendelkező gazdakör 1915 és 1917 között 37 vagon (3700 mázsa) babot szállított Bécsbe, 6100 mázsa burgonyát a boszniai tartományi kormánynak és 8100 mázsa búzát a felvidéki törvényhatóságoknak. (A szállítási igazolványok kiadásáról a Földművelésügyi Minisztérium döntött.) A gazdakör ellen, mivel üzletei után adót nem fizetett, 1917 márciusában eljárás indult, melynek során kiderült, hogy működése a háború kitörése után válságba jutott, amit Mezőssy Béla is elismert. („A kör tagjai a háború alatt megfogyatkoztak, ez sajnos igaz. A dolog magyarázata egyszerű. A mi tagjainkat nem minősítették – mint másutt – felmentetteknek. De ez igazán nem az én hibám.”) Ez

<sup>662</sup> MNL OL K 184. 1360. cs. 46.t. 91487/1915; Nagyasszony vendégeink Nagykőrösön. *Nagykőrös és Vidéke*, 1915. január 3. 4.

<sup>663</sup> Az Újfehértóról származó Mezőssy 1906-tól 1910-ig földművelésügyi államtitkár, 1917 júniusától földművelésügyi miniszter volt.

azonban nem akadályozta a további üzletek bonyolítását. A gazdakör 1915 áprilisában egy vagon korpát vásárolt, majd kedvezményes áron kukoricához jutott, ám a nagykállói főszolgabíró jelentése szerint „nem sikerült egyetlen olyan kiskgazdára akadni Újfehértón, aki ebből egy szemet is kapott volna.” Végül egy szántógépet vásárolt, erről a főszolgabíró annyit tudott, hogy „Mezőssy nyugalmazott államtitkár úr a gazdakör nevében és részére állami kedvezményekkel szántógépet szerzett be, amely azonban rajta kívül kizárólag egy Grünberger nevű üzlettársának szántott.” Mezőssy a cikk megjelenése után nyilatkozatot adott ki: „Hasznára voltam az újfehértói gazdáknak és segítetttem olyan egzisztenciákon, akik a háború elején tönkrementek, és a működésem nélkül elpusztultak volna.” (Az ügyben választott bíróság döntött: a minisztert egyéni haszonszerzés nem vezette, tisztessége érinthetetlen.)<sup>664</sup>

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és a Gazdaszövetség a hazafisággal összefonódó altruizmust országos akciókkal népszerűsítette, melyek a társadalmi eszményükről tanúskodnak. A két szervezet elnöke, Bujanovics Sándor és Darányi Ignác 1914 decemberében, a közelgő ünnepek előtt felhívást intézett a gazdasági egyesületekhez, a gazdakörökhöz és a szövetkezetekhez. Sokan szomorúan és bizonytalanságban töltik a karácsonyt, legyen ezért a falu „egy nagy család, a gazdakör, a földesúr és az intelligencia pótolja a hiányzó családfő gondoskodását, hogy azok a gyermekek, akiknek az édesatyja a hazáért áldozza véré, ezen a szent napon ne érezzék elhagyatottságukat.” Az egyletek és a szövetkezetek vezetői gyűjtsenek adományokat, a nagyobb birtokosok gondoskodjanak hadba vonult cselédek gyermekeiről vagy a „régidők földesurainak példája szerint”, a falu összes gyermekéről. Karácsony este a gazdakörök helyiségeiben gyűljenek össze, de legyenek ott a „tehetősebb harcosok” gyermekei is, akik szimbolikus ajándékot kapjanak, nehogy e „hazafias ünnep” a szegénységélyezés érzetét keltse.<sup>665</sup>

A segélyezés nagyobb léptékű tervei is megfogalmazódtak, amire érdemes részletesebben kitérnünk. Kirchner Hermann altábornagy, a Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatalának elnöke országos mozgalom indítását kezdeményezte a hősi halált halt gazdák özvegyeinek és árváinak támogatására, amit az érdekképviselések lelkesen fogadtak. 1917 márciusában alakult meg a Gazdák Hadsegélyező Országos

<sup>664</sup> Mezőssy Béla összeférhetlenségei. *Nyírvidek*, 1917. március 30. 2; Magyar Lajos: Hogyan lesz a vérből arany? *Világ*, 1917. szeptember 21. 3–5, szeptember 22. 5–6; A választott bíróság ítélete Mezőssy miniszter ügyében. *Világ*, 1917. október 9. 1–2.

<sup>665</sup> Az OMGE és a Magyar Gazdaszövetség felhívása a gazdákhöz. *Köztelek*, 1914. december 21. 2775.

Bizottsága (tagjait az OMGE, a Gazdaszövetség, a Hangya Szövetkezet és a vármegyei gazdasági egyesületek delegálták), mely a segélyezés elveit és leendő gyakorlatát is meghatározta. Az állam köteles a hadiözvegyekről és az árvákról gondoskodni (bár kizárólag a társadalom erőforrásait veheti igénybe, ezért közvetett vagy közvetlen módon a társadalom hoz áldozatokat), ugyanakkor bizonyos, hogy a gazdatársadalom „az életsors közösségénél fogva [...] a segélyezés eszményének megvalósításakor is nemes példáját fogja adni a magasabb kötelességérzet teljesülésének.”<sup>666</sup> A gazdák a tervezett segélyalap javára („tehetségüknek” megfelelően) egy-egy darab földjük termését (jövedelmét) három évre kötik le vagy „megfelelő összeget” ajánlanak fel,<sup>667</sup> és az áldozatkészség mindenki számára láthatóvá válik: a felajánlott földeket táblákkal jelölik meg,<sup>668</sup> és az adakozók nevét a települések legforgalmasabb pontjain a „késő utókor” számára is meg fogják örökíteni.<sup>669</sup>

Az országos mozgalom eredményét a gazdaszervezetek értékelték. A Szatmármegyei Gazdasági Egyesület szerint a gazdák „nagy része távol tartja magát az akciótól”, a legtöbb helyről választ sem kaptak. A Veszprém megyei Gazdák Hadsegélyező Bizottsága sajnálattal állapította meg, hogy az önkéntes adakozás nem érte el a célját, az özvegyek és árvák számára „nagyon kevés” segélyösszeg gyűl össze. A borsodi gazdákat „nem érdekelte a harctéren elesett társaik sorsa”, mivel – az OMGE információja szerint – egyetlen fillért sem áldoztak az ügyre.<sup>670</sup> Adatokat a *Köztelek* közölt, ami alapján arra következtethetünk, hogy a nagybirtokosok rendszeres (több évre tervezett) és önkéntes

<sup>666</sup> A „Magyar Gazdaközönségnek” szóló felhívást, amit a lapok közöltek, gróf Dessewffy Aurél, a bizottság elnöke írta alá. *Gazdáinkhoz. Szatmári Gazda*, 1917. április 14. 2.

<sup>667</sup> Gróf Somssich László attól tartott, hogy az előbbi választása esetén „mindig silány lesz a terméseredmény.” A Gazdák Országos Hadsegélyező Bizottságának alakuló gyűlése. *Köztelek*, 1917. április 7. 530.

<sup>668</sup> „E darab föld termése a magyar föld védelmében hősi halált haltak özvegyei és árváié.”

<sup>669</sup> A gazdák a háború áldozataiért. *Nyírvidék*, 1917. április 15. 3. Az ösztönzésnek más eszközei is voltak. A hadsegélyező bizottság arra kérte Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánját, hogy a szolgabírókat és a községi előljárókat „figyelmeztesse” a gazdák jótékonyági mozgalmára, és arra, hogy „a befolyásukat annak sikere érdekében gyakorolják.” A szombathelyi püspök ugyanerre szólította fel a plébánosokat (híveiket a „felebaráti szeretet” szavaival buzdítsák adakozásra). Tolnavármegye Gazdasági Egyesülete az önkéntes adományokból nem várt elegendő eredményt, ezért azt indítványozta, a közgyűlés határozatban mondja ki, hogy a segélyezés céljára kataszteri holdanként egy korona fizetendő, amit közadók módjára kell behajtani. (Az OMGE a gyűjtés „tanulságai” alapján támogatta a javaslatot.) *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, 1917. május 24. 225–226; *A Szombathelyi Egyházmegye részére az 1917. évben kibocsátott körlevelek betűrendes tartalomjegyzéke*. Szombathely, 1918. 40; A hadiözvegyek és hadiárvák segélyezése. *Tolnavármegye és a Közérdek*, 1917. október 18. 1; *Köztelek*, 1917. november 3. 1829.

<sup>670</sup> Egyesületünk életéből. *Szatmári Gazda*, 1917. december 1. 1; Adakozzunk a gazdák hadiárvái és özvegyei segélyezésére. *Szatmári Gazda*, 1917. december 15. 1–2; Vármegyei Gazdák Hadsegélyező Bizottságának értekezlete. *Pápa és Vidéke*, 1918. április 7. 2; A Borsod megyei gazdák nem gyűjtöttek a gazdák özvegyeinek és árváinak. *Reggeli Hírlap*, 1918. április 21. 1.

felajánlásai helyett, inkább a szolgabírók, jegyzők és lelkészek által „kényszerített” adakozás érvényesült.<sup>671</sup>

Az érdekképviselőknek a mezőgazdaságot és a kisgazdákat sújtó hatósági intézkedésekkel is szembe kellett nézniük. A Gazdaszövetség lapja rendszeresen beszámolt arról, hogy falusi küldöttségek („egyszerű munkás kisgazdák”) keresték meg az irodáikat, és a lovak, a szekerek és a termények rekvirálását panaszolták, aminek az árát sem kapták meg – ezekben az esetekben a nyilvánosság segíthetett legalább a rendeletek betartásában.<sup>672</sup> Az agrárius kiadványok a drágaságot és a mezőgazdasági termények árának maximálását sérelmezték, és az iparban is hasonló intézkedéseket követeltek, ami lehetőséget kínált a nagy- és kisbirtok érdekközösségének, a „magyar gazdatársadalom” egységének hangoztatására.<sup>673</sup>

A legnagyobb ellenállást az élelmiszer-fejadagok megállapítása, illetve csökkentése váltotta ki. A Békésmegyei Gazdasági Egyesület 1917 augusztusában az őstermelők számára biztosított havi 15 kilogramm búzát igazságtalannak tartotta, és felemelésére országos mozgalmat kezdeményezett. A vármegyét is maga mögé kívánta állítani, ezért augusztus 9-én, amikor a törvényhatóság a közgyűlését tartotta, több száz kisgazda „tüntető felvonulását” szervezte meg, sőt elérte, hogy Békésben az összes cséplőgép fél órára abbahagyja a munkát, ami „birtokosnak és munkásnak a tárgyalat kívánalmakhoz való egységes csatlakozását” nyomatékosítja. (A közgyűlés „komoly és tárgyilagos” vita után az egyesület indítványát – a kormánytól feliratban követeljük a fejadagok 18 kilogrammra emelését – elfogadta.)<sup>674</sup>

A földművelésügyi miniszter válasza nem sokáig váratott magára. Az agrárius táborba tartozó Mezőssy Béla szerint a fejkvóta a szövetséges államokkal összehasonlítva Magyarországon a legmagasabb,<sup>675</sup> a kormány tehát az őstermelők igényeit, a folyamatos

<sup>671</sup> 1918. április 20-áig 918 875 korona gyűlt össze. Zemplén vármegyében például a szinai főszolgabíró 725 koronát, a bodrogi közösi 190 koronát, a telek közösi körjegyzőség 179 koronát, Meréspatak elöljárósága 219 gyűjtött, Alsókomarócán a községi pénztár 191 koronáját ajánlották fel. A földbirtokosok közül (kivételképpen) herceg Esterházy Miklós 85 000 koronát, Frigyes királyi herceg (a cs. és kir. haderő parancsnoka és a magyaróvári uradalom tulajdonosa) 100 000 koronát adományozott. *Köztelek*, 1918. január 5. 20, április 20. 1.

<sup>672</sup> *Gazdaszövetség*, 1915. január 9. 17, január 16. 42.

<sup>673</sup> A *Szatmári Gazda* statisztikai adatokkal igazolta, hogy a terményárak növekedése inkább a kisbirtokosoknak kedvez. Ők 1915-ben 8,1 millió kataszteri holdon termeltek búzát, rozsot, árpát és zabot, míg a nagybirtokosok 3,1 millió holdon. (A cikk az értékesítés arányairól nem szólt.) A nagybirtok és a kisbirtok. *Szatmári Gazda*, 1915. október 2. 1.

<sup>674</sup> A vármegye közgyűlése. *Békés*, 1917. augusztus 12. 1–3; A csabai gazdák a termésrendelet ellen. *Délmagyarország*, 1917. augusztus 8. 6–7.

<sup>675</sup> A minisztertanács 1917 áprilisában elismerte, hogy az előző évi rekvirálás során olyan fejadagokat állapítottak meg, melyek „tetemesen” alatta maradtak a német és az osztrák fejadagoknak. MNL OL K 27. Mt. jkv. 1917. április 2. 30. 1.

termelés érdekében, „a lehető legteljesebb mértékben iparkodik kielégíteni”, ezért a mozgalom nem lehet jogosult. „Elvárom az egyesülettől, hogy nem fogja szem elől téveszteni azt a határvonalat, melyet az országos érdekek megfontolása és az szab elé, hogy a vezető társadalmi egyletek hivatása a nyugodt belátásra, a máskor jogosult érdekek áldozatkész mérséklésére, valamint arra buzdítani a közönséget, hogy az itthon levők mindegyike a csatatereken vérző testvéreinkhez méltóan, a legsúlyosabb megpróbáltatásokkal járó gazdasági hadviselésben rendületlenül teljesítse kötelességét.”<sup>676</sup>

A megyék 1917 nyarán, Békéshez hasonlóan, feliratban kérték a fejadagok felemelését, voltak az érdekeiket határozottan megfogalmazó települések is,<sup>677</sup> a kiskgazdák tüntetésének és a mezőgazdasági munkások figyelmeztető sztrájkjának megszervezése azonban, mint az érdekvédelem radikális eszköze, kivételszámba ment. (A kormány a hadiérdekekre hivatkozva, azonnal közbeavatkozott.) A forrásokból nem derül ki, hogy az egyesület döntése miként született meg, egy-egy vezetőjének vagy „hangadójának” befolyását és személyes motivációit azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Almády Géza, aki házassága révén lett fővárosi tisztviselőből csorvási birtokos, majd az egyesület választmányának és Békés megye közgyűlésének a tagja, 1915-ben még az aratók és a cselédek munkára kényszerítésének és ellenőrzésének szigorítását szorgalmazta – ebben feltehetően a birtokos érdekei szólaltak meg. Két évvel később már a fejadagok felemelését, valamint a cselédektől rekvirált gabona árának kiutalását sürgette, kifogásolta, hogy a Haditermény Rt. számukra a maximált árnál alacsonyabb összeget fizet, és kezdeményezője volt a kiskgazdák tüntetésének, vagyis az érdekképviselő tagjaként nyilvánult meg, és az erre épülő politikai ambíciók motiválhatták.<sup>678</sup>

A Gazdaszövetséget a hatékonyabb agrár-érdekvédelem, a merkantil táborral kiéleződő konfliktusok,<sup>679</sup> valamint egy nagy létszámú szavazóbázissal rendelkező agrárpárt megteremtésének ismét napirendre kerülő igénye falusi (paraszti) bázisának növelésére ösztönözte. Ennek érdekében alacsonyabb tagsági díjakkal könnyítették meg

<sup>676</sup> MNL PML IV. 401.b 225.dob. 9199/1917.

<sup>677</sup> A Győr megyei Himod, Hövej és Vág községek képviselő-testületei például 1917. augusztus 19-én rendkívüli közgyűlést tartottak, és a gabonafejadag sürgős felemelését kérték a kormánytól. „Maradunk még a törvényes alapon, nem akarunk sztrájkokkal senkit a falnak állítani. Azt azonban a legnagyobb nyomatékosan meg kell mondanunk, hogy a magyar falu az orvoslást nemcsak kéri, hanem el is várja.” MNL OL K 26. 1105. cs. 1917. III. res. 5682.

<sup>678</sup> *Békésmegyei Függetlenség*, 1917. június 20. 2–3.

<sup>679</sup> Darányi Ignác szerint a „plutokrácia mindenáron a mezőgazdaságra akarja tolni a háború terheit.” Sipos 2009: 16.

a belépést, és a szervezeti struktúrát, a tagok közötti kommunikációt is korszerűsíteni kívánták: terveik szerint a falusi szervezetek delegáltjai alkotják majd a járási választmányokat, melyek elnökei a megyei választmány tagjai lesznek. Almády Géza a szociáldemokraták szervezettségét tekintette mintának, és 1917 nyarán azt javasolta a Gazdaszövetség választmányának, hogy a vidéki egyletekből, gazdakörökből helyi „agitacionalis” pártszervezetek alakuljanak, melyek az agrárpárt megalakulását készítik elő.<sup>680</sup>

A célkitűzéseket élénk propaganda kísérte. Röpiratokat adtak ki, petíciókat szerkesztettek, a megyékben szervező előadásokat és gyűléseket tartottak, melyekről az 1917 őszén alapított hetilap, *A Barázda* számolt be. Nagyölved és Bajka földművesei például a fejadagok felemelését követelték, Felsőszentmihályon 74-en, Tiszaigaron 50-en csatlakoztak *A Barázda* „zászlaja alá.” Kömlőn 1918. június 30-án Sarud, Kisköre, Tiszanána, Tarnaszentmiklós és Átány kiskgazdái gyűltek össze (körülbelül 200 fő), és választották meg a kömlői csoportvezető bizottságot, az elnököt (Farkas Gyula plébánost), valamint a bizalmi férfiakat, akik a Gazdaszövetségbe toborozzák a falvak lakóit.<sup>681</sup> Esze József kiskgazda Drávafokról írt a szerkesztőségnek: „Mily boldognak kezdjük érezni magunkat, midőn észrevesszük a haladást, hogy mily gyorsan sorakoznak az ország minden részében a Gazdaszövetség zászlaja alá, mely hív minden szenvedőt és elnyomottat, mint Jézus, jertek, csatlakozzatok, mert csak így vihető előre ügyetek. Én is minden tehetséggel oda fogok hatni, hogy minden sötétségben hívőt felvilágosítsak.”<sup>682</sup>

A vidéki lapok a vármegyei gazdasági egyesületeket is népszerűsíteni próbálták. A *Pápai Hírlap* 1918 márciusában arról számolt be, hogy a községek kisbirtokosai „tömegesen” jelentkeznek a Veszprém megyei egyesületbe, és egy példát is említett: a homokbödögei Kapcsándy János 300 koronás alapítvánnyal az alapítók sorába lépett, akik között csak nagy- és középbirtokosok voltak, és a falujából 85 kiskgazdát toborzott az egyesületbe.<sup>683</sup>

A szervezés hagyományos módszerei, a lelkészek és a tanítók agitációja újszerű elemekkel bővült. Falusi és járási gyűléseket tartottak, és a követelések megváltoztak: a vámvédelem, a bimetallizmus és a fedezetlen határidőüzlet a parasztokat talán kevésbé

<sup>680</sup> Sipos 2009: 15–18.

<sup>681</sup> *A Barázda*, 1918. július 6. 304–305.

<sup>682</sup> *A Barázda*, 1918. július 6. 307.

<sup>683</sup> Szervezkedő gazdatársadalom. *Pápai Hírlap*, 1918. március 23. 3.

érdeklő témái helyett a fejadagok felemelése,<sup>684</sup> a rekvirálások beszüntetése, az áremelkedés vagy a dohánytermelés korlátozásának kifogásolása került előtérbe, ami populizmussal, szociális demagógiával és határozott ellenséggéppel egészült ki.<sup>685</sup>

A szervezőmunka eredményeire bizonytalan adatok állnak rendelkezésre. Darányi Ignác a Gazdaszövetség 1916. áprilisi közgyűlésén az elmúlt évtized sikereit akarta igazolni: 1906-ban 760 falusi szervezetük volt 77 000 taggal, 1916-ban 2600 szervezetük 261 000 „földművelővel.”<sup>686</sup> Az elnök becslését túlzónak vélem, és ha a taglétszám a nyilvántartásokban emelkedett is, figyelembe kell vennünk, hogy a gazdakörök nagy része a háború alatt felbomlott, semmilyen tevékenységet sem végzett, vagy a kivételesen fejlett szervezeti hálózattal rendelkező parasztszövetség, a Délvidéki Földművelők Egyesületének formális csatlakozása a vezetőinek (a tagság akarától független) döntése volt.

A Gazdaszövetség igazgatóságában továbbra is nagybirtokosok, értelmiségiek, tisztviselők voltak jelen, igaz, a világháború alatt, a társadalmi támogatottságának növelése érdekében, néhány kiscgazdát is megválasztottak, az ő közéleti pályájuknak ez fontos állomása volt, és társadalmi tőkét (presztízst) biztosított számukra. Ezt két példával illusztrálom. Patacsi Dénes 1877-ben Baranya megyében született, 6 elemi végzett és 15 holdon gazdálkodott. A szentdienesi katolikus olvasóköri és a hitelszövetkezet elnöke, majd a vármegyei gazdasági egyesület és a Kisbirtokosok Országos Szövetségének is a tagja, 1908-ban Nagyatádi Szabó István egyik főkortesé.<sup>687</sup> 1918 júniusában az erdélyrészi hazatérő táborban propaganda előadó, a Kisgazdapárt baranyai szervezője és alelnöke, majd az I. nemzetgyűlés képviselőjének választották, és a Simonyi-Semadam-kormány honvédelmi államtitkárává nevezték ki.<sup>688</sup>

Kuna P. András pályája hasonló ívű, de a viselt tisztségei eltérőek. Ő Kunszentmártonban született és szintén 6 elemi végzett. A Katolikus Népszövetség és a

<sup>684</sup> A *Barázda* arról írt, hogy több ezer község „milliónyi” földművelője küldött kérvényt a miniszterelnöknek, melyben a fejadagok és az állatok takarmányának felemelését követelték. A *Barázda*, 1918. július 6. 304.

<sup>685</sup> Meskó Pál az egyik toborzó gyűlésen arra hívta fel a figyelmet, hogy a „nemzetközi és szabadgondolkodó újságok azzal uszítják a várost a falu ellen, hogy a paraszt minden terhet megbír, mert a paraszt milliókat szerez. A paraszt jó sorban él, a paraszt a kitört ablak helyére is ezres bankókat ragaszt [...] Pedig ismeretes, hogy a parasztról lefoszlott a ruha, a lábáról leszakadt a csizma. Világosságot csak nappal lát, mert petróleumot nem adnak neki.” A szervezkedés eredményei. A *Barázda*, 1918. október 10. 429–430. Meskót idézi Sipos 2009: 53.

<sup>686</sup> Czettler Jenő szerint 1906-ban 30 000 tagjuk volt. *Agrártörökések és birtokpolitika*. A Magyar Gazdaszövetség 1916. április 13-iki közgyűlésének naplója. Budapest, 7; Szabó 1989: 119.

<sup>687</sup> Király István szerint nehéz róla eldönteni, hogy kinek az oldalán állt. Király 1991: 138.

<sup>688</sup> Kun–Lengyel–Vidor (szerk.) 1932: 218.

Néppárt tagja, részt vett a szövetkezeti mozgalomban, majd Jász-Nagykun-Szolnok vármegye törvényhatósági bizottságának tagjává, 1918 végén a Gazdaszövetség egyik alelnökévé választották meg. Ezzel egyidejűleg az Országos Földmívespárt megyei bázisát szervezte, a párt megyei alelnöke, ahonnan a pályája az egyesült Kisgazdapártba, majd az I. és II. nemzetgyűlésbe vezetett.<sup>689</sup>

E töredékes adatokból a parasztság állandó, egyre nagyobb léptékű (de az ideológiai tudatosságtól és következetességtől független) egyesületi és politikai szervezésén alapuló társadalmi mobilizációra következtetünk, a politikai pálya azonban csak a világháború után, a képviselővé választással, illetve az államtitkári kinevezéssel teljesedett ki. A kiváló stílusú újságíró, a falusi társadalmat jól ismerő egykori tanító, Drozdy Győző emlékiratában Patacsi Dénes és Kuna P. András mentalitását is bemutatja.<sup>690</sup>

[A nemzetgyűlés kisgazdapárti képviselői között] „nem akadt csak két urakhoz dörgölődő törtetőparaszt, akik az urasági asztalok morzsaszedegetői közül, a varjúcsőszök, díszkocsisok nemzetségéből kerültek ide. Egyikük amolyan Hári János-szerű hórihorgas kortesparaszt volt. Információm szerint volt az már minden, ami egy kapa-kasza kerülő paraszt csak lehet. A katonaságnál a zupás őrmesterségig vitte, és ezzel a rangjával olyan katonai karriert futott, hogy a jámbor Simonyi-Semadam Sándor – Bethlen ajánlására – honvédelmi államtitkárt csinált belőle. Ennek a Patacsi Dénesnek a parasztgúnya meg a csizma nem kellett tovább. Nagyságos úri képviselőnek öltözött át. Ahogy megkapta első tiszteletdíját, sötét úri ruhát vett, hozzá rikító sárga cipőt. A csizmás parasztok folyosóján köznevetségre én tanítottam meg arra, hogyan kell a félcipő selyemzsinórját csokorra kötni.

Kissé szerényebb kollégája akadt a kunszentmártoni Kuna P. Andrásban, aki szintén a sokorópátkai Pallavicini-féle verbunkosoktól származott. Ez a Puna ké András – így becéztük – azzal dicsekedett, hogy hálából választotta meg a nép, mert 1919-ben mezítláb gyalogolt el Szegedre Horthy Miklóshoz, és ott még az ántánt bizottsággal is tárgyalásba bocsátkozott, hogy a románokat parancsolják ki a falujából. Ez a rekedt, vörös orrú paraszt úgy összeemelegedett a katolikus mozgalmakból régen ismert kultuszminiszter barátjával, Haller Istvánnal és annak mulatócimboráival, hogy gyakran a hajnalok vetették haza a Gellértből,

<sup>689</sup> Kun–Lengyel–Vidor (szerk.) 1932: 186–187.

<sup>690</sup> Drozdy 1918-ban csatlakozott a Kisgazdapárthoz.

*Pannóniából, Vadászkürtből vagy a budai kiskocsmákból. Mindig az urakkal mulatott, szavazott, később országgyűlési képviselő lett belőle.*<sup>691</sup>

## 2. A kiskazda mozgalom

Az 1909-ben alakult '48-as Országos Függetlenségi Gazdapárt a világháború éveiben ugyancsak társadalmi szervezethez tartozott. Módszere megegyezett a Gazdaszövetségével. A párt lapja, a *Magyar Lobogó* egyesületek, a kisiparosokkal társulva polgári olvasóköri alapítását szorgalmazta, melyek a Kisbirtokosok Országos Szövetségének tagjaként, a hatékonyabb, járási, megyei és országos szinten megvalósuló érdekérvényesítés bázisává válhatnak.<sup>692</sup> Ebben az alfejezetben egyetlen egyesületet, majd a párt legjelentősebb rendezvényét mutatom be.

A Szekszárdi Kiskazdák Egyesületének története a háború előtti évekre nyúlik vissza, és egy botrányra indult. Szulimán György földműves 1911. január 20-án a római katolikus olvasókörben két társát „huncut gazembernek” nevezte, amiért a sértettek feljelentették, és a járásbíróság Szulimánt 200 korona pénzbüntetésre ítélte, az egyet pedig kizárta soraiból. Az ügy részletei a periratokból derültek ki,<sup>693</sup> a konfliktust azonban mélyebb ellentétek robbantották ki. A Szekszárdi Kiskazdák Egyesülete ugyanis 1911. január 22-én tartotta alakuló gyűlését, amit Szulimán, mint az Országos Kisbirtokos Szövetség igazgatósági tagja és az új egyesület ügyvezető titkára vezetett. A földműves tehát az olvasókör tagjaként kezdte meg az aktívabb politizálást, valamint a földek vásárlását és bérletét célul tűző egyesület helyi szervezését. (A *Tolnamegyei Közlöny*ben megjelent cikk szerint Szulimán a „párthíveit az olvasókör vezetői ellen alarmírozta.”)<sup>694</sup>

A szervezkedés sikerét segítette, hogy a kiskazdák (a „mezővárosi blokk” választott képviselői) a település önkormányzatában erős csoportot alkottak, és néhány helyi

---

<sup>691</sup> Drozdy 2007: 168.

<sup>692</sup> Borsod megyei szervezkedés. *Magyar Lobogó*, 1918. március 31. 3–4; Szövetségi ügyek. *Magyar Lobogó*, 1918. június 9. 4–5.

<sup>693</sup> Szulimán azzal indokolta felháborodását, hogy az olvasókörben kósza híreket terjesztettek róla: az 1910-es képviselőválasztások előtt a Függetlenségi és 48-as Párt kasszájából felvett 200 koronával nem tudott elszámolni, Batthyány Tivadart, a párt alelnökét megzsarolta és a választás napján Bátorról „olyan részegen hozták haza, mint egy disznót.” A bíróság az utóbbi két állítást, árnyaltabb megfogalmazásban, helytállónak találta. *Tolnamegyei Közlöny*, 1911. december 10. 4–5.

<sup>694</sup> A lap úgy tudta, hogy a katolikus olvasókörnek csaknem 900 tagja volt, a kiskazda egyesület alakuló gyűlésén pedig 700–800-an vettek részt. Kiskazdák gyűlése. *Tolnamegyei Közlöny*, 1911. január 29. 3; A szekszárdi róm. kath. kör tisztújító ülése. *Tolnamegyei Közlöny*, 1912. január 14. 3.

ügyben együttesen léptek fel.<sup>695</sup> Szulimán Györgyöt nemcsak a képviselőtestület, hanem a megyei törvényhatóság tagjának is megválasztották, ahol 1914-ben, a gazdapárt programjának megfelelően, a választójog reformját és törvénymódosítást szorgalmazott oly módon, hogy a gazdasági ismétlőiskola elvégzése, az iparostanonc-iskolai végzettséghez hasonlóan, szavazati jogot biztosítson. (Szulimán sérelmesnek tartotta, hogy az önállóan gazdálkodó kisbirtokosokkal ellentétben, még az első béresnek is megadják a választójogot, nem az „intelligencia magasabb fokáért, hanem azért, mert ezek irányítható, befolyásolható elemek, éppúgy mint az iparosok nagy része, míg a földműves gazdák a saját meggyőződésük szerint szavaznának.”)<sup>696</sup> Majd 1917-ben, az Esterházy-kormány megalakulása után, az általános, egyenlő és titkos választójog, valamint a „demokratikus nemzeti politika” mellett foglalt állást.<sup>697</sup>

A szavazati jog a parasztság politikai emancipációjának eszközeként a Kisgazdapárt helyi szervezeteinek is fontos követelésévé vált,<sup>698</sup> a világháború alatt azonban a politika szférája kiterjedt, a gazdaság jelenségeit is magába foglalta, miként azt a szekszárdi egyesület további tevékenysége szemlélteti.

A rézgálic 1917-ben hiánycikk lett, az ára néhány hónap alatt a többszörösére emelkedett, ezért a szekszárdi kiscgazdák küldöttsége a földművelésügyi minisztertől kérte a kereskedők készleteinek rekvirálását, az ármaximálást és a kataszteri holdanként engedélyezett kvóta (5 kilogramm) felemelését. A miniszter ezt elutasította (szerinte szükség van a külföldről csempészett rézgálicra is), ezért Szulimán a polgármestertől szerzett engedélyt az értékesítésre, és az 5-6 közvetítőt, mint „áremelkedő erődöket” megkerülve, a gyáraktól szerezte be a rézgálicot, amit az egyesület Tolna megye minden

<sup>695</sup> Például az általuk kezdeményezett város-visszafejlesztő mozgalomban. Erről Csekő 2014. A mezővárosi blokkról Tóth 1989: 28-54.

<sup>696</sup> Szulimán György indítványa. *Tolnamegyei Közlöny*, 1914. április 12. 5.

<sup>697</sup> *Tolnamegyei Közlöny*, 1917. augusztus 5. 1–2. Az egyesület vezetőinek politizálását sokan kifogásolták. A *Tolnamegyei Közlöny*ben 1914 áprilisában megjelent cikk szerzője szerencsétlen gondolatnak nevezte, hogy az elnökség, ahelyett, hogy a helyi mezőgazdaság fejlődését segítené, hatalmi pozíciók szerzésére törekszik. Szerinte Szekszárdon nem volt olyan tisztújító közgyűlés, ahol a kiscgazdák ne azért csatáztak volna, hogy az ő emberük legyen a győztes (a városi gyűléstől kezdve a legutolsó hegyközségig és kútgyűlésig). Ez sokakat elidegenített az egyesülettől („mert hát az ő hátukon ne kapaszkodják fel senki az uborkafára”), és 1914. március 28-án Szekszárdi Gazdakör néven új szervezetet alapítottak, melynek ideiglenes vezetésére Szentkirályi Mihály polgármestert kérték fel. A gazdaköréről nincsenek adataink, a helyi viszonyokat jól ismerő szerző mégis pontosan ábrázolhatta a kiscgazda közvélemény megosztottságát, a politikával, illetve az egyesület szerepével kapcsolatos eltérő attitűdöket. Csalódás és remény. *Tolnamegyei Közlöny*, 1914. április 5. 1–2. Max Weber tipológiája szerint a hivatali állások szerzése a patronáló pártokra jellemző. Weber 1970: 406–429.

<sup>698</sup> A Szeged Felsőtanyai Mezőgazdasági Egyesület 1917-ben az általános és titkos választójogért indított mozgalom támogatásáról és a szegedi Választójogi Blokkhoz történő csatlakozásról határozott, mivel a helyi kisbirtokos gazdák felének nincs szavazati joga, holott „igazi nemzeti politika” csakis a részvételükkel valósítható meg. (Az egyesület elnöke 1917-től Fajka Lajos szegedi ügyvéd volt.) A felsőtanyai gazdák csatlakoztak a választójogi blokkhoz. *Délmagyarország*, 1917. augusztus 8. 6.

bortermelő gazdájának árusított (kilogrammonként 12 koronáért, ami a „kijárók” illetékét is tartalmazta).<sup>699</sup>

Az ár a feketepiaci áraknál alacsonyabb volt, az eljárás a tagság egy részének etikai érzékét mégis sértette, Földvári Mihály szőlőbirtokos a közvéleményhez fordult.<sup>700</sup> Bár elítélte az „áruzsorát”, a 16–20 koronás árakat elfogadta, azt viszont kifogásolta, hogy az egyesület tisztviselői és a hegyközségi elnökök<sup>701</sup> „üzérkedéssel” foglalkoznak, és kilogrammonként 2–4–5 korona közvetítői díjat kérnek gazda- és tagtársaiktól. Földvári tehát a gazdaegyesületet összetartó közösségi erkölcsre hivatkozott, és a bizalmi tisztségeket összeegyeztethetetlennek tartotta a rézgálic árusításával. (Néhány nap múlva azonban meggondolta magát, és szintén a sajtóban ismerte el, hogy Szulimán György, akit most már név szerint említett, a rézgálicot hatósági támogatással az eddiginél lényegesen olcsóbban biztosította a gazdatársainak.)<sup>702</sup>

Az 1917-es év aktívan telt a szekszárdi kisgazdák életében. Az egyesület hitelszövetkezetet alapított („Szekszárdi Földművelők Hitelszövetkezete, mint az Országos Központi Hitelszövetkezet tagja”),<sup>703</sup> melynek célja a hiteligények kielégítése, tagjainak takarékosásra ösztönzése és „netaláni üzleti ügyeik” támogatása volt. Erre azonnal igény támadt: az egyesület bérletsszövetkezetet alapított,<sup>704</sup> mely a vallás- és tanulmányi alap tulajdonában lévő 800 kataszteri holdas József-tanyát kívánta bérelni, és a korábbi nagybérletnél évi 10 000 koronával magasabb bérleti díjat kínált. A tranzakciónak ezúttal is voltak ellenzői. A *Tolnamegyei Közlöny*ben megjelent cikk szerzője (a szociális ügyek „szószólója”) nem így képzelte el az egyesület tagjainak állami támogatását, és a drága bérlet következménye szerinte az lehet, hogy a bérlet a közös felelősség miatt elveszíti vagyontárgyukat. A felvetésre Szulimán válaszolt: nem volt könnyű „kijárni”, hogy pályázhassanak, és a közérdeknek is nagyobb hasznára lesznek. A nagybérlet terménye ugyanis nem lát piacot. „Szekszárdon az a baj, hogy nincs

<sup>699</sup> Szulimán György ezt üzleti hirdetésként több megyei lapban közzétette. *Tolnamegyei Közlöny*, 1917. január 28. 4; *Tolnavármegye és a Közérdek*, 1917. február 1. 4.

<sup>700</sup> Földvári Mihály zsidó kereskedő családból származott, a pesti egyetem bölcsészkarán végzett, 1904-től Tolna megye főlevéltárosa, valamint a *Tolnavármegye és a Közérdek* munkatársa volt. A kisgazda egyesülethez csatlakoztak a város közéletében aktív szerepet betöltő iparosok és kereskedők is (például Heisler József, Ujj Ferenc), akik földet (szőlőt) vásároltak vagy béreltek, ezáltal a helyi „gazdatársadalom” tagjaivá váltak. Földváriról Gyánti 2018: 193–201.

<sup>701</sup> Szulimán a bödő-bartinai hegyközség elnöki tisztségét is betöltötte.

<sup>702</sup> Földvári Mihály: A rézgálic-ügyhöz. *Tolnamegyei Közlöny*, 1917. február 4. 3, február 18. 4.

<sup>703</sup> Elnöknek Szentkirályi Mihály polgármestert kérték fel, az igazgatóság tagjai Szulimán György, Földvári Mihály, Majsai György, Nagy Ádám és Pollermann József voltak.

<sup>704</sup> Elnöke a polgármester, ügyvezetője Szulimán György, igazgató-pénztárosa Földvári Mihály volt.

vidéke. Ha a kiskgazdáké lesz, ide terelődik [a piac].” (A szerződést végül 1917 augusztusában kötötték meg a minisztériummal.)<sup>705</sup>

Nem ismerjük a hitelszövetkezet és a bérlőszövetkezet létszámát és üzleti eredményeiket sem, megalapításuk mégis a háborús konjunktúrára, a szekszárdi gazdák egy csoportjának vagyonosodására és vállalkozói szellemére utal, de nem hiányzott Szulimán György kezdeményező készsége és agilitása, valamint az informális politikai támogatás sem.<sup>706</sup>

A Kiskgazdapárt vidéki rendezvényeinek célja a tagtoborzás, a helyi szervezetek alakítása volt, a fővárosban 1918. május 12-én tartott nagygyűlés a gazdatársadalom politikai erejét kívánta reprezentálni. A Somogy megyei kiskgazdák által kezdeményezett két napos esemény, melyet a *Magyar Lobogó* tudósításai alapján mutatok be, május 11-én délután, a Kisbirtokosok Országos Szövetségének közgyűlésével kezdődött. A felszólalók hatékonyabb érdekképviselőket, aktívabb politikai szervezkedést, a kiadványaik terjesztését segítő sajtóalapot szorgalmaztak és tisztújításra is sor került (ismét Nagyatádi Szabó Istvánt választották meg elnöknek). A küldöttek eközben már „özönlöttek” a fővárosba, akiket a pályaudvarokon bizottságok fogadtak és cserkészcsapatok kalauzoltak. Előzetesen 1400 főre számítottak, végül azonban 29 vármegye 1890 községének képviselőjében 6300–6400 küldött érkezett meg.

Másnap reggel a nagygyűlés tervezett helyszínét, a régi országház Sándor utcai épületét „hatalmas tömeg” lepte el, és nyilvánvalóvá vált, hogy a rendezvényt nem lehet itt megtartani, ezért a főkapitány az Iparcsarnokot jelölte ki. A küldöttek négyes sorokban, „komoly ünnepélyességgel” vonultak végig a Múzeum, a Károly király és az Andrássy úton, „talán kisebb felvonulás volt, mint a szocialisták szokásos tüntető sétája, de a résztvevők a föld gyermekeinek, a nemzet törzsének a küldöttjei voltak.”<sup>707</sup> A menethez

<sup>705</sup> A József pusztai bérlete. *Tolnamegyei Közlöny*, 1917. május 13. 3; Szulimán György: Tekintetes Szerkesztőség! *Tolnamegyei Közlöny*, 1917. május 20. 4.

<sup>706</sup> Szulimán világháború utáni közéleti pályája sem ismeretlen. 1919 őszén az egyesület számára 100 mázsa sót szerzett be, amit egy kereskedővel társulva, hatósági engedély nélkül, a saját hasznára árusított. 1920-ban a Kiskgazdapárt képviselőjelöltje (és alig maradt le a mandátumról), majd az 1922-es választásokon a Szabó István politikájával szembeforduló Herczeg Sándor vezette kiskgazdák támogatásával ismét próbálkozott. Jogerős ítélete a három évvel korábbi árdrágításért éppen a kampány időszakában született meg, mégsem kellett börtönbe vonulnia. A választás első fordulójában ugyanis eredménytelenül zárult, és a kormánypárt ezt követően megegyezett Szulimánnal: amennyiben a második fordulóban visszalép és az ő jelöltjüket támogatja, büntetése „kegyelmi úton elengedtetik.” Különös só üzlet. *Tolnamegyei Újság*, 1920. január 10. 3; *Tolnamegyei Újság*, 1922. május 13. 5–7; Szinai–Szűcs 1972: 95–96.

<sup>707</sup> A *Magyar Lobogó* szerint a fővárosiak bábéskodva nézték a gazdákat: „Milyen hosszú szára van a cipőjüknek. Milyen drága lehetett [...] Aztán ni, még a táskájuk is bőrből van (a tarisznyáról van szó, itt Pesten azt hiszik, hogy ez flanc). Biztosan van benne sok csirkecomb, tojás. Csak a Jóisten tudná sorba írni

azonban politikusok, országgyűlési képviselők és a Gazdaszövetség tagjai is csatlakoztak (Pallavicini György, Mezőssy Béla, Meskó Zoltán, Bernát István, Czettler Jenő és Gaál Gaszton).

A gyűlést Szabó István nyitotta meg, és indítványozta, hogy hódoló táviratot küldjenek IV. Károlynak, melyben a magyar földműves osztály „alattvalói ragaszkodását” fejezi ki. Az elnök a kisbirtokos szövetség önállóságát hangsúlyozta (az Országos Magyar Gazdasági Egyesület a nagybirtokosok érdekképviselője és a Gazdaszövetség is a befolyása alá került), és a gazdaköröket, az olvasóköröket, a fogyasztási és hitelszövetkezeteket, a községeket, a közbirtokosságokat, valamint a volt úrbéres testületeket szólította fel a csatlakozásra. Ezután szónoklatok és határozati javaslatok következtek. A felszólalók a fejkvóták felemelését, a méltánytalan rekvirálások felfüggesztését, az iparcikkek árának csökkentését, a magánhasználatra történő dohánytermelés engedélyezését, továbbá a katonai szabadságolások biztosítását, a hadirokkantak állami ellátását, a községi és városi önkormányzati jogok kiterjesztését követelték. Szóba került a birtokpolitikai reform (az állam kisajátítási, a községek, közbirtokosságok és hitelszövetkezetek elővételi joga azokra a nagybirtokokra, melyeket a „földműves nép” földhöz juttatására kell fordítani) és olyan országos intézmények alapítása is, melyek a kisközgazda osztály függetlenségét és cselekvési szabadságát szavatolják (központi földműves bank, biztosító, valamint árubeszerzési és értékesítési intézet). A határozati javaslatokat másnap 600 tagú küldöttség vitte a képviselőházba, és kölcsönös méltatások közepette adták át az illetékes minisztereknek.<sup>708</sup>

A nagygyűlés nem maradt visszhang nélkül. Rubinek Gyula, az OMGE igazgatója a *Köztelek* hasábjain arról írt, hogy a kisközgazdákat a szavazatokért folyó versengésben „stréber ügyvédecskék, banktisztviselők és egyéb politikai akarnokok” próbálják hangzatos frázisokkal becsapni, és az agrártársadalom egységének megbontásával, a nagy- és kisbirtok közötti ellentétek szításával, valamint a „vezető osztályok” megtámadásával vádolta meg Szabó Istvánt. Márpedig a kisközgazdák legbecsületesebb vezetői a községi nagybirtokosok, ezért a vármegyei gazdasági egyesületekben és a Gazdaszövetségben kell szervezkedniük, ahogyan azt a Délvidéki Földművelők Országos Egyesülete, vagyis a bánáti svábok teszik.<sup>709</sup>

---

azt a sok számárságot, ami a pestiektől kitellett.” Jegyzetek a kisközgazdák nagygyűléséről. *Magyar Lobogó*, 1918. május 19. 1–2.

<sup>708</sup> Nagygyűlésünk. *Magyar Lobogó*, 1918. május 19. 2–5.

<sup>709</sup> Rubinek Gyula: Szabó István uram! *Köztelek*, 1918. május 18. 784–785.

A *Magyar Lobogó* cikkírója éles hangon válaszolt. A Kisbirtokosok Országos Szövetségének a feladata, hogy szervezze a falusi termelőket, és kiragadja az OMGE karjai közül, mely „szellemileg és politikailag mint jobbágyokat szeretné a markában tartani” őket. „Hiába csinálnak önök műparaszti lapokat és műszövetségeket, a kispapokat megosztani nem fogják [...] Szabó István nem lesz az önök alázatos uszályhordozója, főkortese, politikai számadó gazdája.”<sup>710</sup>

Az 1918 májusában tartott nagygyűlés, melyet politikai rítusként értelmezek, meghatározó esemény volt a 10 éve alakult Kisgazdapárt történetében, és a „régí átokkal”, a széthúzással és a nemtörődömséggel szemben, a „birtokos polgárok” összetartozását és a párt szervezettségét és erejét kívánta reprezentálni.<sup>711</sup> Aligha véletlen a helyszínek kiválasztása. Az ország kulturális központjában nem volt még a parasztság részvételével zajló, a vidék térfoglalását szimbolizáló ekkora esemény, a volt országház nagytermébe (a „kispapok parlamentjébe”) tervezett gyűlés politikai üzenete pedig a Szabó István és társai által a képviselőházban megfogalmazott véleményt nyomatékosította: a tekintélyét veszített, legfeljebb néhány százezer szavazó akaratát kifejező és „kaszinó politikát” folytató „úri” parlamentet a népparlamentnek kell felváltania.<sup>712</sup>

Az eseménysor leglátványosabb és legdinamikusabb mozzanata az előre nem tervezett városligeti felvonulás volt, mely a szociáldemokraták utcai demonstrációihoz hasonlított, igaz, ebben a Gazdaszövetséget képviselő „urak” is részt vettek. A nagygyűlés rituáléi a törvényhozásra emlékeztetnek. A küldöttek a dualizmus kori közjogi rendszer részét alkotó királyhoz intézett felirat után, határozati javaslatokat vitattak meg és fogadtak el, majd terjesztették azt végrehajtásra a kormány elé.

### 3. Egy elmaradt választás Nyíregyházán

A politikai participáció és a választói magatartás vizsgálatát akadályozza, hogy a világháború éveiben csupán egy-egy kerületben írtak ki választást, melyek többségében a szavazás elmaradt, mivel egyetlen, a volt képviselő pártjának jelöltje indult. A nyíregyházi kampányt mégis érdemes bemutatni, mely nemcsak a Kisgazdapárt

<sup>710</sup> Kirohant ellenünk. *Magyar Lobogó*, 1918. május 26. 1–2.

<sup>711</sup> Jöjjetek el polgártársaink a nagygyűlésünkre! *Magyar Lobogó*, 1918. április 14. 1–2.

<sup>712</sup> A *Magyar Lobogó* ezt szintén plasztikusan fogalmazta meg. A nagygyűlésen résztvevő „parasztok »úri« módon viselkedtek, komolyan és értelmesen vitáztak. Az urak parlamentjében viszont egyre »parasztibb« a hang és egyre kevesebb az értelem [...] A falu azt üzeni a parlamentnek, hogy munkakerülőkre nincs szükség.” Elvonultak az iparcsarnokba. *Magyar Lobogó*, 1918. május 19. 1–2.

támogatottságát (lehetőségeit), hanem a felbomlás előtt álló politikai rendszer működését is szemlélteti.

Esterházy Móric kormányának megalakulása után, 1917 júniusában nevezték ki Meskó Lászlót Szabolcs vármegye főispánjává, ezért a megüresedő nyíregyházi mandátum betöltésére új választásokat írtak ki. A Kereskedők és Gazdák Köre a pártonkívüli Fényes Lászlót, *Az Est* országosan ismert „tényfeltáró” újságíróját hívta meg jelöltnek, akit Károlyi Mihály Függetlenségi és 48-as Pártja és a miniszterelnök is támogatott,<sup>713</sup> míg az Apponyi Albert vezette Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt, magáénak tulajdonítva a kerületet, Geduly Henrik evangélikus püspököt szemelte ki.<sup>714</sup>

A jelölógyűlésekre július 15-én (vasárnap) került sor, először az Apponyi-pártiak tanácskoztak. Paulik János lelkész Gedulyt javasolta, mivel a magyarországi protestantizmus intenzívebb parlamenti képviselőtételére lenne szükség, a párt helyi alelnöke szerint viszont nem szabad a lelkészi hivatást a politikai küzdelmekbe keverni. Zomborszky Dániel szabómester, az ipartestület elnöke Fényes Lászlót ajánlotta, ám a megjelentek csekély száma miatt (körülbelül 50 fő), az értekezlet hivatalos jelölés nélkül fejeződött be.

Nagyobb volt az érdeklődés és az egyetértés a Fényes-párt előkészítő bizottságának gyűlésén, melyen iparosok, kereskedők, gazdák és az „értelmiségi osztály” tagjai (körülbelül félezen) vettek részt. Nagy Kálmán gyógyszerész azt hangsúlyozta, hogy Fényes László mindig a szegények és az elhagyottak támogatója volt, a „kisemberek” ügyét karolta fel, amit Erdős Bertalan ügyvéd azzal egészített ki, hogy szakítani kell a nepotizmussal, vagyis ne atyafiakat, sógorokat és komákat, hanem dolgozni akaró embereket küldjenek a parlamentbe. Ezután „óriási lelkesedés” közepette kiáltották ki az újságíró a nyíregyházi „polgárság” képviselőjelöltjének és küldöttséget menesztettek érte.

---

<sup>713</sup> Vázsonyi Vilmosné úgy emlékezett, hogy férje, az Esterházy-kormány igazságügy-minisztere javasolta Fényest képviselőjelöltnek. Vázsonyi 2015: 98.

<sup>714</sup> Bonyolította a helyzetet, hogy mindkét függetlenségi párt tagja volt a kisebbségi kormánynak. (Apponyi elfogadta volna az újságíró jelölését, amennyiben belép a pártjába.) Fényes László július 14-én interjút adott a *Nyírvidék*nek, melyben úgy érvelt, hogy bárki '48-as voltát nem az határozza meg, hogy tagja-e valamelyik pártnak, hanem az, miként gondolkozik és cselekszik. A pártkeretek csak feszélyeznék az igazmondásban, és bántják az ígéretek „hazugsághegyei, amiket a jelöltek a választások előtt mondani szoktak.” Majd egy vele beszélgető helyi kiscsászár idézett: „Szívesen meghallgatjuk az urat, a személyét és a működését az újságból ismerjük, de megbocsásson az úr, hogy mi nagyon gyanakodók vagyunk, mert bennünket már nagyon sokszor becsaptak.” Fényes László Nyíregyháza képviselőjelöltje. *Nyírvidék*, 1917. július 12. 2; A nyíregyházi mandátum. Beszélgetés Fényes Lászlóval. *Nyírvidék*, 1917. július 15. 2.

A választók többségét a kiskgazdák alkották,<sup>715</sup> ezért az állásfoglalásuk a *Nyírvidék* tudósítója szerint „döntő jelentőségű” volt. Ők ugyancsak július 15-én, ám külön, a gazdaotthonban tanácskoztak, és döntésükről közleményt adtak ki: erejük biztos tudatában Paulusz Mártont jelölték, aki azonban a Kiskgazdapárt „vitális” érdekeire tekintettel és a „legnagyobb önzetlenséggel” Fényes László támogatását ajánlotta, mivel programja az igazi 48-as eszmékkel és a Kiskgazdapárt irányelveivel megegyezik. (A gyűlés a javaslatot egyhangúan elfogadta.)<sup>716</sup>

A városban ezután heves kampány kezdődött, aminek a része volt az Apponyi-párt július 22-én megismételt (és botrányba fulladt) jelölőgyűlése. Ezúttal a kétszázas bizottságot és függetlenségi szavazókat is meghívtak, akiket a levezető elnök, mivel Fényes Lászlót éltették, a helyszín elhagyására szólított fel.<sup>717</sup> Geduly Henriket a kétszázas bizottság tagjai közül („csakúgy szemmérték alapján”) mindössze 45-en támogatták, akit az értekezlet mégis képviselőjelöltnek nyilvánított. A csalódott tömeg a püspök lakásához vonult (ahol szuronyos katonák jelentek meg), és „parázs tüntetést” rendezett az újságíró mellett.<sup>718</sup>

A választási küzdelem további menetét a két jelölt egyénisége határozta meg. Geduly püspök kampányában inkább a kortesek vettek részt, akik – az ellenfél szerint – „elvetették a sulykot”: a tanyákon Fényes zsidó származásával kampányolnak („ötvenkrajcáros magyar az”),<sup>719</sup> és azzal fenyegetőznek, hogy az Apponyi-párti főispán a felmentési kérelmek elbírálásánál figyelembe fogja venni a pártállást. Fényes László arról is tájékoztatta az újságolvasókat, hogy az evangélikus néptanítók törvénybe ütközően agítálnak a kiskgazdák között, ami felett a tanfelügyelő szemet huny (szerinte azért, mert az ellenőrző hatósága, a kultuszminiszter, történetesen a képviselőjelölt pártelnöke).<sup>720</sup>

Az újságíró kampányában a sajtónak nagyobb szerep jutott (a legolvasottabb *Nyírvidék* az ő pártján állt), emellett tanyákat keresett fel, és személyesen kérte a kiskgazdák támogatását. Ügyes (vagy modern) kommunikációs eszköz volt a részéről,

<sup>715</sup> A település 40 000 lakosából 3000-en rendelkeztek szavazati joggal, a választói névjegyzékben 1980 kiskgazda szerepelt. Fényes László a nyíregyháziak jelöltje. *Az Est*, 1917. július 17. 6.

<sup>716</sup> Képviselőt jelölt a nyíregyházi polgárság. *Nyírvidék*, 1917. július 17.

<sup>717</sup> A gyűlést a Korona szálló nagytermében tartották.

<sup>718</sup> Fényes László szerint Geduly arról tájékoztatta a fővárosi lapokat, hogy „felbérelt csőcselék” próbálta a jelölését megakadályozni, és az újságíró a háború közepén „turbulens elemek felizgatásával” akarja veszített ügyét megmenteni. A püspök ezt határozottan cáfolta: a becsmérlő leveleket valaki a nevében írta. Negyvenötven jelöltek a függetlenségi pártban. *Nyírvidék*, 1917. július 24. 4; Fényes László: Levél a „csőcselékről.” *Nyírvidék*, 1917. július 29. 3.

<sup>719</sup> Az újságíró református nemesi családból származott (dédapja Fényes Elek volt).

<sup>720</sup> A választási küzdelmek. *Nyírvidék*, 1917. július 27. 2.

hogy a cikkeiben gazdákat szólaltatott meg, akik a meggyőzés és a mozgósítás sablonait mondták fel. („Uram, maga mellett fogok szavazni. Ne gondolja a jelölt úr, hogy mi a püspökünket nem szeretjük és tiszteljük. Neki elég dolga van a mi hitéletünkkel, nem akarjuk, hogy a politikába belekeveredjék. Két fontos tisztség ez uram, a püspökség és a képviselőség. Egész ember kell mindegyikre. Ez az egyik oka, hogy mi megbeszéltük egymás közt, az úr mellett kitartunk becsületesen.”)<sup>721</sup>

A választási küzdelem legfontosabb eseményei a július 29-én tartott nagygyűlések voltak, ahol a jelöltek ismertették programjukat. Nagyatádi Szabó István előző este Nyíregyházára érkezett, akinek a tiszteletére a gazdaotthonban vacsorát adtak, majd másnap délelőtt a kiskgazdákkal tanácskozott.<sup>722</sup> A gyűlést kora délután a Korona szálló nagytermében tartották. Fényes László először a háború ellen foglalt állást (a „kozmpopolita nagytőke” idézte elő és a császárok „boszorkánykonyhájában” készítették), ezután a '48-as eszméket és a Kiskgazdapárt politikáját méltatta. A szónok a demokratikus és a szociális jogok kiterjesztését (az általános választójogot, a szegényügy, a hadiözvegyek és a hadiárva helyzetének állami rendezését) követelte, a helyiek számára pedig tanyai vasutat, a regionális közlekedés fejlesztését, valamint gazdasági és ipari szakiskolákat ígért.

A programismertetés után a Kiskgazdapárt vezetői emelkedtek szólásra. Szabó István a népparlamentről beszélt (nemcsak a csizmásokat, hanem a „kisembereket” is képviselik, kizárólag az ő pártjuk akarja a demokráciát), Mayer János a kiskgazdák szervezkedését hangsúlyozta, végül jánosbokori Kovács András, a helyi gazdaszövetség elnöke a „négy osztály”, a gazdák, iparosok, kereskedők és kistisztviselők összefogására buzdított.

A Geduly-párt ugyancsak a Korona szálló nagytermében tartotta a gyűlését. A szokásoknak megfelelően küldöttség ment a püspökért, aki '48-as politikai hitvallásáról beszélt (anyja 1848-ban csaknem „vértanúja” lett az eszmének), majd Fényeshez hasonlóan arról szólt, hogy a háború véráldozata vetette fel a népjogok kiterjesztését, a társadalom demokratizálását és a népparlament megvalósítását. („Éljen az általános, egyenlő, titkos választójog!”) Ő sem feledkezett meg a kiskgazdákról, mi több, „magáévá tette” a Kiskgazdapárt programjának lényeges pontjait. A holtkézi birtokokat és a

<sup>721</sup> Fényes László: A választási küzdelemből. *Nyírvidék*, 1917. augusztus 4. 2.

<sup>722</sup> A *Nyírvidék* tudósítója a pártot és a „karizmatikus” Szabó Istvánt népszerűsítette. „A somogyi kiskgazdák nagyképességű és hatalmas szervező erejű képviselője volt a legelső ebben az országban, aki átlátta a magyar kiskgazda-társadalom hatalmas erejét, és aki legelőször osztályöntudatra ébresztette a magyar kiskgazdákat, azt az osztályt, amelyet eddig minden politikai párt és társadalmi irányzat kihasznált.” A választási küzdelmek. *Nyírvidék*, 1917. július 29. 3.

latifundiumokat a gazdák kezébe kell adni, a „borzasztó vérözönért” további kárpótlást ígért, ezenkívül a rekvirálások szigorának enyhítését, szabad áruforgalmat, kedvező mezőgazdasági hiteleket, a kisiparosoknak olcsó nyersanyagokat és tömeges megrendeléseket, Nyíregyházának mezőgazdasági szakiskolákat (ingyenes oktatással) követelt. Geduly végül a felekezeti béke, az egyházi iskolák állami támogatása, a protestánsok adóterheinek csökkentése, valamint a katolikus és az izraelita autonómia mellett foglalt állást.<sup>723</sup>

Augusztus 5-én újabb gyűléseket tartottak, és bár a választásig még egy hét volt hátra, az izgalmak véget értek. Az egyesült függetlenségi párt vezetése ugyanis úgy ítélte meg, hogy a nyíregyházi polgárok többsége Fényes Lászlót támogatja, ezért jelöltje visszaléptetését határozta el, amit a püspök azzal az indoklással, hogy ne keltsen viszályt és pártoskodást (és a tekintélye se csorbuljon) maga ajánlott fel. A *Nyírvidék* lelkesedéssel fogadta a hírt (ami különösen az evangélikus kisgazdák között keltett „nagy megnyugvást”), és a visszalépéssel a képviselőválasztás rítusrendje is átalakult. A város mandátumát augusztus 13-án reggel, ünneplő tömeg jelenlétében, a városháza erkélyén adták át az újságírónak, Szabó István és Kovács András köszöntő beszédet mondott, majd szakítva a hagyománnyal, nem Fényes vendégelte meg a támogatóit, hanem a lakosság adott bankettet a tiszteletére.<sup>724</sup>

A nyíregyházi képviselőválasztásnak nem volt országos tétje (a pártpolitikától egyaránt független Geduly Henriket és Fényes Lászlót is a kormánypártok támogatták), a jelöltállításnál az 1916-ban kettészakadt függetlenségi párt konfliktusa érvényesült. Lokális szinten azonban nem ez tagolta a választókat, a radikalizálódó közhangulatot a háború okozta szociális elégedetlenség,<sup>725</sup> a korrupcióval és a klikkharcokkal azonosított politikai rendszer elutasítása, illetve az elitellenesség uralta, ami a különböző társadalmi csoportok érdekképviselteinek (ipartestület, kereskedők és gazdák köre) politikai öntudatosodásával egészült ki. A Magyar Gazdaszövetség agrárpopulizmusa, miként utaltam rá, 1917–1918-ban a város és a falu szembeállítására (a kis- és a nagybirtok érdekazonosságára) épült,<sup>726</sup> Nyíregyháza kispolgári társadalmi miliójében a populista (a

<sup>723</sup> A politika vasárnapja Nyíregyházán. *Nyírvidék*, 1917. július 31. 2–4.

<sup>724</sup> Egyhangú képviselőválasztás lesz. *Nyírvidék*, 1917. augusztus 7. 2–4; Követeket küld Nyíregyháza. *Nyírvidék*, 1917. augusztus 11. 2; A nyíregyházi képviselőválasztás. *Nyírvidék*, 1917. augusztus 14. 1–2.

<sup>725</sup> Erről Bene 2007: 421–425.

<sup>726</sup> Margaret Canovan az agrárpopulizmus fogalmát eltérő politikai és eszmei irányzatokhoz kötötte (farmer- és parasztmozgalmak, narodnyikizmus) és használta a „kisember populizmusa” kifejezést is, ami a magántulajdonba vetett hitet, a szövetkezetek pártolását, a haladás- és urbanizációellenességet, a politikusokkal szembeni bizalmatlanságot, a „régis szép napok” nosztalgiáját és a lokalitáshoz vonzódást (a

népre vagy a „kisemberekre” hivatkozó) politikai retorika, ami a szónoklatokban és a sajtóban érhető tetten, az osztályok szerint tagolt helyi (kis)polgárság egységének és összefogásának szólamaival ismételte. S ez az eszményített egység a leendő képviselő legitimitását illetően a tényleges politikai akaratnyilvánításnál (a szavazásnál) is fontosabbá vált.<sup>727</sup>

A kispolgárság és a helyi „intelligencia” számára is megfelelő jelöltnek tűnt az establishmenttel szembenálló, országosan ismert fővárosi újságíró, kulcskérdés volt azonban a legnagyobb szavazói csoport, a többségében evangélikus kisgazdák megnyerése. Geduly Henrik püspök csatasorba állítása ezt a célt szolgálta, akinek a programja, éppen úgy, mint Fényes Lászlóé, a kisgazdaérdekeket, a kisgazdákvaló szövetséget, valamint a városban népszerű függetlenségi eszméket szóltatta meg a leghangsúlyosabban. A Kisgazdapárt viszont el sem indult a választáson, bár a jelöltjét megnevezte, azt nyomban visszaléptette, amiben a párt helyi szervezetlensége,<sup>728</sup> támogatottságának elégtelensége és talán Paulusz Márton „tírpák” származása is szerepet játszott.<sup>729</sup> Nagyatádi Szabó István viszont kitűnő politikai érzékkel az esélyes jelölt mögé

---

„nagy egységektől”, például a kormánytól és a vállalatoktól való idegenkedést) foglalta magába. Canovan 1981: 291–292.

<sup>727</sup> „Fényes László képviselőjelöltsége a kisemberek szerető támogatásával találkozott [...] A mi polgárságunk megmutatta az utat, mely az igazi demokráciához vezet. Megmutatta Nyíregyháza népe az egész országnak, hogy nagy a nép ereje, és ez az erő minden akadályon keresztül megvalósíthatja a maga akaratát.” Képviselőt jelölt a nyíregyházi polgárság. Minden osztály Fényes Lászlót támogatja. *Nyírvidek*, 1917. július 17. 2; A nyíregyházi képviselőválasztás. Fényes Lászlót egyhangúlag megválasztották. *Nyírvidek*, 1917. augusztus 14. 1.

<sup>728</sup> A Kisgazdapárt nyíregyházi szervezete 1918. december 1-jén alakult meg. *Nyírvidek*, 1918. november 29. 2–3. A nyíregyházi események után néhány hónappal a szomszédos nyírbogdányi választókerületben hasonló eset történt. A Kisgazdapárt országos titkárát, Szemző Ernőt jelölte, mivel azonban Szabó István „nem látta biztosítva a sikerét”, a választás előtt visszalépett. A *Nyírvidek* tudósítója korszerű értékelést adott: a Kisgazdapárt, melynek „határozottan nagy talaja van ebben a kerületben, a siker alapos reményével vehette volna fel a versenyt, ha a szervezése előbb megtörténik.” A *Magyar Lobogónak* másfajta információi voltak: a választás előtt számos szavazó érdeklődött Szemzőnél, mennyi pénzt várhatnának tőle, aki azonban nem kívánt mandátumot vásárolni. (A győzelmet Kállay András nyugalmazott főispán szerezte meg 635 szavazattal.) A nyírbogdányi választás. *Nyírvidek*, 1917. december 18. 2; *Magyar Lobogó*, 1917. december 22. 2; Krusenstjern 1981: 58–59.

<sup>729</sup> Paulusz (akinek a helyi ismertsége nyilvánvalóan nagyobb volt, mint Fényes Lászlóé) 1884-ben szervezte meg a nyíregyházi gazdaszövetséget, a képviselőtestület és a megyei törvényhatóság tagja, valamint a város 8000 kataszteri holdas birtokának és ménesének a kezelője. A világháború után a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara alelnökének választották meg, a felsőház póttagja és gazdasági tanácsos lett (ezzel a nagyságos titulust érdemelte ki). 1917. július 18-án nyílt levélben köszöntötte a nyugállományba vonuló főispánt, Ujfalussy Dezsőt, melynek szervilis hangvétele a paternalista személyközi kapcsolatokról árulkodik: „Méltóságos Urunk, igaz jötevőnk! Méltó szavakban szeretnék kifejezést adni annak a szeretetnek, ragaszkodásnak, amellyel megbízóim Méltóságod személyét körülveszik és méltó szavakban szeretném hálaérzetünket tolmácsolni azért a sok jóért, amellyel Méltóságod főispánsága alatt minket kisgazdákat és egyesületünket elhalmozta [...] Két ellenkező politikai véleményen vagyunk, de büszkén merem mondani, nem hiszem, hogy akadna egy ember is, aki Méltóságod előtt, mint ember, mint jó hazafi és mint jóakaró előtt az elismerés zászlaját meg ne hajtáná.” Ujfalussy üres pátozzsal válaszolt: „Tisztelt Gazdatárs! Az Ön által Nyíregyháza város kisgazda közönsége megbízásából hozzám juttatott elismerést főispáni működésem egyik legbecsesebb emlékének fogom

állt, akinek a győzelmét saját sikerükként könyvelhette el, a kampányt pedig a befolyásuk növelésére használhatta fel.

#### 4. A Kisgazdapárt az „úri” parlamentben

A képviseleti rendszer Magyarországon, mérvadó történetírói értékelés szerint, a dualizmus évtizedeiben kiüresedett (a választók politikai akarata nem érvényesült), és a parlamentben az érdemi vitákat az eldurvuló hangneme és a személyeskedés váltotta fel.<sup>730</sup> A képviselőház ülései viszont a háború alatt a korábbinál nagyobb nyilvánosságot kaptak, és a közhangulatnak engedtek teret, amikor a képviselők a drágaságot, az inflációt, a „szegényebb néprétegek” romló életkörülményeit kifogásolták, vagy a fronton szolgálók helyzetét hozták szóba.<sup>731</sup> A Kisgazdapártnak négy képviselője volt,<sup>732</sup> a továbbiakban az ő szereplésüket, valamint azt vizsgálom, hogy a paraszttársadalom miként jelent meg a parlamenti politika szférájában.

A kisgazdák legtöbbször a mezőgazdasági termények árának maximálását, a termelőket sújtó adókat, az erőszakos rekvirálásokat, a sorozások miatti munkaerőhiányt sérelmezték, ami az úr- és városellenesség (gazdag retorikai eszközökkel történő) kifejezésére adott lehetőséget. Nagyatádi Szabó István 1916 februárjában az „úri osztályt” szólította meg: a cselédek ne a kastélyokban és a díszkertekben, hanem a földeken foglalkoztassák, és azok se szégyelljék a mezőgazdasági munkát, akik pantallót viselnek vagy irodában dolgoznak.<sup>733</sup> Néhány hónappal később a jövedelemadóról szóló vitában arról beszélt, hogy ha az ember Budapesten körülnéz, nem lát mást, mint „mulatást, pénzszerzést, naplopást és túlságos cifrázkodást.”<sup>734</sup> Novák János szerint a kávéházakban erős fiatalemberek „ügynökösködéssel” és kártyázással töltik az idejüket, akik helyett a mezőgazdasági termelőket sorozzák be és fosztják meg a munkájuktól.<sup>735</sup>

---

mindenra tekinteni [...] Látni azt a kitartó munkát, azt a megfeszített szorgalmat, melyet ez a kisgazda közönség az anyaföld megművelésénél kifejtett, azt a becsületes igyekezetet, hogy ne csak megtartsa, ami van, de gyarapítsa is, gyakran gondoltam arra, vajha édes hazánk minden kisgazdáját ugyanezek az erények hatnák át.” Nyílt levél. *Nyírvidek*, 1917. július 18. 2; Válasz Paulusz Márton úrnak. *Nyírvidek*, 1917. július 25. 2; Deák (szerk.) 1927: 405.

<sup>730</sup> Gerő 1988: 190–228.

<sup>731</sup> Galántai 1980: 89–98.

<sup>732</sup> Nagyatádi Szabó Istvánt 1908-ban, Novák Jánost és Herczeg Sándort 1910-ben (mindhármukat Somogy megyében), Mayer Jánost 1914-ben Heves megyében választották meg.

<sup>733</sup> *Képviselőházi Napló*, XXIX. 1916. február 19. 346.

<sup>734</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXI. 1916. augusztus 23. 238.

<sup>735</sup> *Képviselőházi Napló*, XXIX. 1916. február 18. 315. Novák 1917-ben a saját birtokával büszkélkedett: „Én, aki az eke szarvánál nőttem fel és Isten segítségével törekvéseim arányában egy kicsit előrehaladtam [Bernáth Béla közbeszólása: 1050 holdon gazdálkodik...] 1100-ra is felmegy.” A képviselő később

A képviselők többször lokális történeteket, az őket felkeresők panaszait tárták az országgyűlés elé. Mayer János arról szólt, hogy a Heves megyei Verpeléten és Feldebrőn egy hold föld ára 3400–4000 koronára, egy fogaté 4000 koronára emelkedett (amit 600 koronáért rekvirálnak), és ha a vagyonbecslésnél ezeket az értékeket alkalmaznák, a kisgazdáknak súlyos vagyonadót kellene fizetniük.<sup>736</sup> Nagyatádi Szabó István egy hadiözvegy megélhetési gondjait említette: 6 hold földjét 1000 korona adósság terheli, és az anyósának haszonélvezetet fizet (évente 3–3 mázsa búzát és kukoricát, 2 mázsa rozst és 100 koronát). Négy 12 éven aluli gyermeket nevel és mindössze évi 12 korona nyugdíjat kap.<sup>737</sup>

A Kisgazdapárt képviselői a katonák helyzetét és a kiképzés módszerét is sérelmezték. Az „úri osztály” tagjai tisztként vagy önkéntesként kerülnek a hadseregbe, megkülönböztetett elbánásban részesülnek, és a „nép fiaival” ellentétben, meg tudják védeni jogaikat. Az iskolából kikerült zászlósok és kadétörmesterek képzik ki a sokkal idősebb és családos parasztemberek, akikkel megalázóan bánnak. („Tessék elképzelni, hogy azt az 50 éves gazdaembert, aki egy tisztességes család feje, akit hosszú esztendőkön keresztül fiak, menyek és unokák tisztelettel környékeztek, akinek a szava a családban szent volt, ezt a becsületes honpolgárt fiatal gyerekek most olyan kifejezésekkel illetik, aminőket odahaza az állatához sem intézett soha.”)<sup>738</sup>

A kisgazdák a függetlenségi politika motívumait a hadseregbe vonatkoztatták. A képviselők az osztrák, cseh és morva tisztek magyar parasztkatonákkal szembeni durvaságát kifogásolták, és önálló hadsereget követeltek.<sup>739</sup> Felszólalásaikban ugyanakkor a háborús lelkesedésnek, a hazafias retorikának és a nemzettel azonosulásnak nincs nyoma, ehelyett a gazdák kötelességszerű helytállása, pacifizmusa, a „háborút ránk kényszerítették” toposza, valamint az fogalmazódott meg, hogy a felelősség nem a „legalacsonyabb néposztályokat” terheli. Szabó István 1915 decemberében arról beszélt, hogy az ellenünk harcoló országok vezető politikusai azt hazudják, hogy „mi voltunk a háború okai [...], de a legalacsonyabb néposztályok is tudatára jönnek annak, hogy a

---

elárulta, hogy további 800 hold megvételét tervezi. (Novák hosszú ideig napszámos volt, 1910-ben, amikor megválasztották, 130 hold földdel rendelkezett, számára tehát a háború egészen biztosan jövedelmyarapodást eredményezett.) *Képviselőházi Napló*, XXXV. 1917. március 20. 226, 229.

<sup>736</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXI. 1916. augusztus 12. 164.

<sup>737</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXII. 1916. szeptember 28. 470.

<sup>738</sup> *Képviselőházi Napló*, XXVI. 1915. május 5. 495; XXXIII. 1917. január 31. 491–493.

<sup>739</sup> Szabó István az olasz frontról szerzett értesüléseiről beszélt: a magas rangú tisztek „Isten tudja” mennyi mindent harácsoltak, ám ha a „szegény magyar katona” egyetlen tyúkot eltulajdonított, a cseh tisztek azonnal agyonlővették. (Fényes László megjegyezte, hogy a „mai rendszer szerint csak annak irgalmaznak, aki sokat lop.”) *Képviselőházi Napló*, XLI. 1918. október 19. 340.

magas intelligencia, a tudomány, a hatalom sem mentesíti az embert a túlságos gyarlóságoktól, és lealacsonyítja azon színvonalra, mellyel a sátoros cigányokat szoktuk minősíteni.”<sup>740</sup>

A Kisgazdapárt a szimbolikus politika és a kommemoráció vitáiban sem a nemzeti egységet, hanem a csoportérdeket tartotta szem előtt. A kormány 1917 januárjában törvényjavaslatot nyújtott be a hazájukért elesett hősök társadalmi emlékezetéről, mely elrendelte, hogy a vagyonosabb városok és községek reprezentatív műemlékekkel, a szegényebb falvak egyszerű „jelzőtáblákkal” fejezzék ki a tiszteletüket. Novák János a kezdeményezést fontosnak, a különbségtételt azonban elfogadhatatlannak tartotta („azt látom, hogy kétféle hősi halál van: az egyik a gazdag halál, a másik a szegényebb halál”), és indítványozta, hogy mindenhol egyforma műemlékeket állítsanak, ahol pedig szükséges, a kormány ezt anyagilag támogassa.<sup>741</sup> (A képviselő szerint a hősi halottak emlékének megörökítésén kívül, fontos lenne az árván maradt családtagokról is gondoskodni, és az igazságtalan segélyezést kifogásolta. A Somogy megyei Pat községben például Darab János bíró lánya jómódú gazdasszony, mégis 60–70 koronát kap havonta, ezzel szemben a Sandon élő Mózes Józsefné, akinek két kiskorú gyermeke és munkanélküli mostohaanyja van, mindössze 30 koronában részesül.)<sup>742</sup>

A világháború felerősítette a választójogról folytatott parlamenti vitákat, ami a Kisgazdapárt képviselőinek a politikai participációról és a demokráciáról vallott nézeteiről, valamint a kormányhoz és az ellenzékhez fűződő kapcsolatáról is tanúskodik. Rakovszky István, a Néppárt tagja 1915 tavaszán a sikeres mozgósítás érdekében indítványozta a „hősök” választójogát, amit Szabó István támogatott, Novák János pedig történelmi érvekkel támasztott alá: a jobbágyoknak az 1514-es lázadás után nem volt szabadsága, 1526 azonban bebizonyította, hogy ha „mi, akik sokan vagyunk ebben az

<sup>740</sup> *Képviselőházi Napló*, XXVII. 1915. december 11. 425.

<sup>741</sup> A hősök emlékének megörökítését (és a törvény végrehajtását) a belügyminiszter szabályozta. A kis- és a nagyközségekben elegendő egy középület falán elhelyezett, „művészi kivitelű” érc- vagy márványtábla, míg a nagyobb és tehetősebb településeken önálló emlékmű fejezi ki méltóan a kortársak megbecsülését. Azt azonban minden községnek szem előtt kell tartania, hogy az emlékművel nemcsak a hősök emlékének áldoznak (és ezáltal a „társadalom különböző rétegeinek” közeledését segítik), hanem saját „lelki nagyságuk, hazafiságuk és kegyeletük fokát” is kifejezik. A belügyminiszter egy veszélyre is felhívta a figyelmet: az emléktáblák készítésére máris több magáncég alakult, melyek különböző visszaéléseket követnek el. Az egyikük például az emléktáblájára mintaoltalmat jegyeztetett be, és az ügynökei erre hivatkozva azt terjesztik, hogy a hősök emlékének megörökítésére kizárólag ez engedélyezett. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1917. 642–643, 1913–1916.

<sup>742</sup> Novák az ügy kivizsgálását kérte a belügyminisztertől. *Képviselőházi Napló*, XXXIV. 1917. február 7. 73–74.

országban, nem tartunk össze, és nem érzünk egyet önökkel, akkor ez a haza el van vesztve.”<sup>743</sup>

1917 végén a felhatalmazási törvény tárgyalása kínált lehetőséget a választójogi vitákra. Tisza István a szavazati jog bővítését ellenezte és a napirendre tűzését sem tartotta időszerűnek, mivel Magyarországon „széles néprétegek” nyerhetők meg a demagógiának, és a jogkiterjesztés a parlamenti munka színvonalának (a képviselők iskolai végzettségének és műveltségének) hanyatlásához vezetne. A volt miniszterelnök intő példákat említett. Az osztrák, cseh és a lengyel törvényhozásban a mérsékelt (liberális) pártok befolyása csökkent, ezzel szemben a radikális (szociáldemokrata), a „klerikális” és a túlzó nacionalista irányzatoké erősödött, Magyarországon pedig a politikai jogok biztosítása a még „éretlen” néptömegek számára a magyar nemzeti politikát lehetetlenítené el. (Tisza a képzett magyar ipari munkásság választójogát elfogadta.)<sup>744</sup>

A Kisgazdapárt elnöke „találva érezte magát” és öntudatosan válaszolt. Ha az új választójog alapján a kisbirtokosok, a kisiparosok és a munkások képviselői (a „magamfajta nem iskolázott emberek”) kerülnek a képviselőházba, az nem rontja a törvényhozás színvonalát, mivel az „úri” parlament (ahol eddig nagyműveltségű államférfiak ültek, akik „rendőrökkel dobatták ki egymást az ülésteremből”) a legfontosabb problémákat, például kétmillió magyar Amerikába vándorlását sem tudta megoldani. Szabó István ezután azzal érvelt, hogy ahol általános, egyenlő és titkos választójogot vezettek be, ott a szegénység kisebb mértékű, mint Magyarországon.<sup>745</sup>

Vázsonyi Vilmos választójogi törvénytervezetét 1917 decemberében terjesztették az országgyűlés elé, és bár nem fogadták el, az agrárnépességet érintő pontjaira érdemes röviden utalni. A javaslat a választói jogosultságot 24 éves korhatárhoz, az elemi népiskola negyedik osztályának elvégzéséhez, valamint 10 korona adócenzushoz kötötte,<sup>746</sup> és szavazati jogot biztosított az írni-olvasni tudó Károly-csapatkeresztes katonáknak, a polgári iskola 4 osztályát befejező nőknek és a hadiözvegyeknek. A tervezettel foglalkozó minisztertanács hangsúlyozta, hogy az őstermelők közül az állandó alkalmazásban álló munkások és cselédek, továbbá az írni és olvasni tudó ipari munkások kapjanak szavazati jogot, vagyis az elvként megfogalmazott demokratikus jogkiterjesztés

<sup>743</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXIV. 1917. február 8. 124–125; XXXVII. 1917. október 25. 242–243.

<sup>744</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXVII. 1917. október 24. 193–196.

<sup>745</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXVII. 1917. október 24. 213–214.

<sup>746</sup> Az 1913. évi XIV. törvénycikk a 30. életévhez, a hatodik osztály befejezéséhez és 20 korona adóhoz.

a kistulajdonosok mellett, a mezőgazdasági és az ipari munkavállalókat vette számításba.<sup>747</sup>

Vázsonyi törvénytervezetének tárgyalására 48 tagú parlamenti bizottságot választottak, mely 1918. február 8-ától június 7-éig ülésezett. A bizottság munkájában Szabó István is részt vett. Szerinte a tervezet a „kiszgazdaosztály” számára hátrányos, mivel a vidéki körzetekben a választók körülbelül 80%-át alkotják, ezután viszont arányuk 50% alá csökkenne. Ráadásul ha a cselédek a községi tisztújítások során is választanának, akkor a nagybirtokosok a támogatásukkal kiszorítanák a kiszgazdákat a képviselőtestületekből.<sup>748</sup> Szabó tehát elvben elfogadta a választójog kiterjesztését, de úgy vélte, hogy a mezőgazdasági munkások és a cselédek szavazati joga a kiszgazdák érdekeivel ellentétes, ezért a választójog bővítését végül a birtokreformmal, a „nép” földhöz (magántulajdonhoz) juttatásával kapcsolta össze: „A legszélesebb választójog sem lehet veszélyes az országra akkor, ha mennél több önálló, vagyonnal bíró családot alapítunk.”<sup>749</sup>

Július elején a nők választójoga került napirendre. A Kiszgazdapárt elnöke (bár nem titkolta, hogy nem híve az ezt szorgalmazó mozgalomnak) a parasztasszonyok jogkorlátozását sérelmezte, és a falusi népesség nevében tiltakozott a törvénytervezet igazságtalansága ellen.<sup>750</sup> Wekerle Sándor gúnyosan reagált („mindenkinek joga van felháborodni, egészen a megpukkadásig”), majd kérdőre vonta vitapartnerét („a falu nevében nem beszélhet, és ne akarjon ott messzebbmenő vágyódásokat felkelteni”). A képviselő néhány nap múlva válaszolt: a falu népéből jött, ezért senki sem jogosultabb nála a falu képviselőtére, majd Wekerle stílusát tette szóvá („ha ezt én mondtam volna a parlamentben, akkor nekem azt mondanák, hogy ez nem idevaló beszéd, így csak egy paraszt beszélhet [...], de én tiltakozom az ilyen minősíthetetlen, útszéli hang ellen”).<sup>751</sup> Szabó István tehát az illem és a jó modor kérdésében oktatta ki a miniszterelnököt.

<sup>747</sup> A választókat klasszifikáló „polgár” és „munkás” tartalmának módosulása a tervezett jogkiterjesztésre utal. Az 1913. évi XIV. törvénycikk indoklása az 5 holdon aluli kisbirtokosokat és a 20 koronánál kevesebb adót fizető iparosokat és kereskedőket a „munkások” közé sorolta, Vázsonyi Vilmos tervezetében viszont a 2 holdnál nagyobb birtokkal rendelkezők, valamint az iparosok és a kereskedők „polgárok” lettek, míg a „munkások” kategóriájába a mezőgazdasági és az ipari alkalmazottak kerültek. (A törvénytervezet becslése szerint 600 000 mezőgazdasági munkás juthatott volna választójoghoz.) Varga 2004: 87–104.

<sup>748</sup> Csizmadia–Jakabffy (szerk.) 1918: 63–65; Varga 2004: 175, 181–182.

<sup>749</sup> *Képviselőházi Napló*, XL. 1918. június 27. 77–82.

<sup>750</sup> Szabó István azt kifogásolta, hogy a kormány csak a négy polgári iskolát végzett, valamint a diplomás nőket kívánja szavazathoz juttatni.

<sup>751</sup> *Képviselőházi Napló*, XL. 1918. július 12. 497–498, 509–510; 1918. július 17. 514–515.

Az „úri” parlament utolsó napjaiban a demokrácia került szóba. Tisza István szerint a választójogi törvény a magyar közélet „demokratikus fejlődését” igazolja,<sup>752</sup> amit Szabó István kétségbe vont, és a fogalom meghatározására vállalkozott. „Nem nagyon szeretem a demokrácia kifejezést, mert magyar népünk nem érti meg, mit jelent az tulajdonképpen. A magam részéről népuralmat, helyesebben népkormányzást, a néppel együtt kormányzást értek alatta.” Magyarország azonban ettől messze áll: a parlamentben alig vannak a nép közül valók, és az őket megillető jogokat sem gyakorolhatják, mivel „mellőznek bennünket a nagyurak”, és a vármegyei közigazgatási bizottságokból is kirekesztették a „kisembereket.”<sup>753</sup> Szabó István számára tehát a demokrácia nem a népképviselő eszményét, inkább a közvetlen demokráciát, a nép törvényhozásban és a kormányzásban (a törvényhatóságok szakbizottságaiban) való részvételét jelenti, ami a politikát társas viszonyként értelmezve, a társadalmi emancipációt, valamint a mobilitást is magába foglalja.

## 5. Birtokpolitikai elképzelések

A földkérdés és a birtokpolitika a világháború alatt a közéleti diskurzusok népszerű témája lett. Képviselők, kormánytagok és érdekképviselői vezetők vitatkoztak róla, törvényjavaslatok születtek, hírlapi cikkek és kötetek tárgyalták különböző érveket ütköztetve. A véleményeket a múlt eszmei hagyományai, a jelen politikai motivációi, egyéni és csoportérdekek, valamint a háború utáni társadalomra vonatkozó elképzelések alakították, melyekben a hősként harcoló parasztság hangsúlyozott szerepet kapott. A továbbiakban ezeket a terveket mutatom be, azt is szem előtt tartva, megtalálhatók-e bennük az 1920-as földreform tartalmi vagy gondolati elemei.

Az első javaslatok a frontról hazatérő katonákat kívánták földhöz juttatni. Prohászka Ottokár a Gazdaszövetség 1916. április 13-ai közgyűlésén az elvekre is világosan utalt. A háború alatt a személytelen tőke és a spekuláció kiforgatja a népet a tulajdonából, a birtokpolitikának ezért arra kell törekednie, hogy a föld, mely nem egyszerű árucikk, a nemzeté legyen. („Így lesz a földből haza, így lesz belőle nemzeti és szociális érték.”) A püspök tervezete szerint a 10 000 kataszteri holdnál nagyobb hitbizományi, egyházi és

---

<sup>752</sup> Az 1918. évi XVII. törvénycikk Vázsonyi Vilmos javaslatát módosítva, a műveltségi cenzust 4 elemiről 6 elemire emelte, a nők nem kaptak szavazati jogot, és a választásra jogosult ipari és mezőgazdasági munkások számát is csökkentette. (Választójoggal a tervezett 3 600 000 fő helyett 2 700 000 fő, az összlakosság 15%-a rendelkezett.) Galántai 1974: 394.

<sup>753</sup> *Képviselőházi Napló*, XLI. 1918. október 17. 295; 1918. október 19. 341–342.

közalapítványi birtokokat az állam venné örökbérletbe, ezekből 15–35 holdas kisbirtokokat létesítene, és ugyancsak örökbérletként adná tovább a háborúban érdemeket szerzett, a „földműves osztályhoz” tartozó férfiaknak, továbbá a hadiözvegyeknek, a hadiárvának és a külföldről visszatelepedőknek. (A javaslat csak a 8 holdnál kevesebb földdel rendelkezőket akarta bérlethez juttatni, amit az elsőszülött fiúk örökölhetnek.)<sup>754</sup>

Prohászka indítványa nagy visszhangot keltett,<sup>755</sup> a háború előtti tervek újragondolását ösztönözte, és új elképzeléseket inspirált. Hegedüs Lóránt, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója és a Gyáriparosok Országos Szövetségének alelnöke 1916-ban megjelent munkájában „merkantilista meggyőződését” hangoztatta, a magyarság jövőjét mégis a földdel kapcsolta össze. Az állam az alacsony jövedelmű községi és egyházi ingatlanokat, csakúgy mint a hitbizományok 2500 hektár feletti területét megválthatja (egy-egy megyében a hitbizományok ne haladják meg a földterület 10%-át), amit az Altruista Bank közreműködésével kisbérletek létesítésére lehet fordítani.<sup>756</sup> Hegedüs elképzelése Darányi Ignác 1909-es, a telepítésről és az ingatlanok feldarabolásáról szóló törvényjavaslatára nyúlt vissza (a hitbizományi jog átalakításának mintája a porosz országgyűlés 1913-as kódex-tervezete volt), és indokai között a többtermelést és a jövedelmezőség fokozását,<sup>757</sup> a múlt példáját (az egyházi birtokok bandériumokkal járultak hozzá a hadviseléshez), valamint a földből élők számának a növelését említette.<sup>758</sup>

Polónyi Géza birtokpolitikai javaslatait saját szocializációjának tapasztalataiból vezette le: gazdatiszti családból származik, ügyvédként nagybirtokokat kezelt, és hosszú politikai pályája után,<sup>759</sup> Nyitra megyei „középbirtokos” lett. Szerinte a földnek eszmei értéke van, és a „honfoglaló és honfenntartó magyar nemzet” megélhetését kell biztosítani. A latifundiumok gazdasági és honvédelmi szempontból sem tölthetik be ezt

<sup>754</sup> Prohászka Ottokár már 1898-ban arra figyelmeztetett, hogy a magánjog és a nemesi donációval egyenértékű birtokeredet sem biztosíthatja az egyházi javak védelmét a forradalmakkal szemben, ezért közhasznú felhasználásukat javasolta. *Agrártörökvések és birtokpolitika*. A Magyar Gazdaszövetség 1916. április 13-i közgyűlésének naplója. Budapest, 1916. 23–33; Kerék 1939: 139–140.

<sup>755</sup> A Gazdaszövetség az előterjesztés tárgyalására bizottságot alapított, a püspök azonban néhány hónap múlva keserűen tapasztalta, hogy „elaltatták” az ügyet. Csenoch János hercegprímás ugyancsak elutasítóan reagált: a magyar katonának nincs szüksége „fényes ígéretekre.” A föld joga. *Kecskeméti Lapok*, 1917. április 12. 1; Balogh 1998: 76.

<sup>756</sup> A szerző szerint az Altruista Bank a háború alatt a nagyváradai püspökség, a székesfehérvári káptalan, a vallásalap és a herceg Esterházy-hitbizomány birtokából 10 000 kisbérlet számára 48 000 kataszteri holdat parcellázott.

<sup>757</sup> Hegedüs szerint a hazai kötött birtokok jövedelme olyan alacsony, hogy „ez az extenzivitás, ez a nyomorúság az ország érdekében többé nem tűrhető.” Hegedüs 1916: 98–101.

<sup>758</sup> Hegedüs 1916: 102–109.

<sup>759</sup> 1881 és 1918 között (több alkalommal) országgyűlési képviselő, 1906–1907-ben igazságügy-miniszter volt.

a hivatást, és sokkal kevesebb családot tartanak el, mint a kis- és a középbirtokok. Igaz, a túlságosan felaprózott „pántlikabirtokok” sem gazdaságosak (és nemritkán „egy-két kupica pálinkáért” cserélnek gazdát), ezért a birtokminimum és maximum állami meghatározására van szükség. Előbbit nem a területnagyság, hanem a gazdálkodás célja jelöli ki (egy négytagú család eltartását biztosítja), míg az utóbbit évi 50 000 korona kataszteri jövedelemhez kellene kötni.<sup>760</sup>

Ezek a javaslatok az örökösödési rend szabályozásával egészültek ki. Polónyi fontosnak tartotta a paraszthitbizományok bevezetését (és a családi hitbizományok eltörlését), valamint az állam „szükségörökösként” való elismerését: a maximumot meghaladó birtok, a közelebbi rokonok híján a másod-unokatestvéreknek jutó örökrész és a fiágon kihalt parasztcsaládok hitbizománya a kincstárba szállna.<sup>761</sup> Ezekből az ingatlanokból alakítanának új kisbirtokokat, melyeket a minimum alatti birtokokon gazdálkodók, a gazdasági cselédek, a napszámosok és a „zsellérek” kapnának meg.

Polónyi Géza nem titkolt szándéka a parasztság, mint „nemzetfenntartó” osztály megmentése és a középbirtokosok megerősítése volt. Ennek eszköze a magántulajdon, a birtokforgalom és az örökösödés állami szabályozása, illetve korlátozása, a kötött birtokok rendszerének átalakítása, ami a hazai és a külföldi pénztőke és a részvénytársaságok földszerzésének megtiltásával egészült ki.<sup>762</sup>

Nagy Emil ügyvéd, a herceg Esterházy-hitbizomány jogtanácsosa a hitelszövetkezetek 1916. május 24-i kongresszusán reagált Prohászka Ottokár javaslatára.<sup>763</sup> Szerinte az örökbérlet jogi fikció, ami „népünk” munkaerejének „elernyedését” okozná. A parcellázott földek szétosztását sem tartotta helyesnek, a kisbirtokosok ugyanis a tőkehiány miatt nem tudnának okszerűen gazdálkodni, ezért szövetkezeti kisbérletek alakítását szorgalmazta. Az ügyvéd sikeres példát is említett (az Esterházy-hitbizomány közel 40 000 holdat engedett át kisbérletek céljára), majd a szövetkezetek alakításának módszeréről írt. Minden faluban a szorgalmas és takarékos

<sup>760</sup> Polónyi 1916: 37–65.

<sup>761</sup> Polónyi Géza a kötött birtokok optimális arányát is meghatározta: az ország gazdasági területének legalább 40%-a paraszthitbizomány, 10%-a gazdatisztek tulajdonában lévő, intenzív termelést folytató 200–300 holdas középbirtok és további 10%-a kísérleti célokat szolgáló állami nagybirtok. A maradék 40% szabad forgalmú föld. Polónyi 1916: 54–55.

<sup>762</sup> A kitűnő szónok hírében álló Polónyi szerint nemcsak a „Csák Máték, a Pálfyak, a gelsei Guttmannok, a hatvani Deutschok és a Grödl bárók latifundium láza”, hanem a bajor és a mannheimi gazdálkodók által megszerzett 35 000 holdas Szatmár megyei bérlet vagy a német telepítés céljára 180 000 holdat lekötő százszázalékpénztárak is „komolyan fenyegetik jövőnket”, de a kormány által nyújtott kedvezmények (például a lévai uradalom nem magyar bérllőinek adott szeszkontingens) ugyancsak „beteg állapotok.” Polónyi 1916: 46, 64–65.

<sup>763</sup> Nagy Emil 1922-től országgyűlési képviselő, 1923–1924-ben igazságügy-miniszter volt.

gazdákat kell megnyerni, és ha szükséges, az állam „kényszerítő eszközökkel” ösztönözze a nagybirtokosokat a kisbérletre legalkalmasabb birtokrészek átadására. Mindennek hosszú távú társadalmi céljai vannak. Magyarország legéletképesebb rétegére (a falusi népre) kell építeni a nemzeti „fajpolitikát”, és a „merkantil-középosztály” mellett, a kiskgazdákból kell kialakítani a megbecsült fizikai munkát végző új középosztályt.<sup>764</sup>

Sebess Dénes, az Igazságügyi Minisztérium telekkönyvi osztályának egykori elnöke, 1917-től államtitkára, földbirtokjogi törvényjavaslatot készített, amit a Gazdaszövetség támogatott. Sebesst a kivándorlók visszatelepítésével foglalkozó Kivándorlási Tanács bízta meg az agrárjog kodifikációjával, aminek több eleme volt. Az állam saját ingatlanain örökös kis- és középgazdaságokat létesít (az előbbieket négy családtagot tartanak el, az utóbbiak 400 koronától 20 000 koronáig terjedő jövedelmet biztosítanak), melyek osztatlanul elidegeníthetőek vagy egyetlen családtag örökölheti őket. A kormány a határvidékeken adományozott birtokokért határon szolgálatot rendelhet el. A törvényjavaslat második része a kötött birtokokon létesíthető örökbérletekről szól (terjedelmük nem lehet nagyobb, mint az örökös kiskgazdaságoké), a harmadik pedig az ingó-jelzáloghitel meghonosításával<sup>765</sup> az örökös gazdaságok és a bérletek gazdasági felszerelését kívánta segíteni.<sup>766</sup>

A törvényjavaslatnak többféle, egymással összefüggő célkitűzése volt. Az örökös gazdaságokra vonatkozó elővásárlási jog, valamint az örökbérletek létesítése az állami és a kötött birtokokból kívánta a rokkant katonákat és az Amerikából visszavándorlókat földhöz juttatni, a határőrvidék jogintézményének visszaállítása a világháború tapasztalata nyomán, a történelemi határok védelmét tartotta szem előtt. Az ingó-jelzáloghitel a termelés korszerűsítését akarta segíteni, az üzem (a föld és a hozzá tartozó gazdasági eszközök) együttes öröklése a parasztok jogérzetét és az örökösödési szokásokat próbálta megváltoztatni. A tervezet nem zárta ki az örökös kiskgazdaságok egyesítését, és ezáltal a „birtokos középosztály” erősítését sem, amit Sebess a „társadalmi evolúció” útjának tekintett.<sup>767</sup>

---

<sup>764</sup> Nagy 1916.

<sup>765</sup> Az indoklás utalt arra, hogy Magyarország számos vidékén burkolt ingó-jelzáloghitel, elsősorban az állatok elzálogosítása terjedt el, ami az uzorahitelek fedezete.

<sup>766</sup> *A háború utáni sürgős teendők a kivándorlás és a visszavándorlás tárgyában.* A kivándorlási tanács öttagú bizottságának jelentése. Budapest, 1916. 49–81.

<sup>767</sup> Sebess Dénes: A földreform Magyarországon. *Budapesti Szemle*, 1917. 482. sz. 251.

Czettler Jenőt a világháború alatt a rokkant katonák sorsa foglalkoztatta, amit közös birtok- és szociálpolitikával kívánt rendezni. A Gazdaszövetség igazgatóhelyettese szerint<sup>768</sup> a rokkant földművelők többsége a „kis középosztály”<sup>769</sup> tagja vagy ebbe a csoportba akar kerülni, ezért a támogatásuk célja, hogy a saját gazdaságukban (és a családjuk körében) maradjanak.<sup>770</sup> A rokkant törpebirtokosokat, akiknek nincs elég földjük, a szövetkezetek boltosként, tejkezelőként vagy magtárosként foglalkoztatnák, a mezőgazdasági munkások, „bizonyos erkölcsi nyomást gyakorolván a munkaadókra”, csőszök, pásztorok, raktárosok vagy községi alkalmazottak lehetnének. A szerző további lehetőségként a rokkantak telepítését ajánlja (a vételárat a birtok jövedelme fedezné), valamint földbérlő szövetkezetek létesítését, melyekben kertészettel, baromfineveléssel, méhészkedéssel vagy tehenészettel foglalkoznának. (Ilyen szövetkezetek a városok közelében, a városok támogatásával alakulnának, és a közéletmezést segítenék.)<sup>771</sup>

Czettler javaslata a rokkantügy szociálkonzervatív kezelését szemlélteti. Nem az államnak kell a rokkant katonákról gondoskodnia, feladata a munkakészségük visszaállítása és a munkaerejük hasznosítása, az állami járadék is ezt segíti. Elsősorban a társadalmi szolidaritásra, azoknak a közösségeknek az altruizmusára számít (a családra, a szövetkezetekre, a szakismereteket adó gazdakörökre), melyek az integrációjukat mozdítják elő.

Balkányi Béla, a Társadalomtudományi Társaság köréhez tartozó mintagazda birtokpolitikai javaslatai más eszmei hagyományokhoz kötődtek. Szerinte a kormánynak a telepítés vagy a középbirtokok konzerválása helyett, a termelőket kell érdekeltté tennie a gazdálkodás korszerűsítésében és az értékesítésben. Ennek eszköze az árképzés: a külterjes műveléssel és kevés fáradtsággal elérhető termésnek (az első magnak) alacsonyabb, az ezen felüli, nagyobb befektetést és gondosabb művelést igénylő termésnek (a második magnak) magasabb ára lenne. (Az első magot a kötelező beszolgáltatás után a kormány hozza forgalomba, illetve a hatósági ellátásra szorulóknak között osztja szét, a második mag szabadon értékesíthető.) Ez a rendszer nem ösztönöz újabb és újabb földvásárlásra, hanem a birtokok jobb kihasználásával földet szabadít fel (a keveset termő nagybirtokok kapitalista üzemmé, illetve nagybérletté alakulnak vagy

<sup>768</sup> A Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében földbirtokkal rendelkező Czettler 1914-től a Honvédelmi Minisztérium mellett felállított gazdasági tanács tagja volt.

<sup>769</sup> Alsó-középosztály.

<sup>770</sup> Czettler Jenő becslése szerint a rokkantak 70–80%-a a mezőgazdaságból kerül ki, 35–40%-uk kisgazda.

<sup>771</sup> Czettler Jenő: A földművelő rokkant katonák jövője. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1915. május–június. 160–172.

parcellázzák azokat), amit katonatelkek létesítésére lehetne felhasználni. Balkányi tehát úgy vélte, hogy a termelők racionálisan cselekszenek, és az állami beavatkozás, az 1914 végétől megvalósuló árszabályozás és redisztribúció reformját sürgette oly módon, hogy az a termelési modernizációt és a rászorulókat ellátását biztosítja, és a leszerelő katonákat földhöz juttatja.<sup>772</sup>

Pikler J. Gyula szintén a *Nyugat* folyóiratban tette közzé javaslatait,<sup>773</sup> és a föld piaci értékére és szabad forgalmára alapuló gondolatai kizárták a földosztást. Pikler a „földet a népnek” jelszót tévesnek tartotta, ami számos „babonán” nyugszik (például a kis területen gazdálkodás intenzívebb, a saját tulajdonú föld a bérletnél jobban kihasználta), ráadásul az új tulajdonosok, hogy a birtokukat egyben tartsák, az egykészesre vagy a „feudális jellegű paraszt-primogenitúrára” térnének rá, ezáltal a réginél is rosszabb hitbizományi rendszer alakulna ki. A földosztás tehát, éppen úgy, mint a földjáradék, egy rendies jellegű birtokososztályt élesztene újjá (nincs „konzervatívabb” gazdálkodó és „kiuzsorázóbb” bér munkástartó a kisbirtokosnál), ami a piaci szerveződésű, polgári közösségként azonosított nemzet megteremtését akadályozná.<sup>774</sup>

Prohászka Ottokár tervezete és annak reflexiói az országgyűlés két házában is napirendre és ezáltal a pártpolitikai viták fókuszába kerültek. Nagyatádi Szabó István 1916 júniusában a „nép” földhöz juttatása érdekében az államot, a községeket, a közbirtokosságokat és a hitelszövetkezeteket megillető elővételi jog törvénybe iktatását követelte, és Prohászka javaslatával szemben, a 10 000 holdnál kisebb birtokokat is igénybe kívánta venni. Támogatta a szövetkezeti kisbérletek és az egyéni örökbérletek létesítését, aminek a nagyságát a családok megélhetése és munkaereje szerint kell megállapítani. Szabó a kisajátítási jogot is elfogadhatónak tartotta (bár hozzátette, hogy az állam természetesen „nem veszi el mindenki földjét”), és javaslatait a kisgazdák társadalmi emancipációjával indokolta. („Meg kell becsülni a mezei munkát végző társadalmat.”)<sup>775</sup> Egy évvel később már az előkészítésre szólította fel a kormányt. Községenként kell megállapítani, kit lehet öröktulajdonhoz vagy bérlethez juttatni, ki vállalkozik a telepítésre, és a parcellázásra alkalmas birtokokat is ki kell jelölni. Az

<sup>772</sup> Balkányi a kedvezményes árú rézgálic- és vetőmagakciókat, valamint a műtrágya, a tenyészállatok és a gépek beszerzésének kormányzati támogatását is szorgalmazta. Balkányi Béla: A magyar földbirtok. *Nyugat*, 1917. január 16. 208–215.

<sup>773</sup> Pikler 1917-től a fővárosi telekérték-nyilvántartó hivatal vezetője volt.

<sup>774</sup> Pikler J. Gyula: Többtermelés, földbirtok-politika és adórendszer. I–III. *Nyugat*, 1918. március 1. 401–416.

<sup>775</sup> *Képviselőházi Napló*, XXX. 1916. június 14. 37–43.

egyének szerint differenciált földosztás igénye fogalmazódott tehát meg, aminek a tervezésébe és a háború utáni végrehajtásába a gazdákat is be kell vonni.<sup>776</sup>

Tisza István szintén 1916 júniusában fejtette ki a véleményét. Szerinte a kisbirtokososztály az elmúlt 2-3 évtized gazdasági szabadságának légkörében fejlődésnek indult, kedvező szociálpolitikai jelenségnek tartotta, hogy a „gazdasági munkásosztály” nagy része csekély földbirtokkal is rendelkezik, a liberalizmus pedig nem a kisegzisztenciák és általában a gyengék iránti közönyt jelenti,<sup>777</sup> hanem olyan eszközök alkalmazását,<sup>778</sup> melyek „erősekké teszik őket a szabad verseny légkörében.” A miniszterelnök ezután a termelékenységéről folytatott vitákhoz szólt hozzá. A termelés fokozásához a nagytőke kezében lévő nagyüzemekre van szükség (a kisbirtok rentabilitása ezeket nem tudja megközelíteni), ugyanakkor nemzeti érdek a saját gazdaságában dolgozó, anyagilag és erkölcsileg független magyar családok számának a gyarapítása. Ezért utasította el az örökbérletek és a járadékbirtokok juttatását, és tartott ki a magántelepítés és a parasztok szabad (akár törlesztéses kölcsönrel megvalósuló) földvásárlása mellett. Tisza tehát fontosnak tartotta az önálló paraszti termelést, az állami birtokpolitikának azonban legfeljebb a háborúból csökkent munkaképességgel visszatérők segítségével (és nem a birtokstruktúra szabályozásával) kell foglalkoznia, ám erről ma (1916-ban) „korai és célszerűtlen volna konkrétan beszélni.”<sup>779</sup>

Zselénszky Róbert nagybirtokos, az OMGE egyik vezetője a főrendiházban szólt hozzá a vitához. A telepítést, a parcellázást és általában a birtokpolitika „demagóg” jelszavát természeti csapásokhoz (földrengéshez, jégesőhöz, árvízhez vagy aszályhoz) hasonlította, és a nagybirtok számtalan előnyét sorolta fel (például többet termel a kisbirtoknál és munkát biztosít a nagy létszámú napszámos és szegődményes családok számára). Szerinte a földforgalom a világháború alatt fellendült, és az ország szabad földjeinek fele eladó, akinek tehát megtakarítása van, könnyen birtokhoz juthat. Ezért legfeljebb egy új uzsoratorvényre, tagosítási törvényre, homestead-törvényre és nem utolsósorban a mezőgazdaságot sújtó vagyonadó-tervezet mérséklésére van szükség.<sup>780</sup>

<sup>776</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXVII. 1917. szeptember 12. 28–29.

<sup>777</sup> Tisza a Függetlenségi, majd a Károlyi-párt képviselőjének, Beck Lajosnak a felszólalására reagált, aki a birtokkoncentrációért és a kisgazdaságok aprózódásáért a gazdasági liberalizmust okolta, és a telepítésre alkalmas földek önkéntes átengedését javasolta. Ha ez nem valósul meg, akkor az államnak kell az alacsony hozamú kötött „latifundiumokat” értékesítés vagy bérbeadás céljából kisajátítania. *Képviselőházi Napló*, XXX. 1916. június 16. 123–127.

<sup>778</sup> A telepítéseken nyereszkesedők ellenőrzését és a földhitel drágaságának mérséklését.

<sup>779</sup> *Képviselőházi Napló*, XXX. 1916. június 16. 127–130.

<sup>780</sup> *Főrendiházi Napló*, IV. 1916. június 23. 217–219.

Különböző szövegekből: szakkönyvből, publicisztikából, törvényjavaslatokból idéztem, a műfaj maga is alakította a mondanivalót. A szerzők tisztviselők, politikusok, értelmiségiek, egyúttal érdekképviselők vezetői vagy földbirtokosok voltak, egyszerre tehát többféle szerepben szólalhattak meg. Eszmei és gyakorlati orientációként elsősorban Darányi Ignác világháború előtti telepítési és birtokfelosztási törvényjavaslatait, valamint Adolf Damaschke reformelképzeléseit említhetjük (földjáradék, telekértékadó, a földspekuláció megfékezése, rokkantak földhöz juttatása).<sup>781</sup> A Német Földreformerek Szövetségének alapítója szerint a falusi szegénység fő oka a nagybirtok, ami népszerű gondolat volt a hazai középirtokok régóta tartó „hanyatlásáért” aggodók körében is, közülük Polónyi Géza (a Szent Korona birtokjogára emlékeztetően) a magyar nemzetre visszaháramló birtokokból kívánta a dzsentrit és a parasztságot megmenteni. Sokan a nagybirtokok, mindenekelőtt az egyházi javadalmak és az egyéb kötött birtokok jövedelmezőtlenségével érveltek, Tisza István viszont a tőkés nagyüzemek ökonómiai és az anyagilag önálló parasztgazdaságok nemzeti szerepét kívánta összeegyeztetni.

A világháború éveiben a gazdasági nacionalizmus erősödött, és az agráriusok az idegenek, a bankok és a zsidók birtokszerzését (a háborús nyereségek földbe fektetését) kifogásolták. Ennek mértékéről a kortársaknak sem lehetett pontos ismerete, a lapok egy-egy tranzakció alapján általánosítottak és keltettek pánikot.<sup>782</sup> Az ezeréves határok védelme ugyancsak „nemzeti” birtokpolitikát igényelt,<sup>783</sup> Czettler Jenőt a rokkantügyön kívül az is foglalkoztatta, hogy a paraszt-hitbizomány éppúgy védené a román és a szerb, mint a magyar kisbirtokosokat, és a nagybirtokok „megbontása” a nemzetiségi kiscgazdákat is földhöz juttatná, aminek súlyos demográfiai következményei lennének. („Mi biztosítja, hogy a magyar faj népszaporasága a reform után eléri a sokkal szaporább

<sup>781</sup> Damaschke földreformról írt munkája 1916-ban jelent meg magyarul. Damaschke 1916; Schjörning 1979: 63; Hugler–Diefenbacher 2005.

<sup>782</sup> A *Pesti Napló* például 1917 tavaszán arról értesült, hogy egy német és egy magyar bankcsoport Károlyi Lajos Pozsony és Nyitra megyei uradalmainak bérbevételéről tárgyal. Az illetékesek ezt határozottan cáfolták. Gróf Károlyi Lajos uradalmi. *Pesti Napló*, 1917. március 7. Szabó István párttársa, Novák János a külföldi bankok földvásárlását kifogásolta. *Képviselőházi Napló*, XXXV. 1917. március 20. 226, 229.

<sup>783</sup> Eöttevényi Nagy Olivér, a kassai jogakadémia tanára szerint Magyarország határain Sáróstól Temes megyéig alattomos árulásoktól kell tartani, de ha oda szorgalmas és „földet imádó” parasztokat telepítünk, akkor a haza védelmét „minden pokolnál erősebb és ellenállóbb talpra építettük.” Az önvédelmi harcra az országhoz csatolandó macsó bánsgban is szükség van, tehát Mátyás király politikáját kell felújítani. „Magyar legyen a föld nemcsak politikailag, hanem fajilag is [...] Századokra kell ennek az országnak a jövőjét megalapozni.” (Eöttevényit 1917-ben Krassó-Szörény vármegye főispánjává nevezték ki, majd 1922-ben a Magyar Külügyi Társaság igazgatója lett.) Eöttevényi Nagy Olivér: Magyar telepesek magyar végeken. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1915. szeptember–október. 273–276.

oláhét, tótét és az egyéb nemzetiségeket?”<sup>784</sup> Tisza István az egyén gazdasági szabadságából és a tőle nem idegen szociáldarwinizmusból indult ki: a magyar nép szabad birtokot akar és a birtokszabadság mellett is boldogul. „Természetesen elhull a gyengéje, de a helyét erősebb parasztember foglalja el, ami mellel megjegyezve, vegyes nemzetiségű vidékeken a magyarság térfoglalását jelenti.”<sup>785</sup>

A birtokpolitikai elképzelésekben tehát gazdasági, szociális és nemzeti szempontok keveredtek, és az alkalmazni kívánt eszközök is sokszínűek voltak. Tisza István kormánya elegendőnek tartotta a magántelepítéseket, Hegedűs Lóránt (éppen úgy, mint a polgári radikálisok) a kötött birtokok progresszív adóztatását, az agráriusok szövetkezetek alapítását, Balkányi Béla az állami beavatkozás erősödése nyomán a piac szociális szabályozását javasolta, a függetlenségi Beck Lajos és a Kisgazdapárt képviselői jutottak el a kisajátításig. A különböző elképzelések a társadalom átalakításával kapcsolódtak össze, ezek fókuszában a középosztály kistermelőkkel megerősítése, illetve egy új paraszti középosztály megteremtése állt. A parasztság polgárosodását és a polgári nemzet eszményét a polgári radikálisokhoz közel állók fogalmazták meg.

\*\*\*

Nem tartozik a témámhoz a Nagyatádi-féle földreform vizsgálata,<sup>786</sup> csupán a világháború éveiben megfogalmazódó koncepciók folytonosságára vagy átalakulására utalok röviden. Az előkészítés során az idézett szereplők közül többen ismét kifejtették véleményüket. Az 1920. május 12-én kezdődő értekezleten elsőként Darányi Ignác szólalt fel, aki a hadirokkantak földhöz juttatását támogatta, de a földosztást az agrárproletárok számára elutasította („senki se foglalkozzék azzal a gondolattal, hogy a nincsteleneket, akik megfelelő erővel a földek megműveléséhez nem rendelkeznek, most egyszerre birtokossá lehet tenni”).<sup>787</sup>

Sebess Dénes, aki Rubinek Gyula mellett ezúttal is részt vett a kodifikációban, a jogosultság megállapítását és általában a konkrétságot hiányolók kritikájára válaszolt: a törvényjavaslatnak éppen ez a lényege, mert ha 500, 200, 20 vagy 3 holdas maximumot és minimumot határoznak meg, az a „félreértések légióját szabadítja fel, és újból letűnt

<sup>784</sup> Czettler Jenő: A birtokpolitika újabb irodalma I. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1917. január–február. 53.

<sup>785</sup> Mailáth 1920: 24–25.

<sup>786</sup> Nagy 1993; Nagy 2003; Gunst 2006: 245–258.

<sup>787</sup> *Értekezlet a földbirtokreform ügyében*. Budapest, 1920. 4–6; Fehér 2017: 521–523.

démonokat zúdít a nyakunkba.” Sebess az 1918-as (forradalmi) földtörvényre utalt, azt azonban fontosnak tartotta, hogy falusi „kupaktanácsok” ne avatkozzanak be e „korszakalkotó” és a társadalmi béke megóvását célzó törvényjavaslat végrehajtásába.<sup>788</sup>

Nagyatádi Szabó István tervezete 1920 nyarán vált országszerte ismertté, mely a törpebirtokosok földjét kívánta kiegészíteni 15 holdig (ami szilárd családi gazdaságokat teremt), a földnélküli mezőgazdasági munkások telepítés révén legfeljebb 10 hold földben részesülhetnének. (A vételár kifizetéséhez a háborúban kitüntetett kisbirtokosok, a hadirokkantak és az áldozatok hozzátartozói állami támogatást kapnának.) A fedezetet a kisajátított 500 holdon felüli birtokok biztosítanák, valamint a 100 holdon felüliek, ha az összterületük eléri egy-egy település területének 30%-át, és a végrehajtásban a helyi képviselő-testületek is részt vennének.<sup>789</sup>

Czettler Jenő a nemzetgyűlés 1920. november 8-ai ülésén a függetlenségiből kereszténnyé alakult Kisgazdapárt képviselőjeként szólalt fel a törvénytervezet vitájában. Szerinte szociális igazságtalanság volna, ha termelési eszközt (földet) vennének el valakitől, hogy azt másnak adják, és elfogadta Rubinek Gyula „bölc” mértékletességét, amennyiben „háztartási” (önellátó) gazdaságokat és nem piacra termelő kisüzemeket akar létrehozni – ehhez ugyanis az állam nem tud elegendő támogatást, illetve földet biztosítani.

Czettler a földreform szociális erőnyeit méltatta (miközben a háború előtti birtokstruktúrát kívánta megőrizni), nem volt meglepődve viszont a „nemzeti” tartalmával, ezért kiegészítését javasolta. Az elcsatolt területek (és a Tiszántúl) „földönfutóinak” Alföldre telepítését szorgalmazta, velük lehet majd a „nyelvhatárokat” lejjebb és lejjebb tolni [...], és az idegen fajt visszaszorítani.” Ez a medence lesz az „akkumulátora a magyar erőnek, ezek az emberek a földjükért, a hazájukért tudnak és mernek majd erősebb eszközökhöz is nyúlni.”<sup>790</sup>

Az 1920 szeptemberében elfogadott XXIX. törvénycikk arra hatalmazta fel a földművelésügyi minisztert, hogy sürgős esetekben nincstelenek számára házhelyek, hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák részére haszonbérletek alakításáról rendelkezhet, utóbbiak területe legfeljebb két kataszteri hold lehetett.<sup>791</sup> A földtörvény a földhöz juttatás sorrendjében (ha elegendő terület áll rendelkezésre) első helyen

---

<sup>788</sup> Nagy 1993: 45–46.

<sup>789</sup> Nagy 1993: 49–50.

<sup>790</sup> *Nemzetgyűlési Napló*, VI. 1920. november 8. 320–326.

<sup>791</sup> A törvény fél évig maradt hatályban.

ugyancsak a hadirokkantakat, hadiözvegyeket és a felnőtt hadiárvákat jelölte meg, akik családonként maximum 600 négyszögöl házhelyet és 3 hold földet kaphattak, ezután a mezőgazdasági munkások következtek, akik szintén három hold földben részesülhettek. A törpe- és kisbirtokosok, amennyiben vagyoni helyzetük lehetővé tette, 15 holdra egészíthették ki gazdaságukat. Nem volt szó tehát a rokkantügy Czettler-féle szociálkonzervatív kezeléséről vagy Prohászka Ottokár legalább 15 holdas örökbérlet-javaslatáról, a szövetkezetekről, ahogyan az „alacsony jövedelmű” egyházi birtokok felhasználásáról sem. A törvény ugyanakkor biztosította az államnak, mint főhaszonbérelőnek, hogy a korlátolt forgalmú ingatlanokból kishaszonbérletek létesítése céljából egy-egy területrészt 25 évre átvegyen, továbbá a korábbi homestead-elképzelések nyomán bevezette a családi birtok intézményét, melynek elidegenítését és öröklését korlátozta. Az 1920. évi XXXVI. törvénycikk társadalompolitikai prioritása az agrárproletariátus pauperizációjának enyhítése és nem kisbirtokosként való megerősítése volt, és a háború alatti jelszavak a „hősként” harcoló kiskgazdák (parasztok) földhöz juttatásáról és egy új középosztály megteremtéséről ugyancsak feledésbe merültek.

A földtörvény biztosította az állam számára a földbirtokok kisajátítását, ami a magántulajdon biztonságát csorbította, és szelektíven érvényesült. Elsősorban a háborús szerzeményekre, valamint a vállalatok ingatlanaira vonatkozott, és a gyakorlatban a zsidó tulajdonosok megkülönböztetésére adott lehetőséget.<sup>792</sup>

Rubinek Gyula szándéka szerint a felek a földről maguk egyezkedjenek, a törvény azonban az egyéni igénylés lehetőség kizárta, és a helyi tárgyalóbizottságokban a birtokosok, az igénylők képviselői és a községi elöljárók vettek részt. Ily módon a hosszan elhúzódó végrehajtást a lokális hatalmi viszonyok és az informális érdekérvényesítés befolyásolta.

\*\*\*

Az egyesületek vizsgálata során korábban kialakított módszerek alkalmazására nem volt lehetőségem (egy-egy megye vagy település egyleteinek tevékenységük szerinti tipologizálása, tagságuk társadalmi karakterének elemzése), és az a kérdés is felmerül, hogy a civil társadalom és az önkéntes szerveződés, melyek az egyesületi élet kutatásának leggyakoribb fogalmi kategóriái, hogyan értelmezhetőek a parasztság vonatkozásában. A

---

<sup>792</sup> Nagy 1993: 82–83; Csiki 2012: 146–147.

Magyar Gazdaszövetség hálózatába tartozó gazdaköröket ugyanis birtokosok, jegyzők, tanítók és lelkészek szervezték, akik reprezentatív és nemritkán irányító tisztségeket töltöttek be (ez volt jellemző a néhány regionális földműves egyesületre is), és a körök a szociabilitás újkonzervatív eszmeiségét követték, ami az individuum vagy a csoport önálló cselekvését akadályozta. (A Gazdaszövetség által megalkotott, kötelező érvényű alapszabályok például megtiltották, hogy az egyletek politikai kérdésekkel foglalkozzanak.) A Kisgazdapárt a világháború éveiben ugyancsak az egyesületi hálóját próbálta erősíteni, és a korábban alakult gazdakörökre, valamint a parasztság hagyományos korporatív-igazgatási testületeire (hegyközségekre, közbirtokosságokra, tanyai kapitányságokra) támaszkodott. A jelentősebb és ténylegesen működő kisgazda egyesületekben, amilyen a szekszárdi volt, iparosok, kereskedők és értelmiségiek is helyet kaptak; ezek politizálódása a tagság körében megosztottsághoz vezethetett. Láttunk példákat arra is, hogy az egyesületi vezetők a társulásokat egyéni érdekeik, illetve politikai ambícióik eszközeként használták fel.<sup>793</sup>

A világháború éveiben a falusi gazdakörök nagy része felbomlott, a Gazdaszövetség, melynek társadalmi bázisa a parasztság körében szűk maradt, az agrár-érdekvédelemben nem ért el eredményeket (például a fejadagok emelését vagy az ipari árak maximálását). A nagyobb létszámú, szervezettebb és informális kapcsolatokkal rendelkező egyesületek azonban, melyek a mozgósításban és az egyéb háttországi (hazafias) akciókban is szerepet vállaltak, a termelést biztosító és korszerűsítő állami támogatásokban részesültek.

Szirtes Artúr világháború alatt írt munkájában a politikai eszmék helyett a közös gazdasági és társadalmi érdekek szerint szerveződő, a szakmai érdekképviselletekből alakuló „gazdaságpolitikai pártokat” és az ezekre épülő szakparlamentarizmust idealizálta.<sup>794</sup> Magyarországon az ilyen típusú pártok megerősödését a cenzusos választójogon kívül a kiegyezés utáni közjogi rendszer nehezítette, a Kisgazdapárt azonban, miközben az ipari és az agrárérdekek, a város és a vidék konfliktusai mélyültek el, a parlamentben a kistermelők szociális és gazdasági érdekeit védelmezte, ami politikai mentalitásként (és a retorikában) az úrellenességgel fonódott össze. A politikai élet más

<sup>793</sup> Csak néhány egyesületet mutattam be, Szirtes Artúr 1917-ben megjelent tanulmányának megállapításait mégis érvényesnek gondolom. A Társadalomtudományi Társasághoz és a *Husadik Század* köréhez közel álló jogszociológus az egyesületi és az érdekképviselői vezetők mesterségesen fejlesztett presztízséről és autoritatív hatalmáról írt, amihez a tagok intelligenciájának hiánya és közömbössége is hozzájárul. Ezért a valóban demokratikus közakarat és közvélemény kialakításához, valamint a tagság aktivitásának növeléséhez szociálpedagógiai nevelésüket javasolta. Szirtes 1917: 58–59. Szirtes gondolkodását a német politikai szociológia inspirálta, Robert Michels 1911-ben a pártok és az érdekképviselések oligarchikus szervezetét mutatta be. Michels 1911; Lipset 1995: 21–23.

<sup>794</sup> Szirtes 1917: 24–30. A terminológiára Gollwitzer 1977: 18–19.

fórumain: a megyei törvényhatóságokban (ahol a rendelkezésre álló adatok szerint nőtt a választott földművesek száma),<sup>795</sup> valamint a falvakban a paternalizmus érvényesült,<sup>796</sup> ami a politika iránti közömbösséggel együtt, a Kisgazdapárt társadalmi beágyazottságának erősödését nehezítette.

A világháború alatt az európai ország többségében napirendre került a választójog demokratikus reformja, Vázsonyi Vilmos a hazai jogkiterjesztést azzal indokolta, hogy a falusi nép ezekben az években minden korábbinál nagyobb mértékben mozdult ki környezetéből, új tapasztalatokat szerzett, ezáltal „állampolgári öntudata” és felelőssége erősödött.<sup>797</sup> Tisza István ezzel szemben a parasztság szellemi éretlenségére hivatkozott. A Kisgazdapárt az 1910-ben elfogadott programjában általános, egyenlő és titkos választójogot követelt, a „népparlament” jelszava a parlamentarizmus demokratizálását jelentette. A szavazati jog tényleges kiterjesztését azonban a gazdaérdekek szempontjából ítélték meg (ezért nem csatlakoztak a Választójogi Blokk városi pártjaihoz), a nemzetiségek választójogát a magyar érdekek veszélyeztetése, a nőkét a falusi patriarchális viszonyok miatt ellenezték.

---

<sup>795</sup> Somogyban 1908–1910 és 1914–1916 között 104-ről 127 főre (37-ről 44%-ra), Tolnában 1894 és 1915 között 77-ről 104 főre (35-ről 47%-ra). *Somogyvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. január 28. 60–66; Király 1966: 383; Csekő 2003: 176–177. A Szabolcs megyei törvényhatósági bizottságban az 1910-es választások után szintén emelkedett a „jámbor földműves emberek” száma, amit Kállay András főispán (az 1917-ben megválasztott képviselő) aggodalmasan kommentált: „Nem kezdete ez az általános felfordulásnak? Mi leszünk ezután a kormányzottak és ők a kormányzók? Az értelmiség adjon helyet a tömegnek? [...] Hol vesztegelnek azok, akiknek kötelessége oda hatni, hogy a mi jeleseink a tömeg osztracizmusának áldozataivá ne váljanak.” Idézi Takács 2008: 103.

<sup>796</sup> Hanvay Zoltán, Gömör megyei birtokos (a „hanvai remete”) 1917-ben saját tapasztalatát fogalmazta meg: A megyei és a városi urak csak az országgyűlési képviselők választásakor kívánnak találkozni a néppel. „De ekkor is hogy? Úgy, hogy pokulázás közben pertu lesznek vele, és tele beszélük a fejét az általános, egyenlő választási joggal. Választás után pedig, ha a töltsen találkoznak, rákiabálnak: »Térj ki büdös paraszt!«” Hanvay 1917: 17–18. A falusi politizálást meghatározó patrónus-kliens jellegű kapcsolatokról Fél–Hofer 2001: 237–255.

<sup>797</sup> Vázsonyi 1918: 68–69.

VIII. Hátországi hétköznapiak – az erőszak alakváltozatai

Az előző fejezetekben számos példáját láttuk a hátországi eszkalálódó erőszaknak (és a következőkből sem fog hiányozni), ennek rendszerező vizsgálata mégsem célja e munkának. Két, egészen eltérő témakört azonban érdemes felvetnünk, ami a paraszti társadalomra koncentrált kutatás számára is indokolt lehet: az orosz hadifoglyok és a nők kapcsolata (szexuális viszonya), valamint a nemzetiségi konfliktusok. Ennek bemutatása és értelmezése túllép az erőszak bármily szélesen meghatározott fogalmán, mégis a világháború időszakában megannyi változata (fizikai és pszichikai, kollektív és interperszonális, strukturális, kulturális és szimbolikus erőszak) nyilvánult meg bennük.<sup>798</sup>

1. Orosz hadifoglyok és a falusi nők

A hadifoglyok kutatása hosszú ideig az ellátásuk és a felügyeletük nemzetközi jogi és az egyes országokra jellemző szabályozására, a hadifogolytáborokra (a bánásmódra) és a hadimunkákra fókuszált, a foglyok és a civil lakosság kapcsolatának, a kulturális különbségek vizsgálata azonban hátrébe szorult.<sup>799</sup> E kapcsolat egészen érzékeny pontja volt a nők és az orosz hadifoglyok viszonya, amit a továbbiakban megpróbálok bemutatni. Ehhez a szükséges kormányzati szabályozás forrásait, a részletesebb és a közvéleményt befolyásolni kívánó publicisztikát, valamint a frontra küldött leveleket használok fel, ami a jelenség hatalmi-politikai megítélésének, reprezentációinak, valamint az „elkövető-áldozatok” emócióinak illusztrálására lehet alkalmas.

1.1. A kapcsolatok tiltása és publicisztikai ábrázolása

A Honvédelmi Minisztérium 1918 januárjában készült kimutatása szerint Magyarországon 442 000 hadifogoly dolgozott, ebből a mezőgazdaságban 292 000 fő, akiknek az alkalmazását rendeletek szabályozták.<sup>800</sup> Az agrárüzemek kezdetben

<sup>798</sup> Ezekről a fogalmakról Tomka 2018: 170–185.

<sup>799</sup> Balla 2014: 151–176; Blasszauer 2003: 73–100.

<sup>800</sup> A Monarchia foglyainak körülbelül 69%-a volt orosz, 20%-a olasz, 8%-a szerb és 3%-a román. Blasszauer 2003: 73–100; Moritz–Leidinger 2005: 329.

minimum 200 főt kérelmezhetek, majd a községek és a gazdák ennél kisebb, 30 vagy 10 fős csoportokban is igényelhetek munkaerőt, aminek az okát a császári és királyi hadifogoly-parancsnokság 1915 nyarán fejtette ki: a hadvezetőség elsősorban a „kis parasztgazdáknak” kívánt kárpótlást nyújtani a hadiszolgálatra behívott családfenntartókért, ezért a hadifoglyok élelmezésének megtérítését is vállalta.<sup>801</sup>

Ezután a centralizált elosztás és a felügyelet lehetősége megszűnt, de a kormány nem mondott le a hadifoglyok és a lakosság kapcsolatának a szabályozásáról.<sup>802</sup> Miután „több oldalról” panasz merült fel, a belügyminiszter 1915 decemberében elrendelte, hogy a foglyoknak szesziesített kiszolgáltatni nem szabad. Majd arról döntött, hogy nyilvános helyeken és magánházakban tartott mulatságokon vagy más társas összejöveteleken tilos őket vendégül látni, és fokozottan kell arra ügyelni, hogy a munkavégzés után elkülönített helyiségekben tartózkodjanak, onnan éjjelente ne távozzanak el, a munkaadók pedig semmiféle „bizalmasabb barátkozást” ne kezdeményezzenek velük. A hadifoglyok és a lakosság érintkezésének az „erkölcs által megszabott korlátokat nem szabad túllépnie, a tűzhelyeik oltalmáért küzdő katonáink családi életének tisztaságát meg kell óvni, a magukról megfélelmezett családtagokat pedig társadalmi és hatósági eszközökkel” kell felelősségre vonni.<sup>803</sup>

A kormány és a hadvezetés tehát a foglyok (munkakapcsolaton kívüli) szegregációját követelte meg, és bármilyen közeledést, ami a hátország morális rendjét fenyegetné, valamint a fronton harcoló katonák lelkesedését és kitartását csökkentené, tiltani kívánt. Ennek azonban a községek és a háztartások nagy részében, ahova csak egy-egy hadifogoly került, nyilvánvalóan nem lehetett érvényt szerezni,<sup>804</sup> amiről a megyei és a járási hatóságok jelentései tanúskodnak. József főherceg kisjenői uradalmában például a foglyok vasárnaponként a községbe járnak és az őrseg elnézi, hogy a lakosság itatja őket. Sopron vármegye gazdasági felügyelője felháborodottan számolt be arról, hogy a rábapordányi bér gazdaságban a mezőgazdasági munkásnők a pálinkajárandóságukat összegyűjtik, és az orosz hadifoglyokat vásár- és ünnepnapokon megvendégelik. „Ezeket leitatják, hogy őket maguknak ilyen állapotban könnyebben meghódítani tudják.”<sup>805</sup>

<sup>801</sup> Naponta és fejenként egy korona. (A kifizetést 1915 végén megszüntették.)

<sup>802</sup> MNL OL K 184. 1335. cs. 31. 99009/1915; 1336. cs. 31. 97523/1915; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 1206–1207; Bartha 1916.

<sup>803</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 2181–2182; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 369–370; 413–416.

<sup>804</sup> A földművelésügyi miniszter 1917 nyarán kelt rendelete sem kedvezett a hadifoglyok és a nők elkülönítésének, mivel a munkaadók csak akkor kaphattak foglyokat, ha melléjük női munkaerőt szerződtettek. Hadifoglyok és nők az aratásnál. *Köztelek*, 1917. június 30. 1069–1070.

<sup>805</sup> MNL OL K 184. 1336. cs. 31. 97523/1915; 1937. cs. 62g 55985/1918.

A téma nem hiányzott a sajtóból sem, mely nemritkán egy-egy történetből általánosított, és a nőket nemcsak morálisan, hanem hazafiatlansággal bélyegezte meg, és példás büntetésüket követelte. A *Szarvas és Vidéke* arról számolt be, hogy minden „tisztességérzetükből kivetkőzött földműves asszonyok nemegyszer botránkoztatták meg hazafiatlan és becstelen magaviseletükkel a tisztességes embereket. A nyakukba szedett muszka foglyokkal való ledér barátkozást nem egy tanyán szemérmetlenül űzik, sőt a magukról megfélemedezett züllött némberek szinte kérkednek vele.” Egy példát is idézett. Az egyik szarvasi birtokos tanyása a háború kitörése óta a keleti fronton harcolt, és hősi halált halt. A felesége eközben „kedélyesen adta át magát” a hadifoglyoknak. A gazda lepte meg őket. „Két orosz belül, kettő kívül, középen a szörnyeteg [...] Vajon elég szigorú büntetés lenne az akasztófa egy ilyen bestiának?”<sup>806</sup> A lap egy másik, prófétai hevületű írása a nők züllöttségét és képmutatását a morális hanyatlással és a lelkesítő eszmék hiányával kötötte össze, és a hősi múltat idézte fel. Az 1848-as szabadságharc idején az asszonyok az ékszereiket ajánlották fel, tépést készítettek a sebesülteknek és minden áldozatot megsirattak. Ma viszont a gyász és a bánat sokszor pusztá képmutatás. „Földműves asszonyaink fekete ruhát öltenek, mivel férjük hadban áll, de a fekete ruha nem zavarja némelyiküket abban, hogy muszka foglyokkal és itthon kussoló csámpás szentélymocskolókkal szeretkezzenek. Oh tempora! Oh mores! Nagy idők közepett milyen kicsinyek lettünk. Mert üres a szívünk, üres a lelkünk és kihalóban vannak a legszentebb eszmények.”<sup>807</sup> Az erkölcsi „züllés” és az elkövetett bűnök a nők kriminalizálásához és esetenként még súlyosabb vádakhoz vezettek. Az egyik kondorosi földműves asszony egy oroszral „adta össze magát” és más állapotba került, a szerb fronton szolgáló férje viszont szabadságra készült. „Az asszonynak egyéb se kellett. Gyorsan összepakolt egy kis elemózsiát és elküldte a férjének. Alig ettek belőle, négy ember rosszul lett, és iszonyú kínok között halt meg [...] Mint hírlík, a hazaáruló nőt rövidesen kötélre húzzák. Ezt érdemli mindenki, aki az ellenséggel összecimborál.”<sup>808</sup>

Előfordult, hogy a tiltott kapcsolat, mint a katonaélet része, anekdotikus vagy folklorisztikus történetben tárult fel,<sup>809</sup> a *Békés* című lap pedig könnyed, sőt vicces

<sup>806</sup> A szerző egy németországi példára hivatkozott: az egyik fogollyal „szeretkező asszonyt” másfél évi fegyházbüntetésre ítélték. Mikor az elesett hős özvegye muszka foglyokkal ledérkedik. Mi történik a tanyán? *Szarvas és Vidéke*, 1916. július 30.

<sup>807</sup> „Szarvas mintig csak mulatni.” *Szarvas és Vidéke*, 1916. július 2. 1.

<sup>808</sup> Kondorosi bestia a férje ellen. *Szarvas és Vidéke*, 1916. március 12. 1.

<sup>809</sup> Egy Szatmár megyei falusi asszony például „vigan élte világát” a szomszéd községben dolgozó orosz hadifogollyal, akihez feleségül akart menni. A hatóság azonban figyelmeztette, hogy ezt tiltja a tisztesség, mire előadta, hogy régóta özvegy és Bartolovics Máriának hívják. A rendőrség azonban kiderítette, hogy a

hangnemben, mint „magyaros” családi szokást mutatta be a nő ellen elkövetett súlyos fizikai bántalmazást: Szarvason Farkas Jánosné hadifoglya már a „gazda helyettesének” érezte magát, az asszonyt is rendszabályozgatni kezdte. S mikor az asszony rezonírozott, csihi-puhi, nekiesett amúgy magyarosan, és megérdekelte a vellanyéllal.”<sup>810</sup>

A *Szatmár és Vidéke* egy novellisztikus történetet adott elő, melyben a hitelesség érdekében az egyik szereplőt szólaltatta meg, akinek a szavaiban a büntudat és a szégyen, valamint tettének motivációi is megjelentek:

*„Egyik járási székhelyen történt valahol. Csinos falusi menyecske, erősen a szemére húzva fejkendőjét, szégyenlősen beállított az egyik orvoshoz, aki már többször volt a falujokban. A menyecske irult-pirult, hol meg elsápadt, aztán hosszan csűrte-csavarta a szót: – Tetszik tudni, orvos úr, hadba vonult a férjem, aztán orosz fogságba került szegény. Az öreg szülém munkaképtelen, magam vagyok a kis gazdaságban. Aratásra járt az idő, szolgálégyenről kellett gondoskodni. A jegyző úr muszkahadifoglyot ajánlott. Ráállottam. Mit tehettem egyebet, kénytelen voltam vele. Az Iván szép gyerek volt, jó fiú volt. Megbízható, dolgoz. Jól is tartottuk, hogy legyen ereje dolgozni. Nagyon, de nagyon ragaszkodott hozzánk. Már meg is tanult magyarul. Nagyon jól bántunk vele, mert lám, nekünk is jólesnék, ha ott valamerre Szibériában a mieinkkel is szépen és jól bánnának. Kicsinyecskén úgy összebarátkoztunk, összelegeledtünk a muszkával, hogy tetszik tudni én bele is betegedtem. Ha megtudná az uram, túl nem élném. Azért jöttem, hogy a nagyságos orvos úr segítségét kérjem.”*<sup>811</sup>

A lapok súlyos konfliktusokról, erőszakról, egyéni és családi tragédiákról is hírt adtak. Gyomán Marjai Mari „szerelemre lobbant egy orosz fogoly iránt, aminek gyümölcse lett. Régi nóta.” A lány megfojtotta a csecsemőt, ezt valaki besúgta a csendőröknek, ezután Mari szégyenében felakasztotta magát.<sup>812</sup> Az egyik bánkeresztúri gazda fia orosz foglyukat verte agyon, mivel anyja „kedvese volt.” Kiss Antal, a nemrég házasodott öcsödi gazdálkodó otthonról kapott hírt: a felesége orosz hadifogollyal „csalta meg.” A

---

neve valójában Dekics Júlia, és a férje a fronton szolgál. Férjes asszony, aki muszkához akar feleségül menni. *Szatmár és Vidéke*, 1917. június 26. 3.

<sup>810</sup> Egy orosz fogoly megverte a gazdasszonyát. *Békés*, 1916. január 16. 6.

<sup>811</sup> A történet úgy fejeződött be, hogy a faluból körülbelül harminc menyecske kereste fel az orvost, aki valamennyiüket feljelentette a főszolgabírónál. A szalmaözvegy falusi menyecskék. *Szatmár és Vidéke*, 1916. június 27. 3.

<sup>812</sup> Gyilkos és öngyilkos anya. *Szarvas és Vidéke*, 1917. december 9. 2.

férfi búskomor lett, hazaszökött és az asszonyt szolgálati fegyverével agyonlőtte. (A fogoly elmenekült, a hadbíróság a férjet jogos önvédelem (?) címén felmentette.)<sup>813</sup> A *Szarvas és Vidéke* szintén egy családi drámáról tudósított. Egy orosz foglyot alkalmazó tanyai gazda gyanút fogott, és tetten érte feleségét. „Kést ragadott, a muszkát alaposan összeszurkálta, az asszonyt pedig úgy eltángálta, hogy mozdulni se tudott. Íme, ilyen a mi szájas, kapzsi asszonyaink egy része. Becsületüket készséggel dobják oda az ellenség gyáva katonáinak.”<sup>814</sup> Végül egy Poroszlón történt bűnesetet idézek: a szabadságra hazaérkező Csepregi Ferenc gazdálkodót a felesége és orosz hadifoglyuk, akivel „hónapok óta viszonyt folytatott”, megfojtották, majd felakasztották, azt a látszatot keltve, hogy a férj öngyilkos lett.<sup>815</sup>

Ritkaságszámba ment, ha egy-egy újságcikk az ítélkezés helyett a megértésre törekedett, s az okokkal vagy a társadalmi következményekkel próbált szembenézni. A *Szatmár és Vidéke* tudósítója szomorú „társadalmi kinövésről” írt: ahol hadifoglyok dolgoznak, ott a nők között „letagadhatatlan tünetek mutatkoznak. Az ember első pillanatban megbotránkozik ezek hallatán, de később higgadtabb gondolkodással arra a meggyőződésre jut, hogy ezek tulajdonképpen az életösztön tünetei. Vannak helyek, ahol az ilyen tüneteknek már megvan a kézzel fogható eredményük. Ezek minden polgári törvényen kívül lettek, ezért kötelességünk velük törődni.”<sup>816</sup>

A polgári radikális *Világ* 1918 januárjában megjelent vezércikke hasonló empátiával érvelt. Magyarországon 1914 óta sok „orosz gyermek” született, ami a háború pusztításával szemben a természet örök törvényének diadala. A férjek hazatérése azonban próbára teszi az érzelmi kapcsolatokat. Ezernyi „egyszerű” asszonyt a félelem és a szorongás gyötri („már kezd kibontakozni a formája annak a kézmozdulatnak, az ujjak összekulcsolódásának, mely alkalmas arra, hogy egy csecsemőt megfojtson”), és sokan fogják örök büntudattal folytatni házasságukat. A cikk az érzelmi következményekre utalt, és a gyermekek érdekében a közgondolkodás átalakítását tartotta fontosnak. („A kis orosz-magyarokat környező társadalom világfelfogásában kell az átkerestő munkát elkezdni.”)<sup>817</sup>

<sup>813</sup> Megölte az anyja kedvesét. *Népszava*, 1917. szeptember 9. 8; Felmentett feleséggyilkos. *Békés*, 1917. december 2. 3.

<sup>814</sup> Megkéselt muszkafogoly. *Szarvas és Vidéke*, 1916. március 26. 2.

<sup>815</sup> Az orosz hadifogoly szerelme. *Pesti Napló*, 1916. november 15. 10.

<sup>816</sup> Hadi erkölcsökről. *Szatmár és Vidéke*, 1916. február 29. 1–2.

<sup>817</sup> Szegény kis orosz-magyarok. *Világ*, 1918. január 3. 1. (Ausztriában a „Russenkinder” évtizedekkel később is megőrzendő fogalom maradt.)

A valós vagy vélt hűtlenség a családi kötelekeket is próbára tette, amire szintén egy újságcikket idézek. A *Nyírvidék* tudósítója 1918 augusztusában a nyíregyházi törvényszéken indított válóperek „mérhetetlen tömegéről” írt, és alaposan tájékozódott, mivel a keresetek indoklását is részletezte. A pereket a férfiak, főképpen az Oroszországból visszatérő hadifoglyok kezdeményezték hűtlen elhagyás címén, és tanúkkal bizonyították, hogy feleségük „mással állt össze” vagy „elmulatta, tönkretette a vagyonkáját.” Többben arra hivatkoztak, hogy az asszonynak gyereke született (esetenként nem egy, hanem kettő), nyoma veszett vagy szolgálatba állt olyan helyen, ahol „a tisztesség ritka vendég.” A falusi gazdák azt is panaszolták, hogy hitvestársuk hónapokon át idegen katonákkal a városban „csatangolt.” A férfiak legtöbbje „iparos és földműves, de az intelligens elemek sem hiányoznak.” Sok „bűnös asszony” tagadta a vádakat és „a pletykázó világ romlottságára” hivatkozott. Gyakran előfordult, elsősorban a gazdák körében, hogy a pert két hét alatt befejezték, mivel számukra „életkérdés az [új] asszony jelenléte a gazdaságban.”<sup>818</sup>

## 1.2. Háborús levelek

A cenzúrahivatal munkatársa az átnézett levelek alapján állapította meg, hogy az asszonyok az orosz foglyokkal, az itthon maradt gyerekekkel és a férjük apjával folytatnak viszonyt, és egy szadai nő leveléből idézett.<sup>819</sup> Én más szövegeket választottam, az elsőt a már megismert Jankó Zsigmond 1916 februárjában a feleségének, a másodikat egy nagykáti asszony 1917 márciusában a férjének írta.

*„Látod édesem, így mink megbízunk egymásban teljesen és aztán nyugodtan rábízunk magunkat Istenre, mert nincs okunk félni, hogy megbüntessen rossz életünk miatt. Kedvesem! Én a saját falunkban nem tudom hogyan van, de míg a századnál voltam, a szabadságosok beszéltek, hogy az ő falujukban hogyan tesznek az asszonyok, kiknek a férjeik a harctéren a hazáért küzdenek s véreznek. De még ezek szavának sem hittem teljesen. Hanem most, hogy magyar földön vagyok, itt*

<sup>818</sup> Válóperek tömege a nyíregyházi törvényszéken. *Nyírvidék*, 1918. augusztus 25. 2. (A törvényszéki iratok nem maradtak meg.)

<sup>819</sup> A szöveg az asszony lelkiállapotáról és a családon belüli erőszakról tanúskodik: „Anyád azt írja neked, hogy a gyermek mástól van, tudd meg tehát, hogy az a gyermek a te saját apádtól van és a te kurva anyád mindenféle orvosságot adott be neked, hogy a gyereket elhajtsam, amibe majdnem belehaltam. Ezt azért tette, mert a gazember apád szégyellte a faluban a gyereket.” HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Első világháborús gyűjtemény. 4447, 4448. doboz.

*újra beszélük, hogy milyen sok asszony, bár talán mind nem, de a legtöbbje. Ha én ezeknek a férjük volnék, vagy ha te is úgy elromlottál, akkor Isten legyen irgalmas, de ha megérem a háború végét, tovább nem írom, úgyis tudhatod, milyen sorsra szánom az olyan rút alávaló teremtetést, ki egy szót nem érdemel. De azért, édesem, ne érts félre, nem gondolok rólad ilyesmit, csak egészen felháborodva hallom, hogy itthon milyen erkölcstelen élet folyik. Vannak oly vidékek, hogy olyan fiatal menyecskék, kiknek férjük a harctéren van, itthon a fogoly oroszra ráadja a férje ruháját és úgy megy vele még a templomba is.*<sup>820</sup>

*„[...] ezen pár sor írásom a legjobb egészségben tanáljon én nem irhatom mert én nekem most születet egy hadi ruszki gyermek mit szólsz neki igen csinos kis gyermek bizony már régen voltál itthon és nem volt aki egy pár csokot agyon tehát én is választotam egy ruszkit [...] továbbá kedves fiam leveledet megkaptam [...] és tudatom hogyha a csomagot és a pénzt megkapod röktön ird meg nekem hogy mit kaptál és mi volt bene.*<sup>821</sup>

A 26 éves Jankó Zsigmond az ellenőrizetlenül terjedő hírekből (szóbeszédből) szerezte információit,<sup>822</sup> ami bizalmatlanságot és féltékenységet kelt benne, és a fenyegetés is megjelenik a szövegben. A nők vétségeit a nyelvi konvenciók miatt nem tudja kifejezni, de a morális ítékezésben ez nem akadályozza meg (ennek alapja a hazáért „küzdő és vérző” harcosok becsülete).

A nagykátai asszony büntudat vagy szégyenérzet nélkül, nyíltan közölte a híreket, és talán anyai büszkeség is rejlik a sorokban („igen csinos kis gyermek”). Azt nem tudjuk, hogy a háború előtt milyen volt a kapcsolatuk, mégis úgy tűnik, a több éves távollét a nőt érzelmileg elidegenítette a férjétől.

\*\*\*

<sup>820</sup> Király–Söveges (szerk.) 2014: 219–220.

<sup>821</sup> HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Első világháborús gyűjtemény. 4447. doboz.

<sup>822</sup> Veres Péter ezt szemléletesen mutatta be: „A lányokat, akik katonákkal és foglyokkal dolgoznak együtt, mindig hírbe hozzák. Olyan csúnya nyelvük és csúnya lelkük van most némely asszonyoknak, el sem tudnak a lányokról mást, mint rosszat képzelni [...] Az egész asszonyi világ megzavarodott: az örökös sírást az átkozódás és a türelmetlenség váltogatja [...] A falu hangulata, belső légköre már valóságos méregtelep, különösen mióta Doberdó emészti a népet, mert onnan egészségben talán senki se tér haza.” Veres 1978: 502–503.

A nők és a hadifoglyok kapcsolata nemcsak a családéletet, hanem a hátszág morális rendjét és a katonák harci szellemét is veszélyeztette, „teljes joggal” avatkozhatott ezért az állam az előbbieik magánéletébe, ami a politika, a propaganda és a társadalmi nyilvánosság részévé vált.<sup>823</sup> (A falusi világban a privát szféra nem értelmezhető olyan módon, mint a városi polgárság vagy a középosztály körében.) Bár a lapokban nem alakult ki egységes nyelvhasználat a jelenség leírására (a belügyminiszter rendeletei ugyancsak homályosan fogalmaztak), a szövegek a verbális (szimbolikus) erőszak megannyi retorikai alakzatát tartalmazták. A nőket a megszégyenítés és a megbélyegzés szándékával gyakran név szerint említették, dehumanizálták, zabolátlan szexualitással és bűnözéssel vádolták (ami a kulturátlanság és az ösztönösség jele)<sup>824</sup> és kimondva vagy kimondatlanul őket hibáztatták (a foglyok viszont névtelenek maradtak). S ebben a szélsőségesen férfiközpontú, patriarchális, a hazájukért hőiesen harcoló férfiakat és az őket eláruló nőket szembeállító narratívában a háborúban erősödő nemi egyenlőtlenségek is kifejeződtek.<sup>825</sup> Kivételesek voltak viszont azok az írások, melyek a háború után az államra, a társadalomra vagy az egyénre háruló szociális és pszichés következményeket vetették fel (törvénytelen születések, a családok felbomlása, a nők és gyermekek lelki terhei).

Nehéz lenne a hadifoglyok és a nők közötti, hosszabb-rövidebb ideig tartó (és sokszor ki sem derülő) kapcsolatok gyakoriságát, az eltérő és összefonódó motívumokat vagy az érzelmek sokféleségét meghatározni. Az egyik újságcikk a szabályozhatatlan „életösztönről” írt, Veres Péter irodalmi analízisében gazdasági-rationális magyarázatot adott: a mezőgazdasági munkákat végző hadifoglyok a távollévő férfiak szerepeit vették át és gazdaként integrálódtak a háztartásba.<sup>826</sup> Dobay Gyula, a szegedi foglyok személyi ügyeinek intézésével megbízott hadifogoly-ügyeleti tiszt az érintett nőket több éves tapasztalata alapján kategorizálta.<sup>827</sup> A történészek a családi normák bomlására, a

<sup>823</sup> Hämmerle 2000: 259–261.

<sup>824</sup> Vö. Eley 2010: 173.

<sup>825</sup> A jogi szankcionálás azonban elmaradt. Ezzel szemben a foglyokkal létesített szexuális kapcsolatot Ausztriában 14 napig terjedő elzárással vagy 200 korona bírsággal, Németországban egy évig terjedő börtönnel büntették, és következetesen végrehajtották. Walleczek-Fritz 2017: 280; Todd 2011: 264–266.

<sup>826</sup> „A jó gazdasszonyoknak jó foglyaik voltak, akik úgy dolgoztak, mintha odahaza lettek volna. S még az is előfordult, hogy azt az embert, aki úgy szánt-vet és úgy szereti a jószágot, mint a messze távolban harcoló vagy talán már elveszett gazda, és akivel már a gyerekek is összeszoktak, nem lehet se fogoly módján, se cseléd módján az istállóban tartani, hanem egy asztalnál illik vele enni abból, amit közösen termeltek. Az asztaltól az ágyig pedig már csak egy-két lépés.” Veres 1978: 507.

<sup>827</sup> Az orosz foglyok elsősorban azoknál „a laza erkölcsű személyeknél találnak kielégülést, akik az illető vidék köztudomása szerint egész életükben a testükből, mint keresetforrásból éltek”, és akik nem nagy számmal, de minden tanyai területben megtalálhatóak. A második csoportot a nagyobb gazdaságokban alkalmazott női munkások alkotják, akik szintén „anyagi előnyökért áldozzák fel magukat”, a harmadikat

devianciára, a nők kiszolgáltatottságára vagy a hosszú elszakíttottság okozta érzelmi elidegenedésre utaltak.<sup>828</sup> A szexuális kapcsolatot nyilvánvalóan sokan titkolni próbálták, szégyen és bűntudat kísérte, és nemritkán családi tragédiához vezetett, mások viszont az együttélést és annak következményeit is nyíltan vállalták. Aligha lehet tehát a cselekvéseknek és az érzelmeknek általános jelentést adni, William Reddy „emóciós rezsimről” alkotott fogalmi rendszere mégis a segítségünkre lehet. A világháború éveiben a politikai hatalom nemcsak a hadifoglyokkal való kapcsolatokat tiltotta, hanem a betartandó érzelmi normákat is meghatározta: a magyar nők hűségesek maradnak a fronton harcoló, akár áldozatul eső férjükhöz, és a szenvedéseiket és a megpróbáltatásaikat hősieken túrik el. Ugyanakkor a férj, a vőlegény vagy a testvér bevonulásával a családi, rokonsági és szomszédsági hálózatok ellenőrző és fegyelmező, ám egyúttal szociális védelmet és érzelmi gondoskodást biztosító erejének meggyengülését feltételezhetjük. S ebben a helyzetben a foglyok talán valamilyen „érzelmi menedéket” nyújthattak.<sup>829</sup>

---

a tapasztalatlan cselédek, akikre a munkaadó „kellő felügyeletet nem fordít, és így önkéntelenül is áldozatul esnek a hadifoglyoknak.” Dobay végül a foglyok és a munkaadónőjük „szerelmi viszonyát” említette. Dobay 1925: 83–89.

<sup>828</sup> Daniel 1989: 151.

<sup>829</sup> Szintén Reddy kifejezése. Reddy 2001: 129.

## 2. Nemzetiségi konfliktusok és királysértések

A világháború éveiben a nemzetiségpolitika új kontextusba került. A szlovákok, ruszinok, románok és szerbek által lakott területeken hadműveletek zajlottak,<sup>830</sup> katonai közigazgatást és rögtönbíráskodást vezettek be, a szeparatisták, valamint a csehszlovák és a délszláv egységtörökvések erősödtek, külföldi ügynökök és kémek „izgatásáról” terjedtek országszerte kontrollálatlan információk. A kormánynak ugyanakkor szem előtt kellett tartania a haderő soknemzetiségű összetételét és a hadiérdekeket is (például Románia semlegességének biztosítását). Ebben a fejezetben a nemzetiségek együttélésének sajtóbeli megjelenését és a nemzetiségpolitikát mutatom be. Ezután léptéket váltva azt vizsgálom, hogy a kormány döntései, illetve a nemzetiségi mozgalmak (ideológiák) miként hatottak a falusi közösségekben.<sup>831</sup> A frontokról érkező híreknek és a feszült közhangulatnak milyen következményei voltak a hétköznapiakban, és az etnikumok közötti konfliktusokban felfedezhető-e politikai tudatosság. A kérdésekre a nemzetiség elleni izgatás és az ezzel sokszor összefonódó királysértés vádjával indított perek vizsgálatával próbálok válaszolni.

### 2.1. A nemzetiségek reprezentációi és a nemzetiségpolitika

A világháború kitörése után a fővárosi és a vidéki lapokat is a külföldi propaganda veszélye és az „árulók” pellengérre állítása foglalkoztatta.<sup>832</sup> A fenyegetést elsősorban a pánszlávizmus, valamint a hazai és a külföldi ügynökök jelentették. Az *Esztergom és Vidéke* szerint az Oroszországot hatalmában tartó pravoszláv egyház évtizedek óta „mélységes gyűlölettel és bosszúvágygal” tekint a katolikus egyházra, melyhez a Monarchia népeinek többsége tartozik, de a szerbeket is veszély fenyegeti, mivel a békés gyámolítás helyett, oroszra akarják tenni őket.<sup>833</sup> A *Nagyszombat és Vidéke* arra figyelmeztetett, hogy a városban és Pozsony vármegyében „sok szubverzív egyén

---

<sup>830</sup> A minisztertanács jegyzőkönyve szerint 1914 végén és 1915 tavaszán 20 Sáros megyei és 3 Zemplén megyei település pusztult el, és körülbelül 200 Bereg, Ung, Máramaros, Sáros és Zemplén megyei község szenvedett tetemes károkat. MNL OL K 27. Mt. jkv. 1915. június 5. 30.

<sup>831</sup> 1910-ben a románok és a rutének több mint 85%-át, a szerbek 76%-át, a szlovákok és a horvátok 70%-át az agrárnépesség alkotta. A magyarországi parasztság körülbelül 60%-a valamelyik nemzetiséghez tartozott. Katus 1988: 1011–1012.

<sup>832</sup> A nemzetiségi sajtó (a téma több szempontú kifejtéséhez elkerülhetetlen) vizsgálata a későbbiekben fog megvalósulni.

<sup>833</sup> Priscus: Pravoszláv öröklődés. *Esztergom és Vidéke*, 1915. január 31. 1–2.

tartózkodik, akik ma veszedelmes ágensei Oroszországnak és mindenkinek, akik nekünk ellenségünk. Nem kell név szerint felsorolni őket, ismerjük az izgatókat mindnyájan.”<sup>834</sup> A *Kecskeméti Nagy Képes Naptár* határozottan állította, hogy ruszin kémek és árulók „titkos ösvényeken és nyaktörő utakon” vezették az ellenséget a határ menti falvakba, ahol „muszka módra garázdálkodtak, loptak és erőszakoskodtak.”<sup>835</sup> Dénes Sándor, a *Szamos* szerkesztője, harctéri tudósítóként számolt be egyikük leleplezéséről: „A szuronyos katonák között összetöpreődött, remegő ruthén paraszt áll. Előörseink fogták el, mert körülöttünk ólálkodott, lehet, hogy kém a nyomorult [...] A ruthén zokog vagy köhög és jajgatva magyarázza: – Elkóderogtak a lovaim, azokat kerestem. – Át akartál szökni az orosz táborba hírt vinni? – Miről uram? Szegény paraszt vagyok, nem tudok én írást. Engem kipusztított az orosz, mikor itt járt. Megette a kenyereimet, leölte a tehenemet, megétette a szénámat, elvitte a gubámat. A generális megfaggatja a parasztot, megmotoztatja, aztán legyint a kezével: – Ein dummer Kerl. Der kann nicht bis zwanzig zählen.”<sup>836</sup>

A lapok a délvidéki szerbek sorozatos „hazaárulásairól”, valamint a szigorú büntetésekről és a megtorlásokról is tudósítottak. A szerémségi Béska lakói 1914 szeptemberében a szerb katonákat kivilágított ablakokkal és terített asztalokkal fogadták, ezért a „főkolomposokat” (hat főt, köztük két földművest) a többiek jelenlétében kivégezték. Sasinciban és Jarakon magyar, osztrák és horvát zászlókat égettek (az előbbi településen „valóságos kémirodát lepleztek le”), megtorlásul 2600 főt állítottak statáriális bíróság elé.<sup>837</sup> A Bács-Bodrog megyei Felsőkabolon a szekereket rekviráló katonákat támadták meg („ha kocsikra van szükségetek, menjetek magyar falvakba, ez Szerbia”), a két „főcinkost” azonnal agyonlőtték.<sup>838</sup> Pártos Zsigmond, a Tolna megyei Mözs falu

<sup>834</sup> Idézi Ábrahám 2015: 577. Tisza István 1914 augusztusában arról értesült, hogy a felvidéki magyar lapok provokáló és „meggyanúsító” hangon írnak a szlovákokról, ami fokozhatja a „beteges kémkedési hajlamot”, és a különböző nyelvű polgárok közötti jó viszony megzavarására alkalmas. Ezért utasította a kormánybiztosokat, hogy a lapokat ebből a szempontból (is) „éberén figyeljék.” *Gróf Tisza István összes munkái*. 4. sorozat, 2. kötet. Budapest, 1924. 92.

<sup>835</sup> Eötvös Nagy (szerk.) 1916: 67. A hatóságok szerint a galíciai ruszin parasztok sem álltak ellen az orosz agitátoroknak és sorozatos árulásokat követtek el. Komjáthy 1966: 190.

<sup>836</sup> (Ostoba alak. Húszig sem tud számolni.) Dénes Sándor: A generális halála. *Szamos*, 1914. december 8. 1–2.

<sup>837</sup> A két településen a szerb anyanyelvűek száma 1910-ben 3540 fő volt. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 42. kötet. 470–471. A *Pécsi Napló* ezt úgy kommentálta, hogy az „elvetemült gázság, az emberi formába bújtt fenevadak, az orgyilkosok bandája elvették méltó büntetésüket. Az akasztófa virágai percről percre nyiladoztak, a hazaáruló szerbek bűnös lelke megindult azon a sötét úton, mely a poklok kapuihoz vezet.” Áruló szerbek alkonya. *Pécsi Napló*, 1914. szeptember 19. 1. A *Szamos* arról írt, hogy a bácskai települések „zsúfolva vannak” internált szerb papokkal, jegyzőkkel, ügyvédekkel, kereskedőkkel és parasztokkal. Folytatódik a szerb hazaárulók kivégzése. *Szamos*, 1914. szeptember 24. 3. Galántai 1974: 175–178.

<sup>838</sup> Folytatódik a szerb hazaárulók kivégzése. *Szamos*, 1914. szeptember 24. 3.

plébánosa a felbujtókat is megnevezte. Dunaszekcsőn, Kisfaludon és Kácsfalun külföldön képzett pópák és tanítók lázítanak Nagy-Szerbia érdekében. „Szégyenteljesen alantas” intelligenciájúak, ami nem menti „eltéveldésüket”, annál kevésbé, mert a „páratlanul lovagias és nagylelkű” Magyarországon nemzetiségi, felekezeti és polgári jogaikat senki sem fenyegette. A plébános azzal fejezte be a cikkét, hogy Szlatinán a pópát a magyar állameszme elleni izgatás miatt statáriálisan ítélték el, és a község népe előtt felakasztották.<sup>839</sup>

A szerbekkel szembeni kultúrfölényben és a kulturális mintaadásban a magyar parasztok is osztoztak. Varga Béla néptanító a Zákányban dolgozó szerb hadifoglyokról írt: „Aki a magyar parasztot megismeri, meg is szereti, és attól aztán szívesen tanul a vad rács is, aki csak néhány hónapja él annak légkörében. A gazdaságban járatlan szerb földműves megtanulja nálunk az intenzív gazdálkodást. Szánt, vet, arat, csépel tökéletes szerszámokkal. Zárkózott természete őszinte, bátor, nyílt – szóval magyaros lett [...] Kitörő örömmel fogadták, amikor Szerbiát elfoglalták a mieink, hogy ők a mi fennhatóságunk alá kerülhettek.”<sup>840</sup>

Románia a központi hatalmak szövetségese volt (és 1916-ig a semlegességére is remény lehetett), a magyar lapok azonban a román kultúrliga elnökének választott erdélyi Vasile Lucaciut (Lukács Lászlót) irredentizmussal és Románia hadba lépésének támogatásával vádoltak.<sup>841</sup> A román haderő betörése után a kémek a román parasztok között is felbukkantak, egyikük Nyárádpatakon adott hírt a rejtőzködő magyar katonákról.<sup>842</sup> A sajtó ugyanakkor kitartott amellett, hogy az erdélyi román parasztság, mely a műveltség és az öntudat terén magasabb szinten áll, mint a regáti, nem akar Romániához csatlakozni. („A Magyarországon boldogan élő románok nem kérnek egy korrupt és teljesen kulturálatlan, alacsonyabb rendű ország uralmából, ahol a köznép még most is jobbágyi minőségben, állati nívón tengeti az életét.”)<sup>843</sup>

<sup>839</sup> P. Zs.: Hazaáruló szerb papok és tanítók. *Tolnamegyei Közlöny*, 1914. augusztus 16. 1; A hazaáruló szerbek. Tisztogatás a Délvidéken. *Esztergom*, 1914. szeptember 27. 3.

<sup>840</sup> Varga Béla: Népünk és a fogolymunkások. *Néptanítók Lapja*, 1916. január 27. 19–21.

<sup>841</sup> A sajtó Lucaciut árulónak nevezte és lelkésként sem kímélte: „Lukácsot nálunk a nép közönségesen az »ördög papjának« (popa dracului) nevezi, mert a keresztényi szeretetet, a megbocsátást és a szerénységet nem gyakorolta soha. A gyűlöletének és a gyomrának élt [...] Üzlet volt nála a vallás, a papi, a tanári állás, a képviselőség, a mártírság és a nemzeti ügy.” Goga és Lukáciu. *Nagybánya*, 1915. április 22. 2–3; Bukaresti levél a kultúrliga terveiről. *Délmagyarország*, 1915. február 3. 1. Vasile Lucaciunak és testvérének, Constantin Lucaciunak a Szatmár vármegyei román nemzetiségi mozgalomban játszott szerepéről Zsoldos 2018: 111–129, 174–178, 201, 260.

<sup>842</sup> Hősök emlékezete. *Az Újság*, 1917. augusztus 4. 7.

<sup>843</sup> A nyilatkozatot Siegescu József országgyűlési képviselő, a román nyelv és irodalom egyetemi tanára adta *Az Újság* tudósítójának. A politikai pártok és a román hadüzenet. *Az Újság*, 1916. augusztus 29. 8–9; A román semlegesség okai. *Délmagyarország*, 1915. március 12. 4. Az erdélyi románok a román hadsereg

A nemzetiségek együttélése a magyar lapokban az akkulturáció és az asszimiláció (a magyarosodás és a magyarosítás) és gyakran a vallásgyakorlás, a felekezeti autonómia kontextusában jelent meg. Az 1912-ben létesített Hajdúdorogi görög katolikus egyházmegye területére vonatkozó kölcsönös revíziós igények, amit a románok erőszakos magyarosításként, a magyar kormány a kisebbség érdekében szükséges „defenzívaként” értelmezett,<sup>844</sup> állandó etnikai és felekezeti konfliktusokat okoztak. Erről Melles Emil budapesti lelkész a világháború kitörése előtt (1914 májusában) nyilatkozott a sajtónak.<sup>845</sup> Az ógörög a püspökség területén csupán a pap által végzett „belső” liturgia nyelve (aminek nincs nemzetiségi karaktere), a liturgikus énekek és a külső szertartás nyelve viszont a hívők anyanyelve, illetve az általuk beszélt nyelv, ennek megfelelően a püspök románul tudó papokról gondoskodott. A román görög katolikus egyház ezzel szemben önmagát „faji-nemzeti” egyháznak, a román nyelvet a liturgia szerves részének tekinti, és a templomaikban a románon kívül más szónak elhangoznia nem szabad. („Ezért mondja a Szatmár megyei magyar: oláh hiten vagyok.”) A román püspök ráadásul a magyar falvakba magyarul nem tudó papokat küld, a magyar anyanyelvű híveket a Hajdúdorogi püspökség ellen izgatják,<sup>846</sup> és úgy gondolják, hogy a görög katolikus magyarok tulajdonképpen századokkal ezelőtt elmagyarosodott románok, akiknek „a tervszerű visszahódítása a román nemzeti egyházak hivatása.” Ezek alapján nyilvánvaló – fejezte be a gondolatmenetét Melles Emil –, hogy a magyarságot és a hajdúdorogi püspökséget nem lehet „erőszakos asszimilációval” vádolni, ilyesmiről a román görög katolikus egyház esetében van szó, ezért nem kétséges, hogy kik „csinálnak az egyházon át nemzetiségi politikát.”<sup>847</sup>

---

támadása után „tántoríthatatlan hűségüket” fejezték ki a magyar haza iránt. Brebán Sándor, Szatmár megyei esperes 1916 szeptemberében lelkészi és tanítói értekezletet hívott össze, mely minden román erkölcsi kötelességévé tette a király vagy az ország ellen izgató gyanús alakok azonnali feljelentését. Testvérek vagyunk. Román testvéreink hűségnyilatkozata. *Nagybánya*, 1916. szeptember 7. 2.

<sup>844</sup> Katkó 2014: 808–811; Végheő 2019: 2019: 55–73.

<sup>845</sup> Melles a világháború kitörése után azt szorgalmazta, hogy a szertartásokban a pravoszláv vagy „szláv nemzeti” szenteket nyugati, mindenekelőtt magyar (Árpád-házi) szentekkel váltsák fel. Botlik 1997: 197.

<sup>846</sup> Ha Szatmárban egy görög katolikusnak azt mondják, hogy „most már magyar hitű leszel, vagyis a hajdúdorogi görög katolikus magyar egyházhoz fogsz tartozni, akkor azt hiszi, hogy kálvinistának kell lennie. Innen van az, hogy egész magyar falvak – például Batiz – az izgatás hatása folytán ki akarják magukat vonni az új püspökség alól.”

<sup>847</sup> Magyar egyház – román egyház. *Szamos*, 1914. május 9. 2. Miklósy István 1915 nyarán kezdte el a székelyföldi vikáriátus szervezését, ami az erdélyi görög katolikus magyarság „megerősítését” célozta. A román haderő kivonulása után lelkészeket küldött az erdélyi falvakba (a román pópák sok helyen az ellenséggel együtt menekültek el), valamint a titkárát, hogy az áttéréseket tanulmányozza. Székelyföldi vikáriátus szervezése. *Szamos*, 1915. július 30. 2; Magyar papokat kérnek Miklósy püspöktől az erdélyi románok. *Nyírvidek*, 1917. augusztus 24. 2.

Papp Antal, a munkácsi egyházmegye püspöke a kormány szorgalmazására (a kezdeti ellenállás után) 1916 augusztusában rendelte el a cirill betűs tankönyvek és görög katolikus imakönyvek latin betűs felváltását, valamint a Julianus-naptár helyett a Gergely-naptár bevezetését. Papp a következményeket sem titkolta (a hívek egy része „vallásos érzületében érezvén magát megbántottnak, köztük és a lelkipásztorok között súrlódások támadtak”),<sup>848</sup> a magyar sajtó viszont a „nemzedékekre kiható” döntést ünnepelte: erkölcsileg „a magyar nemzeti érdekek fényes diadalát, glorifikálását jelenti, azt, hogy a püspök kétségbevonhatatlan magyar lelkülettel a tradícióhoz való ragaszkodásban rejlő céltalan szentimentalizmust feláldozta az egyedül helyes, hazafias eszmének, a magyar kultúrának, és a kultúrán keresztül odacsatolta a 300 000 főnyi derék görög katolikus ruthén anyanyelvű magyart a magyar nemzeti ideálok törhetetlen fényű csillagzatához.” A naptár és a cirill betűk a ruthéneket ellenségeinkkel fűzték össze, e „két kapocs most elszakadt.”<sup>849</sup>

Volosin Ágostont, az ungvári görög katolikus tanítóképző lelkészét a nemzeti ideálok kevésbé foglalkoztatták, és az asszimilációt (akkulturációt) is más módon ítélte meg. Ő az anyanyelvi statisztikák alapján a Sáros és Szepes megyei rutének „eltótosodásáról” írt, ami a magyarok számára sem lehet közömbös. Ezáltal ugyanis a magyarosodásra kevésbé fogékony nemzetiség erősödik, a rutének „magyarságba való beolvadása” a távoli jövőbe kerül, így később jutnak a magyar kultúra elsajátításával járó erkölcsi és anyagi előnyökhöz. Volosin az okokat is kereste. A rutén legények a katonaság után tótul vagy tótosan beszélnek, mert számukra „ez inkább tűnik úrinak, mint a ruthén.” A felnőttek tót népies újságokat vesznek a kezükbe, mivel többségük tankönyvek hiányában nem tanult meg ruténul írni és olvasni, és nincs is mit olvasniuk. A szerző számára a nemzetiség tehát nyelvi-nyelvhasználati, kulturális, valamint vallási kötődést jelent („vallás és nemzetiség összekeverése ma is tart”), és egyszerre foglalt állást a magyar kultúra elsajátítása és a „tisza népies ruthén nyelv” fejlesztése mellett.<sup>850</sup>

<sup>848</sup> Botlik 1997: 194–199; Tutuskó 2012: 33–47; Szakál 2016: 35.

<sup>849</sup> Magyar tankönyvek. *Ung*, 1916. szeptember 17. 1. Ihnatkó Emil, zempléni görög katolikus főesperes liturgiai reformokat sürgetett: a „cárt” hazafiúi kötelességből a mise szövegében és az egyházi énekekben a „koroly” (király) terminussal helyettesítsék, és a királyért magyar nyelven könyörögjenek. Egy görög katolikus főesperes felhívása a papsághoz. *Nagybányai Hírlap*, 1914. november 10. 3. „Revizor” a „hazaffyak” mozgalmával szemben azt javasolta, hogy maradjanak meg a „Ferenc József cárunk” elnevezés mellett, és legfeljebb tegyék elé az aposztolszkij (apostoli) jelzőt. Revizor: Király és cár. *Görög Katolikus Szemle*, 1914. december 20. 3.

<sup>850</sup> Volosin 1918 novemberében a ruszin nemzeti autonómiát sürgető Magyarországi Rutének Néptanácsának titkára, majd 1938–39-ben Kárpátalja miniszterelnöke lett. Volosin Ágoston: A ruthének tótosítása. *Görög Katolikus Szemle*, 1916. január 16. 1.

Szintén sajtókampány (és országos mozgalom) indult a „feldúlt” felvidéki települések támogatására, és a megyék és a városok egymással versenyezve az átkeresztelésükre is jogot formáltak (például Debrecenfalva, Kisszeged, Kis Kecskemét falva, Borsodfalva, Szatmárfalva, Heves megye falva). „Az egész Felvidéken ez lesz az új, a második ezer évig tartó honfoglalás” – írta bizakodva a Szolnokon megjelenő *Haladás* publicistája, és konkrét programot is megfogalmazott. Az árva gyermekeket magyarrá kell nevelni, a férfiaknak és az özvegyeknek a Tisza-parti városban kell munkát adni, ezáltal az „áldott magyar alföldi levegő, víz és kenyér asszimilálni fogja őket.”<sup>851</sup> A *Szatmár és Vidéke* cikkírója kritikusan jegyezte meg, hogy nem a szív, hanem a hiúság motiválja a támogatást, és ne kívánjunk érte jutalmat, mert az csökkenti a segítség erkölcsi értékét.<sup>852</sup>

Az újságolvasók egy-egy település nemzetiségeinek együttéléséről is tájékozódhattak. Az említett Pártos Zsigmond a 18. század közepén Mözsre telepített szlovák híveinek (miként magukat nevezték: „tót-magyarok”) évszázados magyarosodását mutatta be. Nevüket szebbnél szebb magyar nevekkal cserélték fel, a szlovák nyelvű prédikációról lemondtak, és a világháború időszakában a templomban már magyarul énekeltek és imádkoztak. Mindez a hazafiságukat bizonyítja, amit a plébános példaként állított a más nemzetiségek földművelői elé.<sup>853</sup>

Holéczy János, Csomád evangélikus lelkésze viszont „gazembereknek” nevezte szlovák híveit, és a retorikája sem volt visszafogott: „Ökölbe szorult kézzel néz minden magyar ember Pest megye egyik legvagyonosabb községe felé [...] Nem a kielégíthetetlen bosszúvágy kergeti a szívből az agyba a vért, hanem az a nyomorult hálátlanság, mellyel ennek a falunak a népe otthona iránt viseltettetik. Van-e, ki ezt a nyomorult népet nem ismeri? Nem testileg, hanem lelkileg nyomorult, gaz fajta.” A lelkész azért háborodott fel, mert a magyar személyneveket viselő, de szlovákul beszélő („eltótosodott”) lakosok élelmiszer- és tejhamisítással gazdagodtak meg, a katonák családtagjait mégsem támogatják, és a templom restaurálásának költségeit sem fizették ki. Minden erejükkel megakadályozzák, hogy bárki magyarul tanítsa őket, iskola és községháza sincs, önkormányzatukat a vármegye felfüggesztette. A jegyző revolverrel

<sup>851</sup> Az elpusztult felvidéki falvak felépítése. *Délmagyarország*, 1915. július 18. 4; A Felvidék rekonstrukciója. *Haladás*, 1915. július 25. 1–2; Hevesmegye falva. *Egri Újság*, 1915. augusztus 22. 1–2; Képkiallítás a kárpáti falvak javára. *Egri Újság*, 1915. augusztus 29. 3.

<sup>852</sup> Szatmárfalva. *Szatmár és Vidéke*, 1915. szeptember 28. 1. A *Délmagyarország* azt kifogásolta, hogy Kisszegedet (mivel a társadalmi adakozás nem járt sikerrel) a szegényeket is sújtó községi pótdókkal kívánták felépíteni. Kisszeged felépítése. *Délmagyarország*, 1915. augusztus 25. 5.

<sup>853</sup> Pártos Zsigmond: Idegen hangzású nevek. II. *Tolnamegyei Közlöny*, 1916. április 2. 1; Pártos Zsigmond: A mőzsi tótok megmagyarosodása. *Tolnamegyei Közlöny*, 1916. április 30. 1–2.

jár közöttük, és ő is erre fog kényszerülni, mert „gazember ez a nép.” Holéczy Jánost az indulatai ragadták el, és minden bizonnyal a világháború kitörése után elmélyülő ellenszenv fűzte a gyülekezetéhez, amit a lakosok hazafiságának és lelkesedésének hiánya váltott ki. A nyilvánosságban elhangzó szavai a gyűlöletkeltésre is alkalmasak voltak.<sup>854</sup>

Az ügy és a sajtókampány folytatódott, ami az ellenségkép konstruálásának folyamatára és a verbális erőszak következményeire is utalhat. A cikk megjelenése után a szomszédos Veresegyháza, Mogyoród és Dunakeszi „jó magyar” lakói „formálisan üldözték” a csomádiakat: élelmiszer-kosaraikat felborították, a piaci árusokat elkergették, „muzkavezetőknek” és „árulóknak” bélyegezték őket. Holéczy János katonai erőt kért a „pánszláv község” letörésére. Ezután húsz megszállt csomádi parasztgazda kereste fel a főszolgabíró (mivel hűségesköt akartak tenni), aki atyai tanácsokkal látta el őket: „Ha akad köztük, mint beismerték, egy-két felségsértő, izgató, ne takargassák, adják át a nyomozó csendőrségnek. Adójukat pontosan fizessék.”<sup>855</sup> A csomádiak „megfogadták” az intelmeket, mivel a *Váci Hírlap* néhány héttel később arról tudósított, hogy a magyar községek „derék sovén lakossága a tót falut magyar érzésűvé gyúrta.”<sup>856</sup>

A hazafias retorikát nélkülöző higgadt vagy a nemzetiségi politikával szemben kritikus vélemények ritkán jutottak el a magyar olvasókhoz. Juhász Gyula 1911 és 1913 között a szakolcai római katolikus gimnáziumban tanított, és a világháború végén írt cikkeiben az itt szerzett tapasztalatait is felhasználta. Az evangélikus (szlovák) elemi iskolákat a tanulók legnagyobb része a magyar nyelv tudása nélkül fejezi be, a tehetséges tót fiúkat, köztük a paraszt származásúakat, a gimnázium elvégzése után Prága csábítja el. A szlovák nép a Nyitra-vidéken „igen szorgalmas, igénytelen és határozottan művelődésre alkalmas”, és okos, pártatlan, a puskatussal vagy a lekenyerezéssel szakító nemzetiségi politika a legszebb eredményeket érhetne volna el a magyarság javára. Főgimnáziumok helyett azonban polgári iskolákra, a magyar „kongregációs” kultúrpolitika helyett becsületes és őszinte megegyezésre, valamint mindkét fél részéről megértésre lett volna és lenne szükség.<sup>857</sup>

<sup>854</sup> Gazemberek! Én mondom ezt róluk, én, az ő papjuk. *Váci Hírlap*, 1914. szeptember. 2. 2. (A „Gazemberek” a címben kiemelten szerepelt.) Holéczy János 1897-től 1928-ig volt Csomád lelkésze.

<sup>855</sup> Csomád hűségesköt tesz. *Váci Hírlap*, 1914. szeptember 13. 1.

<sup>856</sup> Csomád megtérése. *Váci Hírlap*, 1914. október 14. 2.

<sup>857</sup> Juhász Gyula: Többet ésszel. *Délmagyarország*, 1918. szeptember 12. 1; Juhász Gyula: Tótok és csehek közt. Magyar és morva végeken. *Délmagyarország*, 1918. október 3. 5.

A kormány a világháború kitörése után hazafias lelkesedést várt el a nemzetiségektől, és a szimbolikus politikában tett gesztusokat. A belügyminiszter lehetővé tette számukra a történelmi hagyományait, népszokásait, valamint a „néprajzi jellegüket” kifejező jelvények és színek használatát, ami indoklása szerint nincs ellentétben a magyar államhoz fűződő hűségükkel és ragaszkodásukkal.<sup>858</sup> Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914 augusztusában elrendelte az állami népiskolákban tanuló nemzetiségek számára anyanyelvük kisegítő nyelvként tanítását (ami a magyar nyelven tanulásukat könnyíti meg).<sup>859</sup> Tisza István 1914 őszén a románoknak tett ígéretet a felekezeti oktatásra vonatkozó igényeik teljesítésére, az anyanyelv közigazgatásban való használatára és a választójog kiterjesztésére.<sup>860</sup>

A vármegyékben azonban a nemzetiségekkel szembeni bizalmatlanság, a külföldi agitáció veszélyének biztos tudata és ennek következtében – a kormány szándékának megfelelően – a nyílt vagy a diszkrét ellenőrzés erősödött. Az erre vonatkozó utasítások az etnikai csoportok hatalmi megítéléséről tanúskodnak. Crauss István, Nyitra megye főispánja a rend fenntartására, a „fokozott éberségre”, valamint arra szólította fel a hatóságokat, hogy meg kell nyerni a gondjainkra bízott tót nép bizalmát, meg kell értetni velük, hogy „itt a pillanat, amelyben a magyarság rokonszenvét és segítő támogatását kiérdemelhetik [...], most kell a magyarságnak megmutatnia, hogy uralkodó faj, mely kormányozni, imponálni és vonzerőt gyakorolni tud.”<sup>861</sup> Sztáray Gábor, Ung megye főispánja jelentést kért a néphangulatról, amire a nagybereznai járás főszolgabírója válaszolt: a ruténekre orosz szimpátia jellemző és a „nép nem őszinte, haragos kitörések alig merülnek fel, amennyiben igen, talán inkább öntudatlan kifakadások még.”<sup>862</sup> Ladányi Frigyes, Bercsényifalva erdőgondnoka szintén a főispánnak jelentette, hogy a ruszin nép „rendes körülmények között jámbor és magyar érzelmű, de izgatók által szerfelett befolyásolható, és alacsony értelmiségénél fogva könnyen félrevezethető.”<sup>863</sup> Szmracsányi György, a Néppárt képviselője a parlamentben a Délvidékre, Horvát-Szlavónországra és Bosznia-Hercegovinára kiterjedő nagyszerb agitációról beszélt, és

<sup>858</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1914. 2740–2741.

<sup>859</sup> *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1914. 2210–2211.

<sup>860</sup> Galántai 1974: 191–192. A Tisza-féle „paktumtárgyalásokról” Szarka 1998: 74–96.

<sup>861</sup> Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja a biai járás főszolgabírójának írt levelében ugyanezt a terminológiát használta. A főszolgabíró szerint a lakosságra, bár többsége nem magyar ajkú, a király és a haza iránti „tántoríthatatlan hűség” és háborús lelkesedés jellemző. (A járásban Budaörs, Budakeszi, Budafok, Törökbálint, Zsámbék, Bia és Torbágy német lakosai éltek.) MNL PML IV. 423. 1914/1.f., 1914/2.f.; Kemény G. 1999: 15–17.

<sup>862</sup> Tutusó 2016a.

<sup>863</sup> Tutusó 2016a.

arra figyelmeztetett, hogy a kémkedés vagy az ellenséggel összejátszás veszélye nem szüntethető meg, még akkor sem, ha azt „a nyomorult szegény embert, azt a szignalizáló egyszerű parasztot nyomban a helyszínen felköltik [...], mert az egyszerű eszével nem fogja fel tettének következményeit, beugrik műveletlenségénél fogva a fanatizálónak.”<sup>864</sup>

A kormány 1914 végétől a pravoszláv veszéllyel és az orosz propagandával szemben a cirill betűs rutén tankönyvek és liturgikus könyvek latin betűs felváltását, valamint a naptáregyesítést szorgalmazta. Jankovich Béla szerint ez kizárólag jogi és hatalmi eszközökkel nem valósítható meg, ezért az eperjesi és a munkácsi püspök támogatását kérte.<sup>865</sup> Utóbbi azonban, más görög katolikus lelkészekkel együtt, ellenállást tanúsított („a cyrill betű megszentelt keresztény találmány, a szegény ruthén népet a cyrill betűk alapján nyugvó hite tartotta meg a katolikus vallásnak és a hazának”), ezért Tisza István több ízben maga avatkozott közbe („nagyobb nyomatékkal kell a kormánynak ezt az ügyet felkarolnia, mint eddig tette, és feltétlenül számítania kell a rutén papság odaadó és erélyes támogatására”).<sup>866</sup> A miniszterelnök nem titkolta, hogy a döntést a ruszofil törekvésekkel szembeni védekezés mellett az motiválta, hogy a ruszinok magyar nemzeti államhoz és kultúrához fűződő kapcsolatát erősítsék, és a presszió végül eredményesnek bizonyult: Novák István eperjesi és Papp Antal munkácsi püspök elrendelte a cirill betűk „kiküszöbölését” és a Gergely-naptár bevezetését.<sup>867</sup>

A cirill betűk üldözése a felfokozott háborús hangulatban fizikai erőszakhoz vezetett. Zomborban 1914. szeptember 3-án, az oroszok elleni győzelem örömeire, katonák és civilek tüntettek az utcákon, szerb feliratú cégtáblákat törtek össze, illetve eltávolításukat követelték. Az egyik kereskedő ezt megtagadta, a magyarokat szidalmazta, és a tömegbe lőtt. Bár senki sem sérült meg, a katonai parancsnok a kereskedőt, a polgári hatóságok tiltakozása ellenére, agyonlövete. (A főispán értesülése szerint más településeken ugyancsak a cirill betűs feliratok és cégtáblák kicserélését követelték.) Az eset Tisza Istvánt mélyen felháborította: „Rendezett állam büntet, ahol szükséges, de nem rendez pogromokat. Személy- és vagyonbiztonságát megvédi minden alattvalójának, különbség

<sup>864</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXV. 1917. március 21. 258–259.

<sup>865</sup> Kemény G. 1999: 248–249, 446–447.

<sup>866</sup> Kemény G. 1999: 426–427, 434.

<sup>867</sup> Rutén tannyelvű iskola az eperjesi és a munkácsi egyházmegyében sem volt. Kemény G. 1999: 436–440, 650–653; Tutuskó 2016b: 96–98. Az osztrák–magyar hatóságok 1915-ben Bosznia-Hercegovinában is kötelezővé tették a cirill betűk felváltását latin betűkkel a hivatali ügyintézésben, a tanítóképzőkben és az egyéb, „nyilvános funkciót végző” intézményekben. Kemény G. 1999: 323–324.

nélkül. Ez a kormány elemi kötelessége, amit ha elhanyagolna, maga ingatná meg az ország polgárainak az állam iránti ragaszkodását.”<sup>868</sup>

Miközben a kormány a ruszinokat az anyanyelvtől és a vallási hagyományoktól akarta megfosztani, az állammal való feltétlen lojalitást (engedelmességet) várt el, amit sajátos (a magyar és magyarosodott helyi tisztviselők által szervezett) társadalmi mozgalommal kívánt demonstrálni. Az alsóvereczei járás képviselőtestületei 1915 februárjában a lakosság nevében ünnepélyesen kérelmezték, hogy a templomokban magyarul imádkozhassanak, a gyerekeket magyarul tanítsák, a Gergely-naptárt vezessék be és ne ruténnek vagy kisorosznak, hanem görög katolikus magyarnak nevezzék őket.<sup>869</sup> Bereg vármegye örömmel fogadta a „hazafias” kérést, amiről a sajtó nagy terjedelemben számolt be,<sup>870</sup> Jankovich Béla számára pedig azt erősítette meg, hogy a rutének és a szoták tótok<sup>871</sup> túlnyomó többsége „nemzetiségi öntudattal alig bír, és középosztálya sem lévén, a magyarságba fokozatosan be fog olvadni.” A kormánynak a népesebb községekben magyar nyelvű óvodákat kell létesítenie, melyek a „szerves magyarosodást segítik.”<sup>872</sup>

A nemzetiségpolitikát a következő években is a háború eseményei (és tapasztalatai) határozták meg. A román hadsereg erdélyi betörése után az intelligencia, elsősorban a lelkészek és a tanítók között nagy számban jelentkeztek az „államhűség meghihibbanásának” tünetei, ami a Wekerle-kormányt és Apponyi Albertet „erőteljes ellenakcióra” ösztönözte. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a román tanítóképzők ellenőrzésére miniszteri biztosokat rendelt ki, tervbe vette a görögkeleti román gyülekezetek (és az egyházmegyei zsinatok) felügyeletét, valamint a határ menti „kultúr-zóna” megvalósítása érdekében a román felekezeti iskolák helyett állami iskolák létesítését.<sup>873</sup> (Ezt azokban a községekben kívánta kezdeni, ahol a tanítók ellen bűnvádi

<sup>868</sup> MNL OL K 26. 1028. cs. 1915. II. res. tétel 428; K 578. 20. cs. 1914. 148. lsz; Tarján 2018: 100–107.

<sup>869</sup> A mozgalmat Griga György alsóvereczei bíró kezdeményezte, amihez 31 község csatlakozott. 1910-ben a járás népességének 78%-a (13 348 fő) rutén, 16%-a (2689 fő) német és 5%-a (925 fő) magyar anyanyelvű volt. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 42. kötet. 208–211, Kemény G. 1999: 418–428, Tutuskó 2012: 61.

<sup>870</sup> Az Ungváron megjelenő *Görög Katolikus Szemle* viszont megjegyezte, hogy „nem kell ezt a népet magyarnak nevezni, maradjon csak megkülönböztetésül az oroszról ruthén, legfeljebb magyar-ruthén.” Kemény G. 419.

<sup>871</sup> Szlovák nyelvjárást beszélő ruszinok.

<sup>872</sup> Kemény G. 1999: 419–420.

<sup>873</sup> A kortársak közül többen kétségbe vonták a magyar tannyelvű népiskolák magyarosodásban betöltött szerepét. Györffy István az 1910-es évek elején Bihar megyében végzett néprajzi gyűjtőmunkát, és a tapasztalatairól is beszámolt. Szerinte dogmává vált az az elképzelés, hogy a magyarosítás egyetlen eszköze az iskola. Ezzel szemben az „oláhság”, például a Belényesi járás vegyes népességű községeiben, bár évszázadok óta, nemzedékről nemzedékre beszéli a magyar nyelvet, mégsem vallja magát magyarnak, egymás között „oláhu” beszélnek, sőt sok esetben a magyarral is, aki szintén tud a nyelvükön. Ahol az iskolában tanultak magyarul, 30-40 éves korukra elfelejtik (ha egyáltalán megtanultak). Györffy 1915: 34–35. Vö. Berecz 2013.

eljárást indítottak.)<sup>874</sup> Ehhez illeszkedett a kormány 1918 nyarán elkészült közigazgatási tervezete a vármegyék új területi beosztásáról, mely a nemzetiségi tömböket kívánta megbontani. A rendelkezésre álló idő alatt a terv nem konkretizálódott, a megyei tisztviselők számára viszont lehetőséget kínált a hozzászólásra, a saját (olykor nem előzmények nélküli) elképzeléseik kifejtésére. Kelemen Béla főispán például Szeged vármegye megalapítása mellett érvelt: a magyarság ezáltal az „asszimiláló képességét” fogja érvényesíteni a dél-magyarországi nemzetiségi vidékeken. „Igazán botor politika az, amely a nyelvterületi határoknál vonja meg a közigazgatási, területi határt. Ha a Bácskából és Torontálból 86 000 szerb anyanyelvű magyar állampolgár elvonva lesz az újvidéki és nagyikindai szerb agitátoroktól, 23 000 oláh lakos pedig az aradi és lugosi oláh propagandától, ha 14 000 tót és 19 000 derék sváb a legnagyobb vidéki magyar város kultúrájának égisze alá kerül, ezzel Nagyméltóságod ebben a vonatkozásban is emléket állított magának – aere perennius.”<sup>875</sup>

A hadi helyzet alakulása a nemzetiségek ellen további intézkedéseket tett szükségessé. A hadsereg parancsnoksága 1915 szeptemberében elrendelte a Dunavác–Temes és a Duna közötti területeken, valamint a Pancsován, Hertelendyfalván, Tárcsón, Omlódon és Sándoregyházán élő szerb lakosság és az egyéb, „nem teljesen megbízható elemek eltávolítását” (amit a kormány és Tallián Béla kormánybiztos is támogatott).<sup>876</sup> 1916 őszén, a román betörés után a Hunyad megyei Kimpulunyág, Livazény és Sicz lakosságát, valamint a Gyergyó-környékén élőket telepítették ki, azért, hogy a hadműveleteket a román lakosság feltételezett árulása ellen biztosítsák. (A belügyminiszter elrendelte, hogy a gyergyóiak az elhelyezésük és az élelmezésük fejében a mezei munkákban továbbra is vegyenek részt.)<sup>877</sup> 1917 tavaszán a Moldva határán fekvő csángó falu, Háromkút lakóit szintén „megbízhatatlanságuk” miatt telepítették át Csíkjenőfalvára.<sup>878</sup> Ezeket az intézkedéseket a „racionális” hadiérdek, a nemzetiségekkel

<sup>874</sup> MNL OL K 27. Mt. jkv. 1918. július 13; A román iskolák államosítása. *Budapesti Hírlap*, 1917. augusztus 18. 8; Törvényjavaslat a román felekezeti iskolák kisajátításáról. *Délmagyarország*, 1917. október 27. 6; Szász 1988: 1698; Donáth 2020: 23–24. A *Pesti Hírlap* 1917 augusztusában úgy értesült, hogy Apponyi Albert a délvidéki szerb népiskolák államosítását is tervbe vette. A szerb népiskolák államosítása. *Pesti Hírlap*, 1917. augusztus 26. 8. Az *Újság* 1917 decemberében arról írt, hogy Apponyi egyelőre 80 határszéli román iskola működését függeszti fel, az államsegély megvonása miatt pedig 291 iskola fejezi be az oktatást és 487 román tanító veszíti el az állását. A kormány közel háromszáz iskolát megszüntet. Az *Újság*, 1917. december 4. 6.

<sup>875</sup> Szeged vármegye. *Délmagyarország*, 1918. szeptember 3. 3; Kispál 2015: 53.

<sup>876</sup> MNL OL K 27. Mt. jkv. 1915. szeptember 24.

<sup>877</sup> MNL OL K 27. Mt. jkv. 1916. október 13, november 1.

<sup>878</sup> MNL OL K 27. Mt. jkv. 1917. május 19. Háromkút népessége az 1910-es népszámlálás szerint magyar anyanyelvű volt. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 42. kötet. 619.

szemben erősödő előítéletek és az ellenőrzésük vagy a kollektív büntetés szándéka motiválta, de a háború alatt a kitelepítés programja is megfogalmazódott. Bethlen István 1917 márciusában a képviselőházban arról beszélt, hogy Erdélynek „örök időkig” magyarnak kell maradnia, és a békekötéskor biztosítani kell az ország területi integritását. Ennek érdekében Románia ne pénzben, hanem földben nyújtson kárpótlást, ahová a határok mentén lakó, „megbízhatatlannak bizonyult” románokat telepíthetik ki, és a Romániában lakó magyarságot hozzák be helyettük. „Lehet, hogy ez erőszakos rendszabálynak tűnik, de sokkal nagyobb és civilizáltabb népek beszélnek hasonló megoldásról.”<sup>879</sup>

## 2.2. Izgatási és királlysértési perek

Az 1878-ban hatályba lépett büntető törvénykönyv a polgári jogbiztonság és a személyes szabadság védelmében mondta ki a nemzetiségek, a hitfelekezetek vagy a társadalmi osztályok elleni gyűlöletkeltés büntetését, ami a következő évtizedekben a véleménynyilvánítás korlátozására, illetve a nemzetiségi politikusok és a publicisták elleni sajtóperekre adott lehetőséget. A Csemegi-kódex fogalmazta meg a felségsértés büntetést is (a király meggyilkolása, a magyar állam alkotmányának, közjogi rendszerének és területi egységének erőszakos fenyegetése), valamint a királlysértés vétségét, ami a király személyének szóban, továbbá iratok, nyomtatványok és képes ábrázolások terjesztésével történő megsértését jelentette. A királyság intézményének védelméről 1913-ban önálló törvény született, melynek indoklása a (Nagy György által szervezett) köztársasági mozgalomra, a Balkán-háborúkra, a nemzetiségi és a felekezeti viszályokra, valamint az élesedő „osztályharcra” hivatkozott, amivel szemben az egységes magyar állam fennmaradását a királyság 900 éves történeti folytonossága és a király tekintélye szavatolja.<sup>880</sup> Ebben a fejezetben az izgatási és királlysértési pereket vizsgálom, és a nemzetiségi konfliktusokat mikroszinten, az egykori szereplők interakcióiban próbálom megragadni.<sup>881</sup>

<sup>879</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXV. 1917. március 3. 15–16; Romsics 1991: 61–63.

<sup>880</sup> A felségsértés halállal, életfogytig tartó vagy 10-től 15 évig terjedő fegyházzal, a királlysértés két, illetve három évig terjedő fegyházzal, a nemzetiség és a felekezet elleni izgatás két évig terjedő fegyházzal vagy maximum 1000 forint bírsággal volt büntethető. Drócsa 2019: 117–137; Bónis 1962.

<sup>881</sup> Az országos hatáskörrel rendelkező Budapesti Királyi Törvényszék által 1914 és 1918 között tárgyalt perekből húszat gyűjtöttem össze adatbázisomban.

Mokos Sámuel, korponai vagyontalan földműves<sup>882</sup> 1915 februárjában a helyi kocsmában követett el királlysértést, a következő kijelentésével: „Nekünk tótoknak akkor lesz jó dolgunk, ha az oroszok bejönnek. A magyar katonaság a tótok és a németek nélkül semmit sem ér, a mi királyunk nem ér semmit, nem törődik az országgal, az egész országot eladta a német császárnak.” A törvényszék ezért egy hónapi fegyházra ítélte, amit az ítéletábla nyolc hónapi börtönbüntetésre súlyosbított.<sup>883</sup> Az indoklás szerint a vádlott szlovákul tett kijelentésével nemcsak a királlysértést, hanem a magyar nemzet elleni gyűlöletre izgatást is elkövette (a kocsmában jelenlévő 6 fő a szigorúbb megítélés alá eső, a sajtónyilvánossággal azonos „korlátlan” nyilvánosságnak minősült).<sup>884</sup> Szavai ráadásul háború idején és olyan közsgben hangzottak el, ahol a lakosság „lelkiismeretlen izgatók évek óta tartó aknamunkája folytán, már amúgy is fel volt izgatva.”<sup>885</sup>

Hesz Orbán budaörsi földművest ugyancsak meggondolatlan szavai miatt ítélték el.<sup>886</sup> 1914. augusztus 7-én a Szent János Kórházban kezelték, ahol a betegek a háborúról beszélgettek. Gróf Pál a magyarok harci erényeit becsmérelte („Majd adnak nekik Szerbiában. Ki lesznek porolva, mert a magyar csak futni tud.”), mire Hesz a vádirat és a tanúk vallomása szerint gyűlölködő és indulatos hangon helyeselt: „A magyar csak inni és hengegni tud, de dolgozni nem szeret. A magyar csak akkor magyar, mikor egy nagy tál gulyás mellett van, a magyar a háborúban gyáva, elszalad.” A vádlott azzal védekezett, hogy kijelentésével senkit sem akart izgatni, a törvényszék azonban másként gondolta: Hesz a magyarság háborúban tanúsított bátorságát vonta kétségbe, ami a gulyásevással és a hengegessel, mint nemzeti sajátosságokkal súlyosbítva, alkalmas a magyar nemzetiség elleni gyűlölet szítására. Különösen a világháború kezdetén, amikor az ország minden nemzetisége a „haza iránti ragaszkodásának és kötelezettségének a harcmezőn tesz eleget.” Hesz Orbánt első fokon 7 nap fogházbüntetésre ítélték (magas életkora enyhítő körülménynek minősült), amit az ítéletábla négy hónapra súlyosbított. Azzal az indoklással, hogy az 52 éves vádlottnak érett korára tekintettel inkább megfontoltnak

<sup>882</sup> A név és a foglalkozás esetén a vádiratban használt formulát követtem.

<sup>883</sup> Mokos Sámuel az ellene tanúskodó Fábri József lakásának ablakait betörte és súlyosan megfenyegette („Te mered mondani, hogy királlysértést követtem el, ha odamegyek hozzád mindjárt meghalsz!”), de ez nem volt bizonyítható.

<sup>884</sup> A bíró érvelése szerint az izgató kijelentés nyilvánosságát nem a hely, hanem a jelenlévők száma határozza meg, de nem kétséges, hogy a kocsmában „nagy mértékben fokozza az elkövetés törvényileg megkívánt nyilvánosságát, mivel mindenki által bármikor és korlátlanul megközelíthető.”

<sup>885</sup> BFL VII. 5.c 11685/1915.

<sup>886</sup> A fogolytörzskönyv szerint Hesz anyanyelve német és magyar volt. BFL VII. 102.a 2264/1915.

kellett volna lennie, továbbá nem a magyar nemzetiség, hanem az „államfenntartó magyar nemzet” ellen izgatott.<sup>887</sup>

A Zólyom megyei Nagyszalotnán ennél lényegesen bonyolultabb ügyre derült fény 1914 augusztusában. A vádirat szerint Drdos János a Gescheid-féle kocsmában azt a kijelentést tette, hogy „addig nálunk nem lesz jó, amíg köztársaság nem lesz, úgy mint Franciaországban, és amíg az uralkodócsalád ki nem vész.” A törvényszék ezért a vagyonos földművest<sup>888</sup> 3 évi államfogházra és 2000 korona pénzbüntetésre ítélte. Drdos tagadta bűnösségét (ő semmit sem mondott), és azzal védekezett, hogy a feljelentő falusi bíró, Paska Pál régóta a haragosa. A törvényszék azonban tényként állapította meg, hogy a bírónak az esetet egy ugyancsak Paska Pál nevű vármegyei hajdú jelentette, aki a vádlottal nem áll ellenséges viszonyban. A rendkívül súlyos ítélet indoklása a nemzetiségek politikai megítélését és egy felvidéki szlovák falu mikrohatalmi viszonyait is szemlélteti: „A nemzetiségi tekintetben elvadult vidéken a szolgaszemélyzet az egyedül megbízható elem”, ezért teljesen megbízható a hajdú is, aki a magyar állameszméhez hűen beszélt el a történeteket. (Kizárólag ő hallotta az inkriminált kijelentést.) A törvényszéki bíró ezután (a hatáskörén feltehetően túllépve) azt hangsúlyozta, hogy a magyar állam hihetetlen liberalizmussal és türelemmel engedte a „nemzetiségi üzelmek elfajulását, amíg a köztudomású árulások ezer és ezer vitéz katonánk sírba szállását eredményezték.” A vádlott az üzelmek egyik „apostola”, a jegyző által kiállított erkölcsi bizonyítvány szerint a nemzetiségi mozgalmak helyi vezetője, akinek „ártalmatlanná tétele elsőrendű állami és közérdek.”<sup>889</sup>

A per ezután váratlan fordulatot vett. Az ítéletábra az előzetes letartóztatásban lévő Drdos Jánost (aki hadbavonult testvérének 5 gyermekéről gondoskodott) szabadlábra helyezte, majd a vád alól felmentette. Az indoklás ezúttal is a „tényeken” alapult. A feljelentést nem a szem- és fültanú hajdú, hanem annak közeli rokona, a vádlott haragosa tette, továbbá Paska Pál hajdú a kocsmában jelenlévők közül senkit sem tudott megnevezni, aki a vallomását megerősítette volna.<sup>890</sup> Ráadásul háromféleképpen adta

<sup>887</sup> A másodrendű vádlott, Gróf Pál 1915-ben meghalt, ezért ellene a bünvádi eljárást megszüntették. BFL VII. 1.d 5518/1915.

<sup>888</sup> A vádiratból az is kiderült, hogy Drdos János 50 000 korona értékű vagyonnal rendelkezett.

<sup>889</sup> A magyar állameszmét túlbuzgóan védelmező bíró Ruzinkó Béla volt, aki a tárgyaláson Drdos Jánossal és a tanúkkal szlovákul beszélt (voltaképpen ő tolmácsolt).

<sup>890</sup> A csendőrök a nyomozás során Vörös Jánost és a kocsmárosnét hallgatták ki, akik az állítólagos kijelentésről semmit sem tudtak. (Vörös a vádlottal régóta ellenséges viszonyban volt, és a községi bíró ajánlotta tanúnak.) Az eset további mellékszereplője, a bíróval történetesen szintén rokonságban álló (harmadik) Paska Pál vasúti őr, aki egy másik ügyben tett feljelentést Drdos János ellen. (Feltűnő, hogy a „megbízható szolgaszemélyzet”, vagyis a lokális hatalom képviselői a bíró rokonai voltak.)

vissza a vádlott állítólagos kijelentését, és olyan szavakat adott a szájába (Franciaország, Habsburgok, köztársaság), melyekről a „disznópásztorból lett tót földműves” aligha tudott vagy talán még nem is hallott. Az indoklás végül tévesnek nevezte a törvényszéknek azt a következtetését, miszerint a vádlott a nemzetiségi mozgalmakban vezető szerepet vállalt – legfeljebb részt vett ezekben, amiből nem következik a bűnössége.<sup>891</sup>

Az alsóbakai Plauka Pál a nemzetiség elleni izgatást és a királysértést folytatólagosan követte el. Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának hírére a szőlőhegyen a következőket mondta: „Már 20 évvel ezelőtt le kellett volna lőni, az nem érdemelt mást, ha én fiatalabb lennék, én lőttem volna le.” Néhány nap múlva a Lais Márton-féle kocsmában az egyik falubeli ismerősének bevonulása háborította fel: „Az is gazember, aki harcolni megy azért a huncutért. Legjobb volna az egész országból kikergetni a magyarokat a királlyal együtt, mert az is huncut, ha pedig az orosz jönne az egyik, a szerb meg a másik oldalon, rögtön közéjük állnék.” (Az egyik tanú, a szintén szlovák Klinkó Dániel erre annyira felháborodott, hogy a vádlottat megpofozta, Laisné pedig kidobta a kocsmból.)

Plauka Pál nemcsak a királyi család élő és elhunyt tagjait sértegette kitartó vehemenciával, de az egyházi adót sem fizette, ezért 1914 októberében a szénáját elárverezték. Ez a sérelem vezette Maroncsák Károly kocsmájában az egyházgondnok verbális inzultálásához: „Maga sem érdemel mást, minthogy magát is kiverjék az összes magyarral együtt. Bárcsak jönne már az orosz, akkor legalább nem kellene adót fizetni.” Ebben az ügyben feltehetően az egyház alkalmazottjának (és az intézmény tekintélyének) sértése vezetett a feljelentéshez (a korábbi alkalommal a tanúk maguk szolgáltatnak igazságot), és bár a vádlott tagadta a terhére rótt bűncselekményeket, a törvényszék 1915 januárjában két év börtönbüntetésre ítélte.<sup>892</sup>

Szekeres Györgyné (született Ondrejka Mária) 34 éves, szlovák származású vagyontalan földműves-napszámos 1917 februárjában követett el (nemzetiség elleni izgatás nélkül) királysértést, bár ő ezzel aligha volt egészen tisztában. A vádlott a lászlódi malomban<sup>893</sup> Balázs Jánosnéval beszélgetett, és megemlítette, azt híresztelik róla, hogy több szeretője van. Majd hozzáfűzte, emiatt nem szégyenkezik, mivel a „nagyurak is tartanak szeretőt, sőt még a királynak is van zsidókurva szeretője.”<sup>894</sup> A védelem kétségbe

<sup>891</sup> BFL VII. 1.d 4144/1915.

<sup>892</sup> BFL VII. 1.d 5220/1915.

<sup>893</sup> Hont vármegye.

<sup>894</sup> A háború éveiben rosszindulatú városi pletykák terjedtek IV. Károly és egy nagyhírű (zsidó) színészről, Szekeresné szavai azt jelzik, hogyan vulgarizálódtak ezek a falusi környezetben. Abban a

vonta a tanú szavahihetőségét (a két asszony ellen korábban kölcsönös becsületsértés miatt indítottak eljárást),<sup>895</sup> a törvényszék Szekeresné mégis bűnösnek találta és két hónap fogházbüntetésre ítélte, enyhítő körülményként alacsony műveltségét vette figyelembe. (Az indoklás szerint nem kétséges, hogy a használt kifejezés a király „személye iránti köteles és változás alá nem eső tiszteletet a legmélyebben sérti.”) Az ítéletábra a döntést jóváhagyta, Szekeresné mégsem került fogházba. A súlyosan inszinuált uralkodónak ugyanis 1918. április 2-án fia született, és ebből az alkalomból, régi tradíciókat követve, a királysértés vétsége miatt elítélteket kegyelemben részesítette.<sup>896</sup>

\*\*\*

A nemzetiségek reprezentációi a világháború éveiben a propaganda és a közvélemény manipulálásának eszközei voltak, a sajtóban a hazafias pátoz elemeként az etnikai nemzetfogalom és az asszimiláció retorikája erősödött, az egykori (ártalmatlannak tűnő) népképek és nemzetkarakterológiák radikalizálódtak, és a nemzetiségek (egyének vagy csoportok) árulóként és ellenséggként való megbélyegzésével egészültek ki.<sup>897</sup> A megyei közigazgatás tisztviselőinek beszámolói a nemzetiségek műveltségi hierarchiájáról, a magyarok kultúrfölényéről szóltak,<sup>898</sup> és tovább élt az agrártársadalmak patriarchális megítélése is. A parasztok „hűtlensége” befolyásolhatóságuk, műveletlenségük, „lelki

---

kérdésben, hogy egy szakmunka idézhet-e durva és trágár kifejezéseket, Baráth Katalinnal értek egyet. Kihagyásuk önkényes beavatkozás lenne a forrás szövegébe, és az életvilág megismerését korlátozná. (Baráth szintén egy világháború alatti királysértési pert mutat be, ahol az uralkodó voltaképpen egy káromkodásban szerepel.) Baráth 2018: 83–84.

<sup>895</sup> A vádlott azt állította, hogy ő csupán azt mondta, „még sincs annyi [szeretője], mint a török király feleségének.”

<sup>896</sup> BFL VII. 5.c 10131/1917.

<sup>897</sup> A lapok (politikai irányzatok) közötti különbségekre nem tértem ki.

<sup>898</sup> Az ettől eltérő, komor hangú helyzetértékelések nem kaptak nyilvánosságot. Gulácsy Sándor, földműves-iskolai tanító 1918 márciusában Hertelendyfalván tartott gazdasági előadást, és a telepítéspolitikai kudarcáról készített a Magyar Gazdaszövetség számára bizalmas feljegyzést. (A Pancsova mellett fekvő Hertelendyfalvára az 1860-as években németeket és szlovákokat, 1883-ban bukovinai székelyeket telepítettek.) A tótok és a németek magyarul nem beszélnek, egymást viszont jól megértik, az istentiszteleteket az evangélikus templomban közösen, felváltva német és szlovák nyelven tartják. A székely telepesek 3 hold földet kaptak, de szegényen kerültek ide, és a kapott eszközeik gyenge minőségűek voltak, ezért „a jóval erősebb tótokkal és németekkel nem tudták a versenyt felvenni.” A hitelszövetkezet vezetése a szlovákok kezében van, a földforgalmat ők irányítják, a székelyek a „nincstelenség kényszere miatt” földjeiket eladják. (Az ingatlan-elidegenítési tilalmat nem tartották be, és a község jegyzőjének („de genere Izrael”) már 50 holdja és több háza van.) A székely gyerekek az elemi iskolát nem fejezik be, gazdasági oktatásban sem részesülnek. Gulácsy szerint erélyes hatósági intézkedések nélkül a székelyek „ama magyar cselédség sorsára jutnak, mely itt a nemzetiségi birtokosok gazdaságaiban hányódik, hogy idővel jelentékeny részben az oláhok közé felszívódják.” MNL OL P 2249. Nr. 98.

elmaradottságuk” és nem politikai vagy nemzeti öntudatuk következménye, ami fegyelmezéssel, neveléssel és az akkulturációval kezelhető.

A nemzetiségi politika vizsgálata során a jogi szabályozáson (a törvényeken és a rendeleteken) kívül indokolt lehet a megfogalmazódó tervek és szándékok, valamint a lokalitásokhoz kötött társadalmi gyakorlatok figyelembevétele is, amit, a háborús kontextus miatt, az erőszakról alkotott tipológiák szerint értékelhetünk. A világháború kitörése után az állami, legálisan alkalmazott és legitimnek tartott erőszak dimenziói kiterjedtek, ami a fizikai erőszak megannyi változatának engedett teret. („Semmi kifogásom az ellen – írta Tisza István 1914 őszén a Délvidék kormánybiztosának –, ha kihirdetik, hogy föbe lövik azt, akinél engedély nélkül fegyvert találnak. Aztán motozzák meg a gyanús alakokat és statuáljanak egy pár példát.”)<sup>899</sup> A román felekezeti iskolák államosítása és az anyanyelvi oktatás korlátozása,<sup>900</sup> a cirill betűs írás és a Julianus-naptár „kiküszöbölése”, a rutén népnév eltörlése, valamint a felvidéki helynevek magyarosításának patrióta mozgalma az összefonódó nyelvi, vallási és lokális-regionális hagyományok és identitások megtörésére irányuló kulturális erőszak formái lehetnek.<sup>901</sup> A hadiérdekek által motivált telepítések pedig a háború utolsó szakaszában a lakosságcsere, a határ menti etnikai terek homogenizálásának elgondolásához vezettek.

A büntetőpereket az egyedi esetekre koncentrálni vizsgáltam, melyek alapján a nemzetiségi konfliktusok hatalmi-politikai megítélését, valamint a vádlottak és a tanúk „tetten ért” szavaiban megjelenő gyakorlatait próbáltam szemléltetni. A világháború kitörése után a nemzetiség elleni izgatás és a királlysértés esetén gyorsított bűnvádi eljárást vezettek be (az esküdtbírókat felfüggesztették), egy hat fős kocsmai társaság már a sajtó nyilvánosságának felelt meg, és súlyosbító körülménynek számított, hogy a vétséget háború idején követték el. A bűnügyek felderítése a közrendre és a hátszág nyugalma veszélyesnek ítélt szavak és a kommunikáció, mint cselekvés ellenőrzésére, büntetése a társadalmi fegyelmezésre, a magyar nemzeteszme, az állam és az uralkodó tekintélyének

<sup>899</sup> Idézi Galántai 1974: 176. Joseph Redlich naplójában a délvidéki szerbek ellen elkövetett tömeges erőszakot a „kiirtás szisztematikus politikájaként” interpretálta. Mazower 2000: 117–118.

<sup>900</sup> Pop-Csicsó István (Stefan Cicio Pop), a Román Nemzeti Párt tagja 1917 őszén a képviselőházban kifogásolta, hogy az iskolafenntartó hatóságok megkerülésével tanfelügyelők, szolgabírák és csendőrök járnak a községeket, és veszik át az iskolákat. *Képviselőházi Napló*, XXXVII. 1917. szeptember 13. 66. Az 1915 augusztusában készült szlovák memorandum a „tót” nyelv közoktatásban és közigazgatásban való használatát, az 1898-ban magyarosított helynevek visszaállítását, a tótok által lakott területeken „tót nemzetiségű” hivatalnokok kinevezését és az egyéb „szekatúrák” és „perzekúciók” megszüntetését követelte. Kemény G. 1999: 476–477.

<sup>901</sup> Galtung 1990: 291–305.

védelmére adott lehetőséget. A bírói ítéletekben több ízben az etnikai csoportok szembeállítását, illetve etnicizált retorika jelent meg.

A háború eseményei és az ezekhez társuló félelmek vagy remények a mindennapi kommunikáció részévé váltak, ahogyan az inkriminált kijelentések is, melyek gondolati-emocionális tartalmi különbözőek voltak. A szlovák parasztok a magyar hatóság eljárásait sérelmezték, amin az oroszok segíthetnek (a ruszofil kijelentésekben az idegen propaganda hatása is feltételezhető), és ami a katonai erényekre vonatkozó hagyományos („naiv”) népképekkel, sztereotípiákkal egészült ki. A háborúellenesség és a harag a király elleni verbális agresszióban fejeződött ki (ő a felelős a háborúért), a szövegekben viszont politikai tudatosságnak, a szeparatizmusnak, a cseh és szlovák egységnek vagy az etnikai csoporttudatnak nincs nyoma, inkább a nemzeti közömbösségre következtethetünk.<sup>902</sup> (Előfordult, hogy a feljelentés háttérében személyes konfliktusok álltak, a Drdos-ügyben koholt vádak fogalmazódtak meg, de a feljelentők vagy a tanúk motivációi közül nem zárhatjuk ki a hatalomhoz való hűség és lojalitás kifejezését sem.) A versengő nemzetépítő nacionalizmusok népszerű teóriája mellett (helyett) tehát célszerűnek tűnik a lokális társadalmi és hatalmi viszonylatok szem előtt tartása.

---

<sup>902</sup> Az erdélyi Liviu Rebreanu háború alatt írt regényében, mely a román falusi társadalom szemléletes rajza, szintén a közömbösség jelenik meg. A politikai tájékoztatást tartó Titu „beszél a parasztoknak a magyar igáról, a nemzeti kötelességről, az ősi anyanyelvről. De folyton ugyanabba a válaszba ütközött. – Úgy van úrfi, mi nem mondjuk, hogy nem úgy van. De nagyobb baj, hogy nincs földünk és az adó is nagy.” Idézi Ábrahám 2017: 216–217; Zahra 2017.

## IX. Propaganda és mozgósítás a falusi társadalmakban

Abban az 1927-ben megjelent tanulmánykötetben, mely a világháborút kívánta a „művelt” olvasóknak bemutatni, a propaganda már önálló fejezetet kapott. Szerzője, Lutter János úgy vélekedett, hogy a tömeghadseregek korában nem elég a katonák ellenálló képességének, fizikai és morális erejének megőrzése, szükség van a civil lakosság, a hadban álló nemzet lelkének gondozására is. A „háborús psziché” fenntartása a propaganda feladata, amiben gyengébbek voltunk az ellenfeleknél, és ez a vereségben döntőnek bizonyult.<sup>903</sup>

Lutter János szerint az I. világháború a propaganda modern eszközeinek elterjedését és tömegbefolyásának erősödését segítette – ami az utóbbi évtizedekben saját módszertannal rendelkező, tudományos konferenciákon reprezentált kutatási témává vált.<sup>904</sup> Ebben szerepet játszott a háborút is utolérő kultúrtörténeti fordulat, a propaganda hatására (hatékonyságára), valamint a társadalmi kontextusaira azonban kevesebb figyelem jutott. Emellett a propaganda szóbeli vagy tárgyakban, írásban és képekben érvényre jutó eszközei: háborús előadások, szögelőszobrok, plakátok, filmhíradók, képműkiállítások, színielőadások, irodalmi alkotások vagy a Pasaréten megásott lövészárkok,<sup>905</sup> melyek sokszor jótékonyági akciókkal fűződtek össze, a középosztályt (az értelmiséget, a városi polgárságot) kívánták mozgósítani vagy teremttették meg az „önmozgósítás” lehetőségét,<sup>906</sup> míg a falvakban megjelenő (inkább szóbeli) „propagandáról” kevesebb információnk lehet.<sup>907</sup>

A világháború kitörése után az egyházak missziójában az érzelmi-tudati azonosulásformák közvetítése vagy megteremtése,<sup>908</sup> valamint a vallásos hit

<sup>903</sup> Lutter 1928: 287–308. (Lutter János a Magyar Külügyi Társaság tagja volt.)

<sup>904</sup> Z. Karvalics 2016: 43–45.

<sup>905</sup> Szabó 1994: 59–84; Szabó 2011: 139–146; Vörös 2016: 303–314; Murádin 2016: 445–458; Szabó 1999: 185–198; Balázs 2016: 143–166; Szoleczky 2016: 105–128.

<sup>906</sup> Horne 1997: 7–8.

<sup>907</sup> A Magyar Gazdaszövetség 1914 augusztusában „szózatot” intézet a földművesekhez, ami a tényleges mozgósítás helyett, a nemzet, illetve a gazdasági társadalom egységét kívánta reprezentálni. „Sem vallás, sem nyelv, sem párt, sem foglalkozás nem választja el a nemzet fiait, egyek vagyunk hazánk szabadságának védelmében. Különösen ti gazdák, kik a béke idején ekéitekkkel csináljátok ezer év történetét, és akiket ezerszer több szál köt a hazai röghöz, mint bárki mást, mutassátok meg, hogy mit tud a magyar földműves, nemcsak verejtékkel, de vérrel is áldozni az anyaföldért.” Szózat a gazdákhöz. *Pápai Lapok*, 1914. augusztus 30. 1. (A szöveget számos lap közölte.)

<sup>908</sup> Tisza István 1914 júliusában úgy fogalmazott, hogy az egyház hivatása különös súllyal lép előtérbe, és „már rendeltetésénél fogva is az egyetértés, a szeretet, a hűség és az alattvalói engedelmesség útján kell a gondjaira bízott nyájat vezetnie.” A körlevél-tervezet címzettje a szerb püspök volt, de ez valamennyi egyházra vonatkozott. Idézi Szabó 2013: 340–341.

elmélyítése<sup>909</sup> összefonódott, ezért olyan forrásokat kerestem, melyek ennek vizsgálatára alkalmasak. Először a katolikus Élet Kiadó által közzétett *Tábori levelek* füzetait mutatom be, ezek formálisan, mint levélminták a katonák (többnyire az „egyszerű” parasztok) levelezését „segítették”, ugyanakkor morális elveket, eszméket és kötelező cselekvésmódokat közvetítettek, ezért mentalitástörténeti következtetésekre adnak lehetőséget.<sup>910</sup> Majd a falvakban szolgálatot teljesítő református lelkészek nyomtatásban megjelent prédikációiból válogatok, melyek szintén a háborúnak adott jelentésekről tanúskodnak. Végül az újságok parasztábrázolásait és a publicisztikai vitákat vizsgálom, arra koncentrálva, vajon a reprezentációk alkalmasak lehettek-e a szellemi mozgósításra.

### 1. Hogyan írjunk levelet háborúban?

A *Tábori levelek* első füzetének fikciója szerint a „harcos” feleségének üzen, és követendő viselkedésformákat határoz meg:

*„De halld csak: milyen hát az igaz magyar nő? Az igaz magyar nő méltó társa az igaz magyar férfiúnak. Ő is egész lelkével, egész szívével átérzi Magyarország honmentő és kereszténységmentő feladatának szent fönségét, és tőle telhetőleg osztályosa és segítője a harcoló magyar férfiúnak. Ahelyett hogy sopánkodna és keseregne a háború miatt: inkább lelkesedik a háborúért, mert tudja, hogy soha igazságosabb háborút nem viselt egyetlen ország sem. Ahelyett hogy azt lesné folyton, hogyan szabadulhatna ki férje a hadkötelezettség alól: inkább biztatja férjét, hogy csak küzdje tovább bátran a szent harcot, sőt ha férje nem hadköteles, bátran biztatja, hogy önként jelentkezzen. Ahelyett hogy magában szidná az ország sorsát intéző nagyurakat, hogy minek kezdtek háborút: inkább örül, hogy férfiasan sarkára állott az ország. Ahelyett hogy hitelt adna mindenféle ostoba és gonosz pletykának és sugdosásnak: inkább higgadtan és nyugodtan várja meg a hivatalosan megerősített háborús híreket. Ahelyett hogy gyáván és kishitűen*

<sup>909</sup> A „propaganda” a katolikus egyház számára régóta ezt jelentette. XV. Gergely 1622-ben alapította meg a Congregatio de Propaganda Fide-t (a Hitterjesztési Kongregációt).

<sup>910</sup> A sorozat szerkesztője és a szerzők többsége plébános, illetve tábori lelkész volt. A levelek azzal a formulával zárultak, hogy juttassuk el azokat a harcterekre és a kórházakba katonáink vigasztalására és megerősítésére.

*jajgatna azon, hogy mi lesz vele és gyermekeivel: inkább erőselelkűen és erőskezűen nekilát a munkának. A gazdaságot okosan és buzgón vezeti az ura helyett*<sup>911</sup>

A retorikát sem nélkülöző érvelésben a szerző mintha pontosan ismerné azokat a mentális reakciókat, melyeket a háború a falusi társadalmakban kiváltott, és ezekkel szemben a kitartást és lelkesedést, a kötelességszerű munkát, valamint az egyén közösségnek való alárendelődését írja elő. („Az egyes ember élete, egészsége és vagyona most nem az övé, hanem a hazáé.”)<sup>912</sup>

A szöveg „dicső példaképeket” állít a feleség elé: a magyar történelem folklorizálódott vagy kitalált hősnőit (a török elleni harcokban vitézkedő Rozgonyi Cicellét, az egri nőket, Dobó Katicát és Zrínyi Ilonát), továbbá a férjüket vagy gyermeküket elvesztő és fájdalmukat „hihetetlen lelki erővel” és Istenbe vetett hittel tűrő mártírokat: szent Szimforózá, Szent Felicitászt és mindenekelőtt a Szűz Anyát (a „Vértanúk királynőjét”).<sup>913</sup>

A „levélíró” Magyarország háborús részvételéről és az ellenségekről is beszámolt feleségének. A hazát és a szövetségeseket belekényszerítették a háborúba (az „alattomos” Szerbia elutasította a „békés és barátságos” egyezkedést), és a fenyegetettség mitikussá válik: „Északról és délről, keletről és nyugatról törnek ellenünk, meg akarnak fojtani, föl akarnak osztani minket. Az ezeréves magyar hazát akarják örökre eltörölni a föld színéről, és rabigájukba hajtani az igazságát kereső nemzetet.” Az élethalálharc történelmi perspektívába helyeződik: Magyarország Isten akaratából évszázadokon keresztül a kereszténység „védőbástyája” volt, és most ugyanezt a „szent feladatot” teljesíti: a keresztény kultúrát védelmezi „a szláv barbárság és a görögkeleti szakadárság ellen, melyet a szerb és az orosz akar rázúdítni a középeurópai keresztény kultúrára. Elég szégyenletes dolog, hogy az egykor oly tiszta katolikus Franciaország és a keresztény, de eretnek Angolország is ennek a szláv barbárságnak a szövetségesévé szegődött, csupa irigységből és gyűlöletből.”<sup>914</sup> A védőbástya toposz, a nemzet pusztulásának romantikus víziója, valamint a szakrális uralkodó parancsa mozgósít a küzdelemre („a király Istentől nyeri hatalmát, tehát a király hadba hívó szava Isten szava”), a háború a vallásháború (a

<sup>911</sup> Kertész 1914: 8–9. Kertész Kálmán a szerb és az olasz fronton tábori lelkészként szolgált. Elbeszéléseket, meséket és népies színműveket írt.

<sup>912</sup> Kertész 1914: 6.

<sup>913</sup> Kertész 1914: 9–10.

<sup>914</sup> Kertész 1914: 5–8.

szent háború) kulturális karakterét kapja meg, ami a hit és a vallásgyakorlat megújulásához vezet:

*„Imádkozni! Oh Istenem, most itt a háborúban hányan kezdenek ismét vagy tanulnak imádkozni, akik a jó békeidőben sohasem imádkoztak! Hányan meggyónnak, akik gyermekkoruk vagy esküvőjük óta nem gyóntak! Az otthon maradt feleség és gyermek hanyagolná el hát az imádságot? Micsoda örültség volna az! Sőt kettőzött, százszorozott buzgalommal kell imádkozniuk!”<sup>915</sup>*

A levélíró hosszan sorolja fel, hogy miért kell imádkozni (a királyért és a hazért, a győzelemért és a békéért, a harcolókért és a hősi halottakért, a sebesültekért és a fogságba esettekért), azért viszont nem szabad Istenhez fordulni, hogy a háború bármilyen áron, például megalázó békekötéssel érjen véget. S van még valami, amiért „legszükségesebb” az ima. Bár a mennyei Atya százezreket véd meg a haláltól, azt is „megengedi és kívánja”, hogy sokan életüket áldozzák a hazáért. Többször ismétlődő motívum ez a szövegben, a feleségnek tehát fel kell készülnie férje halálára, amit imádsággal, „erős magyar keresztény lélekkel” viselhet el: „Ha a Seregek Ura úgy akarná, hogy csakugyan ez legyen az utolsó írásom, és valahol erre, messze az édes szülőföldtől, messze töletek borulna rám a sírhalom: akkor is boldogan, nyugodtan és büszkén fogadom a halált, mert tudom, hogy ez a legszebb halál, és mert tudom, hogy utolsó sóhajtásom a te erős lelked sóhajtásával találkozik. Te és gyermekeim büszkén fogjátok emlékemet őrizni.”<sup>916</sup> A haldokló katonának is meghatározott magatartásformát kell tanúsítania, és az ad számára vigasztalást, miként a feleségének is, hogy nem mindennapi, hanem hősi (szakralizált) halálban lehet része.

A következő levélmintában a harcos az édesanyját szólítja meg. Először gyengéden figyelmezteti, hogy nem méltó hozzá az aggodás, sokkal inkább a gazdaság lelkiismeretes vezetése, majd a frontélet békés, életképszerű eseményeiről számol be. Esténként összegyűlnek és a hadnagy úr a magyar történelemről mesél:

*„Párducos Árpád, buzogányos Botond és a kürtös Lehel itt robognak el az éjszaka homályában. A kunverő szent László, a törökverő Hunyadi János, Kinizsi*

---

<sup>915</sup> Kertész 1914: 11–12.

<sup>916</sup> Kertész 1914: 12–15.

*Pál és Zrínyi Miklós meg a többi hős mintha itt ülne közöttünk [...] Már nem érzem a fáradtságot, elfelejtem, hogy ma nem kaphattunk meleg ételt, hogy az éjszaka hideg lehelete megdermeszti a tagjainkat. Csak egyet érzek: hogy én is hős lettem a hősök között, és engem is ugyanaz a hazaszeretet hevít, mint Dugovics Tituszt Nándorfehérvár ormán [...] És mi is bekerülünk a történelembe. Bizony édes szülém, én, aki néhány héttel ezelőtt még az ekeszarvát fogtam, most ilyen gondolatokkal markolom a puskát!’’<sup>917</sup>*

Lehetséges, hogy a katonák esténként nem párducos Árpádról és társairól beszélgettek, a szövegrész inkább a hazafiságra nevelés szellemiségéről tanúskodik. A történelmi múlt mesékben, mondákban és a kalendáriumokban megjelenő alakjait idézi a szerző, akik valamennyien testi erejükkel, bátorságukkal, vitézségükkel és önfeláldozásukkal tűnnek ki.<sup>918</sup> Ezek az erények a hősi társadalmakra jellemzőek, melyekben az egyénnek nincsenek „rejtett mélységei”, és a cselekedeteivel azonos,<sup>919</sup> s a világháborúban is ezek a legfontosabb erények, melyek hírnevet biztosítanak. („A kigyelmed fia azok közé a hősök közé került, akikről a fonóban hosszú téli estéken mesélnek.”)<sup>920</sup>

E naiv patriotizmusnak további elemei is megjelennek a szövegben. A harcos nemcsak a hazát („őseink véréből és könnyeiből megszentelt talajt”) védelmezi, hanem az otthonát és a saját földjét is: „A fehér falú kis házunkat [védem] és az előtte mosolygó virágoskertet, a baromfiaktól eleven udvart, a pej lovamat, a tehenemet, a földemet – de legelőször édes szüleimet, feleségemet és kisfiamat.” A föld, a család, a tradicionális életforma és a haza jelentése tehát összefonódik, aminek a fenyegetettsége mozgósít a küzdelemre.<sup>921</sup>

A „harcos” a következő levelet, mely több levéltöredékből áll, a gyermekeinek írja. Az elsőt 1914. augusztus 12-én, melyben a bevonulás ünnepélyes eseményeit mutatja be. Az Egerben gyülekezők istentiszteleten vettek részt (az érsek mondott misét, a katonák

<sup>917</sup> Radványi 1914: 4–5. (Az eredeti kiemelést vastag betűkkel jelöltem.) Radványi Kálmán a budapesti érseki katolikus gimnázium tanára volt, hasonló stílusú ifjúsági regényeket írt.

<sup>918</sup> Vö. Mikos 2010: 118–120.

<sup>919</sup> Macintyre 1999: 168–169.

<sup>920</sup> Radványi 1914: 5.

<sup>921</sup> Radványi 1914: 5, 7, 11, 13–14.

meggyóntak és áldoztak), majd vidám nótázással szálltak vonatra és indultak a „muszkák” ellen. „Minden állomáson tyúkkal és kaláccsal várt a nép.”<sup>922</sup>

Az egy hónappal később küldött üzenetben a hátszág nehézségei jelennek meg: az orosz betörés veszélye, valamint a munkaerőhiány, aminek a pótlására az otthon maradt szomszédokat és rokonokat hívatják segítségül. Az újabb hónap elteltével, október 14-én kelt levél már az áldozatokról szól. A „harcos” falubeli katonatársának fiát értesíti apja hősi haláláról, és biztosítja az árvát, hogy nem fog egyedül maradni.<sup>923</sup> A fiúnak azonban kötelességei is vannak: „Aki ezt a levelet írja, az a szerető apád, a gyermekeink meg a testvéreid. A te tányérod is ott lesz mindig az asztalunkon, mint az övék. Azon igyekezzél fiam: ne vegye rajtad észre senki, hogy neked nem élnek már a szüleid [...] Ha azután ember leszel a kezünk alatt, ragyogjon szemedből a büszkeség, hogy te egy hősnek vagy a fia.”<sup>924</sup>

A gyermekeknek szóló utolsó levél fikció a fikcióban: az apa csecsemőkorú fiának írja. Az előző, a feleségnek és az édesanyának címzett levelek a történelmi múlt dicsőségét idézték, most a jövő perspektívája tárul fel (a harc a nemzet „nyugalmas békéjéért” folyik), és erkölcsi intelmek is megfogalmazódnak:

*„Ne légy olyan, mint a hosszú béke nyugalmaiban elernyedtek, vajjá puhultak. Szelíd, vidámkedélyű légy, az Istennel való barátság napsugara tündököljön benned. Nagyravágyás ne kápráztasson el soha. Inkább kisebbnek lássanak az emberek, mint amilyen vagy, ne törj előre, Istenre bíz előrehaladásodat. Elég, ha azt a kört világítod és melegíted be, amelyben élsz, ennél nagyobb fény és hő kifejtésében kár lenne erőlködnöd. Sajnáltnálak, ha sóvár szemmel néznéd a gazdagok kényelmét, csillogását; a kevéssel beérés a legnagyobb gazdagság [...] Az igaz hazafiság egyik legfőbb bizonysga az okos takarékoság.”*<sup>925</sup>

A gyermekeknek írt levelek tartalmi és hangulati változása valós tapasztalatokon alapulhat.<sup>926</sup> A legelső a bevonulás ünnepélyes kulisszáit, az augusztusi napokban

<sup>922</sup> Kriston 1914: 4–5. Kriston Endre 1914-ben az egri érsek titkára volt, 1917-ben kanonokká, 1923-ban egri segédpüspökké nevezték ki.

<sup>923</sup> Az anyja évekkorábban meghalt.

<sup>924</sup> Kriston 1914: 7–8, 10–12.

<sup>925</sup> Kriston 1914: 13–15.

<sup>926</sup> Lehetséges, hogy Kriston Endre 1914. augusztus 2-án részt vett az egri kaszárnya udvarán tartott misén, amiről a lapok tudósítottak. Szmrecsányi Lajos érsek az összegyűlt tömegnek és a frontra induló katonáknak arról beszélt, hogy „első szent királyunk és nagy utódai a hadba indulás előtt Istenhez emelték lelküket, a Boldogságos Szűz Anyához, Máriához esedeztek, hogy Magyarországot ne hagyja veszni.

mesterségesen szított lelkesedést és a háterszág egységét mutatta be, amit nagyon hamar a szorongás és a napi gondok váltottak fel. Majd a minden falut érintő veszteség és a hadiárvárkról gondoskodás erkölcsi parancsa jelenik meg, és elkezdődik a hőskultusz kialakítása. A jövőre vonatkozó intelmekről nehéz eldönteni, hogy az a nemesi családból származó érseki titkár személyes vagy az egyháza álláspontja. Kriston Endre a háborúban szükséges takarékoságról, a „kevéssel beérésről” írt, és a szövegben egy hierarchikus és rendies társadalomkép tárul elénk: a katonáknak el kell fogadniuk a gazdagok és szegények Istentől elrendelt dichotómiáját és a születésük által meghatározott társadalmi helyzetüket.

A „harcos” a következő levelet a falujának írja, melyet bensőséges hangon szólít meg: „Te szép falum, ti otthonomnak kedves népei, higgyétek el, hogy a kis csöndes falunk, a mi szép mezeink és földjeink lelkemben templommá váltak, melyben ti imádkozó hívek vagytok, akik engem nemrég, mint vőlegényt bokrétásan harcba küldöttetek – én drága véreim!”<sup>927</sup> A gemeinschaft eszme jelenik meg a szövegben, a levélíró a családi-rokoni kötelékekből álló falusi közösséget védelmezi, és a lelki kapcsolat megerősítése érdekében szólítja fel az otthoniakat a közös virrasztásra. („Értitek-e mi ez a szó: virrasszatok! Annyit jelent, amennyit az Úr mondott felőle: vigyázzatok és imádkozzatok!”)<sup>928</sup>

A vallásos szimbolika a textus egészét átszövi. A harctér Isten „nagy szentegyháza”, a fegyvereket rózsafüzérek díszítik, a küzdelem a bűnöktől megszabadító tisztítótűz, és Krisztus szenvedése ad példát a harcoló hősöknek: „Hallotad-e az isteni tant, hogy az Istent a tiszta szívűek láthatják csupán, és hogy meg kell fürdeni a szenvedés édességében azoknak, akik a tökéletesen szép Istennel örökké együttélni akarnak? [...] A tisztítótűznek világos, fényes lángjában közeles közelségben vagyunk a nagy, az édesen igaz Istenhez, és látjuk a kitárult mennyországnak aranykapuját, közeles közelben halljuk az angyalok hét karának és a megkoszorúzott hősöknek, mártíroknak énekes karát, akik szent, nagy igazságért haltak meg.”<sup>929</sup> Ezúttal is a keresztény hit mozgósítja a katonákat (és a háterszágot), ez ad jelentést a háborúnak és teremti meg az érzelmi azonosulást. A vallás

---

Istentől kértek a csata előtt győzedelmet, és Istentől megsegítve ment előre a magyar katona a felszentelt zászló alatt.” A honvédek ezután hűségüket tettek, az érsek megáldotta őket, majd az ünnepség az alispán beszédével zárult. Háborús világ. *Eger*, 1914. augusztus 5. 1.

<sup>927</sup> Domonkos 1914: 3. Domonkos István Nyúlfalu plébánosa és a péri kerület tanfelügyelője volt. Népies verseket és elbeszéléseket írt.

<sup>928</sup> Domonkos 1914: 4–5, 9.

<sup>929</sup> Domonkos 1914: 6–8.

nem a félelemből eredő „villámhárító-vallásosság”, hanem a krisztusi szenvedés és az áldozat értelmével, a halál szakralizálódásával, valamint az üdvözüléssel azonos.<sup>930</sup>

Az idézett *Tábori levelek* valós kommunikációs helyzeteket használtak fel, a Vass József hittanár által írt *A Haza levele a magyar néphez* című munka viszont elmélyült történelemfilozófia, mely az ország világháborús szerepét és jövőjét is érintette.<sup>931</sup> A szerző szerint a magyarság fejlődését földrajzi, faji és vallási egysége biztosította. Nincsenek hatalmi ambíciói, barátságban akar élni a hazai nemzetiségekkel, csak azt követeli tőlük, hogy „hűséges polgárai legyenek a magyar államnak.” Szövetsége a germán faj, mely lélekben, kultúrában és vallásban közel áll hozzá, az oroszától viszont civilizációs szakadék választja el. Az ezeréves nemzeti múlttal rendelkező magyarság számára a világháború létharc, és ahogyan az elmúlt ezer évben, a jövőben is a germán és a szláv fajt elválasztó-kiegyensúlyozó „sziget” lesz Európában.<sup>932</sup>

Vass József a nemzeteket kulturális-történelmi hagyományaik alapján differenciálta, ami a magyarság lelki tulajdonságait is meghatározza. A magyar nemzet lelke erkölcsös és öntudatos. „Miért engeditek ezt a lelket irodalomban, sajtóban, színpadokon hitvány francia erkölcstelenséggel és léhasággal megfertőzni? [...] Mit keres a tükrös szekrény a bogárhátú magyar házakban, nem többet ér a tulipános láda, amely századokig eltartott egy-egy családban, mint a rozoga újfajta bútorok? Mit keres a divatos plundra leányaitokon és asszonyaitokon? Mit keres a filléres regény, az erkölcstelen képes újság ott, ahol megvan még az ősök öregbetűs imádságos könyve?”<sup>933</sup> A szerző a nemzeti identifikációval kíván mozgósítani, és értékrendjében a modernizmus-ellenesség, a városi erkölcsök és a polgári életmód elutasítása, az elődök vallásos hitének megőrzése, valamint az ellenség által fenyegetett és a nemzeti kultúra részévé váló néphagyományok megvédése válik hangsúlyossá.<sup>934</sup>

Vass József társadalompolitikai célokat is megfogalmazott. Szerinte a magyar nép legnagyobb része a földből él, ők adják a legtöbb katonát, ezért a földműves népet kell legelsősorban megerősíteni. „Földhöz kell juttatni, adósságaiból kiemelni, okos törvényekkel védelmezni. A gazdag, független földműves osztály gerince lesz a magyar

<sup>930</sup> Audoin-Rouzeau–Becker 2006: 94–95; Becker 2010: 235.

<sup>931</sup> Vass 1911-től a Szent Imre Kollégium igazgatója volt. Az 1920-as évek elején vallás- és közoktatásügyi, majd népjóléti és munkaügyi miniszternek nevezték ki. Vass 1914a: 3–18.

<sup>932</sup> Vass 1914a: 7, 10.

<sup>933</sup> Vass 1914a: 15–16.

<sup>934</sup> Vass József még egy *Tábori levelet* írt, melyben a fenyegetettséget konkretizálta: „Egy kis faluban egy kis házat egy öregember – jól ismered – fejszével a kezében véd, amíg össze nem rokad a küszöbön, és nem láthatja többé, hogy egy öregasszonyt vad katonák ősz hajánál fogva hurcolnak a porban, aki sikoltozó leányokat akart megvédeni aljas ösztöneiktől.” Vass 1914b: 6.

nemzetnek, ha pedig gyermekeit iskolákba segítjük, egy-két évtized alatt megtermi a vezető osztályokat is.”<sup>935</sup> Kriston Endre, az egri érsek titkára a társadalmi válaszfalak átjárhatatlansága mellett tett hitet, Vass József számára a „nép” ideológiai és politikai kategória, és a legnagyobb áldozatot vállaló „földműves osztály” alkalmas a háború utáni magyar társadalom újjászervezésére (ami néhány évvel később a fajvédők karakterdiskurzusaiban tűnt fel újra).

\*\*\*

Tóth Tihamér lelkész, a *Tábori levelek* egyik szerzője, 1915 májusában a lelkipásztori munkáról írt. A mozgósítást „megdöbbenés” követte, majd az első ütközetek után, mikor kiderült, hogy a halál a „jól ismert kaszája helyett az aratógépet vette elő”, a szomorúságtól levert és a kétségektől kínzott emberek „özönlöttek” a templomokba. Néhány hónap elteltével a lélektan törvénye érvényesült: a hívek hozzászótkak a „nagy feszültséghez”, ezért a vallásos nekilendülés kezdett alábbhagyni, ami intő jel volt a lelkészek számára.<sup>936</sup> Tóth Tihamér szavai az első napokban mindenkit magával ragadó háborús lelkesedést cáfolják, és a krízishelyzetekben hirtelen megújuló vallásos hitre utalnak.

A katolikus egyház vezetőit ugyancsak foglalkoztatta a hit és a háború kapcsolata. Prohászka Ottokár a vallásos elmélyülés három fokozatát különböztette meg. Az első az oltalmat kereső vallásosság, a hívő ember „legprimitívebb” (vagy gyermeki) megnyilvánulása, mely a „megsegít, megóv a Jóisten” ösztönszerű reményében merül ki. A következő szint a krisztusi vallásosság, melynek lényege a szenvedés megtapasztalása (és ezáltal a fölé emelkedés), ami a háborús vallásosság legmélyebb fokához vezet: a szenvedés a világot teszi jobbá, és az emberi közösség üdvét szolgálja.<sup>937</sup>

A lelkészek a hit megerősítésére a pasztorációt és a paraliturgikus eseményeket egyaránt fontosnak tartották, és a megújuló kultuszok és szimbólumok is a háború vallási megtapasztalását szolgálták. 1915-ben indult az a mozgalom, mely Magyarországot (és a Monarchiát) Jézus Szent Szívének ajánlotta fel (a világháború Jézus szívéhez vezet az embereket, ezáltal engesztelést nyernek, valamint szeretetet, vigasztalást és lelkiezt)

<sup>935</sup> Vass 1914a: 10–11.

<sup>936</sup> Tóth Tihamér: Lelkipásztorkodás háborús időkben. *Religió*, 1915. május. 325–326.

<sup>937</sup> Prohászka Ottokár: A hívőnek magatartása a háborúval szemben. *Katolikus Szemle*, 1915. november. 881–894.

kapnak), de a jezsuiták pasztorációját segítő Jézus szíve tisztelet és a hozzá fűződő ájtatosság alkalmassá válhatott a népi (populáris) vallásosság erősítésére is.<sup>938</sup> Szatmáron, a régi zarándokhelyen például 1915 júniusában három napos Jézus szíve nagybúcsút tartottak, ahová Ung, Bereg, Szabolcs, Ugocsa, Máramaros, Bihar és Zemplén népe „özönlött” nagy számban.<sup>939</sup>

Az Országos Hadsegélyező Bizottság 1914 decemberében indította a „Magyar Talizmán” akciót, mely a katonák családtagjainak segélyezését, valamint a háborúval való spirituális azonosulást célozták. Az ezüst gyűrűk és érmék Máriát ábrázolták a gyermek Jézussal,<sup>940</sup> melyeket előbb Budapesten és a vidéki városokban árusították, majd 1916 tavaszától csaknem ezer pap terjesztette a falvakban is (a *Budapesti Hírlap* szerint három hónap alatt 100 000 darab került forgalomba).<sup>941</sup> Az akcióban a hazafiság, a jótékonyosság és az a szándék fonódott össze, hogy a tulajdonosok a fronton vagy a hátszágban mindennapi lelki élményhez és reményhez jussanak – miként arra az *Evangélikus Lap* rosszallóan rámutatott: a szűzanyás talizmánok ezerszámra kerülnek katonáinkhoz (és az otthon lévőkhöz), melyekről azt hiszik, hogy életben tartják őket, és ha „hozzá imádkoznak, az ellenség golyója nem foghat rajtuk.”<sup>942</sup>

A háború túlélésének más, az egyház számára babonának minősülő „biztosítékai” is voltak. Sztankai Gyula, ungvári görög katolikus nagyprépost cikkében egy Csanád megyei plébános beszámolójára hivatkozott: a „köznép” körében egy „szentlevél” terjedt el, mely állítólag egy pápától származik, és a tulajdonosát minden bajtól és a haláltól is megóvjá. Sztankai ezt a saját tapasztalatával egészítette ki. A katonák a harctérről „röpimákat” küldözgetnek haza, aminek az eredetijét a boldogságos Szűz Galíciában harc közben dobta le. Ezt sokszorosítva kell terjesztetni a nép között, hogy a háború mihamarabb befejeződjön. A lelkész ezért a nép levelezésének figyelemmel tartását javasolta, és a szószéken is arra figyelmeztetett, hogy az egyházi hatóság által előírt és

<sup>938</sup> Készüljünk a felajánló napokra. *Szatmári Hírlap*, 1915. december 25. 8. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzője azon csodálkozott, hogy éppen most, amikor „hősies és férfias keresztyénségre van szükség, óhajtanak propagandát csinálni ennek az apácák vízióján alapuló szentimentális keresztyénségnek.” *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. január 10. 21. Németországban a világháború éveiben (és már korábban is) a kultusz maszkulinizálása, illetve hőskultusszá alakítása zajlott. Schlager 2014: 241–253.

<sup>939</sup> A búcsú körmenettel zárult, melyen a *Szatmári Hírlap* szerint nemcsak a vidék mai időkben elképzelhetetlennek tartott tömege, hanem a város „legintelligensebb közönsége” is nagy buzgósággal vett részt. Jézus Szíve búcsúja. *Szatmári Hírlap*, 1915. június 16. 1–2.

<sup>940</sup> Körirata Csernoch János jelmondata volt: „Magyarország nagyszónya – hazánk reménye.”

<sup>941</sup> A Magyar Talizmán vidéken. *Tolnavármegye és a Közérdek*, 1915. február 1. 2; A Magyar Talizmán. *Budapesti Hírlap*, 1915. március 21. 17; Magyar Talizmán. *Pécsi Napló*, 1915. május 1. 2.

<sup>942</sup> Magyar Talizmán. *Evangélikus Lap*, 1915. február 6. 90.

jóváhagyott imakönyveket használják, és ne babonás iratkákat, mivel „sem Jézus, sem Szűz Mária nem szokott levélkéket lebocsátani az égből.”<sup>943</sup>

A *Pápa és Vidéke* 1915 márciusában hasonló jelenségről számolt be. Az emberek a háború kitörése óta „jámborabbak” lettek, többet imádkoznak és buzgóságukban imákat „gyártanak.” Az imákat, melyekben az „ eget ostromolják”, hogy fejeződjön be a háború, 7-9 ismerősüknek levelezőlapokon küldik el, hogy ők is ezért imádkozzanak és ugyancsak 7-9 ismerősüknek küldjék tovább (amolyan „hólapdarendszerre alapítják a terjesztést”). Ha ezt elmulasztják, a harctéren küzdő hozzátartozójuknak fog baja esni. A cikkíró szerint „félelmetesen elharapódzott” babonáról van szó (ezért hozta nyilvánosságra), aminek a felszámolásához nemcsak az egyház, hanem a társadalom közreműködésére is szükség van.<sup>944</sup>

A bármi ellen védelmet nyújtó szent levelek évszázadok óta ismertek voltak Európában, terjedésüknek a háborúk mindig kedveztek. Hatásukat Magyarországon nehéz lenne megítélni, az egyház és a sajtó azonban foglalkozott velük, a *Világ* az egyik szövegét is közölte.<sup>945</sup> A tulajdonosok a fronton és a hátszágban mágikus erőt tulajdonítottak ezeknek a leveleknek, miként a babonák, a bizarr és csodás történetek iránti fogékonyság is erősödött,<sup>946</sup> ami Prohászka Ottokár tipológiája szerint az ösztönös, „oltalmat kereső” (vagy „villámhárító”) vallásosságot egészítette ki. A lánclevelekben emellett, amennyiben hitelt adunk az újságcikkeknek, már 1915 tavaszán a

<sup>943</sup> Sztankai Gyula: Háborús babonák – előítéletek. *Görög Katolikus Szemle*, 1915. december 12. 2.

<sup>944</sup> Túl buzgóságból – babona. *Pápa és Vidéke*, 1915. március 14. 6.

<sup>945</sup> Szenes Béla újságíró kapta, ő nyomtatott röpvívként (röpiratként) határozta meg, amit a frontra induló katonák között terjesztettek: „Szent levél. E szent írás egyúttal szent áldás is. Szolgál a szentségről, bizonyíték a következő szent tanács. Római XII. Pius 1908. január 18-án kiadta Krisztus nevében L. F. K. K. H. L. K. N. K. az atyának és fiúnak nevében amen. Minden egyes katolikus, kinek a levél tulajdonában van, bátran állhat ki bármilyen veszélynek. Nem éri sem golyó, sem szurony, nem lesz oka félni gyilkosoktól, sem tolvajoktól, szóval elhárít magától minden bajt és betegséget. Minden pisztoly- vagy fegyvergolyó, amit feléje irányítanak, Isten parancsára eltéveszti irányát. Tudom, hogy kételkednek szent szavaimban, de ne higgyék, hogy a szavak az én szavaim, de győződjék meg minden katolikus és tegyen próbát egy állaton, másolja le a kilenc betűt, kösse egy kutyának a nyakába, és lőjön bármilyen távolságból rája, akkor meg fogja látni, hogy a golyó célt téveszt [...]” Szenes Béla: Szent levél a kutya nyakán. *Világ*, 1916. március 8. 30. A kellően misztikus irat, mely követendő erkölcsi magatartásokat is tartalmazott, feltehetően a háború előtt keletkezett, és az egyik legelterjedtebb szövegváltozat volt. Az etnográfusok évtizedekkel később is rábukkantak egy-egy kéziratos példányára. Tóth Géza szegedi földműves a II. világháborúban a nyakában viselte. Egy orosz lámosi asszony ugyancsak a II. világháború éveiben tartotta magánál. („Ez vót bent a kötöm alatt. Hogy ez védött-e mög vagy a Jóisten védött mög, nem tudom.”) Inczeffi 1942: 232–233; Bartha 1987: 23–24.

<sup>946</sup> A *Délmagyarország* tudósítója szerint Szegeden és környékén ezer meg ezer asszony és leány fordul jósnőkhöz, hogy a fronton lévő szeretteik sorsáról tudakozódjon. A háború Szibillái. *Délmagyarország*, 1916. január 25. 7. Szendrey Zsigmond 1916-ban a katonák babonáit gyűjtötte: nem éri golyó, ha imakönyvet hord a szíve felett, ha kis keresztet tesz a nyakába és azt az ütközet előtt háromszor megcsókolja vagy ha hazulról indulás előtt a kívánságát teljesítik. Lelke a mennyországba jut, ha temetésekor ellenséges ágyú szólal meg stb. Szendrey 1916: 138.

háborúellenesség, illetve a háború mihamarabbi befejezésének vágya fogalmazódott meg, tehát ellenpropagandaként értelmezhetjük azokat.

Az egyházhatósági jóváhagyással, osztrák és német mintára terjesztett *Tábori leveleknek* aligha volt mágikus ereje, az *Élet* kiadót az a felismerés vezette, hogy a világháború kitörése után (az alacsonyabb műveltségűek közül is) sok tízezren váltak rendszeres levélíróvá.<sup>947</sup> Az olvasók ezért gyakorlati tanácsokat kaptak (a tábori posta sokszor nem tudja időben kézbesíteni a küldeményeket, az otthoniak hogyan címezzék a levelező lapokat),<sup>948</sup> a bevétel egy részét jótékonyásra fordították, de az üzleti megfontolások sem lehettek mellékesek.<sup>949</sup>

A szövegekben a patriotizmus és a vallás fonódott össze, s az ezeréves haza fenyegetettsége szimbolikus földrajzi és történelmi térbe helyeződött. Északon és délen a „műveletlen, vad ellenség csordái” állnak fegyverben, a keleti pogány vagy szláv „barbárság” nemzetünket rabszolgasággal fenyegeti, és a keresztény európai kultúra védelmezése a sok évszázados török elleni küzdelmek folytatása (bár Törökország a Monarchia szövetségese volt). Igaz, ez az írók, költők és ponyvaszerzők által alakított néphagyomány naiv hőskultuszára egyszerűsödött, a veszélyben lévő nemzet képzele pedig az otthon, a család és a lokális közösség fenyegetettségével fűződött össze.

Az ellenséggel vívott harcok a 15. században teológiai és eszkatológikus magyarázatokkal egészültek ki, és ugyanez jellemző a *Tábori levelekre* is. A hit mozgósít és teremt lelki közösséget, „krisztusi katonák” küzdenek a győzelemért, mártírok adnak erőt a szenvedéshez és a csatátér „szent helyé” válik, ahol az áldozásnak és a gyónásnak különös jelentősége van. Krisztus követése az önfeláldozást, valamint a bűntől való

<sup>947</sup> Tokaji László, az Erdélyi Gazdasági Egyesület igazgatója 1916-ban rosszállóan jegyezte meg, hogy a köznép állandóan úton van: „A hetedik faluból is a városba utazik a román paraszt menyecske, hogy fogoly urának megsürgönyözzze Tomszkba, hogy ő és a hozzátartozói egészségesek, és megteszi ezt a legtöbb minden héten egyszer.” Tokaji 1916: 9–10.

<sup>948</sup> Kertész 1914: 3; Kriston 1914: 3–4.

<sup>949</sup> A nyolc füzetből álló első sorozat „példátlan sikere” nyomán 1915-ben újabb nyolc füzetet adtak ki, az *Élet* című képes hetilap reklámívein rendszeresen főpapok ajánlották (a két széria 1916 januárjáig 700 000 példányban kelt el), és az *Élet* Rt. *Miatyánk* és *Tízparancsolat* címmel levelezőlap-sorozatot is kiadott. Fényes László szerint a kiadó a bevétel 10%-át az özvegy- és árvaalpnak ígérte, és az ügynökök erre, valamint az akciót támogató Hadsegélyező Hivatalra hivatkozva keresték fel a lehetséges megrendelőket. („Tessék csak meggondolni, mennyi jótékony célra gyűjtött pénzt pumpoltak egyesületektől és intézményektől a *Tábori levelek* vállalkozás részére. A jótékony cél igazában nem más, mint hogy az *Élet* Rt. ügynökei haszonhoz jutottak a hősök nevében.”) Fényes cikkére Vass József, az *Élet* Irodalmi és Nyomda Rt. igazgatósági tagja válaszolt. Az ügynököket ő is elítélte, az viszont mellékes volt számára, hogy „nyerünk-e vagy veszünk a dolgon. A fő szempontunk az volt, hogy minél több példányban dobjuk ki az érdekelt nép közé vallásos és hazafias írásainkat.” Fényes László: A *Tábori levelek*. Az *Est*, 1915. december 16. 4; Az *Est*, 1915. december 17. 6; *Élet*, 1916. január 9. 50. A *Tábori levelek* ezer példányát Baranya vármegye karácsonyi ajándékaként osztották szét a pécsi kórházakban ápoló katonáknak, mint „szórakoztató és ismeretterjesztő” olvasmányt. *Baranyavármegye Hivatalos Lapja*, 1916. január 16. 5.

megszabadulást és az üdvösséget jelenti, de a szövegekben a hősi halottak kultuszának megteremtése is elkezdődik. A világháború szakrális mezőbe helyeződik (a szerzők az egyház középkorias és univerzális értelmezéseit kínálják), illetve a kereszténység nagy szimbólumaival lelkesítenek, vigasztalnak és közvetítik az elvárt morális magatartásokat (bátorság, tűrés, kitartás).<sup>950</sup> Mindez a háború racionalizálását akadályozta és az egyént a szakralizált nemzeti közösségnek rendelte alá.

## 2. Propaganda és prédikáció

Az elmúlt években gyarapodott a protestáns egyházak I. világháború alatti történetével foglalkozó munkák száma, melyek az emberi és az anyagi áldozatokra, a lelki gondozásra és a tábori lelkészet szervezésére, a szellemi mozgósításra és a háborúra irányuló vallási gondolkodásra, valamint arra is kitértek, hogy a háború miként alakította a protestantizmusnak a nemzeti identitás erősítésében betöltött szerepéről folytatott korabeli diskurzusokat.<sup>951</sup> Forrásként az egyházak vezetőinek tudományos értekezéseit és publicisztikáját, egyesületekben és iskolákban tartott ünnepi beszédeket, valamint a lelkészek prédikációit használták fel. Ebben a fejezetben én is az utóbbiak, a Lencz Géza által szerkesztett három kötetes kiadványban megjelent, falusi környezetben elhangzó szentbeszédek közül válogatok.<sup>952</sup> A Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karának professzora a gyűjtemény célját a református egyház hazafiságának és hivatástudatának igazolásában, valamint abban jelölte meg, hogy a lelkésztársaiknak mintát (eszméket és gondolatokat) kínáljanak.<sup>953</sup>

A lelkészeket 1914 nyaratól foglalkoztatta az Isten bölcsessége, valamint a háború pusztítása közötti ellentmondás. Ennek feloldására törekedtek a háború és a vallás viszonyát értelmező prédikációk, melyek különböző érveket használtak. Elsősorban az ószövetségi példák, a prófétizmus és az utolsó ítélet igazolta, hogy a háború a haragvó Isten akarata, az elkövetett bűnök büntetésének eszköze, de a kereszténység története, a keresztényüldözések, a keresztes háborúk és a vallásháborúk is azt bizonyították, hogy a vallásos hit belső érzelmi és tapasztalati világától nem idegen a háború. A Mindenható

---

<sup>950</sup> Vö. Geertz 1994: 70–71.

<sup>951</sup> Brandt 2006: 155–180.; Szabó É. 2013: 51–59.; Szabó D. 2013: 344–346.; Baráth (szerk.) 2014.; Csíki 2018: 66–78.

<sup>952</sup> Figyelembe kell venni, hogy a szerkesztő ugyancsak szelektálta és módosíthatta a szövegeket.

<sup>953</sup> Az első kötet 1914 októberében, a második 1915 márciusában, a harmadik 1915 végén jelent meg. A befolyt jövedelmet a sebesült katonáknak szánt vallásos iratokra kívánták fordítani. Lencz (szerk.) 1915. II: III–IV.

célja ezzel az ember üdvözülése, miként azt Marjay Károly budafoki, majd 1915-től mezőtúri lelkész kifejtette:

*„Ebben a nagy világkataklizmában azt gondoljátok, terv, cél nélkül történt minden? Azt hiszitek, hogy e szörnyű vérzivatar kitörésében, folyásában csak a diplomatáknak és a koronás főeknek volt szerepe? Isten ujjait nem látjátok? [...] Az élő Isten akarata ma is a régi: bennünket mindnyájunkat és a mi ellenségeinket is üdvözíteni akarja. A szörnyű vérzivattal tisztítani, büntetni, nevelni, felemelni akar.”*<sup>954</sup>

Tariska Sándor kölcsi lelkész a háborúnak nemcsak vallási, hanem filozófiai „értelmet” adott. A világtörténelem háborúk szakadatlan láncolata, a társadalmi rend is ebből ered, és azok a néptörzsek vagy nemzetek maradnak fenn, melyek nem irtóznak a küzdelemtől, ami „az emberfaj előbbvitelére és tökéletesítésére rendeltetett.” A háború előtt a legnemesebb eszmék hanyatlottak: a vallásos hit, a nemzeti érzés és az egymás szeretete, ezzel szemben az egyéni érvényesülés, a minden áron meggazdagodás szenvedélye, a hitetlenség és az álszenteskedés érvényesült.<sup>955</sup> Tariska számára a háború évezredek óta tartó természetes létállapot, és prédikációjában a korszak tudományos és közgondolkodását uraló, a fegyveres küzdelemre könnyen alkalmazható „létharc” motívumai figyelhetők meg, ami a világháború teleológikus szemléletéhez vezet: az egyetemes nagy célok, a lelki-erkölcsi megújulás eszköze, valamint új értékek teremtetője, melyek között az egyik legfontosabb a nemzet egysége.<sup>956</sup>

<sup>954</sup> Marjay Károly: „Nem halok meg.” In: Lencz (szerk.) 1914: 93–99. A prédikációkban a háborút gyakran a természeti törvények legitimálták: „A háború épp oly szükséges valami, mint a zivatar. Akármennyi a zivatar rombolása, utána erősebb, tisztább a tenyészet. Minden megújodik, újra születik.” Csomasz Dezső: Lássunk látásokat. Idézi Balogh 2014: 128.

<sup>955</sup> Tariska Sándor: A háború mint az emberiség tökéletesítésének eszköze. In: Lencz (szerk.) 1915. II: 237–242.

<sup>956</sup> A gyülekezeti élettel nem foglalkozom, Tariska Sándor tragédiáját azonban megemlítem, mivel az a háborús hétköznapiak erőszakáról és lelki feszültségeiről tanúskodik. A 36 éves lelkész 1917 márciusában öngyilkos lett (felesége a hetedik gyermeküket várta). Tettének okairól a *Szamos* számolt be. A gazdák a szalmájukat a lelkési illetményföldön hagyták, ami annak megmunkálását akadályozta. Tariska többszöri sikertelen felszólítás után a szalmát felgyújtotta, ezért eljárás indult ellene. (A lelkész viszont két kigazdát jelentett fel, az egyiket életveszélyes fenyegetés, a másikat becsületsértés miatt. [„Ha közelebb lenne az a pap, megforgatnám benne a vasvillát!”] [„Hát pap ez? Nem pap az ilyen, hanem gyújtogató.”]) Ezután rosszindulatú híresztelések kaptak szárnyra. „A falusi nyelvek rosszakarata konokul rágódott a község nagy szenzációján, hogy bezárják és elcsapják a papot. Elhíresztelték, hogy egy ember állott a törek tetején, mikor felgyújtotta, bár az könyörgött neki, a pap nem törődött vele, ha oda is ég, hanem felgyújtotta.” Voltak olyanok is, akik „buzgó szolgálatkészséggel” tájékoztatták a lelkészt, hogy tettének következménye az elzárás és a hivatalvesztés lesz. A végzetes cselekedetre ezt követően került sor. Tariska búcsúlevelében, amit a *Szamos* közölt, ugyancsak az elzárásra hivatkozott, valamint arra, hogy a falu jegyzője és bírāja

Isten és a háború kapcsolatának más értelmezései is voltak. Takács Sándor mándi lelkész arról prédikált, hogy a háború örület és bolondság. „Micsoda az Isten akaratja? Bizonyára nem a háború. A háború a bűn zsoldosává szegődött ember akaratja, mely gonosz. A háborúságot szerző embert gyűlöli az Isten, és utálat az az ő lelkének.”<sup>957</sup> Jézus is azt mondta, hogy hitető Antikrisztusok azok, akik háborút prédikálnak, mert a háború a nyomorúságok kezdete,<sup>958</sup> ő ellenben azért jött, hogy igazgassa a mi lábainkat a békességnek útjára.”<sup>959</sup> Az ószövetségi és az újszövetségi textusok igazolják tehát, hogy a háború Isten, illetve Jézus akaratával ellentétes, azt Keleten az értelmet elhomályosító „képimádó vakhit”, Nyugaton az „elbizakodott ész”, a hitetlenség robbantotta ki, amivel szemben a magyar nemzetnek és szövetségeseinek védekeznie kell.<sup>960</sup>

A magyarság által vívott háború igazságos, amit ugyancsak teológiai és etikai, valamint történeti érvek igazoltak. Nádházy Bertalan battonyai lelkész bibliai parafrázisa szerint:

*„Latrok, gazok támadtak ellenünk, hogy igazságos, Isten szerint való örökségünket prédára vessék. Utálatos dolog a királyoknál – mondja Salamon –, ha istentelenséget cselekszenek, mivel a királyi szék igazsággal erősített meg.”<sup>961</sup> És az északi és déli király utálatos dolgot cselekedett mi ellenünk, igazságtalansággal akarván megerősíteni királyi székét. Isten szerint cselekszik tehát a mi bölcs királyunk, amikor a mi erőnkkel szétszórja a gonoszokat és fordít reájok kereket.”<sup>962</sup>*

A magyarság hősiei küzdelmének és isteni kiválasztottságának, mint a büntetés eszközének ószövetségi allúziókra épülő toposza is megjelent a prédikációkban. („Óh, bizony Izrael tusája is szent volt, mikor Jeruzsálem falait védte, de nem kevésbé szent a

---

„életem beszennyezésére és tönkretételére” a népet felbujtotta ellene. (A jegyzőt 1917-ben nyugdíjazták, mivel olyan mértékű „ideggyengeségben és gyomorhurutban” szenvedett, hogy a szolgálatát a továbbiakban nem tudta ellátni.) A kölcei református lelkész öngyilkossága. Szamos, 1917. március 14. 2–3; Részletek Tariska Sándor tragédiájáról. Szamos, 1917. március 21. 3; Szatmárvármegye Hivatalos Lapja, 1917. január 18. 20–21.

<sup>957</sup> Péld 6:19

<sup>958</sup> Máté 24: 5–8

<sup>959</sup> Lukács 1: 79

<sup>960</sup> Takács Sándor: Okkal járjunk. In: Lencz (szerk.) 1915. II: 103–109.

<sup>961</sup> Péld 16: 12

<sup>962</sup> Péld 20: 26; Nádházy Bertalan: Az igaz keresztyén áldozatkészsége. In: Lencz (szerk.) 1914: 99–105.

mi fiainké?)<sup>963</sup> Kájel Endre balatonendrédí lelkész a biblikus történelemszemléletbe a reformációt is beleszótté. „Földönfutókká lettünk, mint Káin, mert irigykedtünk egymásra, folytonosan lázongtunk Isten ellen, mint Izrael népe a pusztákon [...] A reformációnak kibeszélhetetlen sokat köszönhet az emberiség, kivált az elnyomott nép. Emberségesebb bánásmódot a hatalmasok részéről, jobb gazdasági viszonyokat, fejlettebb állami életet [...] Isten ígérete már egyszer betelt Kálvin városán, Genfen, mely csakugyan az ő hírére, nevére, örömére és tisztességére volt e földnek minden nemzetsége előtt.”<sup>964</sup>

A nemzet és a haza is gyakori témája volt a lelkészeknek. A verseket, alkalmi ódákat és melodráákat író Szuhay Benedek a magyar nemzet és a református vallás szenvedésekben átélte egységéről beszélt, amit retorikus (Jézus szenvedéseire utaló) képekben elevenített meg. „Hiszen mutatja a hamisítatlan történelem, hogy ez a két fogalom régen úgy egybekapcsolódott, mint lélek a testtel. Ha vérzett az egyik: tátongó sebeit mutathatta a másik. Ha megláncolva, a kegyetlen zsarnok lábainál hevert az egyik: börtönében sínylődött a másik.”<sup>965</sup> A sajókápolnai lelkész egy másik prédikációjában a nemzetet az isteni akaratot megtestesítő, ezer éve folytonos lelki közösségként említette, mely erkölcsi tulajdonságokkal rendelkezik. „Alig van nemzet ezen a világon, mely annyi szenvedést, üldözést és küzdelmet állott volna ki, mint a magyar nemzet [...] Köszönheti fennmaradását annak, hogy a magyar nemzetnek mindig az istenfélelem és a tiszta erkölcsiség volt a legbiztosabb talpköve. Köszönheti annak, hogy aljas gonoszság, hitvány önérték, bizonytalan hódító vágy soha nem vett erőt lelkületén.” A retorikus nyelvhasználat, mely a gyülekezet számára az érzelmi azonosulást kívánta megteremteni, nélkülözötte a fogalmi pontosságot, az azonban bizonyos, hogy a nemzet a magyarság történetével azonos, örök (vagy a honfoglalás óta létező) erkölcsi entitás.<sup>966</sup>

Bocsor László terehegyi lelkész a haza asszociációiról beszélt:

*„Most tudjuk igazán, mi nekünk a haza. Nemcsak az a hely, ahol születünk, nemcsak az a föld, amelyet megtermékenyített arcunk verejtéke, megszenteltek szeretteink porrészei, drágává tettek átélte örömeink, nehéz szenvedések elhulló könnyei, de több ennél: nagy családi közösség, melyet mi magunk alkottunk,*

<sup>963</sup> Péter Mihály: A háború könnye és mosolya. In: Lencz (szerk.) 1915. II: 116–124; Péter Mihály: Jeruzsálem védelme és építése. *Sárospataki Református Lapok*, 1916. augusztus 6. 255–257.

<sup>964</sup> Jeremiás 33: 9; Kájel Endre: Vigasztalás a nehéz napokban. In: Lencz (szerk.) 1915. II: 53–56.

<sup>965</sup> Szuhay Benedek: Újévi kívánságaink. In: Lencz (szerk.) 1915. II: 188–194.

<sup>966</sup> Szuhay Benedek: Háború után minden jó! In: Lencz (szerk.) 1914: 152–159.

*amelynek sorsa saját sorsunk, romba dőlte mindnyájunknak porba sülyedése [...] Minek keressük a rideg, elvont kifejezéseket, hiszen népünk ajkán ott él egy kifejezésteljes, fenséges név: a haza a mi édesanyánk.*”<sup>967</sup>

A haza szemantikai mezője a nemzeténél szélesebb, a földet és a szülőföldet, a szokásokat és a hagyományokat, a családi kapcsolatokat és nem utolsó sorban az édesanyát jelenti, ezért alkalmasabb lehetett az érzelmi és szakrális azonosulás megteremtésére.<sup>968</sup>

A háborúról alkotott reprezentációk az ellenségekre is kiterjedtek. Román Ernő alsózsolcai lelkész szerint a háborúért egy kis nép felelős, mely szomszédja békéjét „aljas eszközökkel, vakondok módjára” aláásta, „kik undok munkájukat egy ország hatalma képviselőjének, megszemélyesítőjének, a minden emberi erényekkel ékeskedő trónörökös párnak legyilkolásával koronázták meg.”<sup>969</sup> A szerb nép állandó jelzője az álnok, telhetetlen, békétlen, lázadást szító, király- vagy orgyilkos, amit Tariska Sándor prédikációjában történelmi kontextusba helyezett. Egy nép a Balkán-félszigeten nem akar lemondani hőbortos ábrándjairól, hogy a „Szvatopluk-féle nagy szláv birodalmat erőszakkal is visszaállítsa. Eme célja megvalósítására szemelte ki édes magyar hazánk nemzetiségek által lakott területeit oly gondolattal, hogy ezeknek tervszerű fellázítása által fogja országunk testének általa kiszemelt részét a maga számára lefoglalni. Ily irányban indított alattomos bujtogatást a felvidék különben békés természetű ruthén népe között, hogy azokat hazánktól és a nemzeti eszmétől elpártolásra bírja.”<sup>970</sup>

A háborúért a francia nemzet és Anglia is felelősek voltak. Nádházy Bertalan az előbbi műveltségéről és az utóbbi igaz vallásosságáról elterjedt nézeteket cáfolta meg.

*„Fájdalmasan kínos bizonyossággal hallottunk a »művelt« franciák állatias kegyetlenkedéseiről. És az álműveltség mögött rútul vigyorog felénk a francia apacs, a királygyilkosok védője, kancsukaország leghívebb barátja. Istenem! Hová jutott ez a hajdan csodált nemzet! [...] Testvéreim! Az a francia szellem nálunk is erősen hódított. Leányaink, asszonyaink – különösen nagy városokban – minden után futottak, ami francia. A kalaptól a cipőig és az erkölcstelen színházi darabokig,*

<sup>967</sup> Bocsor László: Hazánkért – miérettünk. In: Lencz (szerk.) 1915. II: 18–22.

<sup>968</sup> A haza gyakran oltárként jelent meg a prédikációkban.

<sup>969</sup> Román Ernő: Segíts magadon: Isten is megsegít! In: Lencz (szerk.) 1914: 128–133.

<sup>970</sup> Tariska Sándor: A mi háborúságunk Istentől vagyon. In: Lencz (szerk.) 1914: 159–163.

*minden francia kellett nekünk [...] Ne mintázzuk le mi az angol vallásosságot. Az igazságnál, melyet az evangéliom sugároz, többre becsülik ott a gyapjúságot.*”<sup>971</sup>

Román Ernő a harcásatról is hosszan prédikált, ami azt szemlélteti, hogy a hívek mit tudhattak meg erről, ha a lelkesüktől akartak ismereteket szerezni. A Magyarországgal szemben álló nemzetek közül az „egyik a sebesülteket vadállat módjára megcsonkítja, a másik nemzetközi egyezmények által tiltott roncsoló lövegeket használ és kedvteléssel lövöldöz a vöröskeresztes kocsikra és kórházakra, a harmadik a fehér faj örök gyalázatára fehér testvérei ellen a színes, félvad néptörzseket sorakoztatja, a negyedik fegyvertelen férfiakat lövet halomszámra és ártatlan nőket becsstelenít meg tömegesen.”<sup>972</sup>

Ez a hangvétel jellemezte az 1914–1915-ben összegyűjtött prédikációk többségét, Kósa Ferenc, a gyönki német református közösség lelkésze viszont világos retorikával, racionálisan érvelt.<sup>973</sup> Úgy gondolta, hogy a lelkésznek nem feladata a háborúról politizálni (a szószék „nem szerkesztői asztal, nem is pártszónoki pad”), és higgadtan mutatta be a sorozatos hadüzeneteket, melyek a „nemzetek közötti feszültségek és érdekösszeütközések, a véd- és dacszövetségek” szükségszerű következményei. A háború szerinte is Isten ítélete, ugyanakkor a 19. századi fejlődés kultúrkritikáját fogalmazta meg, és az európai kormányok hatalmi politikáját (a gyarmatosítást) bírálta. A materializmus az „eszményi és ideális” javakban való elszegényedéshez vezetett, és egy új, az emberek magatartását és a politikát meghatározó erkölcsrend alakult ki: „A korlátlan egoizmus, a határtalan önzés lett jelszavává ezereknek és százezereknek, a nemzeteknek is az egymással való érintkezésében. Afrika és a déli tenger primitív népeinek kíméletlen kizsákmányolása, az uralkodó népek jogává proklamáltatott. A politikában pedig már csak a faji és népönzés az uralkodó elvek.” Kósa lelkésztársaihoz hasonlóan univerzalisztikus értelemben beszélt a bűnről, de az ellenség dehumanizálása, a felelősség áthárítása vagy a háborúra lelkesítés helyett, önvizsgálatra szólította fel a híveit. („Ne keressük a feleletet abban, hogy más népekre követ dobunk. Inkább keressük bűnbánó megalázódással saját bűneinket.”)<sup>974</sup>

<sup>971</sup> Nádházy Bertalan: Az igaz keresztyén áldozatkészsége. In: Lencz (szerk.) 1914: 99-105.

<sup>972</sup> Román Ernő: A jó úton járás a háború viharában is nyugodalmat ad a léleknek. *Sárospataki Református Lapok*, 1915. január 3. 4–5, január 17. 12–13, január 31. 25–26. (Román Ernő 1919. április 2-án felvételét kérte a Magyar Szocialista Pártba. Fazekas 2007: 219.)

<sup>973</sup> A gyönki magyar és német református gyülekezet 1947-ben, Kósa Ferenc halála után egyesült. *Keresztes* 2010: 513.

<sup>974</sup> Kósa Ferenc: Isten a világháborúban. In: Lencz (szerk.) 1915. II: 63-76.

A lelkészek a mindennapi életre vonatkozó cselekvés- és magatartásmintákat határoztak meg. A prédikációk egyik leggyakoribb eleme az imádkozásra buzdítás, ami a vallásos hit kifejeződése és Isten létezésének lelki bizonyossága (az imádság „elmozsolása” nem imádkozás, a könyörgések mechanikus felmondása nem fohászkodás), de a háborúban más spirituális funkciói is vannak: eloszlatja a kételyeket, segíti a távollévő harcosokat, megszünteti a nélkülözést és a szenvedéseket, valamint a közösségek összetartását erősíti.<sup>975</sup>

Szabó Béla mezőhegyesi lelkész a hátország rendjének fenntartását hangsúlyozta. A rendetlenség elzülleszt a családot, az egyházat és a társadalmat, ami „százszoros bűn” a háború alatt, mivel a haza jövődjé forog kockán. „Hallgasson el most a vidám zene, a zajos szórakozások maradjanak nyugodtabb időkre. Lélek nélkül van az, akinek most korcsmázásban, mulatozásokban vagy hiú földi pompa mutogatásában telik kedve.”<sup>976</sup> A rendeletek lelkiismeretes végrehajtása, a megfeszített mezei munka, a szolidaritás és egymás segítése, a nyereségtől és a bűnös vagyonosodástól tartózkodás, valamint az utolsó filléreink feláldozása a „haza oltárán” – ezek a kötelező magatartásformák, melyek a prédikációkban bibliai parafrázisokkal, a felszólítás, a fenyegetés és a kérés retorikai eszközeivel fogalmazódtak meg.<sup>977</sup> Román Ernő például a szentbeszédében Pál apostol levelei után egy frontról érkezett (hasonló erudícióval írt) levelet olvasott fel a híveinek, melyben a katona arra kérte a szüleit és hitvestársát, hogy bár ők is szegények, de a mindennapi kenyerüket osszák meg az éhezőkkel.<sup>978</sup>

A háború vallási értelmezése nem nélkülözte a jövő perspektíváját sem. Csomasz Dezső mezőtúri lelkész arról beszélt, hogy reánk is igaz Mikeás próféta látomása: a Mindenható ítélete után a nemzetek „fegyvereiket kapákká kovácsolják, dárdáikat pedig

<sup>975</sup> Kirner A. Bertalan: Vigyázatok és imádkozatok. In: Lencz (szerk.) 1914: 82–85, Szabó Béla: Vigyázatok és imádkozatok. In: Lencz (szerk.) 1915. II: 98–103, Péter Mihály: Hogyan viseljük magunkat a veszedelem idején? In: Lencz (szerk.) 1915. III: 60–64.

<sup>976</sup> Szabó Béla: Az itthon maradtak kötelelességei. In: Lencz (szerk.) 1914: 140–145.

<sup>977</sup> „Ha erős vagy és itthon maradtál, óh segítsd ki azt, kinek munkája azért maradt félbe, mert elment, hogy vérét ontsa te éretted is. Vigyázz keresztyén társam! Ne élj vissza helyzetekkel, segíts, munkálkodj, dolgozz azok részére is, kik távol vannak munkamezejüktől.” Kirner A. Bertalan: Vigyázatok és imádkozatok. In: Lencz (szerk.) 1914: 82–85. „Ha több is a munka, durvább is a kenyér, hidegebb is védett hajlókunk, zokszó ne hagyja el ajkunkat. Jogunk csak annyi, hogy az éhenhalástól, a megfagyástól mentesülhessünk. Minden fillér, amit most a magunk részére igényelünk, sokszor valósággal követelünk, azoknak a küzdelmét nehezíti, akik érettünk véréket hullatják.” Bocsor László: Hazánkért – miérettünk. In: Lencz (szerk.) 1915. II: 18–22. „Nagy sok ellenségünk még annak a legszörnyűsegebb fegyvernek alkalmazásától se riadtak vissza, hogy az éhhalál gyötrelmeinek tegyék ki monarchiánk sok milliónyi, ártatlan lakosságát. Dicsőség Istenünk! Eljött hozzánk az epedve várt aratási angyal, hogy az ellenségtől megszabadult magyar földünk rónáin, halmain végig hangoztassa e szózatot: Indítsd a sarlódat és arass, mert a földnek aratnivalója megszáradt!” Pósa Péter: Indítsd a sarlódat! *Sárospataki Református Lapok*, 1915. július 11. 183.

<sup>978</sup> Román Ernő: Amely szolgálatot az Úrban vettél: azt betöltsd! In: Lencz (szerk.) 1915. II: 87–93.

sarlókká, nép a népre fegyvert nem emel.”<sup>979</sup> A béke reménye már 1915-ben visszatérő motívuma a szentbeszédnek, időpontjáról azonban legfeljebb az Istennek van tudomása. („Hogy mikor jó el annak napja és órája, Ő tudja egyedül. Azért, ha fájdalmasan is, bízzuk Ő reá.”)<sup>980</sup> A béke lelki és erkölcsi megújulást, a krisztusi erények, az odaadás és a szeretet újjászületését, valamint az Istenhez ragaszkodást fogja elhozni, a magyarság számára pedig a győzelmet, a nemzet öntudatának megerősödését. Ha egy-egy szentbeszédben mégis megjelent a túlerővel szembeni alulmaradás félelme, azt a bizakodás ellensúlyozta: „Ha minket és nagy szövetségesünket letipornának, akkor is megmaradna elvehetetlen erősségünk, lelkünk nyugalma, mert megadná a hit és az a tudat, hogy az isteni igazságokat szolgálva véreztünk el [...] De nem tiporhatnak le!”<sup>981</sup>

Az Isteni béke csak ritkán egészült ki konkrétabb jövőképekkel. Szuhay Benedek prédikációja szerint egy soknemzetiségű államban, mint a miénk, megtanuljuk egymást becsülni, a különböző politikai pártok és felekezetek „szívét az egymást megértő szeretet és nagyrabecsülés gondolata foglalja el.”<sup>982</sup> Az 1916 január 1-jén tartott szentbeszédében pedig a békekötéssel kapcsolatos várakozását fogalmazta meg: „Mi csakis olyan békét köthetünk, melyben biztosítva lesz imádott szép hazánk területi épsége! Mi csak olyan békét köthetünk, mely tanúságul és elrettentésül évszázadokra kiható erővel bír szomszédaink előtt! Mi csak olyan békét köthetünk, mely után házainkba, falvainkba, városainkba száll a megelégedés, a szellemi és anyagi felemelkedés! [...] És én hiszem, hogy a mindeneket tudó örök Isten a magyar nemzetnek ilyen békességet ad!”<sup>983</sup>

\*\*\*

Csomasz Dezső, az említett mezőtúri lelkész 1899-ben tanulmányt írt arról, hogy a prédikáció a 19. században veszített népszerűségéből, amit a „világi érdekek” és a „materiális áramlatok” terjedésével, az „önállóság tudattal”, valamint az Isten előtti (a lelkészeiktől független) „önfelelősség” erősödésével, azaz a szekularizációval és az individualizációval magyarázott. Emellett a parlamenti, törvényszéki, egyesületi és más világi szónoklatok (szabad előadások) konkurenciáját említette, ami a szóbeliség

<sup>979</sup> Csomasz Dezső: Lássunk látásokat. In: Lencz (szerk.) 1914: 12–19.

<sup>980</sup> Csomasz Dezső: Lássunk látásokat. In: Lencz (szerk.) 1914: 17.

<sup>981</sup> Román Ernő: A jó úton járás a háború viharában is nyugalmat ad a léleknek. *Sárospataki Református Lapok*, 1915. január 17. 12.

<sup>982</sup> Szuhay Benedek: Háború után minden jó! In: Lencz (szerk.) 1914: 158.

<sup>983</sup> Szuhay Benedek: Újévi kívánságaink. In: Lencz (szerk.) 1915. II: 194.

varázsának hanyatlásához vezetett. A lelkész a pietizmus szellemiségében, megoldást is javasolt a prédikáció vonzerejének visszaállítására: mivel az istentisztelet gyülekezeti ünnep és a közösség önépítése, és nem misszió vagy a „papi rend” reprezentációja, a prédikációnak Krisztus megtapasztalását és ennek örömeztetését kell segítenie. Aki pedig hatni akar a szentbeszédeivel, az a tárgyról szóljon, a tényekkel érveljen és kerülje a szónoki csillogást és a „declamatori sallangot.”<sup>984</sup>

A világháború újult erővel vetette fel a vallás és az igehirdetés gyakorlatának kérdéseit. A lelkészek a háborút egyházuk történetében epochális korszaknak tekintették, és abban bíztak, hogy a vallásosság megerősödése fog bekövetkezni, ami a protestantizmus lelki és intézményi megújulásával jár együtt – és közben a népre hivatkoztak. Bernát István, az 1908-ban alakult Magyar Kálvin Szövetség elnöke és az agrárius mozgalom egyik vezetője azzal érvelt, hogy a református hívek többsége (80–90%-a) földművelő, akik a harctereken a leghősiesebb magatartást és áldozatkészséget tanúsítják. Ezért a világháború nagy tanúsága, hogy a református egyháznak „nép egyháznak” kell lennie, és a szociális bajok megszüntetésére, valamint a „puritán egyszerűség” felélesztésére kell törekednie.<sup>985</sup>

Az igehirdetést a különböző protestáns felekezetek és teológiai irányzatok képviselői másként ítélték meg. Ravasz László szerint a protestantizmus vallás és a vallás „társadalmi élethatalom” (ami azt jelentheti, hogy a hétköznapi életre is érvényes értelmezéseket kell adnia), a szentbeszédeknek pedig tanító, nevelő, esztétikai és lélekvezérlő funkciója van.<sup>986</sup> Fizély Ödön aranyosmaróti evangélikus lelkész (a racionalista vagy tudományos teológia követője) viszont úgy gondolta, hogy az emberek a háborúban Istent közvetlenül akarják átélni, vagyis a vallás és a hit a legszemélyesebb tulajdonuk. Ezt igazolja, hogy nem a prédikációk, hanem az imából és énekből álló esti istentiszteletek váltak népszerűvé, melyek alkalmasabbak az Istennel való egyesülésre.<sup>987</sup> Szüts Gábor budai evangélikus segédlelkész kritikusán állapította meg, hogy a prédikáció a háborús propaganda eszköze lett: a templomi szószék, ami a közhangulat befolyásolására alkalmas, „igehirdetésünk komolyságát veszélyeztető felületes háborús

<sup>984</sup> Csomasz Dezső: Miért vesztett korunk prédikációja népszerűségéből – és miként nyerheti azt ismét vissza? *Dunántúli Protestáns Lap*, 1899. március 5. 155–158, március 12. 171–174, március 26. 203–206. (A nyilvános beszéd és a szó erejének gyengüléséről szóló gondolatok az etnográfia atyjának nevezett Wilhelm Riehl-től származnak.)

<sup>985</sup> Bernát a lelkészek és a tanítók által irányított református szervezetek, valamint gazdakörök alapítását szorgalmazta. Szász 2014: 141.

<sup>986</sup> Ravasz László: Számadás. II. *Protestáns Szemle*, 1915. 2. sz. 144. (Ravasz a háború alatt a kolozsvári teológiai akadémia tanára és a *Protestáns Szemle* szerkesztője volt.)

<sup>987</sup> Fizély Ödön: Vallásosság és háború. *Evangélikus Lap*, 1915. február 20. 113–115.

optimizmust” szólaltat meg.<sup>988</sup> S bár az első hetek és hónapok lelkesedése után, az ellenség túlereje és a „borzalmas tapasztalatok” megingatták a győzelembe vetett hitet és sokakat elidegenítettek a háborútól, az igehirdetők megmaradtak az „optimisztikus áradozás” mellett, és versenyre keltek az újságok „bombasztikus” vezércikkeivel.<sup>989</sup>

Az általam választott prédikációgyűjteményről írt ismertetések sem nélkülözték a kritikákat. Janka Károly homonnai lelkész méltatta a hazafias szándékot, bírálta viszont a prédikációk esztétikai színvonalát: többségükre a szónoki szerkesztés hiánya és a szövegszerűtlenség jellemző, és a beszédek tárgya sok esetben eltér a csupán mottóként idézett textustól.<sup>990</sup> V. Zs. szerint a prédikációkban a protestantizmus háború által megihletett „felfogását” találjuk, nincs a köteteknek egyetlen darabja sem, mely az olvasó lelkére „építő hatást” ne gyakorolna, ami a stílus időnkénti „szakadozottságát” menti.<sup>991</sup> A *Protestáns Szemle* Ms. monogramú szerzője sokkal élesebben fogalmazott. Szerinte a prédikációk feladata nem a háború politikai és nemzeti igazolása vagy az egyház hazafiságának bizonyítása, hanem az isteni akarat, az élet és halál háború által felvetett „örök kérdéseinek” keresése. Ami pedig a műgondot illeti, a beszédek többsége színtelen és lapos, melyekben nem találunk „egyetlen komoly, mélyen átélt gondolatot sem, hanem csak semmitmondó és ízetlen fecsegést.”<sup>992</sup>

Az eltérő vélemények az egyházi szónoklattan elvi és gyakorlati kérdéseiről, a teodicea elvont problémáiról, valamint a református egyház és a lelkészek politikai szerepvállalásáról fogalmazódtak meg, azt a szempontot azonban mellőzték, hogy a prédikátorok miként alakították a hívek háborúra vonatkozó gondolkodásmódját és magatartását. Bár a homiletikában a felvilágosodás óta felmerült a textus-prédikálás alternatívája, a szövegeket az újszövetségi és még inkább az ószövetségi történetek uralták, ezáltal a háború vallási értelmezést nyert és a szóhagyomány legendái közé illeszkedett (a lelkészek a reformáció prédikátorainak biblikus történelemértelmezését vulgarizálták).

<sup>988</sup> Szüts Gábor ezt valamennyi felekezetre érvényesnek tartotta.

<sup>989</sup> Szüts Gábor: A háború a szószéken. *Evangelikus Lap*, 1916. szeptember 30. 626–628.

<sup>990</sup> A textus itt a Szentírás egységes üzenetet hordozó szövegrészét jelenti. Janka Károly: Beszédek és imák háborúi alkalmakra. *Sárospataki Református Lapok*, 1915. február 14. 37–38.

<sup>991</sup> V. Zs.: Beszédek és imák háborúi alkalmakra. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1916. január 2. 6.

<sup>992</sup> Ms.: Háborús prédikációk. *Protestáns Szemle*, 1915. 1. füzet. 84–87. (A cikk a debreceni és a kolozsvári református lapok közötti belháborút folytatta. A *Debreceni Protestáns Lap* azért támadta meg a *Református Szemlét*, mert az elutasította a lelkészek hadi szolgálatra kényszerítését és a debreceniek ez irányú buzgólkodását „reklám-hazafiságnak” nevezte.) Vö. Egy kis belháború. *Sárospataki Református Lapok*, 1915. március 14. 65–66. (A *Tábori levelekről* kritikus ismertetések nem jelentek meg.)

A történetek képi világában a „szörnyű vérzivatar”, a „sátáni csel”, a „háború öldöklő angyala”, a halál és a szenvedés középkorisan felnagyított víziója jelenik meg,<sup>993</sup> ami felfokozott érzelmeket, félelmeket vagy csodálatot kiválthatott, olyan hétköznapi (profán) lelkesedést vagy az „önmozgósítást” azonban aligha, amit a történészek a háború első hónapjainak tulajdonítottak.<sup>994</sup> (A retorikailag jól felépített beszédekben a felkeltett félelmet a vallásos hit ereje, illetve a zsoltárok, elsősorban a 46. zsoltár éneklése oszlatta el.)<sup>995</sup>

A szövegekben a nemzettudat sajátosságai is körvonalazódnak. Ennek egyik összetevője a szabadságküzdelmek évszázados sorozata és a hőskultusz,<sup>996</sup> ami a világháborúnak is jelentést adott (e küzdelmek folytatása), és a prédikációkban felhasznált hazafias költeményekkel esztétizálódott.<sup>997</sup> A nemzettudatra jellemző a fenyegetettség-érzet, az önvédelem kényszere, a „mi” és az „ők” (a magyarság és az ellenség) szembeállítás,<sup>998</sup> ami a hagyományos morális rendszerek (vallásos vagy hitét vesztette, keresztény/református vagy egyéb vallású) és erkölcsi tulajdonságok alapján történt (a magyarok nyílt szívűek, egyenes lelkűek, bátrak és erősek, az ellenség gonosz, cselszövő, orgyilkos, kapzsi és számító). Ez a nemzettudat a nemzet „polgári” modelljének összetevőit nélkülözte (történelmi terület,<sup>999</sup> jogi-politikai közösség, a tagok egyenlősége), az idegen polgári kultúra és ideológia pedig, amennyiben szóba került, miként a *Tábori levelek*ben is, éles kritikában részesült.<sup>1000</sup>

A lelkészek a szószéken minden bizonnyal figyelembe vették a gyülekezet összetételét és kulturális igényeit. A mitikus történetek hétről hétre archaikus stilisztikával hangzottak el (természeti kezdőkép, gondolatritmus, ismétlés, fokozás,

<sup>993</sup> „Nem leszen vége világotoknak, még ha éhségek, döghalálok és földindulások lesznek is minden helyeken. Döröghet ezer ágyú torka, renghet alatta a föld, csattoghat a kardok acélja, a szurony öldökölhet, halommal temethetik idegen földbe a csatában elhullott véres tetemeiket, ezrével küldhetik haza a gondos ápolásra szorult sebesült honvédeket: ezek csak kezdeti lesznek a sok nyomorúságoknak.” (Máté 24: 7–8) Nagy Imre: *Világháború idején*. In: Lencz (szerk.) 1914: 114. (Nagy Imre biharugrai lelkész volt.)

<sup>994</sup> Például Horne 2012: 280; Szabó D. 2013: 340.

<sup>995</sup> Erős vár a mi Istenünk.

<sup>996</sup> „Álmélkodással emlegetik ismét a magyar nevet, mint abban a szent időben, amikor Bocskai hajdú, Bethlen és a nagy Rákóczi kurucok vívták a nagy csatákat, és mint ama másik szent időben, amikor Kossuth Lajos azt üzenté.” Szabó Béla: *Az itthon maradtak kötelességei*. In: Lencz (szerk.) 1914: 141.

<sup>997</sup> „Holott kikeletkor az sok szép madár szól” (Balassi Bálint). „Vihar a levelet ide-oda fújja,/Szegény katonának forgandó a sorsa” (Kuruc népdal). „Isten! kit a bölcs lángesze föl nem ér [...]” (Berzsenyi Dániel). „Magyar vagyok./Büszkén tekint át/A múlt tengerén [...]” (Petőfi Sándor). „Szükség van arra nemzetem, hogy élj” (Ábrányi Emil).

<sup>998</sup> Daniele Conversi szerint, ha az etnikai-nemzeti kultúra gyenge, a csoport egészét kell szembeállítani egy külső, általában erősebb csoporttal. Conversi 2004: 326–327.

<sup>999</sup> A szeparatizmus veszélye a Szvatopluk-mítosz formájában jelent meg.

<sup>1000</sup> Anthony Smith állította szembe (mechanikusan) a „polgári” és az „etnikai” nacionalizmust, aminek a következetlenségeit Rogers Brubaker kritizálta. Dieckhoff 2004: 300–301.

metafora, allegória), amelyek az Ószövetség, illetve a népdalok retorikai eszközei voltak, és a közvetített gondolatok bevésésére lehettek alkalmasak.<sup>1001</sup>

A lelkészek a prédikációkban egyházuk szimbolikus háború-értelmezését közvetítették, és a választott textusoknak autoritativ funkciója volt: a bibliai történetek a bizonyágtétel erejével hatottak.<sup>1002</sup> A szövegekben erőteljes moralizálás, a korszak háborúhoz vezető bűneinek ostromozása szólalt meg, ami a konzervatív igehirdetésre jellemző, és a tekintélyelvű személyes kapcsolatok, az engedelmesség mentális megerősítését szolgálta. A prédikációk a hátország rendjét és az életformát szabályozó etikai normákat, illetve a háborús kitartást írták elő, a gyülekezeti élet jelenségei, majd 1918 őszének eseményei<sup>1003</sup> azonban a morális elvek és a tekintélyelvű hierarchiák erodálódására utalnak.

### 3. A parasztképek és sztereotípiák változása

A világháborúban divattá vált felfedezni a „magyar parasztot”, és az újságok, könyvek, parlamenti beszédek versenyeznek értékes tulajdonságainak és katonai érdemeinek magasztalásában.<sup>1004</sup> A *Tolnavármegye és a Közérdek* című lap szerzője jutott erre a következtetésre, és a figyelem a fronton szolgáló földművesek nagy számának volt köszönhető. A továbbiakban ezeket a tulajdonságokat, valamint a „paraszt” fogalmának politikai és társadalmi jelentéseit vizsgálom. Ezúttal is a sajtóban megjelent írásokat használok fel (előfordult, hogy ezek először szóban hangoztak el), melyek terminológiája és érvelése a propaganda (a szellemi mozgósítás) eszközévé vált és politikai cselekvésként értelmezhető. A szóhasználat ugyanakkor múltbeli jelentéseket és a társadalmat átalakító elképzeléseket is kifejezett. A cikkek gyakran vitákat és olvasói reflexiókat váltottak ki, ami a háború alatti kontrollált nyilvánosság, illetve a fogalomhasználat diszkurzívítását erősítette, és a textusokban megjelenő sztereotípiák, valamint a társadalmi viszonylatok vizsgálatára is módot adhat.

<sup>1001</sup> Ravasz László 1915-ben megjelent tanulmányában arról írt, hogy a magyarországi protestantizmus szellemisége kettős arculatú, egyrészt a „népies” vagy „alsóbb”, másrészt a „mívelt” („előkelő”) protestantizmusból áll. Előbbi „bizonyos ősi tanokat és bibliai dogmákat” igaznak tart, ezeket a reformáció időszaka rögzítette „népünk lelkében”, és mint szokások, némi „pietással” ötvözve, öröklődtek generációról generációra. Esztétikai komponensét a közös éneklés, valamint az igehirdető megjelenésében, hangjában, „cifra és bonyolult szövirágaiban” való gyönyörködés adja. Ezzel szemben a művelt emberek protestantizmusát a szabadság (szabadelvűség) és a nemzeti érzés alkotja. (Ravasz tehát egy protestáns „nagy- és kishagyományt” konstruált.) Ravasz László: Számadás I. *Protestáns Szemle*, 1915. 1. sz. 42.

<sup>1002</sup> Vö. Josuttis 2002: 19–26.

<sup>1003</sup> Erről a X. fejezetben lesz szó.

<sup>1004</sup> Socius: Wigand János. *Tolnavármegye és a Közérdek*, 1916. május 29. 2.

## 3.1. Parasztképek a háború előtt

Elsőként a világháborút megelőző hírlapi parasztábrázolások néhány gyakran ismétlődő motívumát mutatom be.<sup>1005</sup> A sajtó a falu sürgős gyógyítást igénylő problémáiról írt. Az érmelléki *Közérdek* 1914. január 31-ei vezércikke például azt hangsúlyozta, hogy „ősi vadságban teng itt a nép, akár a mezők vadsága. Erkölcseleg fokról-fokra züllik, anyagilag erőtlenedik, fizikailag degenerálódik, szellemileg pedig tétlenül tesped.” Ennek következménye, hogy kiveszett a népből „a hazafias lelkesedés. Önérdelket, saját egyéni jólétéért reszkető egoista ma minden paraszt, és szívébe kiirthatatlanul beleférközött a fensőbbek iránti veszedelmes bizalmatlanság.” Ezek a sorok az írástudók felvilágosodás óta hagyományozódó és sztereotipizálódó szemléletét ismétlik: a nép (a falu) civilizálatlan, a természet közelében, a városi (polgári) kultúrától elzártan él, ami a nacionalizmus ideológiájában a hazafias lelkesedés hiányát, a politika iránti érdektelenséget, a nemzeti közösségből való kirekesztettséget jelenti. A nemzet megerősítése végett szükséges a bajok „orvoslása”, amit a szerző az egyre népszerűbb biológiai metaforával szemléltet. („Ki kell operálni a falvak nádfedelei közül a gyilkos fekélyeket [...] a fáradt, beteg vér helyett pirosposzsgás, egészséges vért kellene átszűrni a nemzet ütereibe.”)<sup>1006</sup>

Az *Esztergom és Vidéke* 1912-ben megjelent vezércikke a „kezelés” módját részletezte. Kempelen Farkas, az országszerte ismert író úgy vélte, hogy „nem kell elfogult sovínisztának lenni”, elég csak tapasztalatot szerezni arról, hogy a „nép (értem alatta a földműves népet) primitív erkölcsi ott állnak a legjobban, ahol a fajmagyar nép nagy többségben lakik egy területen, és kevésbé ideálisak a kevert, magyarrá lett népnél.”<sup>1007</sup> Ez a nacionalizmus (az előző szövegben megjelenővel ellentétben) etnikai alapú, a fajmagyar (autochton) és az idegen vagy magyarrá lett népeket hierarchizálja („primitívek” és még „primitívebbek”), társadalmi kapcsolataikat azonban hasonlóan tartja. A parasztságot olyan viszony fűzi az úri osztályhoz, mint a gyermeket a felnőtthez. „Gyermekeknek kell tekinteni a paraszt népet, vagy újabb és becsületesebb nevén: a földművelő népet, és úgy bánni vele, mint a gyermekkel szokás. Nevelni, vezetni, szeretettel közeledni hozzá – ezt kellene tegye az úri rendnek, mai nevén: a

<sup>1005</sup> Erről részletesebben Csíki 2011: 59–79.

<sup>1006</sup> A fatornyos falu. *Közérdek*, 1914. január 31.

<sup>1007</sup> Kempelen az esztergomi törököket, szerbeket, tótokat és svábokat nevezte meg.

középosztálynak minden egyes tagja.”<sup>1008</sup> Kempelen szemmel láthatóan ügyel a pontos fogalomhasználatra, és a korabeli evolucionista etnológiára és pszichológiára emlékeztetően, gyermeki vagy primitív lelkületű népről, mint kollektívumról (ösztönlényről) ír, melynek nincs személyisége. Vad erkölcei is ebből következnek, és a nevelés, illetve a paternalista bánásmód szüntetheti meg kulturális elmaradottságát és a középosztállyal szembeni bizalmatlanságát.

### 3.2. A parasztok katonai erényei

A világháború kitörése után a parasztok kedvezőtlen tulajdonságai hirtelen megváltoztak. A háborús lelkesedést erősítő közösségi rítusok elsőszámú szereplője Európa-szerte a középosztály volt,<sup>1009</sup> Budapesten 1914 ősztől a *Háborús előadások* és a *Háborús délutánok* kínáltak hétről hétre kollektív élményeket és azonosulást, melyek olykor a népet is szóba hozták.<sup>1010</sup> Herczeg Ferenc a Ritz szálló nagytermében tartott előadást *A közkatona* címmel,<sup>1011</sup> amit az általa szerkesztett *Új Idők*, valamint a *Magyar Figyelő* közölt, ezért azt a középosztály országszerte megismerhette.<sup>1012</sup>

A beszéd gondolatisága az antikvitas eposzi hőseitől a világháború névtelen katonájáig, az egyéntől a tömegig ível, de a kitűnő szónok hírében álló Herczeg a paraszt irodalmi reprezentációira is utalt:

A külföld a „régi romantikus torzképek alapján még mindig a puszták sírva vigadó fiát keresi a magyar parasztban, akinek szellemi láthatárát a barna kis leány, a cigány hegedűje, a hátszló és a tokaji bor szegélyezi. Újabban a magyar főváros irodalmi köztudatában egy más képe kezdett kialakulni földmives népünknek, amely az előbbinél nem kevésbé hazug. Ez a kép csökönyös, furfangos, babonás, pénzéhes és mindenek fölött érzékies emberálat formájában mutatja be a magyar parasztot [...] A háború legcsodálatosabb csodái közé tartozik a magyar

<sup>1008</sup> Kempelen Farkas: Az esztergomi nép neveléséről. I–II. *Esztergom és Vidéke*, 1912. január 11. 1–2, január 14. 1–2.

<sup>1009</sup> Szabó 1999: 185.

<sup>1010</sup> Az előadásokról Turbucz 2016: 81–96; Balázs 2016: 143–165.

<sup>1011</sup> Herczeg Ferenc a háború éveiben a Hadsegélyező Hivatal elnöke volt.

<sup>1012</sup> A kísérő program is méltó volt az eseményhez. Medek Anna operaénekesnő népies műdalokat, majd Fedák Sári nagybégányi Farkas Imre háborús virágénekeit adta elő, amit a „fényes közönség” „kétszeres megindultsággal” fogadott. Háborús délután. *Budapesti Hírlap*, 1914. november 29. 12. Az ünnepi beszéd rövidített változata 1915-ben a *Mikszáth Almanach* előszavában is megjelent.

*nép mostani viselkedése. A harciasságot, a lendületet, a hazafias áldozatkésztséget a magyar paraszt vitte bele a nemzetbe.*”<sup>1013</sup>

Herczeg Ferenc leszámolt a romantikus-népies, valamint a modern-városias „torzképekkel”, melyeket a nem kevésbé romantikus vitézi nemzetkarakter elemeivel helyettesített. Ily módon a historikus nemzeti jellem és önazonosság a magyar paraszt hősiessége és bátorsága révén újulhat meg,<sup>1014</sup> az író azonban a társadalmi emancipáció vagy az integráció lehetőségét figyelmen kívül hagyta.<sup>1015</sup>

Az előadást nemcsak az *Új Idők* és a *Magyar Figyelő*, hanem a Nagykőrösi Gazdasági Egyesület lapja, a *Nagykőrös és Vidéke* is közölte (csak a parasztságra vonatkozó részeket), amihez az –r. –r. monogramú szerző rövid megjegyzést fűzött. Elismeréssel szólt Herczeg szavairól, azt azonban kifogásolta, hogy a magyar földművest miért a fővárosi irodalmi köztudatnak kell felfedeznie, és miért világháborúra van ehhez szükség. („Mi vidék, hiába mozgolódtunk eddig.”)<sup>1016</sup> A cikk azt nehezményezte, hogy a parasztság a propaganda eszközévé vált, és a társadalmi „odafigyelést” hiányolta, valamint jogot formált arra, hogy a témáról folytatott diskurzusnak a vidék, az alföldi mezővárosok közvéleménye egyenrangú résztvevője legyen.

Milotay István, a szabolcsi „református dzsentriivadék”<sup>1017</sup> radikálisabb kritikát fogalmazott meg. A *Budapesti Hírlap*, majd 1913-tól az *Új Nemzedék* fiatal újságírója szerint a Munkapárt politikusai, írói és publicistái, köztük Herczeg Ferenc, felfedezték a magyar parasztot, ami azonban képmutatás. Valójában dogmává fejlesztették a parasztság politikai és erkölcsi lebecsülését. Úgy kezelték, mint „rosszindulatú ellenséget, belátástalan hordát, szólni sem tudtak róla másképpen, mint a megvetés, a gúny és a röhögés hangján.” Milotay szerint a politikai elit a kiegyezés óta, de már azt megelőzően sem tudott és nem is akart tenni az „idegen hatalomnak” a nemzet önállósága ellen indított támadásával szemben, a nemzeti középosztály felmorzsolódott, ezért az „öncélúság” politikája nem bízhat másban, mint a „magyar paraszt tömegek mélységeiben.” Milotay

<sup>1013</sup> Herczeg Ferenc: A közkatona. *Magyar Figyelő*, IV. kötet. 1914. 409–413.

<sup>1014</sup> Az előadó viszont kritizálta az értelmiséggel azonosított középosztályt („intellektuelljeink úgy beszéltek nacionalizmusról és hadi gloire-ról, mint valami elavult színpadi kellékről”), és abban bízott, hogy a háború az „úgynevezett felsőbb osztályok” megtisztulását és megerősödését fogja eredményezni. Herczeg Ferenc: A közkatona. *Magyar Figyelő*, IV. kötet. 1914. 412–413.

<sup>1015</sup> Balázs Eszter Herczeg Ferenc beszédéből a hősiesség „demokratizálódását” emelte ki. Szerintem inkább a paraszt „nagyszerű apoteózisáról” van szó, ami a retorikus beszédmód része. Balázs 2016: 151–152.

<sup>1016</sup> –r. –r.: A közkatona. *Nagykőrös és Vidéke*. 1915. január 26. 1–2. A monogram feltehetően a korábban említett Magyar Kázmért jelöli.

<sup>1017</sup> Szabó Miklós kifejezése. Szabó 2003: 314.

tehát a kormánnyal és a politikai elittel szembeni kritika eszközeként használta fel a parasztságot, melynek erkölcsi kiválósága, a hősiesség, a fegyelmezettség, a kitartás, az önérzet és a leleményesség nemcsak a nemzeti karakter része (miként Herczegnél), hanem alkalmassá teszi a „nemzet- és államfenntartó” középosztály megújítására.<sup>1018</sup>

Herczeg Ferenc és Milotay István retorikai teljesítményét is túl lehetett szárnyalni. A szépirói ambícióval rendelkező Enyedy Barnabás a *Magyar Paizs*-ban közölt cikket, mely az első mondatától sodró lendületű: „A susogó beszédű, fenséges Kárpátok fölött ma még magasan röpdög a turul, az ősi, örök, büszke magyar ősmadár, a magyar faj örökdő lelkének szimbóluma.” A turul motívum a szöveg „üzenetét” erősíti: A honvéd, a „magyar föld büszke parasztnépe” Ázsiából hozta magával szabadságszeretét, és amilyen félelmetes a fegyveres harcokban, olyan „szelíd és finomodott kultúrfaj” a küzdelem után. „Ez a szándékaiban nemes, cselekedeteiben lovagias magyar nép, a magyar föld dolgos parasztja, aki a megsebesített ellenfelét is maga köti be. Ezt a jellemi fonséget egyetlen nép sem hordozza a szívében, csak a magyar. Magyar urak és úrasszonyok! Le a kalapot a magyar paraszt előtt!” Ez a beszédmód is jelentéssel bíró fogalmi dichotómiákra épül: Az „úri” társadalommal szemben a „nemzeti” társadalom, a szociális státusszal (osztállyal) szemben a faji jellem hangsúlyos, ugyanakkor a népi, faji és nemzeti karakter azonosul, és a vitéség lelki jegyeivel (hősiességgel, lovagiassággal, humánussal) rendelkezik.<sup>1019</sup> A szerző számára érdektelen az ország szövetségi rendszere, valamint a kereszténység (a nyugat) védőbástyájának toposza, és a győzelem hitéhez az eredettudat, a Kelettel történő lelki azonosulás ad erőt.<sup>1020</sup>

A *Népszava* 1915. január 9-ei vezércikkében *A polgárkatonák* jelennek meg. Ők a tegnap még földjüket szántó parasztok, valamint a munkások, az iparosok, a kereskedők és a hivatalnokok, akik valamennyien hősiezen állják meg a helyüket nemcsak a legénység, hanem a tisztek között is, ami a „néphadsereg” megszületéséhez vezetett.

<sup>1018</sup> Milotay István: Urak és parasztok. *Új Nemzedék*, 1915. március 7. 1–3.

<sup>1019</sup> Enyedy Barnabás gyakran használta a „faj” és a „lélek” kifejezéseket (például „magyar fajélet televénye”, „nagy faji fájdalom”, „a magyar nép élő lelke”, „a magyar nemzet lelke”).

<sup>1020</sup> Enyedy Barnabás: A nemzet jobb sorsa most fordul. *Magyar Paizs*, 1915. február. 4. 1. A parasztkatonák hősiességét a szövetségesek is megismerték. Lázár Miklós, a *Pesti Napló* haditudósítója a galíciai fronton 1915 januárjában egy porosz vezérkari őrnaggyal (P. báróval) beszélgetett, aki számára a tisztek és a beosztottaik patriarchális kapcsolata meglepetést keltett. („Láttam őket ágyúútúzenben, ingujjban sturmolni, láttam csatározásaik után a halottaikat eltemetni, az arcuk mindig egy volt, gögös, bús, elragadóan férfias. A tisztjeikkel való viszonyuk is más, mint minden egyéb nemzet katonáié. Gyermekes szeretet sugárzik a szemükből feljebbvalóik iránt, ezek pedig előttem egészen ismeretlen atyáskodó modort használnak.) Lázár Miklós: Magyar paraszt a háborúban. *Pesti Napló*, 1915. január 25. 2. A horvát nemzetiségű Boroevic tábornok, a 3. hadsereg parancsnoka úgy nyilatkozott, hogy a magyar gazda „vitész, kitartó, a nélkülözésekkel szemben majdnem érzéketlen, mindig jókedvű, engedelmes és ragaszkodó, mint egy jó gyermek.” A magyar gazda a csatatéren. *Harangszó*, 1915. június 13. 245–246.

A szerző röviden, pátosz és heroizálás nélkül mutatja be a katonák erényeit. A polgár („a szó alatt a *civilt* értve”) a belenevelődött kötelességtudással és kitartással vesz részt a honvédelemben, ami feladatokat ró az államra: törvényekkel kell garantálnia a nők és a fiatalok éjszakai munkájának megtiltását és munkaidejük csökkentését, az egészséges munkahelyeket, a gyermekek elégséges táplálkozását és ruházkodását, valamint a közegészségügy államosítását és az ingyenes gyógykezelést. A szövegben a „nép” fogalmát a „polgár” helyettesíti (ami állampolgárt jelent) és a társadalom demokratizálódásának programját foglalja magába. Az állam fegyveres védelme mindenki kötelessége, ami a néphadsereg „*demokratikus szervezésével*”, illetve az elsősorban az ipari munka világában érvényesülő munkajogi reformok, valamint a szociálpolitika kibővítésének követelésével fűződik össze.<sup>1021</sup>

Az idézett szövegek több ízben irodalmi sablonokat követtek, talán erre is reflektált Kosztolányi Dezső, aki 1916 decemberében a *Délmagyarország* című lapban közölt rövid publicisztikát *A paraszt* címmel. Úgy vélte, hogy a világháború alatt sokat beszélünk és írunk a magyar parasztságról, főképpen ódákat, ami lázas lelkesedés vagy inkább vezeklés.

De „*ha elesnek a csatatéren, nem jelenik meg a nevük, még egy kicsi hírecskében sem, hogy ezt egy szegény anyóka kivágja, eltegye az imakönyvébe, és ott őrizze hosszú-hosszú évekig, míg a papír – egyetlen emlék, mi megmaradt egy életből – elsárgul, a sorok elmosódnak, a betűk pedig megfakulnak és megvakulnak.*”<sup>1022</sup>

Kosztolányi a névtelenség okáról is írt. A mai társadalmakat a polgárság (a „felszabadított harmadik rend”) eszmevilága uralja, a sajtó szintén a polgárságé, mely számára a parasztság idegen, távoli fogalom, egy hatalmas tömeg csupán. Az író leszámolt a háború melletti elköteleződést jelentő üres heroizálással (a szöveg ezért ellenpropagandának is tekinthető), a polgárság érzéketlenségét bírálja, és humánummal és részvétellel az individuumnak, az egyéni áldozatoknak kíván emléket állítani.

### 3.3 Parasztok a hátszágban

<sup>1021</sup> A polgárkatonák. *Népszava*, 1915. január 9. 1. (Kiemelés az eredetiben.)

<sup>1022</sup> Kosztolányi Dezső: *A paraszt. Délmagyarország*, 1916. december 10. 5.

Az otthon maradt parasztok idealizálása nehézségbe ütközött, mivel a „polgári” lapok a városi népesség vagy a középosztály ínségeért a vagyonosodó, „uzsorás” és „árurejtegető” termelőket hibáztatták.<sup>1023</sup> Ez olykor sajtóvitához és a földművesek védelméhez vezetett. A *Pesti Napló* 1915 októberében arról tudósított, hogy a termelők spekulációs szándékkal tartják vissza készleteiket, ezért a maximált árak csökkentését és ha szükséges, a rekvirálásokat sürgette.<sup>1024</sup> A cikke Borbély György, a zalaegerszegi gimnázium tanára és a *Magyar Paizs* szerkesztője reagált. Visszautasította a széles körben tapasztalható felháborodást, amit irigységnek tartott (az uzsora és a spekuláció legfeljebb a közvetítőkre jellemző), és a parasztság ezeréves hivatását hangsúlyozta: „Nem gondolunk arra, hogy amíg mi lack cipőben sétálunk a járdán, addig ő nyakig vízben-sárban ökrével együtt húzza a szekeret [...] és ebből nekünk szép fehér kenyér és kalács kerül az asztalunkra.” A táplálás egyúttal szimbolikus értelmű: „Sybarita városaink elcsenevészedő népe három nemzedéken túl kihalna, ha ő szakadatlanul nem frissítene föl, ha nem táplálná évenként erős melléből fakadó új meg új gyermekekkel.”<sup>1025</sup>

Simonyi Sándort, a *Nyírvidék* tárcaíróját a jövő foglalkoztatta. A népesség 70%-a östermelésből él, a világháború megerősítette, hogy a föld a legértékesebb vagyon, és ebből „sarjadnak” a legjobb katonáink is. A parasztság őrizte meg a magyar nyelvet, miközben az ország latinná és németté lett („az intellektuellek, a nagyurak” elfelejtették magyarságukat), Simonyi ezért rájuk építené Magyarországot. Az agrárállam távlatos koncepciójában tehát a háborúban felértékelődő mezőgazdasági termelés, a nemzeti birtokos osztály megerősítése („a 20 000 holdas földeken 30 év múlva báró Weinberger és Klofacsek, az élelmes cseh ülne”), valamint a népi ideológia (az életerős falu és a „vértelen” város ellentéte) is szerepet kapott.<sup>1026</sup>

A parasztság a parlamentben is többször szóba került. Tisza István a főrendiház 1916. februári ülésén a születésszám, a „magyar nép” propagatív erejének csökkenéséről beszélt, és a gyermekhalandóság leküzdése érdekében a bábák számának növelését, munkájuk ellenőrzését, a védőoltásokat, valamint a művelt társadalom nagyobb figyelmét szorgalmazta. A miniszterelnök beszéde személyes volt, és szomorú tapasztalatait

<sup>1023</sup> Spektátor: „Urak” és „parasztk.” *Szatmári Hírlap*, 1916. február 27. 1–2; Spektátor II: „Urak” és „parasztk.” *Szatmári Hírlap*, 1916. március 1. 2.

<sup>1024</sup> Le fogják szállítani a gabonaneműek maximális árát. *Pesti Napló*, 1915. október 5. 16.

<sup>1025</sup> Borbély György: A parasztság. *Magyar Paizs*, 1915. október 28. 1. A parasztság mint táplálórend a *Gazdaszövetség* című lapnak is gyakori témája volt. Földművelők a háborúban. *Gazdaszövetség*, 1914. augusztus 15. 1301; A haza védelme. *Gazdaszövetség*, 1914. augusztus 22. 1321; Nemzeti erőink forrásai. *Gazdaszövetség*, 1914. december 12. 1637.

<sup>1026</sup> Simonyi Sándor: A magyar paraszt és a magyar birtokpolitika. *Nyírvidék*, 1916. szeptember 28. 1–2.

fogalmazta meg. A földbirtokosok megszűntek „földesurak” lenni, mivel idejük nagy részét a városokban, a déli mulatóhelyeken vagy az északi klimatikus vidékeken töltik. Ezért azt a remélte, hogy a háború „sok sceptikus ember előtt nyitotta meg a magyar nép lelkét, megtanulták ismerni a magyar parasztembert [...], a társadalom felsőbb rétegei, intelligensebb elemei tudatára ébredhetnének, hogy a legszentebb kötelesség, ami rájuk vár, hogy a családi fészkekben, falujukban teljesítsék a földesúrnak magasztos kötelességeit.”<sup>1027</sup>

Tisza István beszéde nem maradt visszhang nélkül, balogi Baloghy Béla seregélyesi birtokos (honvéd százados) a *Budapesti Hírlap* szerkesztőségének írt levelet. Elmondása szerint olyan családból származik, mely a „honfoglalás óta földesúr”, és ő is keserű tapasztalatairól számolt be. A paraszt a szüleitől még tanácsot kért, ma viszont botrányt keltően „zajong”, kötelességeit nem teljesíti és „jogtalanságokat” akar kierőszakolni. A gazdálkodás az úriemberséggel már összeférhetetlen, mert annyi erőszakossággal és bosszúsággal jár, amire csak a „haszonra néző, felületes lelkülettel és ízléssel bíró egyén vállalkozhat.” (A népet „lelketlen izgatók romboló anarkistává változtatták”, ezért a velük való érintkezés lehetetlenné vált, ami a birtokok eladásához vagy bérbeadásához vezetett.) A levélíró haragját feltehetően az váltotta ki, hogy a frontról hazatérve, birtokát „elpusztítva, lerongálva, jószágomat agyonverve találtam, lába kelt mindennek. Ezt nem az orosz, hanem saját népünk tette, mert minden úrban ellenséget lát.” Baloghy végül arra kérte a miniszterelnököt, hogy a törvény szigorával, ha kell a deres igénybevételével, büntesse meg a rendbontókat.<sup>1028</sup>

Tisza István a szerkesztőnek címzett levélben azonnal reagált, és csodálkozását fejezte ki, hogy magyar földbirtokostól ilyesmit olvashatott. Elismerte, hogy a parasztságnak vannak jó és rossz tulajdonságai, de az úr a hibás, ha „úgy elromlik és elvadul a nép”, ahogy a levélíró állítja. A hangja ezután ismét személyessé vált. Elemi csapások és közszolgálat miatt kényszerült birtokának bérbeadására<sup>1029</sup> és bensőségesen emlékezett vissza közel negyven évi gazdálkodására. („Szerettem a gazdálkodást, de annak igazi zománcát az adta meg, hogy az ember a vele együtt dolgozó magyar nép lelkéhez örömben és bánatban közel férközhett.”)<sup>1030</sup>

<sup>1027</sup> *Főrendiházi Napló*, IV. 1916. február 25. 203–204. Az újságok a beszéd részleteit közölték. A földesúr. *Néptanítók Lapja*, 1916. március 9. 1–2.

<sup>1028</sup> Levelek. *Budapesti Hírlap*, 1916. március 5. 3–4.

<sup>1029</sup> A miniszterelnök a birtokát 1915-ben a Pannónia Kender- és Lenipari Részvénytársaságnak adta bérbe. *Szamos*, 1915. szeptember 24. 3.

<sup>1030</sup> Levelek. *Budapesti Hírlap*, 1916. március 6. 1.

Schöpflin Aladár a *Nyugat* folyóiratban reflektált a polémiára. A magyar parasztot káromló gyűlöletes hangot (Baloghy Béla írását) elítélte, és úgy vélte, Tiszának azért kellett sürgősen „leintenie”, mert mindenki érezte, hogy nem egyetlen mérges kiszólásról, hanem „csoportok elfojtott érzelmének hirtelen, őszinte kirobbanásáról” van szó. Schöpflin kritizálta a „magyar úri osztály” képmutatását (nyilvánosan a „nép” iránti szeretetét és az összetartozást hangoztatja, egymás között, bizalmasan viszont megvetéssel szól a „parasztról”), majd a mulasztásait sorolta fel: a kistermelők gazdasági érdekei iránt érzéketlen, kultúrájáért (a kultúrátlansága ellen) csak ímmel-ámmal tesz valamit. A miniszterelnök által ajánlott „patriarchális megoldás”, mely a jobbágykort idézi és az egyéni jóindulaton alapul, nem lehet sikeres, ehelyett a parasztság helyzetének gyökeres (a szerző által nem részletezett) orvoslására van szükség.<sup>1031</sup>

Tisza István, aki inkább Geszten, mint a fővárosban érezte jól magát,<sup>1032</sup> a főrendiházban birtokosként szólalt fel, és a paraszt, valamint a róla gondoskodó földesúr patriarchális kapcsolatát eszményítette (ami a felek között erkölcsi viszonyt feltételezett, a parasztság társadalmi csoportként vagy osztályként való integrációját azonban akadályozta). Baloghy Béla e kapcsolat állandó konfliktusát érzékelte, aminek az oka részint a régi „földbirtokos-nimbusz” elvesztése (hogyan valósulhatna meg a nép morális nevelése – tette fel a kérdést, mikor a munkaadók bizonyos percenttel kalkulálnak lopás és károsítás címén), főképpen pedig a parasztok úrgyűlölete. Schöpflin Aladár a felvilágosult és kulturált polgár humánusával, egyenrangú társadalmi osztályként tekintett a parasztságra (irodalomkritikusként leszámolt az „úri rend” irodalmi képviselőinek romantikus és idilli paraszt-zsánerképeivel), és az állam civilizatórikus-modernizációs beavatkozását várta el.

### 3.4. Fogalomtörténeti vita a „parasztról”

<sup>1031</sup> Schöpflin Aladár: A paraszt. *Nyugat*, 1916. március 16. 365–368. Schöpflint 1915-ben a parasztkatonák levelezése szomorította el. Valamennyi ugyanazzal a sablonnal mondja el, hogy „jó egészségben van, tisztelt ezt meg azt, tudakozódik erről-arról, érdeklődik a gazdaság iránt, utasításokat ad a borjú vagy a bor eladására”, de arról, hogy mit éreznek, mikén mentek át és hogyan vágyódnak haza, alig írnak valamit. Ha igen: „dadogó gyermeki gügyögés, artikulátlan szavak, melyek mutatják, mennyire igyekezett írójuk kifejezni magát és mennyire nem bírta [...] A hosszú háborúban nem csenevészedik-e el az ő hazavágyó érzése, kifejezetlenül s nem idegenednek-e el tőle az otthonmaradottak, ha nem tudja közölni velük, amit irántuk érez.” A szerző ezért az elitet, illetve a „nép szívéhez” szóló irodalom hiányát okolta, és levélminták kiadását javasolta. Schöpflin Aladár: Szívek tolmácsolása. *Nyugat*, 1915. november 1. 1185–1189.

<sup>1032</sup> Vermes 1994: 185.

1915 augusztusában országos bizottság alakult a „háborúban feldúlt tűzhelyek” újjáépítésére, mely a felvidéki falvak segélyezését kívánta koordinálni. A parlamentben tartott alakuló gyűlésen képviselők és főrendiházi tagok, alispánok, főispánok és polgármesterek, valamint más egyházi és világi méltóságok vettek részt, az egyik díszbeszédet Rákosi Jenő tartotta. Szerinte a világháborút a parasztok döntik el. „És pedig a gabonát nevelő, barmot nevelő és gyermeket nevelő paraszt. Ebben a hármas szeretetben fogan a magyar paraszt hazafisága, ebben gyökerezik dönthetetlen vitézsége.” A neves író és újságíró nem tartozott a legjobb szónokok közé, a „paraszt” szó használata azonban élénk reakciókat váltott ki.<sup>1033</sup>

Elsőként Ujlaki Antal író, a *Szegedi Friss Újság* szerkesztője válaszolt. A beszéd tartalmával egyetértett, a „paraszt” szót viszont kifogásolta. Szerinte ma már nincs olyan értelemben paraszt, mint az 1870-es és 1880-as években, amikor még láttunk olyan öreg parasztokat, akiknek a gyermekkora a harmincas, negyvenes évekre esett.

Akit Rákosi parasztnak gondol, az „Szegeden **polgárember**, ha szegényebb sorsú, akkor **kétkezi munkás**. Debrecenben pedig **pógár**, ha nincs abban a sorban, hogy valamennyi egyenes adót fizessen, **szegény ember**, akinek üres a tarisznája [...] A tiszamenti földművelő annyira nem paraszt, hogy urazza egymást, így: »Biczók uram«, »Csamangó úr, huvá mén?« De nem tartja magát parasztnak Ambrus uram, Pallavicini Sándor őrgrof számadó juhásza sem, és föllépése, komolysága, rátartiság nélkül való tekintélyes modora egyenesen kizárja, hogy őt ilyen szóval illessék.”<sup>1034</sup>

Rákosi Jenő azonnal válaszolt, és a foglalkozást jelölő terminusok, valamint a megszólítások változását bírálta. „Ma már nincs cseléd, hanem személyzet, nincs mesterember, hanem iparos, nincs mesterlegény, hanem iparossegéd, nincs inasgyerek, hanem tanonc. Az urak közt pedig nincsen tekintetes úr, hanem legalábbvaló a nagyságos. Mert a *tensasszony* leszállt már az alsóbb régiókba. Mi jó van ebben? [...] A *paraszt* nekem nem kaszt, nem csúfnév, hanem gyűjtőneve a kisérdáknak, akik önállóan földműveléssel foglalkoznak.” Rákosi tehát visszautasította azt a feltételezést, hogy ő a

<sup>1033</sup> Elpusztult falvainak fölépítése. *Budapesti Hírlap*, 1915. augusztus 6. 8; Feldúlt tűzhelyeinkért. *Budapesti Hírlap*, 1915. augusztus 8. 1–2.

<sup>1034</sup> Ujlaki Antal: A magyar „paraszt.” *Budapesti Hírlap*, 1915. augusztus 11. 10. (Az eredeti kiemeléseket vastag betűkkel jelöltem.)

kifejezést pejoratív értelemben, népünk „kisebbitésére” használta volna, és hozzátette, ő bizony büszke arra, hogy ősei „földtúró parasztok” voltak Sopron vármegyében.<sup>1035</sup>

A *Nagykőrös és Vidéke* –r. –r. monogramú szerzője (Magyar Kázmér) ezúttal sem mulasztotta el a hozzászólást. Először ismertette Rákosi Jenő és Ujlaki Antal véleményét, majd leszögezte, hogy a „*parasztvárosoknak*”, köztük Nagykőrösnek joga és kötelessége hozzászólni a témához. („Érdekelve vagyunk és értenünk kell hozzá, legalább annyira, mint Budapestnek és Szegednek.”) A „kőrösiek” számára a „paraszt” nemcsak az önálló kisgazdát, hanem a „kékbeli és gatyás elemeinket”, a cselédeket, a tanyai népet, a kapásokat és a pásztorokat is jelenti, vagyis mindazokat, akik földműveléssel és állattartással foglalkoznak. A terminus használata ettől eltér. A „parasztosztály” egy része sértőnek tartja, nevezetesen a vagyonosabbak és a tekintélyesebbek, akik részt vesznek a közügyek intézésében és széles körű társadalmi kapcsolatokkal rendelkeznek.<sup>1036</sup> Ezzel szemben a „szegényebb osztály”, amennyiben nem gúnyosan fogalmazódik meg, vállalja a „paraszt” nevet. A megszólítások tovább árnyalják az azonosítást: a parasztembert régen tegezték, majd „kendezték”, később „kegyelmednek” szólították, végül jött az „uram” használata, ami valamennyi társadalmi osztályt, így a parasztságot is elérő rangkórság következménye: „A nagy és a kis politika kortesbeszédei, ölelkezései, a sajtóbeli közlemények, a boltosok, árusok, kártyázók és a jelöltek hízelkedése rést ütött a parasztok amaz ellenállásán, melyet a rangemeléssel szemben elég sokáig tanúsítottak [...] Hogyne, hiszen az öregek már éltek a nemzeti urak idejében.”<sup>1037</sup>

Magyar Kázmér a fogalom történetéről is szólt. A „paraszt” szó szláv jelentése a mi földműves népünkre nem vonatkozott, mivel „magyar parasztjaink ősei Ázsiában nem parasztok voltak.” (A földművelést és az ipari munkát rabszolgák végezték.) Az „úri” eredet az örökösökre is kihat: a magyar paraszt, még ha iskolázatlan is, kitűnik „okosságával, eszével, föllépésével és egyéb fensőségével.”<sup>1038</sup>

Rákosi Jenő és Ujlaki Antal vitája után a *Budapesti Hírlap* szerkesztőségébe számos olvasói levél érkezett. Horváth Endre zenetanár és nyelvész szerint a parasztok őrizték meg nyelvünk tisztaságát és a magyar erényeket: az őszinteséget, a földszeretetet, a takarékoságot és az egyszerűséget. A parasztnépre a barátságos vendéglátás, az alázatos

<sup>1035</sup> Rákosi Jenő: A magyar „paraszt.” *Budapesti Hírlap*, 1915. augusztus 11. 10. (Kiemelés az eredetiben.)

<sup>1036</sup> Magyar Kázmér nehezményezte, hogy a könyvét, melyben az Alföld népességéről írt (*A magyar paraszt, apróságok felőle*.) éppen azok nem vásárolják, akiknek és akiről szól. „Azt mondják, a címe derogál.” Magyar 1915.)

<sup>1037</sup> –r. –r.: A magyar „paraszt.” I. *Nagykőrös és Vidéke*, 1915. augusztus 19. 1–2.

<sup>1038</sup> –r. –r.: A magyar „paraszt.” II. *Nagykőrös és Vidéke*, 1915. augusztus 22. 1–2.

istenfélelem és az önérzetes büszkeség jellemző. „Ezt az értelmet adja a magyar ember a paraszt szónak [...], azt hiszem, hogy addig lesz egészséges, erős és romlatlan nemzedékünk, míg jó parasztjainkat a kultúra át nem gyúrja modern emberekké.”<sup>1039</sup> Rábel Lászlóné, soproni „úriasszonytól” távol állt bármiféle ideologikus vagy finomkodó nyelvhasználat: „Hát a kis mezítlábas *parasztgyerekek*, akik a pocsolyában lábacskaikkal vidáman tapiskolnak, talán bizony *polgár-gyerekek* vagy *magyar-nép-gyerekek*? A kis *parasztlányka* és *parasztfiú*, akik a libácskákat őrzik a zöld gyepen, talán bizony *földművesgyerekek*? Nem, nem! Ők bizony *parasztgyerekek* maradnak mindig!”<sup>1040</sup>

Kájel István felsőiregi református lelkész a fogalomhasználatról írt. A gazdakörben, a képviselőtestületben és a községi gyűléseken a „paraszt” szót az általa használt (tőle tanult) *atyafiak* vagy *emberek* megszólítással helyettesítik, és legfeljebb a törvény előtt vagy az urak között „szerénységből, a maguk csekélységének” kifejezésére használják: Paraszt vagyok! De ha ő (a lelkész) szólítaná így őket a mindennapi kommunikációban, miként próbaképpen megtette, akkor megneheztelnének. Kájel szerint a népet is foglalkoztatja a „paraszt” szó jelentése, és ő adott felvilágosítást számukra: „Én e szóval a népfajtát jelzem. Nem a műveletlensége, hanem a származása miatt kapja ezt a szót. Nem »cigány«, nem »zsidó«, hanem »paraszt«, ami azt teszi, hogy az atyja, anyja is földműves volt. Büszkeséggel említem, hogy öregatyám a földet szántotta, paraszt volt.”<sup>1041</sup>

A *Budapesti Hírlap* egyik „régí olvasója” Kájel István leveléhez szólt hozzá, és a „paraszt” etimológiáját tisztázta: a szláv „prost” szóból ered, azt az embert jelenti, aki „megmaradt olyannak, amilyennek született, minden tanulás nélkül való, egyszerű, természetes hajlamához képest durva, egyszerűen csak valamivel van nagyobb fokon, mint az állat.”<sup>1042</sup>

\*\*\*

A világháború éveiben a „paraszt” a társadalmi nyilvánosság és a sajtóviták egyik főszereplőjévé vált. Írók, tanárok, lapszerkesztők, lelkészek, esztéták, tisztviselők,

<sup>1039</sup> A magyar paraszt. *Budapesti Hírlap*, 1915. augusztus 17. 10–11.

<sup>1040</sup> A magyar paraszt. *Budapesti Hírlap*, 1915. augusztus 17. 10–11. (Kiemelés az eredetiben.)

<sup>1041</sup> A magyar paraszt. *Budapesti Hírlap*, 1915. augusztus 28. 12.

<sup>1042</sup> A paraszt. *Budapesti Hírlap*, 1915. augusztus 31. 11.

földbirtokosok és a miniszterelnök is kifejtette véleményét, akik mindnyájan a hatalom által ellenőrzött közvélemény alakítására törekedtek.

A szerzők a parasztkatonák jellemzésekor különböző műfaji és kulturális mintákat követtek. Elsősorban a szabadon alakított nemzetkarakterológiát (az egykori nemesi erényeket: a vitézséget, lovagiasságot, önértetet és a büszkeséget a parasztok örökölték), a magyarság eredetéről folytatott tudományos és publicisztikai vitákat (melyekben a századfordulón a keleti származás vált hangsúlyossá),<sup>1043</sup> valamint a Herdertől eredő, a népi kultúrában és a hagyományokban megjelenő népszellem irodalmi reprezentációit. (A szövegek gyakran a parasztság irodalmi ábrázolásaival érveltek vagy vitatkoztak.) A historikus beszédmód mögött eltérő ideológiák jelentek meg (a nacionalizmus változatai, politikai romantika), melyek a nemzeti jellemre vonatkozó és toposszá vált képei a háborús propaganda eszközévé váltak.

A publicisták hivatkoztak az agrárius ideológiában Európa-szerte népszerű organikus társadalomfelfogásokra is. A parasztok több ízben „táplálóréndként” jelentek meg, ami a háború utáni társadalom újjászervezésére vonatkozó elképzeléseket, valamint politikai és kulturális konfliktusokat implicált. Herczeg Ferenc a középosztályt és az értelmiséget, Milotay István a politikai elitet, Schöpflin Aladár a dzsentrit bírálta, de az esztétikai viták alkalmasak voltak a város és a falu ellentétének a kifejezésére is.

A „paraszt” terminus ugyancsak élénk vitákat generált, ami társadalomtörténeti következtetésekre adott lehetőséget, használatában ugyanis a falusi társadalmi struktúrák tapasztalatai, személyes kapcsolatok, valamint a történeti múlt és a jövő, a társadalmi átalakulás dinamikája is megjelenhetett.<sup>1044</sup> A „paraszt” a rendies (jobbágykori) társadalmi alávetettséggel, a kulturálatlansággal vagy az ősi, öröklött életformával azonos, amivel szemben a „polgár” a vagyon, a presztízs vagy a szociabilitás kvalifikáló szerepét biztosító társadalmi emancipációt jelölte. Láttunk példákat a fogalmak társadalmi szituációkhoz és kommunikációs helyzetekhez kötött használatára, de végeredményben a világháború éveiben felerősödő vita az „úr” és „paraszt” közötti mentális határok ismétlődő kijelöléséről szólt.

---

<sup>1043</sup> Szűcs 1985: 35–37.

<sup>1044</sup> Koselleck 2003: 121–147.

1918 eseményei a történészeket megosztó ideológiai viták terepévé váltak.<sup>1045</sup> A marxizmus forradalomelméletével, mely a szüntelen társadalmi haladást vallja, könnyen értelmezhető volt „polgári demokratikus” forradalomként (amely a „feudális maradványokat” számolja fel és a polgári átalakulást teljesíti ki, ezáltal megteremti a feltételeket a szocialista forradalom számára). Az 1918-as októberi és az azt követő falusi események magyarázata a maga ellentmondásosságával azonban a marxista megközelítés számára is nehézséget okozott. Ezt az akár egyetlen munkában megjelenő fogalmi sokszínűség jelzi: október 31-ét valóságos „parasztforradalom követte, [...] a falu háborúja a közigazgatás és a vagyonosok ellen folyt, [...] és a mozgalom ekkor még demokratikus tartalmának megfelelően, az egész parasztság felkelése.”<sup>1046</sup> 1919 februárjában ráadásul „új parasztforradalom” vette volna kezdetét, amely eltért a novemberitől, amennyiben földosztást követelt, és erőszakos földfoglalásokra is sor került.<sup>1047</sup> A Tanácsköztársaság időszakában azután a birtokos parasztság alkotta a júniusi Duna melléki „ellenforradalmi felkeléssorozat” és a „láadások” fő bázisát.<sup>1048</sup> A marxista interpretáció utóbb elvesztette relevanciáját, a helyébe lépő megközelítésekben azonban a késő őszi vidéki mozgalmak, a kollektív cselekvések és cselekvők vizsgálata perifériára szorult.<sup>1049</sup> A záró fejezetben arra teszek kísérletet, mindenekelőtt az eseményekről egy-két évvel később készült beszámolók, valamint a korabeli sajtó alapján, hogy ráirányítsam a figyelmet a vidéki társadalom „forradalmának” saját logikájára. A felhasznált beszámolók szerzői az egykori „szemtanúk”: jegyzők, papok,

<sup>1045</sup> Semmit sem mond az a megfogalmazás, hogy a forradalom a politikai rendszer általános válságának szimptomája. Malia 2006: 279–280.

<sup>1046</sup> Hajdu 1968: 92, 95.

<sup>1047</sup> A nagybirtokok kisajátítását, valamint a termelőszövetkezetek alakítását 1919 kora tavaszán a baloldali szociáldemokraták és a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetkezete szervezte, tehát nem spontán megmozdulások voltak.

<sup>1048</sup> Hajdu 1968: 322; Hajdu 1988: 322.

<sup>1049</sup> Az újabb politikatörténeti összefoglalás szerzője, Salamon Konrád a kommunizmus 1980-as évek végi bukásának mintegy tanulságaként úgy véli, hogy az „embertelen” proletárdiktatúra kísérletével szemben, a demokratikus Magyarország, az első köztársaság lehetett volna a magyarság számára a „leghatékonyabb, a legnagyobb társadalmi energiákat mozgósító politikai berendezkedés.” Varga Lajos szintén úgy érvel, hogy 1919 márciusa nem „továbbfejlesztése”, hanem „megszakítása” 1918 októberének, (és a szociáldemokrata párt „oroszlánrészt vállalt” a demokratikus köztársaság megteremtésében, igaz, utóbb méltatlanul közreműködött a megszüntetésében is). Sipos József konklúziója (ő az agrárpártokat vizsgálta), hogy a parasztság többsége 1918–19-ben támogatta a polgári demokratikus kormányt, sőt olyan földreformot és „mélyreható szociális reformokat kívánt, melyek közelebb voltak a népi-plebejus, mint a polgári követelésekhez.” Salamon 2001: 7; Varga 2010: 544–545; Sipos 2009: 278–279.

tanítók, szolgabírók és alispánok voltak. Így mód nyílik annak szemléltetésére, hogy a többnyire egészen negatív tapasztalataikat követően miként alkották meg az események első narratíváit, jelentéseit, továbbá változó hagyományát.<sup>1050</sup>

## 1. Az események korabeli elbeszélései

A november első napjaiban országszerte falvak százaiban kirobbanó „parasztmegmozdulások” a lokális hatalom képviselői, elsősorban a jegyzők, az uradalmak tulajdonosai, a kereskedők és a boltosok, illetve ingóságaik ellen irányultak. Se szeri, se száma a különféle „randalírozásoknak”, azoknak az eseteknek, amikor malmokat, magtárakat vagy kocsmákat fosztottak ki, uradalmi épületeket és szénakazlakat gyújtottak fel. Az Abaúj megyei Felsőmérán a hazatérő katonák „folytonosan kocsmáztak, és ha a kocsmáros nem akart nekik bort és pálinkát ingyen adni, maguk mentek a pinczébe, és csapoltak annyit, amennyit akartak.”<sup>1051</sup> Átányon a katonák „állatias módon leittasulva, az utcákon fel és alá járva ordítottak, megjelentek a községházánál. Az ablakokat bezúzták, duhajkodva egyes gazdáknál bort követeltek, több helyen két-három hektoliter bort öntöztek szerteszét. Egy jobb módú gazdával az utcán találkoztak, azt nyomban – mivel a katonai szolgálat alól felmentése volt – agyonverték.”<sup>1052</sup> Csányban mindenszentek ünnepi miséjét és a temetőbe induló körmenetet zavarták meg a „minden emberi tisztességből kivetkőzött barbár »forradalmárok« lövöldözései és üvöltései. Több tisztességes hajlékba betörték és ott mannlicherekkel támogatván kérésüket, vendég gyanánt vacsorát követeltek és fogyasztottak.”<sup>1053</sup> Dorogszalókon a katonák az iskola tornyán lévő keresztre adtak le sortüzet.<sup>1054</sup>

A beszámolók azt is megemlégették, hogy a birtokok fosztogatását a korábbi esetektől eltérően, már-már öntudatosan vállalták, és követeléseiket nyíltan megfogalmazták. Medgyesháza, Nagy- és Alsókamarás lakói a szomszédos bánkúti főhercegi uradalom terményeit és takarmányát, továbbá minden mozgatható felszerelést, a sodronykerítéseket

<sup>1050</sup> A Tanácsköztársaság Adatait Gyűjtő Országos Bizottság (TAGYOB) 1920 elején kezdte meg munkáját azzal a szándékkal, hogy a beérkezett anyagot közzétégye és feldolgozza. (Elnöke Csánki Dezső volt, az intéző bizottságban Ballagi Aladár és Domanovszky Sándor is helyet kapott.) Végül azonban semmilyen kiadvány sem jelent meg.

<sup>1051</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/12.

<sup>1052</sup> Az átányi jegyző jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/25b.

<sup>1053</sup> A csányi kántortanító jelentése, akihez szintén betörték. MNL OL K 46. 605/f. II/25b.

<sup>1054</sup> A dorogszalóki jegyző jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/25b.

és az út menti akácfákat is hazahordták, s ezt nem éjente, „lopva” tették, hanem nappal, mivel „cselekedetük önérettel lett végrehajtva, és mint jogos tevékenység lett megvilágítva.” Egy 50-60 fős csoportjuk később erőszakkal fenyegette meg a birtok intézőjét, és azt követelte, hogy a gabonát az általuk megállapított „olcsó” áron adja ki számukra. Recsken „dologkerülő suhancok és laza erkölcsű menyecskék részeg bakák” kíséretében rontottak be a község házára. „Éktelen szitkok között a jegyzőt inzultálták, romboltak és lövöldöztek, majd két zsidó kereskedő üzletét rohanva meg, fosztogatni kezdtek.” A következő éjjel a Károlyi-uradalomhoz tartozó Lakipusztát rabolták ki és osztották szét egymás között a sertésállományt. Az akcióban a mindaddig „legtisztességesebbnek hitt személyek is részt vettek, akik pirulás és restelkedés nélkül hurcolták végig a falun a batyuszámra lopott holmit, mintha nyomtalanul kiesett volna lelkükből minden erkölcsi érték.”<sup>1055</sup>

A kollektív dühkitöréseket követő pusztítás nemritkán a kastélyokat, a felhalmozott gazdagságot, az úri életformát és annak tárgyi világát vette célba. Bánkúton, sok más településhez hasonlóan, kiirtották az uradalmi vadállományt, a Festeticsek böhönyei és a Széchenyiek marcali vadászterületein felfegyverzett katonák vadásztak.<sup>1056</sup> Balkányban az összes üzletet kifosztották, majd a Gencsy-kastélyban törtek-zúztak: a nagy értékű szőnyeget, díványokat és foteleket összehasogatták, a zongorát fejszével aprították fel, a porcelán étkészletet széttörték és a család iratait összetépték. Alacsán a birtokviszonyokat rögzítő régi okiratokat és térképeket ugyancsak megsemmisítették.<sup>1057</sup>

A TAGYOB számára készített jelentések, valamint a november elején megjelenő újságok nem csupán a szimbolikus, hanem a valóságos erőszak kifejezetten brutális megnyilvánulásairól is beszámoltak. Számos településen a helyi hatalom képviselőit elkergették,<sup>1058</sup> a Bihar megyei Búj faluban és Jászládányban – a *Népszava* szerint – a parasztok a jegyzőt megtámadták, a „nyakába kötőféket vetettek, és úgy vitték ki a legelőre, ahol kikötötték, hogy alkalma legyen legelni. Több mint huszonnégy óráig

<sup>1055</sup> Az almáskamarási és a recski jegyző jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/14; 605/f. II/25c.

<sup>1056</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/14; Mészáros 1966: 23.

<sup>1057</sup> A balkányi főjegyző és az abodi körjegyző jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/19; 605/f. II/30; Hajdu 1968: 97. Illyés Gyula hasonló eseményeket örökített meg önéletrajzi regényében. Bogáncsos-pusztán a cselédek „megrohanták a kastélyt, széthasogatták a szőnyeget, összetörték a tükröket, a képeket, és másfél órai izzadságos munka árán a zongorát kidobták az emeleti erkélyről. A különös az volt, hogy a kastélyban az égvilágon senki sem tartózkodott, a grófi család jó tíz éve fordult meg utoljára benne [...] Este megjelentek a nemzetőrök, szétverték a cselédeket; beléjük is lőttek.” Illyés 1972: 148.

<sup>1058</sup> Ópáván a jegyzőt „több késszúrással megsebesítették”, Kevedobrán „bajonettel megszárták.” Rendteremtés a vidéken. *Világ*, 1918. november 9. 9.

hagyták kint a mezőn. A többi nadrágos embert sem kímélték.”<sup>1059</sup> A román lakosságú Bozovicson – miként a polgári radikális *Világ* tudósított – a jegyzőt „beásták a földbe, és kiemelkedő fejét addig rugdosták, míg meg nem halt, a főszolgabíró pedig elevenen megnyúzták.”<sup>1060</sup> A Kolozs megyei Nemzeti Tanács a mezőkecsedi jegyző brutális meggyilkolásáról jelentett: jegyzőtársa szerint a románok a kezét és a lábát levágták, a szemeit kiszúrták, majd lelőtték.<sup>1061</sup>

A nagyobb létszámú tömeg néhány alkalommal városok ellen fordult. Nyíregyházára a járás lakossága szekereken „nyomult be”, majd másnap az asszonyok ponyvákkal és zsákokkal felszerelve, kisvasúton utaztak be, hogy a „rablott holmikon osztozkodjanak.”<sup>1062</sup> A Tolna és Somogy megyei falvakban a leszerelt katonák a kaposvári kereskedőktől az árak 50%-os csökkentését követelték (különben „maguk teremtenek rendet”), majd december 12-én hajnalban szánkókkal indultak el, és az alispáni jelentés szerint a „több száz fegyveres katonából alakult gárda, a hozzájuk csatlakozott csőcselékkel” a megyeszékhely 110 üzletét és 25 magánlakását fosztotta ki.<sup>1063</sup>

Ezeket az akciókat gyakran a harctereken megszokott események kísérték. A „felkelők”, valamint az ellenük mozgósított polgár- és nemzetőrségek vagy a katonai és csendőri alakulatok között fegyveres összecsapásokra is sor került. Az erről tudósító újságcikkek és az egy-két évvel későbbi jelentések a háborús terminológiát és az erőszak nyelvét használták (amit a történeti szakirodalom is átvett). Nagybarcsán az uradalom kifosztása előtt a parasztok két fegyverest küldtek a béresekhez: „Nincs úr, nincs törvény

<sup>1059</sup> Az előzménye ennek az lehetett, hogy a háború alatt a helyi közigazgatás vezetője az éhező lakosságot legelni küldte. Móricz Zsigmond, aki 1918 végén az országot járta, és a parasztok tapasztalatait gyűjtötte, ezt inkább a folklórtörténetek közé sorolja: „Este a tűz mellett üldögélnek 7 óráig, 8-ig, beszélnek-mesélnek a frontot a szegény hazajött árva fiaink, a sok ágyúdörgést, a sok szörnyűséget, a sok vidámságot. Meg a forradalom híreit, hogy merre mi történik, mit mesélnek erről-arról, a rácok egyik faluban királyt választottak, odaültették a falu közepébe, sorra oda kellett menni a papoknak, plébánosoknak, sorra kezett csókolni nekik, hogy az oláhok valahol kikötötték a jegyzőt legelni, mert hogy az is azt mondta, mikor a háborúba élelmet kértek az anyák, hogy szép a mező, menjenek legelni.” A *Pesti Hírlap* 1918. december 28-ai számában megjelent cikket közli Móricz 1953: 94. A motívumról Dietz Károly, aki 1918. október 31-étől Budapest rendőrfőkapitánya volt, szintén megemlékezik. Ahol a jegyzőt legelni vitték. *Népszava*, 1918. december 7. 9; Kató 1956: 405; Hajdu 1968: 98.

<sup>1060</sup> Rendteremtés a vidéken. *Világ*, 1918. november 8. 6; Hajdu 1968: 98. (A hír igazságtartalmára később visszatérünk.)

<sup>1061</sup> Idézi Breit 1925: 97–98, 172. Doberdói Breit József hadtörténész és honvédtiszt ezt azzal egészíti ki, hogy mind a magyar, mind a román lakosság „sok helyen garázdálkodott, de többségük a román csőcselékből került ki.”

<sup>1062</sup> Olchvári Pál gávai főszolgabíró jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/30.

<sup>1063</sup> Mészáros 1966: 25. Illyés Gyula önmagát az események szereplőjeként ábrázolja, és azt írja, hogy az akció „szakszerűen folyt le, gyakorlatra vallott. A legények értettek a megszálláshoz. Volt részük nyilván a hadvezetés által elrendelt – vagy eltűrt – szabad prédálásban is.” Illyés 1972: 130.

– üzenték. – Az uradalom vagyonát felosztjuk a szegények között. Ti azonban ne féljete, mert titeket nem bántunk.”<sup>1064</sup> Az Arad megyei Ószentannán – Az *Újság* november 5-ei tudósítása szerint – ötszáz fegyveres katona vette körül a községházát (mindannyian helybeli román parasztok), és küldötteik felszólították a jegyzőt, hogy a családjával együtt jöjjön ki. Ezután tizenkét katona törvényszéket alkotott. „A főjegyzőt azzal vádolták, hogy a hadiasszonyokkal rosszul bánt. A főjegyző védekezett, de az oláhok halálra ítélték, és a végrehajtást vasárnap reggel kilencre tűzték ki.” Végül az aradi katonaság lépett közbe.<sup>1065</sup> A Bihar megyei román faluban, Bélegregyen a püspöki uradalmat kifosztó parasztok ellen felvonuló nemzetőrség és csendőrség sortüze tíz embert ölt meg. A támadókhoz „újabb csoportok csatlakoztak és bekerítették a nemzetőröket, akik szorongatott helyzetükből csak másnap tudtak kiszabadulni.”<sup>1066</sup> Monorlakra harminc polgárőr vonult szekéren. „Midőn meglátták őket, félreverték a harangot, és eléjük vonultak. A polgárőrök több sortűz után hatoltak be a faluba.”<sup>1067</sup> A muraközi Drávavásárhelyet a helyi lakosok kiépített lövészárók rendszerrel védték, és csak „négy száz főnyi ostromló csapat tudta rohammal bevenni”, míg Stridóváron és a szomszédos falvakban november 11-e óta „ellenállnak a magyar csendőrök támadásainak. A dombok közé húzódtak, és onnan lövöldöznek a csendőrökre.”<sup>1068</sup>

A késő őszi események korabeli interpretációinak értelmezésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a faluról falura terjedő, sokszor képtelenül felnagyított híreket és rémhíreket, a félelem és a pánik öngerjesztő mechanizmusait. Pánikot jeleztek a jegyzők, szolgabírók és kormánybiztosok a belügy- és hadügyminisztertől segítséget kérő táviratai, melyek „dühöngő anarchiáról” és „osztályellenes parasztlázadásról” számoltak be, s a történelmi múlt képzetei alapján vizionálták az elkövetkező eseményeket. („Vidékről olyan hírek érkeznek, amelyek szerint [...] meg fog kezdődni az úri osztály rendszeres kifosztása, és nagyon könnyen megtörténhetik, hogy legyilkolása.”<sup>1069</sup>)

<sup>1064</sup> A belügyminiszternek címzett táviratot idézi Kató 1956: 403.

<sup>1065</sup> A helyzet vidéken. Az *Újság*, 1918. november 5. 4.

<sup>1066</sup> *Nagyvárad*, 1918. november 8. 3; Kató 1956: 403.

<sup>1067</sup> *Arad és Vidéke*, 1918. november 5. 4; Kató 1956: 403.

<sup>1068</sup> Kővágó 1964: 102.

<sup>1069</sup> Batthyány Tivadar belügyminiszter úgy emlékszik, hogy sok helyen „olyan pánik uralkodott, amelyet nyugodt időkből el sem lehet képzelni.” Batthyány 1927. I: 294–295. Magyar Lajos, a *Világ* munkatársa és a Magyar Nemzeti Tanács tagja egy évvel később írja, hogy „az első hírek pánik és riadalom jegyében születtek. Százszoros túlzásokat hallottunk. Az emberek elvesztették a fejüket [...] Volt egy délutánunk, amelyen félóránként kaptunk arról jelentéseket, hogy Hatvan körül dühöng a massacre, és Hatvany Lajos bárót elérte Tyerescsenko sorsa. Az a hír jött, hogy felgyújtották a cukorgyárát. Abonyból, Lajosmizséről pogromok hírért hozták. Aztán kiderült ezekről, hogy csak kis hányadukban igazak.” (Mihail Tyerescsenko Oroszország egyik legnagyobb földbirtokosa, a Kerenszkij-kormány külügyminisztere volt.) Magyar 1919: 39–40, 44–45; Gáborné 1954: 228.

A frontról érkező, a katonákat megelőző hírek ugyancsak félelmet keltettek. A sajtóvárkonyi jegyző úgy emlékszik, hogy 1918. október végén értesültek arról, hogy a katonák a harctéren fellázadtak és „garázdálkodva, féktelenül vonulnak haza falvaikba, útközben rombolnak és pusztítanak. Ez a községben meglehetősen riadalmat okozott, mert a gyilkoláshoz, rabláshoz, fosztogatáshoz és gyújtogatáshoz hozzászokott legénységről feltételezhető volt, hogy a békés polgárságot saját házában fogja megtámadni, és vérengzést fog rendezni.”<sup>1070</sup>

A pánik légköréhez a „garázdálkodó bandákról” terjedő mendemondák is nagymértékben hozzájárultak. 1920 augusztusában a már higgadt gávai főszolgabíró, Olchváry Pál írja, hogy az a hír, mely Szabolcs és Timár között egy 60 tagból álló banda fosztogatásáról terjedt, nem bizonyult igaznak, mindössze néhány katona követelt egy hordó bort az egyik szabolcsi birtokostól.<sup>1071</sup> A lapok sokszor szintén cáfolták a saját korábbi híreiket. A *Világ* november 18-án közli, hogy az a budapesti sajtóban megjelent információ, miszerint Orsován és környékén a románok „fosztogattak, gyilkoltak, raboltak és jegyzőket elevenen megnyúztak volna”, az elejétől a végéig „koholmány.”<sup>1072</sup> Máskor viszont kommentár nélkül és egészen részletesen rögzítették (színezték ki) a falvakban hallott rémisztő történeteket. Alsónémediben a fosztogató Kozma-banda tagjai a 94 éves izraelita Steiner Fülöpnével fél üveg rumot itattak meg, kolompot adtak a kezébe, vasdarabot dugtak a szájába, és ráparancsoltak, hogy rágja, miközben a lakást kifosztották. Ezután a „rablók tanácsa formálisan hadat üzent a község bírójának, azzal fenyegetvén, kiszúrják a szemét, és dobort akasztva a nyakába hurcolják végig az utcákon. Ezenkívül a falu valamennyi kaputos emberét halálra ítélték.”<sup>1073</sup>

<sup>1070</sup> Bár ezek a történetek sem nélkülözték az évszázados folklórmotívumokat, a háború utolsó évében egyre nőtt a katonaszökevények és a szabadságról be nem vonultak száma, akik több helyen (erdőkben vagy például az alföldi tanyavilágban, Szeged és Szabadka környékén) bandákba verődtek, fosztogattak és összezsaptak a kivezényelt csendőri alakulatokkal. Pest megyében a „zöld káderekkel” szemben az alispán 1918 júniusában a belügyminisztertől kért segítséget, és a „garázdálkodókat” az egykori betyárokhoz hasonlította: „Az aszódi és váci járásban az ecskendi koronauradalmi erdőben több százra menő és teljes katonai fegyverzettel és nagyszámú éles töltennyel ellátott szökevény katona és orosz fogoly valósággal szegény legény módjára tanyázik, és veszélyezteteti legnagyobb mértékben a közbiztonságot.” MNL OL K 46. 605/f. II/19; *Népszava*, 1918. december 7. 8; Csicsay et al. (szerk.) 1969: 30–31; Farkas 1969: 97–98. A társadalmi banditákról, mint a paraszti ellenállás és lázadás képviselőiről és a „modern” forradalmakban betöltött szerepükről Hobsbawm 1969: 29–33, 84–93.

<sup>1071</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/30.

<sup>1072</sup> *Világ*, 1918. november 18. 9. További beszámolók arról, hogy a gyújtogatásokról és a gyilkosságokról elterjedt hírek legnagyobb része rémhír: *Világ*, 1918. november 12. 10; november 14. 6; A vidéken is rendet teremtenek. *Népszava*, 1918. november 9. 8.

<sup>1073</sup> *Népszava*, 1918. december 7. 8. Alsónémedi kutatói az 1960-as években a zavargások egyik szemtanúját is megkérdezték, aki arra emlékezett (annyit mondott el), hogy a leszerelt katonák egy kocsmai mulatozás után a háború alatt meggazdagodott kereskedőket és gazdákat támadták meg. Kozma János 34 éves földművest és öt társát a kivezényelt katonaság agyonlőtte. Lakatos 1980: 121–123.

A Károlyi-kormány megpróbálta a tömegmegmozdulásokat megfékezni, és a törvényes rendet országszerte helyreállítani. Polgár-, nép- és nemzetőrök szervezését szorgalmazta, csendőri és katonai egységeket vetett be. Különítmények is alakultak, ez a büntetés, a megtorlás és a megfélemlítés önkényes, összességében az erőszak újabb formáihoz vezetett. Több megyében statáriumot hirdettek ki, a zavargások résztvevőit bebörtönözték, Zala megyében, illetve a Muraközben Weisz Endre jogtanácsos jelentése szerint 137 embert „hyperstatáriálisan” végeztek ki.<sup>1074</sup> Jósikafalván a csendőrök 20-25 román parasztot lőttek agyon és a holttesteket elégették, a bajnai csendőrőrs tagjai – erről szintén a *Világ* tudósított – a környék falvait felgyújtották, és „elsáncolva, teljesen harcszerűen leásva magukat, senkit a faluba nem engedtek.” A Temes megyei Facsádon előbb nemzetőröket vetettek be, majd a gyarmati háborúk megtorlásaira emlékeztetően, a környező településekről összeverődött ezerfőnyi „szedett-vedett csőcselék” repülőgépről bombázták.<sup>1075</sup> A tiszadobi Andrassy-kastély kifosztását a Szentgály-különítmény büntette meg, amiről a TAGYOB-nak készített jelentés szűkszavúan, a KMP lapja, a *Vörös Újság* viszont a forradalmi propaganda eszközeként, az indulatokat szítva naturalisztikus alapossággal (és aligha tárgyilagosan) számolt be: a „nélkülöző lakosság” a helyettes főszolgabíró biztatására kezdett vadászni a grófi vadaskertben, és csupán néhány hordó bort vittek el. A megérkező gépfegyveres század emberei a templom mellett akasztófát és derest állítottak fel, és a falu népét a piactérre hajtották. Ezután „egyesével kivezették a börtönből a letartóztatottakat, akiket négy markos pribék a kőpadra húzott. Lefogták kezét-lábát, egy ötödik pribék pedig összefont bikacsökkal, amelynek ólomgomb volt a végén, a főhadnagy tetszése szerint az áldozatok meztelen testére 25-25 korbácsütést veretett. A fájdalomtól félőrülten üvöltő emberek testéről cafatokban szakadozott le a hús, mialatt a főhadnagy úr a jegyző jelenlétében állandóan faggatta őket. [...] Szendi nyakába vasláncból hurkot vetettek, és néhány pillanatra fölhúzták, amíg el nem vesztette az eszméletét. Ekkor hirtelen lebocsátották úgy, hogy a zuhanástól összetörte magát. Mindez nem volt elég. Vederszámra öntötték rá a vizet, amíg magához nem tért. Ekkor a katonák tüzesített bajonettel szurkálták. [...] Az emberevő fenevadak százada még mindig Tiszadobon garázdálkodik.”<sup>1076</sup>

<sup>1074</sup> Szemere 1963: 34; Kövágó 1964: 102–103.

<sup>1075</sup> Rendteremtés a vidéken. *Világ*, 1918. november 9. 9; november 12. 9–10; Jósikafalva. *Világ*, 1918. november 15. 1; Siklós 1988: 79–81.

<sup>1076</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/30; Erényi–Mucsi–Teleki–S. Vincze (szerk.) 1956: 506–507.

A konfliktusok nem torkolltak mindenhol brutalitásba, és a megtorlásnak az újságokban másfajta narratívái is megjelentek. A *Világ* a „humor” kedvéért említette Cs. községet és elöljáróságát, mely Frigyes főherceg uradalmát, a kastély berendezéseit és a vadásztrófeákat osztotta szét, mivel „a főhercegnek egyebe is van.” A Bajáról érkező őrzőparancsnok az elöljáróság tagjaira 25-öt veretett, és „ezzel az ügy békésen elintéződött.” Más településeken (például Felsőőrön) a lakosok önszántukból vagy a képviselő-testület tagjainak felszólítására, a „legjobb lelkiismeretességgel” hordták vissza az eltulajdonított értékeket.<sup>1077</sup>

A rakacai körjegyzőségben botozásra sem volt szükség a rend helyreállításához. A visszaemlékező jegyző szerint a frontokról hazaérkezők úgy érezték, „ők, akik véreztek, fölötte állnak azoknak, akik itthon voltak,” ám a falvakban rendezett táncmulatságok, valamint a katonákat „magasztaló beszéd és komoly intelem idejében leszerelte az egész forradalmat.”<sup>1078</sup>

A november eleji mozgalmakat az osztályszemléletű marxista történetírás az egész parasztság felkelésének minősítette. Utóbb ez úgy módosult, hogy a „parasztforradalom” derékhadát a legszegényebb (földtelen) agrárproletariátus adta, de „sok kis- és középparaszt is részt vett benne.”<sup>1079</sup> Az egykori szemtanúk hosszú történelmi hagyományt és megszilárdult terminológiát követve,<sup>1080</sup> másként ítélték meg a főszereplőket. A gönci járás szolgabírója a leszerelt altisztek és katonák „söpredékéről”, a „lógósok mindenre kapható tömegéről” beszélt, akik a „burzsoá megvágására” törekedtek, mindez fanatizmussal, egyértelmű ellenséggéppel, a mentalitásbeli erőszak nyelvi megjelenítésével egészült ki.<sup>1081</sup> Hajdúnánáson a fosztogatásokban a „csöcselék”, vagyis a „csavargók, a cigányok és a suhancok”, összegezve a „tudatlan vulgus profanum” vett részt, míg a szilvásváradai jegyző a novemberi napokban az önmagának vezető szerepet tulajdonító csoportot a „vagyontalan, csöcselék számba menő, csak bérletben lakó osztállyal” azonosította. (A „vagyonos földműves osztály” ezzel szemben a „régí rendszer” visszajöttét óhajtotta.) A legelmélyültebb történelmi párhuzamot a

<sup>1077</sup> Nemzetőrségek tartják fenn az ország rendjét. *Világ*, 1918. november 10. 7–8.

<sup>1078</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/19.

<sup>1079</sup> Romsics Ignác a parasztforradalom terminust már idézőjelben használja. Romsics 1989: 18.

<sup>1080</sup> Erről Davis 2001: 140.

<sup>1081</sup> A szöveg a keresztény-nemzeti ideológia szélsőséges megnyilvánulását is példázza: A bolsevizmus „aljas örülethez méltóan jelent meg galád hazugság leplében, akárcsak az októberi forradalom. Ez a hazafiság köntösébe bújtatva csalta meg a kába magyarságot, holott csak a zsidóság első leplezett rohama volt a keresztény magyarság ellen. A bolsevizmus pedig a legradikálisabb humanizmus álruhájába bújtatta a zsidóság faji törekvésének második nagy támadását.” MNL OL K 46. 605/f. II/12.

szászfai református lelkész választotta, aki a virágzó állam tökéletes összeomlásához vezető „Károlyi-féle átkos emlékű demos uralomról” beszélt.<sup>1082</sup>

A polgári lapok hasonló terminológiát használtak. A *Világ* az eseményeket értékelő számában a résztvevőket kriminalizálja: a „zavargásokat” a falvakban „rovott múltú, elvetemedett emberek” követték el, akik a tömeget „felbujtották.” A *Népszava* pedig november 6-ai vezércikkében „megvadult emberállatokat” említ, és a „kulturálatlan, a babona, a pálinka és a tömjén hatása alatt álló, józan érveléssel meg nem közelíthető” tömeg viselkedését az „uralkodó osztály” évszázados bűnének, illetve a háborús uszítás következményének tekinti.<sup>1083</sup>

A jelentések többsége a birtokos parasztok passzivitásáról, a „jobb érzésű” kiskgazdaosztály közönyéről emlékezett meg, míg a részvételüket csak néhányan említették, és igyekeztek számukra felmentő körülményeket találni. Olchváry Pál úgy értesült, hogy a fosztogatók Rakamazon a „legmódosabb gazdák katona fiai voltak” (még a nevüket is felsorolja), ám a gazdákat az okozott kár hiánytalan megtérítésére figyelmeztette.<sup>1084</sup> A Heves megyei Viszneken a kiskgazdák a katonákkal együtt hordták el az uraság terményét és tüzelőjét, akik nagy része „vagyonos és felmentett lévén, félt még passzívan viselkedni is.” Tiszaeszláron pedig a tömeg „kényszerítette” néhányukat, hogy menjenek velük a nyíregyházi tanyákra, ahonnan száz mázsa búzát, ugyanennyi tengerit, 47 darab szarvasmarhát és 140 anyakocát vittek haza.<sup>1085</sup> Más településeken viszont a visszaemlékező jegyzők és az újságok a birtokos parasztok kirablásáról, állataik elhajításáról, továbbá az általuk alapított vagy támogatott nemzet- és polgárőrségekről számoltak be.<sup>1086</sup> Egy galgamácsai gazda a főszolgabírónak címzett leveléből saját tapasztalatát és az érvelését ismerjük meg:

*„Nacságos Főbíró Úr! Nagyon szépen kérjük az falu nevébe segicsen rajtunk, mert mán az uczán se lehet jární a lüvésektül, mert a Holo András az mindég lő, meg az társai és felük, hogy az zsidók után minket gazdákokat rabolnak. Asztán a fővezér az Kövesdi Jósep, aki mán egy hét óta lázít és mostan is vezeti a bandát,*

<sup>1082</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/12; 605/f. II/24; 605/f. II/19.

<sup>1083</sup> Nemzetőrségek tartják fenn az ország rendjét. *Világ*, 1918. november 10. 7; Az ősellenség. *Népszava*, 1918. november 6. 1.

<sup>1084</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/30.

<sup>1085</sup> A kiskgazdapárttal szemben kritikus és Nagyatádi Szabó Istvánt az ellenforradalom támogatásával vádoló Magyar Lajos szerint előfordult, hogy a tehetős gazdák adtak jelet a fosztogatásra. A viszneki és a tiszzaeszlári jegyző jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/25c; 605/f. II/30; Magyar 1919: 43.

<sup>1086</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/24; *Világ*, 1918. november 10. 7–8.

*mostan is ara bisztatja őket menyének a korona birtokba rabolni, lűjék meg az sertéseket mindet és oszák fel maguknak a korona birtokot. Ez olyan ember aki mint rokant katona van ithonba, de nem is rokant az, mert az mátyásfüldi gyárba dolgozik. Asztán aki ot nehéz munkát tud dogozni, az nem is rokant, oszt mégis rokant pénzt kap, oszt mindétig lázitya a népet. Még ez ithon van, adig félünk mindet felázitya, az csöndérek meg hiába vannak it vagy tizen, csöndérek meg se mutatyák magukot, nem hogy védenének. Tesék azért kérjük valahonét segítséget küldeni. Kurucz Balázs és társai.”<sup>1087</sup>*

A levélíró ugyancsak a félelmet emeli ki, és a törvényes rend fenntartásáért felelős csendőröket hibáztatja. A fosztogatókat bandaként kriminalizálja, amelynek élén – ahogy az más szövegekben is gyakori – egy névvel azonosított felbújtó áll, aki már kiszakadt a szigorú erkölcs- és normarendet képviselő közösségből (ezt az egyéb morális vétségeivel is megerősíti). Ennek tagjaként, vagyis a „falu nevében”, T/1. személyt használva kér segítséget Kurucz Balázs.

A novemberi mozgalmak társadalmi tartalmának tapasztalatait és emlékezetét tehát a kortárs megfigyelők politikai értékrendje határozta meg, a nők (és a gyerekek) aktivitásának megítélésében azonban összhang mutatkozott. Békésszentandrásan a „köznép és különösen annak asszonyai” nemzeti zászlókkal felszerelve zavarták el a jegyzőt, és fosztották ki a lakását. Emődön az asszonyok „uszítottak” a rablásra. Csucsán a „zendülés” azzal kezdődött, hogy asszonyok és gyerekek verték agyon a helyi faipari vállalat kantinosát. Dunapentelén szintén asszonyokból és gyerekekből álló tömeg „támadta meg a jegyző házát”, sőt a *Világ* úgy értesült, hogy Alsókubin és Námesztó környékén a „rablóbandákat asszonyok vezetik, akik a szlovák gazdákat éppúgy megsarcolják, mint a zsidó boltosokat.”<sup>1088</sup> Szántó Béla, a Budapesti Katonatanács tagja (majd a Tanácsköztársaság hadügyi népbiztosa) a novemberi mozgalmak egyik lényeges mozzanataként ugyancsak a falusi hadiasszonyoknak a jegyzők, papok és boltosok elleni „lázasát” nevezi meg (ami a pesti forradalom nélkül is bekövetkezett volna).<sup>1089</sup>

<sup>1087</sup> Csicsay et al. (szerk.) 1969: 43–44.

<sup>1088</sup> A nők a tiszadobi kastély kifosztásában is részt vettek, mivel a Szentgály-különítmény megtorlása, mely a szemtanúk vallomása szerint nemiségüket alázta meg, őket is utolérte. MNL OL K 46. 605/f. II/18; 605/f. II/19; Rendteremtés a vidéken. *Világ*, 1918. november 8. 6; *Világ*, 1918. november 10. 7; Hajdu 1968: 94, 96; Kató 1956: 398; Komoróczy (szerk.) 1973: 228, 230–231.

<sup>1089</sup> Gellért (szerk.) 1918: 117.

## 2. Egykorú tudósítások a nemzeti és néptanácsokról

A marxista történetírás a Magyar Nemzeti Tanács és a megyei nemzeti tanácsok felhívására megalakuló nemzeti és néptanácsokat az új, demokratikus népképviselő (más megfogalmazásban a munkás-paraszt demokratikus diktatúra) helyi intézményeinek tekintette, amelyek a kormánytól független hatalom bázisaivá váltak.<sup>1090</sup> Mit tudunk meg ezek tevékenységéről és társadalmi összetételéről, ha továbbra is az eddigi „forrásainkat” követjük?

A beszámolók a november első napjaiban kezdődő, felfokozott hangulatú gyűlések és tanácskozások sokaságáról írtak. Az Abaúj megyei Ongán 1919 februárjáig a férfiak a délutáni órákat a községházán töltötték, ahol a háborúról és a földosztásról beszélgettek (a frontokról hazaérkezők élesen bírálták az itthon maradtakat és az előljáróság tagjait). Krasznokvajdán a kovácműhelyben először 5-6, majd 10-20 ember részvételével tartottak rögtönzött gyűléseket. Hejőszalontán „valósággal falták a hírlapokat”, és a kapuk előtti lócákon „politizáltak, tudáskodtak és gyűlölködtek.” Szikszón a polgárőrség megalakulásakor tartott népgyűlésen az „alsóbb néposztályból” valók „hangos lármával és gorombaságokkal” támadtak az elnöklő főbíróra.<sup>1091</sup>

Ez az aktivitás ugyancsak a leszerelő katonákra volt jellemző, akik a lokális hatalomgyakorlásra vagy az igazgatás kontrollálására is jogot formáltak. Felsőnyáradon maguk közül választottak új jegyzőt, bírót és előljárókat, Egyeken katonatanácsot alakítottak, mely a képviselő-testületet ellenőrizte, és a közellátás irányítását kívánta átvenni. Napról napra népgyűléseket tartottak, és a „nem kell előljáróság, nem kell kispap, nem kell felmentett jelszavak mellett, megindították a társadalmi harcot a kispapok és az intelligens osztály ellen.”<sup>1092</sup> Nagysároson a község vezetőit „elmozdították”, és új választásokat tartottak. Bélapátfalván a leszerelt katonák 12 tagú végrehajtó bizottságot szerveztek, mely az élelmezés megjavításáról határozott, úgy, hogy „minden gazda házáat felkutatják, és akinek több van, attól elveszik.” Közben a kocsmáros, a plébános és a kántort 20–100 liter borral „megsarcolták”, majd november 4-én a jegyzőt és a bírót „részeg fővel” felelősségre vonták, utóbbit „mindjárt le is tették.” (Ettől kezdve az uradalmi erdőben rendszeresen vadásztak.)<sup>1093</sup> Törökbálinton a

<sup>1090</sup> Hajdu 1958: 117–118; Szemere 1963: 33.

<sup>1091</sup> Az ongai jegyző, valamint a jósvafői és a hejőszalontai református lelkész jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/12; 605/f. II/19.

<sup>1092</sup> A egyeki jegyző jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/24; 605/f. II/19.

<sup>1093</sup> A bélapátfalvi uradalmi főintéző jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/19; Hajdu 1958: 56.

november 10-én tartott népgyűlés a községházán kinevezett nemzeti tanácsot illegitimnek nyilvánította, és új testületet választott.<sup>1094</sup>

Alsókamaráson ugyancsak a fegyveres katonák hazaérkezése után alakult 12 tagú néptanács, amely a falubeliek akaratára az „intelligencia és a gazdaközönség” közül választott 12 fővel egészült ki. Őket azonban, mint „politikailag megbízhatatlan elemeket” kiszorították, és csak a „magukat proletároknak nevező munkások” maradhattak a testületben, akik a magántulajdon megszüntetését és ingyen földosztást követeltek. A kisbirtokosok viszont, akiknek „valamekkora vagyona” volt, a közéletből teljesen „visszahúzódtak,” a népgyűléseken sem vettek részt. Mindezt a beszámolót készítő jegyző azzal egészíti ki, hogy a tanács tagjai önkényesen rekviráltak, és a készletekből kizárólag ők részesültek.<sup>1095</sup> Hasonló interpretációban ismerjük a békéssámsóni eseményeket: az uradalomból elrabolt javakat a nemzeti tanács „köztulajdonul foglalja le, a katonatanács a határozatot fegyveresen végrehajtja, a földbirtokot és a jószágállományt maguk között felosztják.”<sup>1096</sup> Másként ítéli meg a néptanács tevékenységét egy balatonkeresztúri „munkásember”, aki a Magyar Nemzeti Tanácsnak írt panaszos levelet: a szervezet 26 tagból állt, „a legszegényebb, katonaviselt emberekből [...], nem a nagy hasú gazdákat pártoltuk, csakis a szegény munkásságot.” A bíró és az előjáróság által kezdeményezett választás után azonban kiszorultak a tanácsból.<sup>1097</sup>

E „pártolás” módjára más beszámolókból következtethetünk. Elek községben a szegények éves kenyérszükségletét a gazdaktól „olcsón” bérelt szántókkal, az állataik takarmányozását részes tengerivel kívánták biztosítani. A tanács vezetői emellett saját tagjai, valamint a hadirokkantak, az özvegyek és az árvák számára a lelkész, a tanító és a jegyző javadalmas földjeinek átengedését követelték. Hajdúszováton a néptanács néhány nap alatt ötvenezer koronát gyűjtött, amiből a katonáknak, akik „évek során át szenvedések özönében, élet- és véráldozatok között védelmezték hazánkat”, továbbá az özvegyeknek és az árváknak segélyalapot létesítettek. A tanács emellett az „összetartás érzésének erősítése” és a békesség megőrzése érdekében népköröket alapított.<sup>1098</sup>

Más településeken a nemzeti tanácsokat a kormány intenciója szerint a jegyző, a pap vagy az előjáróság szervezte meg. Boldog községben november 6-án a plébános

<sup>1094</sup> Csicsay et al. (szerk.) 1969: 58.

<sup>1095</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/14.

<sup>1096</sup> Andaházi-Kasnya Béla főhadnagy jelentése. Hajdu 1958: 56.

<sup>1097</sup> Kató 1956: 408–409.

<sup>1098</sup> Az eleki jegyző jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/14; 605/f. II/24.

elnökletével „nemzeti népgyűlést” tartottak, mely a nemzeti tanács elnökévé a bírót, tagjainak a törvénybírókat, az esküdteket és a képviselő-testület tagjait választotta meg.<sup>1099</sup>

A Duna–Tisza közí egykori mezővárosokban a tanácsok vezetői és véleményformálói értelmiségiek, tisztviselők, nagybirtokosok voltak, a Kiskőrösi Nemzeti Tanácsba olyanokat delegáltak, akik „addigi életmódjukkal, vagyoni helyzetüknél fogva teljesen megbízhatóak, és így tagjai lettek részint gazdálkodó, részint tisztviselő úriemberek.”<sup>1100</sup>

A Szabolcs megyei gávai járás társadalmilag kevésbé tagolt községeiben a néptanácsok „kisgazda többséggel” alakultak meg, melyek a lakosság élelmezését, valamint a „rendet és a nyugalmat” kívánták biztosítani.<sup>1101</sup> Ahol a parasztság politikai participációja és egyes csoportjainak érdekképviselési szerveződése nagyobb hagyományokkal rendelkezett, a társadalmi egyesületeik küldtek tagokat a tanácsba. Kisújszálláson, Móricz Zsigmond tudósítása szerint, a kerületi népkörök 2-2 tagjából alakult meg a nemzeti tanács, így az „értelmes arcú közkatonák, [a városházáról] kilépve favágó, földásó, kis napszámos emberek”, együtt irányítják a települést a „birtokosok és az urak” választotta elöljárósággal.<sup>1102</sup>

A kormány iránt lojális Magyar Gazdaszövetség november közepén Országos Földművelő Tanácsot alakított, s a gazdakörök és a helyi szövetkezetek vezetőit szólította fel földművestanácsok létesítésére, melyek célja a közrend helyreállítása, a hazatérő katonákról való gondoskodás, továbbá a Gazdaszövetség szervezeti hálózatának erősítése volt. Egyébként a szövetség retorikájában maga is a „forradalmi” lelkesültséget osztotta: „most a kormányt támogassuk, hogy rend legyen, s toborozzuk a földművelőket a Barázda zászlaja alá [...], ha pár hét alatt százezreket hozunk, ez lesz a földművelő nép külön forradalma, mely örök időkre meghozza a földművelők szabadságát is.”<sup>1103</sup>

### 3. Az események kortárs értelmezései

A visszaemlékezők sokat foglalkoztak a novemberi mozgalmak motívumaival, a falvak hangulatával és a hazatérők lelkiállapotával, s a „forradalmi ideológia” gondolati tartalmait is bemutatták. A katonák magatartását – saját habitusuk szerint – a felszabadult

<sup>1099</sup> Csicsay et al. (szerk.) 1969: 52.

<sup>1100</sup> Több Duna–Tisza közí település nemzeti tanácsának társadalmi összetételét bemutatja Romsics 1982: 37–39.

<sup>1101</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/30.

<sup>1102</sup> Móricz 1953: 44, 60–61.

<sup>1103</sup> Kiemelés az eredetiben. A lap szerint november végéig körülbelül kétszáz településen alakult földművestanács. Idézi Sipos 2009: 61–62. A Gazdaszövetségről részletesebben Sipos 2006: 259–274.

örömmel, a túlcsapongó vidámsággal, a hetvenkedéssel, a szabadság és a szabadosság önfeledt élményével vagy a fegyelem és az önkontroll teljes hiányával magyarázták. Soha annyi „táncvigalom és zajos mulatozás nem volt még a községekben – írja Csongrád megye alispánja 1919 májusában –, a hazatérő katonaság idegrendszere felszabadult ama nyomás alól, melyet a háború okozta kényszerítő rendszabályok alkalmazása idézett elő [...]. A teljes gondtalanság, a pillanatnak mohó élvezése és ezzel velejáróan a munkaalkalom kerülése, a komoly cselekvéstől való irtózás érvényesült.”<sup>1104</sup> A tiszaezlári jegyző a háború embertelenségét, a „milliónyi szenvedés” és nélkülözés okozta elkeseredést, a gyűlöletet és az „öldöklésben megedződött lelket” hangsúlyozta, ami az erőszakos eseményekhez vezetett.<sup>1105</sup>

A felszabadultság a törvényes rend és a hatalom megszűnésének a falvakban eluralkodó tapasztalatával egészült ki, ami nem a kormányválság és a pesti forradalom híréhez, hanem az uralkodó lemondásához kapcsolódott. A letenyei főszolgabíró újabb bevonulásra vonatkozó rendeletét a katonák egyszerűen kinevették, „mondván: nincs király, nem parancsol senki, csak a főszolgabíró okoskodik.” Az abodi körjegyzőség falvaiban általános véleményként fogalmazódott meg, hogy „nincs király, nincs többé adó.” Perkupán a köztársasági államformában senki sem bízott, és a „zűrzavarról”, a rend felfordulásáról naponta érkező hírekre a „legegyszerűbb földművelők” úgy reagáltak, hogy „nem lesz ennek vége csak akkor, ha király lesz.” (A településen a kormány felhívására földműves tanácsot alakítottak, de az semmilyen munkát sem végzett.)<sup>1106</sup>

A novemberi gyűlések gyakori vágya és követelése a földszerzés, a nagybirtokok felosztása, valamint a fennálló szociális és társadalmi rend megfordítása volt az egyenlőség és igazságosság jegyében, ami nem normatív ideológiákban, hanem a mindennapi gyakorlatokban fejeződött ki. Gagybátorban a nép a vagyon felosztásában bízik, és „20-30-40 hold földről álmodozik, mert »ahhoz a háború szenvedései után jussuk van.«”<sup>1107</sup> Móricz Zsigmond a *Pesti Hírlap*ban a Kisújszállási Nemzeti Tanács egyik tagjának, egy idős „népszónoknak” a szavait idézte, aki az ősi tulajdonjog alapján formált igényt a földre: „– A magyar föld a koronáé volt. Most nincs király, nincs korona, a föld itt maradt a népnek, a mienk az! [...] Mert eddig se vót a koronáé, csak ráaggatták.”<sup>1108</sup>

<sup>1104</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/21.

<sup>1105</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/12; 605/f. II/30; 605/f. II/31.

<sup>1106</sup> A letenyei főszolgabíró, az abodi jegyző és a perkupai református lelkész jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/12; 605/f. II/19; Szemere 1963: 28–29.

<sup>1107</sup> A gagybátori jegyző jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/12.

<sup>1108</sup> Móricz 1953: 46.

Csobádon a „vagyonatlanok” azt képzelték, aki eddig szegény volt, az gazdag lesz. Felsőmérán, ahol 80%-ban cselédek és „vagyonatlan zsellérek” laktak, a legjobban annak örültek, hogy az „urak kapálni és kaszálni fognak, s az úriasszonyok ásózni a parasztasszonyokkal egy sorban.” Derenken csak „pár szegény, naiv munkás” remélte azt, hogy a jövőben „keveset dolgozom és sokat eszem.”<sup>1109</sup> A jósaváfi református lelkész beszámolóját egy párbeszéddel kívánja hitelesíteni, ami november első napjaiban a gyűléseken részt vevő asszonyok között zajlott le: „– Én sem fogok már többet annyit dógozni, és nem fogom egy liter tejért az egész falut beszaladgálni. – Miért ne, Maris? – Nekünk is lesz már tehenünk. – Talán vesztek? – Nem veszünk mi, de van K-nak négy, B. I.-nek három tehene, majd abból hozunk egyet. – Ejnye, de jó dolgok is lesz nektek, Maris!”<sup>1110</sup>

Nemcsak 1918–1919, hanem a világháború tapasztalatát, valamint a forradalmak és a lokális hatalmi kapcsolatok dinamikáját ismerjük meg Gecse Albert, a Borsod megyei Igrici református lelkészének írásából. Az idézett beszámolók szerzői között ő az egyedüli, aki elismeri a forradalom jogosultságát, mint a háborúban elkövetett számtalan bűnt, igazságtalanságot és hatalommal való visszaélést követő morális megtisztulás lehetőségét. („Népünk megérett a forradalomra.”) A „jó gazdák” és minden fizetni tudó ember fel volt mentve, a bevonuló zsidók a hadtáp raktárakban helyezkedtek el és „vagyon gyűjtöttek”, itthon maradt társaik az árakat három-négy- és tízszeresére emelték. Az Erdélyből menekülők számára a községben gyűjtött élelmiszereket az egyik kereskedő fele áron vette át, az előljáróság azonban „békésen intézte el az ügyet.” 1918 novemberében rendbontásra nem került sor („nem bántottak senkit, nem törtek, nem zúztak és nem raboltak”), a leszerelt katonák esténként tanácskozássra gyűltek össze, amitől a jegyző és a vagyonos gazdák távol maradtak. A Tanácsköztársaság kikiáltása után a faluban élő „nadrágos emberek egészen beilleszkedtek a kommunizmus rendjébe, sőt tőlük telhetőleg segítettek, mert önző érdekeiknek megfelelően, saját embereiket juttatták vezető szerephez, és ezekkel intéztettek mindent [...]. Többet mondok, ma is ők vannak hatalmon, nagy tekintélyükkel ők ítélkeznek elevenek és holtak felett.”<sup>1111</sup>

<sup>1109</sup> A csobádi jegyző és a derenki tanítónő jelentése. MNL OL K 46. 605/f. II/12.

<sup>1110</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/12.

<sup>1111</sup> A lelkész tisztában volt azzal, hogy ez a narratíva az 1920-as évek elejének hatalmi diskurzusától idegen. Elfogadásra vagy figyelemre nem is számított, és azzal zárta emlékeit, hogy azt „nem a mai embernek, hanem a történelemnek és az utókornak írtam le, kérem tehát idők múltával felhasználni.” MNL OL K 46. 605/f. II/19.

## 4. Referenciális olvasat: konklúziók a falusi mozgalmakról

Reinhart Koselleck véleménye szerint a „forradalom” 1789 után metahistorikus fogalommal vált, olyan regulatív eszmévé, mely az 1918. októberi események értelmezéseinek, a korabeli ideológiai és politikai irányzatok szerint eltérő tapasztalatainak megjelenítésére is alkalmas lehetett.<sup>1112</sup> Nem tartozik témánkhoz ennek szemléltetése,<sup>1113</sup> azt azonban érdemes kiemelni, hogy míg az október utolsó napjaiban Budapesten és a vidéki városokban zajló tömegmozgalmakat és sztrájkokat, a munkás- és katonatanácsok alakulását, a bebörtönzött katonaszökevények és galileista diákok kiszabadítását, a fővárosban október 30-án a fontosabb középületek elfoglalását, majd a Károlyi-kormány kinevezését, amit az 1848-as forradalom rituáléi és a Habsburg-ellenes nemzeti szimbolika egészített ki, a szereplők vagy legalábbis egy részük forradalomként élte meg (a forradalom folyamata és tudata összefonódott),<sup>1114</sup> addig a falvakban történetekre ez aligha érvényes.<sup>1115</sup>

A novemberi eseményeket a szemtanúk: jegyzők, tanítók, lelkészek beszámolóiból, valamint a sajtóból ismertük meg, és a különböző perspektívák, illetve elbeszélésmódok alakították történetekké azokat. (A használt fogalmak: például felkelés, lázadás, zavargás, fosztogatás, megtorlás értékítéleteket fejeznek ki.) A szövegek mégis alkalmasak lehetnek a referenciális olvasatra, a falusi mozgalmakra vonatkozó néhány következtetés megfogalmazására.

<sup>1112</sup> Koselleck 2003: 77–86.

<sup>1113</sup> Csak néhány visszaemlékező reflexióját idézem. Károlyi Mihály megkülönböztette az evolúciót és a revolúciót, és szimpátiájának jeleként a szociológiailag homogén „népet” tekintette a forradalmi cselekvés aktorának (ami a demokrata Jules Michelet attitűdjéhez hasonlít): „Október 30-án éjjel jelentés érkezett a Nemzeti Tanácsba, hogy a katonatanács tisztek vezetése alatt elfoglalták a városparancsnokságot. Egészen meg voltunk döbbenve. Mi nem akartuk még átvenni a hatalmat, mi szervezni akartuk erőinket. De közben már az egész forradalom kifejlődött. A nép maga csinálta meg a forradalmat.” Károlyi 1923: 487. A szociáldemokrata Weltner Jakab számára a forradalom „perspektíva fogalom”, a társadalmi fejlődést kiszámíthatatlanul, ám szükségszerűen beteljesítő eseménnyé vált: „A forradalomcsinálás legendáját mesévé fokozza le az a megcáfolhatatlan igazság, hogy a kitörése előtt két nappal még a Nemzeti Tanács sem sejtette, hogy az átalakulás ilyen közel van. Azt természetesen mindenki sejtette, hogy elkerülhetetlen rendszerességgel haladunk a forradalom felé, hogy az emberi erő nem tudja megállítani az átalakulást.” Weltner 1929: 54–57. Batthyány Tivadar viszont a forradalmat a magyar történelmi hagyományoktól idegen, sötét összeesküvésnek minősítette: „Azt az összeomlást, amelyet forradalomnak is neveznek, egy titkos szervezet robbantotta ki, amely ugyancsak kihasználta az éhséget, a ruhahiányt és mindazokat a szenvedéseket, amelyeket a túl hosszú háború eredményezett.” Batthyány 1927. I: 272. Vö. Koselleck 2003: 86.

<sup>1114</sup> Az eseményekben résztvevők tapasztalata, illetve szóhasználata bizonyosan eltért a forradalom későbbi tudományos vagy köznapis fogalmi azonosításától.

<sup>1115</sup> Egyetlen kortársról tudok (a kiskunlacházi kocsmáros fia), aki a „parasztforradalom” terminust használta, igaz, nem 1918 őszén, hanem 1919 nyarán a Tanácsköztársaság erőszakos rekvirálása ellen mozgósító beszédében: „Most elérkezett a parasztföradalom, amely benneteket fel akar szabadítani a rabló kommunisták igája alól.” Idézi Romsics 1982: 146.

A gabona- és lisztkészletek széthordása, az uradalmak, a gazdák, a falusi kereskedések és a Haditermény Rt. raktárainak kifosztása, valamint az olcsóbb kenyérárak követelése a korábbi évszázadokban Európa-szerte ismétlődő éhséglázadásokra emlékeztetnek, amelyeket a világháború éveiben az ínségig fokozódó élelmiszerhiány, az árak emelkedése és a konjunktúrát kihasználók vagyonosodása váltott ki. De nem csak a „morális ökonómia” elvének sérülését említhetjük, a beszámolók szerint ugyanis a harcterekről hazatérők erkölcsi felháborodását nagymértékben növelte az otthon maradtak (szintén a gazdagabbak) kivételezett helyzete és a saját felmentésre vonatkozó kérelmek elutasítása, a segélyek megvonása, valamint a családtagokról történő szociális gondoskodás hiánya. Mindez az egalitarizmus ősi, az egyenlő táplálkozás és egyenlő munkavégzés vágyával, az úrgyűlölettel és az úri világ a társadalmi és életmódbeli különbségeket talán legszemléletesebben reprezentáló tárgyainak (zongorák, szőnyegek, porcelánok) pusztításával,<sup>1116</sup> a birtokviszonyokat rögzítő iratok megsemmisítésével és a földszerzés reményével, továbbá a megmaradt kiváltságok (például a vadászati jog) semmibe vételével egészült ki. Vagyis a háborút követően az utópikus egyenlőségeszme és közösségi morál – ami a századforduló agrárszocialista mozgalmait is jellemezte –, és az annak védelmében igazolt kollektív erőszak, mint hagyomány újjáéledésének lehetünk tanúi.<sup>1117</sup>

Nem csak az éhséglázadások koreográfiája, a reaktív mozgalmakra jellemző akcióorientált és szimbolikus mozzanatok is magába foglaló expresszív jelenetek ismétlődtek ezúttal.<sup>1118</sup> (Ilyen volt például a jegyzők nyilvános megalázása és nevetségessé tétele.) A visszaemlékezések és a hírlapok nem ritkán a rutinná váló gyilkolásról és a harctereken megszokott más cselekvésekről, köztük a „harácsolásról” szóltak (ezek nyelve sem nélkülözte a háborús terminológiát), amelyekben feltehetően az éveken át halmozódó és gesztusokká rögzült brutalitás élt tovább. A megtorlásban érvényre jutó erőszaknak hasonlóképpen többféle, patriarchális és „modern” összetevőit

<sup>1116</sup> Elias Canetti szerint egyszerűen a tárgyak törekenysége ösztönzi a tömeget a törésre-zúzásra. „A pusztítás lármája, a szétcsattanó porcellán, a csörömpölő ablaküveg jelentősen növeli az örömet.” Canetti 1991: 17.

<sup>1117</sup> Thompson 1971: 76–136; Scott 1979: 101–102, 120.

<sup>1118</sup> A kollektív erőszak Charles Tilly-féle tipológiájáról Gyáni 2002: 178–179. Tilly utolsó könyvében a tömegakciókat történelmileg megalapozott, és kulturális mintákat követő, bár változó repertoárból építkező performanszoknak tekinti, és a narratív fordulatot követően, a róluk szóló elbeszéléseket (történeteket) is vizsgálja. Koselleck szintén egy késői, az „elmúlt” után immár az „ismeretlen” jövőről szóló tanulmányában azt írja, hogy minden forradalom „analóg módon ismétlődő szinkronikus tényezőket és diakronikus hatásláncolatokat tartalmaz, amelyek az egyes esetekben egyszeriek, ám formális struktúrájuk rendre visszatérő elemeket mutat.” Tilly 2008: 4–5; Koselleck 2009: 521.

figyelhettük meg (a lázadók botozása és repülőgépről bombázása). S bár nem volt szándékom a tömegmozgalmak gyakoriságának és az erőszak „mértékének” nemzetiségek szerinti rangsorolása, a román vagy a szerb parasztnak a hatalom helyi képviselőivel szembeni felfokozott gyűlöletében, valamint a magyar csendőrökkel folytatott harcszerű összecsapásaiban a megelőző négy év és az ellenséget dehumanizáló háborús propaganda biztosan szerepet kapott.

Az erőszokról szóló beszámolók olvasásakor nem feledkezhettünk meg a rémhírekről, az eseményeket felnagyító és eltorzító félelemről és pánikról. A félelem késztette menekülésre vagy rejtőzködésre a jegyzők tucatjait, bandákba verődött szökött katonák fosztogatásairól terjedő mendemondák tartottak rettegésben falvakat. Nyilvánvalóan (racionális) félelmet keltettek a civil lakosságban a kivezényelt csendőrökkel folytatott fegyveres összecsapások és a kifejezetten ezzel a szándékkal végrehajtott megtorlások. A hazai falusi társadalmakban a hír mindennapi forrása a századfordulón is a beszélt szó, a nem formalizált kommunikáció, és aligha vitatható, hogy a háború éveiben a távol lévő családtagokról és ismerősökről vagy akár a hadi helyzetről érkező ilyen-olyan híreket a bizonytalanság lengte körül, illetőleg az akár hónapokig tartó információhiányt a képzetek, a várakozások és a remények pótolták. E lelkiállapot része lehet (vagy erről árulkodik), hogy a kegyetlenkedésekről szóló és rémületet keltő híresztelések tovább élénkítve, ám a valóság tudatával terjedtek szájról szájra. Vagyis az 1918 novemberében kifosztott és felgyújtott falvakról és városokról, brutálisan meggyilkolt jegyzőkről és más hatalmasságokról szóló hírekben a világháború – bizonyosan nem változatlan – kulturális reprezentációját, illetve (tömeg)pszichés következményeit feltételezhetjük, ami a „lehetőség”, „hihető” és „valószínű” korábbi jelentéstartományait módosította.<sup>1119</sup>

Bárhogyan minősítsük a vidéki mozgalmakat, nehéz lenne a benne résztvevőket osztályalapon meghatározni, mivel az a heterogenitást, a lokális különbségeket, a kistulajdonosok, a bérlők, a mezőgazdasági munkások, a cselédek és a falusi szegények más csoportjainak akár településenként eltérő társadalmi karakterét fedné el. Az azonban bizonyos, hogy a kezdeményezők és az irányítók, vagyis a legaktívabbak a frontokról hazatérők voltak, akik átmeneti élethelyzetbe kerültek: kiszakadtak a hadsereg zárt és strukturált szervezetéből, ám nem tudtak vagy akartak egyik napról a másikra a civil élet mindennapi rendjébe illeszkedni. Több beszámoló szerint a leszerelt katonák hosszabb-

<sup>1119</sup> Kies 2004: 49–51; Shibutani 1966: 172. Hasonló jelenségeket mutatott be a vidéki Franciaországban a „nagy félelem” idején Lefebvre 2014: 137–197.

rövidebb ideig nem vállaltak munkát, a felajánlott részes földeket is visszautasították.<sup>1120</sup> Erre a liminális léhelyzetre a felszabadultság érzése, a korábbi törvényes rend, a hierarchiák és tekintélyek elutasítása jellemző,<sup>1121</sup> és a volt katonák felfokozott öntudatával járt együtt (ez jellemezte azokat az asszonyokat is, akik a háború éveiben függetlenebbé váltak), ami nemcsak a cselekvések motívumaira, hanem azok dramatikus vagy ritualizált szerkezetére is magyarázatot adhat. A fosztogatásokat, mint jogos tevékenységet, nem az éj leple alatt, hanem nappal hajtották végre, az akciók előtt az árak csökkentését ultimátumszerűen követelték, csendőrtiszteket fokoztak le, törvényszékeket alakítottak és jegyzőket, „kaputos embereket” ítélték halálra.

A tömegmozgalmakat megvetők és a tömeget „csőcseléknek” tekintők azokat a sztereotípiákat fogadták el, amelyek szerint a tömegben az egyén elveszti személyiségét, megszabadul az önkontroll kényszerétől, és az egyéniségen a tömegösztön kerekedik felül, ami irracionális viselkedésformáknak nyit utat. Továbbá saját célok híján demagógok vagy „ügynökök” révén megvesztegethetővé és manipulálhatóvá válik. 1918 őszétől ezt a szerepet – a visszaemlékező jegyzők, plébánosok és lelkészek szerint – az Oroszországból hazatért és „bolsevik” eszméket terjesztő hadifoglyok, valamint a városi „agitátorok” töltötték be<sup>1122</sup> (amit a marxista történetírás utóbb érdemeikként ismert el). Igaz, 1918 novemberében újra felbukkant az agrárszocialista mozgalmak messianisztikus hite, a gazdagok és a szegények dichotomikus rendjének megváltoztatása és az egyéni vágyak és érzelmek kombinációjaként különbözőképpen elgondolt egyenlőséghit, a bolsevizmusnak azonban, mint importált ideológiának és politikai programnak csekély befolyása lehetett a falusi világban.<sup>1123</sup>

<sup>1120</sup> MNL OL K 46. 605/f. II/12; 605/f. II/21.

<sup>1121</sup> Vö. Turner 2002: 145–146.

<sup>1122</sup> A varbóci református lelkész szerint „két Szibériából visszatért fogoly az oroszországi bolsevistaságról és annak hadseregéről csoda dolgokat beszélt, mit a nép minden kételkedés nélkül fogadott.” Idézi Hajdu 1968: 94.

<sup>1123</sup> Ezt tapasztalta egy mezőcsáti tanító, aki 1918-ban Szibériában készített jegyzéket hétezer hadifogoly hangulatáról (földműves népünk dacára a „folytonos agitációs gyűléseknek [...] nem akarta elfogadni ezen tanokat”). MNL OL K 46. 605/f. II/11. Illyés Gyula szintén szkeptikus a forradalmasítás lenini eszményét illetően (sorai talán a valóságként elfogadott történelmi képzetek kialakulására utalnak): „Az a titokzatos hadifogoly, aki a későbbi beszámolók és regények szerint minden valamirevaló faluba és családba elhozta Novoszibirszkből vagy Kijevből a bomlás csíráját, az a rejtelmes mosolyú hajdani lakatoslegény vagy csordás, aki – zsebében kötegni rubellal és Lenin használati utasításaival – egyszerre irányt adott a különben ártatlan lázongásnak, az Vászolydon kivételképpen nem jelentkezett, noha a hírek után erősen vártuk. Vas Béni Oroszországból tért meg, de veszélyes eszmék helyett egy asszonnyal és két csecsemővel, s rögtön elvonult velük apja örökébe. Onnan tért meg a nagyobbik Hatala is, az első este megrohantuk, ám politika helyett inkább egészségügyi előadást tartott a gonorrhéának orosz válfajáról, amely részletes ismertetése szerint hatásában e betegség összes európai fajtáját messze meghaladja. Az eszméket mintha nem emberek szállították volna.” Illyés 1972: 106–107.

Nem igazolható az „arctalan” tömeg képzete sem.<sup>1124</sup> Nagysága – a települések létszámától függően – néhány főtől néhány tucsig terjedt (a Kaposvárt kifosztó, spontán gyarapodó „nyílt” tömeg több száz főből állt).<sup>1125</sup> A visszaemlékezések – még ha „csőcselékként” bélyegezték is meg a résztvevőket –, nőket és gyermekeket, szökött és leszerelt katonákat, alvégieket és felvégieket, cselédet, napszámot, földművest, gazdák fiait, hentessegédet, kovácsot azonosítottak, és gyakran meg is nevezték őket. Az akciók szereplőinek eltérő szándékaik lehettek (sokszor a szomszédos településekről érkező hírek nyomán szerveződtek), melyek sokféle kollektív cselekvéssé alakultak (a jegyzők megbüntetése, a rekvirált gabonakészletek felosztása, uradalmi kukoricatáblák „lefoglalása”, a gazdák állatainak elhajtása, a vadászati és erdőhasználati jog „gyakorlása”, gyárak, raktárak kifosztása vagy egyszerűen a virtuskodás együttes örömeinek alkalmai). Ugyanakkor a narratívákban felbukkan a kényszerből csatlakozás motívuma is. Illyés Gyula pedig az egykori élményét úgy eleveníti meg, hogy számos társával együtt sodródott a Kaposvárra vonuló tömeggel, és mintha nem is tudatosult volna bennük, milyen eseményekben vesznek részt.<sup>1126</sup>

1918 késő őszén az elégedetlenségnek és az érdekérvényesítésnek nem csak a tradicionális formái figyelhetők meg. A népgyűlések, melyeket részint az előljáróságok hívtak össze, részint az utcai kommunikációból és összeverődésekből spontán alakultak ki, valamint a tüntetések az elmaradhatatlan szónokokkal, bár nem hasonlíthatók a városi mozgalmakhoz, a nyilvánosság és a véleményalkotás új fórumaivá váltak, és a tömegpolitika sajátos falusi terjedését jelzik.<sup>1127</sup>

<sup>1124</sup> A háború utáni forradalmi és ellenforradalmi erőszak újabb kutatása irányította a figyelmet a nyilvánossághoz kötött politikai erőszak, valamint a lokális vagy a személyes, a magánszférában generálódó konfliktusok dinamikájára, ami túllép a vörös- és fehérterroret az alakulatok tevékenységére korlátozó és különböző politikai ideológiákhoz rendelő (a hazai történetírást utaló) szemléleten. Például Gioielli 2011: 519–538; Conway–Gerwarth 2011: 141–142. Robert Gerwarth, a háború utáni paramilitáris erőszak neves kutatója szerint a vereség és a forradalmak káosza által mozgósított katonai és félkatonai csoportok társadalmi karaktere és a bennük résztvevő személyek motivációi ugyancsak azonosíthatók, s Magyarországon például a földnélküli mezőgazdasági munkásokat a fosztogatás, a lopás vagy egyszerűen az erőszak vonzotta ezekhez az alakulatokhoz. (Gerwarth ugyanakkor árnyalja George Mosse „brutalizálódás” gondolatát, s úgy véli, nem maga a háború, mint inkább a vereség és a forradalmak tapasztalata hatott „pusztítóan” Németország, Ausztria és Magyarország társadalmában.) Gerwarth 2016: 187–199; Gerwart–Horne (szerk.) 2018: 78.

<sup>1125</sup> A nyílt és a zárt tömeget Canetti különbözteti meg. Canetti 1991: 14–15. A tömeg eltérő értelmezéseiről Rudé 1981: 3–16.

<sup>1126</sup> „Tudtam vajon, hogy miféle igazságtevésre száguldanak azok a szánok? Hogy a társaság rabolni megy? A banda sem tudta. Tréfából kerekedett fel, mindenre vállalkozott volna, ide-oda hajított labdaként Isten és az ördög kezében volt [...]. A leírásokból oly szörnyűnek ismert tömegszenvedély itt, azt mondhatom, szinte fegyelmezetten tombolt.” Illyés 1972: 129, 132.

<sup>1127</sup> A francia forradalom kutatója szerint a politika a követelések diszkurzív megalkotása, „olyan tevékenység, mely révén az egyének és csoportok kifejezik, megvitatják és érvényre juttatják közös törekvéseiket.” Baker 1990: 4.

Az országszerte alakuló nemzeti és néptanácsok a forradalom intézményesülését, ugyanakkor a lokalitás szintjén érvényesülő központi politikai akarat korlátjait is szemléltetik. A kormány szándéka szerint a Magyar Nemzeti Tanács és a városi nemzeti tanácsok mintájára alakuló falusi tanácsok a közigazgatást segítik a rend, a vagyon- és közbiztonság szavatolásában (ennek feltétele az ellátatlan leszerelt katonákról gondoskodás), valamint a közéleti életbiztosításában. Ez azonban sok helyen nem valósult meg. Nem ismerjük a vidéki tanácsok számát, a tényleges tevékenységük minden mozzanatát, és további kutatást igényel a társadalomtörténeti jellemzőik alaposabb feltárása is. Annyi azonban bizonyos, hogy a települések egy részében (akár egy alföldi volt mezővárosban, akár egy csereháti aprófaluban), még ha népgyűléseken, a tömeg „akklamációs képessége és akklamáció kényszere”<sup>1128</sup> nyomán is választották meg a tagjait és a vezetőit, azok a helyi „elitből” (nagygazdák, értelmiségiek, tisztviselők, a képviselő-testület tagjai) kerültek ki. Vagyis az autoriter demokrácia, illetve a hatalmi viszonyok és a tekintélyelvű hierarchiák folytonossága érvényesült. Erre, valamint arra is utal az igrici református lelkész keserű tapasztalata, hogy a patrónus-kliens jellegű kapcsolatokat a politikai rendszerváltások sem változtatták meg, bár az utóbbiakat átmenetileg pozíciókhoz juttatták.

Más községekben mezőgazdasági munkások, napszámosok, a háború alatt pauperizálódott kisbirtokosok, köztük a leszerelt katonák alakítottak tanácsokat. Ahol népkörökre, olvasóegyletekre támaszkodhattak, ott ez szervezettebben zajlott. Adót vetettek ki, lefoglalták és szétszerták az uradalmak készleteit, megakadályozták a malmok vámbevételeinek és más élelmiszerek elszállítását, árcsökkentésre szólították fel a kereskedőket, tűzifáról gondoskodtak, cselédbékekről döntöttek és a földosztás reményében írták össze a jelentkezőket.<sup>1129</sup> Közfeladatként, a helyi hatalom megszerzése vagy kontrollálása révén kívánták tehát mindazt megoldani, ami a tömegmozgalmakat robbantotta ki, így az eljáróságokkal és a kormánnyal is konfrontálódtak. S bár ezeknek a tanácsoknak a legitimitása nem szilárdult meg, és az sem zárható ki, hogy tagjait esetenként az egyéni szerzésvágy motiválta, mégis (amellett, hogy évtizedekkel később követendő mintát kínáltak) az egymással összefonódó társadalmi önszerveződés, az érdekképviselés, valamint a további politizálódás lehetőségét jelentették.

<sup>1128</sup> Koselleck 2009: 521.

<sup>1129</sup> MNL OL K 440. 607. f. 1. dob. 8. ő. e.; K 803. 606. f. 2. dob. 4. ő. e.; Hajdu 1968: 112–113.

## Összegzés

Az I. világháború számos, a történészek által használt jelzője utal annak kivételes, történeti cezúrát jelentő szerepére. Az őskatasztrófa, az Európa tragédiája, a második harmincéves háború, az első totális háború, a polgári korszak végének kezdete (stb.)<sup>1130</sup> a brutalizációra, az erőszak háború utáni folytatására, az európai és az Európán kívüli hatalmi-politikai erőviszonyok átalakulásra, a háttország mobilizációjára, valamint a polgári kultúra és értékrend végzetes hanyatlására utal. A világháborús társadalmakra irányuló, illetve a háborút a hosszabb távú gazdasági és társadalmi folyamatokba illesztő kutatások, melyek az iparosodást, az urbanizációt, a tömegtársadalmak és a tömegpolitika térnyerését tartották szem előtt, Európa-szerte (és Magyarországon is) a munkásságra és a középosztályra koncentráltak, ezzel szemben a paraszti társadalmaknak kevesebb figyelem jutott.

Az egyirányú fejlődést elvető mikroelemzések egy-egy foglalkozás, falu, város vagy régió „partikularizmusát”, az adaptációk lokális változatainak sokféleségét hangsúlyozták,<sup>1131</sup> és indokolt ezt szem előtt tartani a hazai agrártársadalmak esetében is. A háború közvetlen hatásai között mégis a gyors jövedelemszerzést, a vagyonosodást (amire nemcsak az áremelkedés, hanem a szabályozott piaci normák és a szabad tulajdont korlátozó intézkedések megszegése, például a feketekereskedelem, az áruk elrejtése kínált lehetőséget), valamint a pauperizációt említhetjük. A férfiak tömeges bevonulása a családi és a lokális kapcsolatokat is megváltoztatta. A közösségek biztonságot (vagy a biztonság tudatát) és egyúttal fegyelmező normatív mintákat nyújtó ereje gyengült, a generációs és a nemi szerepek is módosultak, ami az individualizációt segíthette, de a háború, illetve a hadsereg, mely fiatal férfiak ezreinek teremtett erőszakos és a hatalmi relációkat nyersen megjelenítő és erősítő szocializációs közeget, a hagyományos tekintélyelvű struktúrákat és egyenlőtlenségeket nem számolta fel (vagy egyenesen elmélyítette). A családi tragédiák és a minden bizonnyal hosszú ideig el nem múló traumák sokféle változatát egyéni példákkal tudtam szemléltetni.

A világháború a társadalmi struktúrát leegyszerűsítve az élelemmel rendelkezők és nem rendelkezők (a termelők és a fogyasztók) törésvonalát mélyítette el, ezenkívül a megszokott életformákat és nemcsak az egyéni, hanem a társadalmi csoportszerepeket és

<sup>1130</sup> További elnevezéseket említ Gyurgyák 2015: 60.

<sup>1131</sup> Gribaudi 2000: 106.

relációkat, valamint az ehhez fűződő értékrendeket, képzeteket és kulturális reprezentációkat is felforgatta. (Erre a társadalmi dezorganizáció fogalmát használhatjuk.) A városokban (csakúgy, mint Ausztriában és Németországban) a balkonokon zöldséget termeltek, a kiskertekben sertést tartottak,<sup>1132</sup> a hírlapok a földeken dolgozó tanítónőket dicsérték és vita folyt a sebesült parasztkatonákat ápoló nők illendő viselkedéséről és a társadalmi interakciókról.<sup>1133</sup> A gyakran használt fogalmak és a diskurzusok politikai programokat és jövőképeket implicáltak (a „gazdatársadalom” például a kisgazdák és a nagybirtokosok képzelt egységét; a vidék és a város kulturális szembeállítását a népi-urbánus vitákat előlegezte).

A hadiállapot, a liberális hagyományok feladásával, a piaci elvek és a polgári szabadságjogok folyamatos megsértéséhez vezetett, és az állami beavatkozás a fejadagok megállapításától a katonai rekvirálásokig egyre mélyült, miközben a hazafisággal azonosuló erkölcsi-ideológiai normák (munkafegyelem, takarékoság, engedelmesség) is parancsolóvá váltak. Az ezzel szembeni tiltakozás, az ellenállás formái (a megyei bürokrácia maga is gyakran szabotálta a rendeleteket vagy alkalmatlan volt azok végrehajtására), a kényszerhelyzetekhez való alkalmazkodásmódok a kiéleződő lokális konfliktusokat, uralmi és hatalmi viszonyokat tették jól láthatóvá. Ezeket kívántam minél több esettel szemléltetni, melyek földrajzilag szórtak és töredékesek voltak és a kontextualizálásuk sem valósulhatott meg következetesen, mégis a mindennapok megszokott részévé váló korrupció, protekció, illetve a bizalmatlanság megannyi változatát mutatták.

A Kisgazdapárt támogatottsága az érdekvédelem, a földreform követelése, valamint a szociáldemokratáktól átvett szervezési módszerek révén erősödött, szilárd tömegbázissal

<sup>1132</sup> A képviselőházban Ráth Endre ironikusan tette szóvá, hogy „hova jutott ez az ország, ahol ma már a legutolsó bakter is disznót hizlal, mikor ezzel direkte parcellázó bankok foglalkoznak.” *Képviselőházi Napló*, XXXI. 1916. augusztus 23. 246–247; Sertéshizlalás a városban. *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1917. október 27. 3. A városok „reagrarizálódásáról” Chickering 2007: 184–185; Herwig 2014: 271.

<sup>1133</sup> Porzsolt Kálmán író, a *Pesti Hírlap* publicistája szerint „azok az ápolónők végzik a legszentebb és legnehezebb missziót, akik egyszerű paraszt katonákat ápolnak. Mert a stilizált nép a színpadon kedves és kellemes, de közvetlen közelből a valóságban mindennap érintkezni vele finom nők részére mégiscsak – hogy is mondjam? – egy kis parfümt igényel. A nép gyermekeire úgy hat ez a *háborús demokrácia*, mintha egyszerre eltűnt volna minden társadalmi rangkülönbség s mikor sebeikből fölgyógyulva kikerülnek az utcára, az életbe, azt hiszik, hogy ez az álom tovább tart... Nos, a vidéki város úri leányai meghagyták ebben az illúzióban a paraszt katonákat s mikor a korzón találkoztak velük, nem fordították el a fejüket, sőt beszélgettek és sétálgattak velük. Egy *úri korzón* paraszttal sétálgatni!? Ez kétségkívül borzalmas etiquette-sértés régi oligarcháktól és új „procc”-októl illatos társadalmunkban. Ki is kaptak a lányok az uraktól, és most sírva kérdik, kinek van igaza?” Porzsolt Kálmán a lányokkal értett egyet, mivel a parasztkatonák védik a hazánkat. „Nélkülük már nem volna [...], a mai intelligens osztályunk miatt [viszont] elveszhetett volna Magyarország.” Zsolt: Esti levelek. *Pesti Hírlap*, 1915. július 4. 13–14. (Kiemelés az eredetiben.)

azonban a világháború utolsó éveiben sem rendelkezett. Ebben a parasztok hagyományos politikaellenes attitűdjei játszottak szerepet, és a paternalista és tekintélyelvű kapcsolatokra épülő kisközgazdasági egyesületek, valamint a Gazdaszövetség által szervezett gazdakörök sem váltak a tömegpolitika bázisaivá. A vidék és a város között elmélyülő gazdasági és kulturális törésvonalak a Kisközpárt és a szociáldemokraták szövetségét lehetetlenítette el (Nagyatádi Szabó István nem csatlakozott a választójogi blokkhoz, a *Népszava* viszont a mezőgazdasági árak maximálását, majd a rekvirálásokat is támogatta). S mindez a politika rendszer demokratizálódásának folyamatát nehezítette.

A nacionalizmus a világháború éveiben, aminek a mozgósításban meghatározó szerepe volt, Európa-szerte és Magyarországon is radikalizálódott, az etnikai és faji szembeállítások, a kulturális hierarchiák, a xenofóbia, az ellenség dehumanizálása vált hangsúlyossá. Ezek a motívumok a katonáknak és a falusi népességnek szánt propagandában is megjelentek (leggyakrabban a lelkészek és a tanítók közvetítették), hatásukat azonban nem könnyű felmérni. A Szerbiában, Galíciában és Olaszországban harcolók vagy az Oroszországba vitt hadifoglyok a sajátjuktól eltérő életmódokat és szokásokat ismertek meg, ami az ideológiáktól függetlenül, az etnikai csoport- és határképzést segíthette. A frontról küldött paraszti levelekben a szülőföld védelme (elsősorban ott, ahol ez reális veszély volt), valamint a virtuskodás és miként emlegették, a „nagy verekedés” mozzanatai jelentek meg,<sup>1134</sup> a nemzetépítés (a nacionalizmus) kulturális elemeinek (a történelmi mítoszoknak, irodalmi hagyományoknak vagy az anyanyelv kultuszának), illetve a lokális (rokon, szomszédsági) kapcsolatokon túlmutató nemzeti egység tudatának azonban nincs nyoma.<sup>1135</sup> A pauperizálódó agrárnépesség a háborúnak további jelentést adott: az ellenük zajlik, és a gazdagok (urak) és a szegények közötti örök ellentétet mélyíti el.

A Monarchia, mint közismert, a világháborút elvesztette, ami a történeti Magyarország sorsát is megpecsételte. A politika- és a hadtörténet ennek alapos magyarázatát adta, amihez néhány utolsó (különböző nézőpontokat megjelenítő) epizódot fűzök. A katonai helyzet 1918 nyarán az olasz fronton válságosra fordult. József főherceg

<sup>1134</sup> A zabolai Pozsony Ferenc 1916 augusztusában úgy fogalmazott, hogy „milyen rossz lenne, ha a szülőföldemen is harcok lesznek, ami elég sajnós lenne a föld népére nézve Erdélyben [...] Csak ha már hallanám, hogy a szülőföldemet is ellenség dúlja, itt nem lenne kedvem tovább harcolni, szeretnék akkor saját hazám védelmére menni, mert ott meghalni is szívesebben hal meg az ember, mint itten idegen országban [...] Újság nincs semmi különös, verjük a muszkát, eleinte ő vert minket, de most mi verjük őket.” Bereczki–Pozsony 2016: 42, 44.

<sup>1135</sup> Az egyik hadosztályparancsnok szerint a katonák, főként a (szerb) parasztok „túlságosan a hagyományaikhoz kötődnek és a szülőföldjükben gyökereznek” ahhoz, hogy a nemzeti vagy jugoszláv propaganda iránt fogékonyak legyenek. Cornwall 2000: 295.

arról számolt be, hogy a legénység, mely rosszul felszerelt agrárszegényekből állt, a támadást sürgette, „nehogy éhen haljanak, mielőtt a gazdag itáliai tartományokat elérik.”<sup>1136</sup> Az „éhség-offenzíva” azonban néhány nap alatt összeomlott, és a tragikus következményekről immár a közvélemény is értesülhetett.<sup>1137</sup> Több tízezerre emelkedett a szökött katonák száma, az újságok fosztogató rablóbandákról tudósítottak, a parancsnokok az aratásra vezényelt osztagok tagjainak dezertálásáról, továbbá arról jelentettek, hogy a román és a szerb legénység öncsonkításokkal és „nemi betegségek ragályszerű terjesztésével” próbál mentesülni a szolgálat alól.<sup>1138</sup>

Eközben a magyarországi településeken katonai alakulatok rekviráltak. Nagyatádi Szabó István a képviselőházban a „termelők elleni hadjátráról” beszélt (a háború ebben az értelemben is totálissá vált),<sup>1139</sup> és a fosztogatásokról terjedő hírek és rémhírek országszerte pánikot okoztak: Nyíregyházán például „a legképtelenebb mesék keltek szárnyra arról, hogy százszámra bocsátják a lakosságra a cseh katonákat, akik rendőrakutyákkal szimatolják ki, hogy hol a zsír és az egyéb élelmiszer, sőt némelyek már látták is, amint a katonák egész utcasorokon végigrekviráltak minden házat.”<sup>1140</sup> Gyakori volt az a tapasztalat, hogy a nagybirtokosokat és a „vagyonosokat” megkímélték, a gyűlvésziek<sup>1141</sup> például a községházánál tiltakoztak: „az urak esznek, jóllaknak, a szegény ember pedig éhen döglik. Az uraknál nem rekvirálnak, az uraknál marad minden.”<sup>1142</sup> A Bécsben megjelent karikatúra viszont „Transzlajtániát” a számos jószágát kevélyen visszatartó (és az osztrák lakosságot kiéheztető) elhízott gazdaként ábrázolta.<sup>1143</sup> Az erőszak monopóliumát elvesztő állam a vidék „nyugtalanágát” a cenzúra szigorításával próbálta megelőzni,<sup>1144</sup> Windischgrätz Lajos 1918. július 6-án a minisztertanácsnak tett előterjesztést: a rekvirálások szép eredménnyel végződtek, ami nagy részben a „munkálatoknál közreműködő tisztek és a legénység buzgalmának és

<sup>1136</sup> Bencze 1997: 105–118; Bencze 1999: 501–538; Hajdu–Pollmann 2014: 340–351.

<sup>1137</sup> A haditudósítóként dolgozó Vészi Margit számolt be a tapasztalatairól: „Mohával, fűvel jól-rosszul betakarva, temetetlen holttestek a bokrok alatt – egy sárga homlok rátapadt izzadt hajjal, ott egy fehér ökölboszorult kéz –, és mégsem fáj látásuk annyira, mint az élő szenvedőké: az embertelenül mély agyagdegeszben tántorogva, átvérzett kötéssel, szédülve, össze-összerogyva, egyedül a bömbölő ágyúörgésben az erdő magányosságában kapaszkodnak egyenként felfelé a sebesültek, összeroncsolt karokkal, kilótt szemmel, szétzúzott állal.” Vészi Margit: *A Piave mártírjai. Az Est*, 1918. június 30. 3.

<sup>1138</sup> Farkas 1969: 196–197.

<sup>1139</sup> *Képviselőházi Napló*, XXXIX. 1918. április 24. 21.

<sup>1140</sup> Vigyázzanak a csaló katonákra. *Nyírvidek*, 1918. április 5. 3.

<sup>1141</sup> Torontál vármegye.

<sup>1142</sup> Schönwald 1968: 17; Plaschka–Haselsteiner–Suppan 1974. I.: 224–225.

<sup>1143</sup> Langthaler 2014: 307–318.

<sup>1144</sup> Wekerle Sándor arra utasította a főispánokat, hogy a rekvirálást bíráló lapokkal szemben a legnagyobb szigorral járjanak el. Plaschka–Haselsteiner–Suppan 1974. I.: 218.

lelkiismeretességének köszönhető.” Méltányos lenne, ha az aratást és a cséplést ellenőrző katonák és a népfelkelőkkel megerősített csendőrség tagjai (hogy a „buzgalmuk fokoztassék”) napidíjban, az árakra tekintettel drágasági pótlékban, utazási illetékben és jutalomban részesülnének. Windischgrätz 2 900 000 korona költséggel kalkulált, aminek a biztosítására (bár közélélmezési miniszterként talán másra is gondolhatott volna) a liszt árának azon részét javasolta, mely a „termésátvétel” költségeinek fedezetére szolgált.<sup>1145</sup>

Az állam regulatív és fegyelmező beavatkozásának intenzitása korábban ismeretlen volt a falusi társadalom számára, ugyanakkor a politikai hatalom parasztsághoz fűződő rendies és patriarchális attitűdjei nem változtak meg (bár a reprezentációk és a társadalmi víziók ettől olykor különböztek). Az identitások a nemzeti és az állampolgári integrációt előmozdító újrakonfigurálása sem valósult meg, ami minden bizonnyal a sikeres társadalmi mozgósítás, illetve a háborús erőfeszítések fenntartásának egyik feltétele lett volna. Munkámban a szubjektív tapasztalatok, illetve a világháború által alakított társadalmi és kulturális jelenségek és kapcsolódások bemutatásával ezt szemléltettem, ami ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a választott módszerünk a „nagy” történelmi kérdésekre (mint például a történelmi Magyarország felbomlása) adható további válaszok keresését is segítheti.

---

<sup>1145</sup> A minisztertanács az indítványt elfogadta. MNL OL K 27. Mt. jkv. 1918. július 6. 91. A világháború narratív népi hagyományában a rekvirálás szintén meghatározó motívummá vált, amit Szabó Pál négy évtizeddel később, dokumentarista alapossggal és a hitelesség biztos tudatával készített önéletírása szemléltet: „Pontosan egy hétig ténfergek otthon, a helyzet szinte égbekiáltó. Rekvirálók járkák állandóan a falut, szednek össze mindent, amit meg lehet enni. Pedig maga a falu is éhezik [...] A község háza tájéka olyan, mintha a népvándorlás korában élnénk, civódás, veszekedés, a jegyző, Katona Imre már régen bevonult, a zsadányi jegyző szokott átjárni, aki mostanában kezd megcszedni magát, Zsadányban nagy házat csináltatott, kétszáz hold földet vett, ez az ember üti rá a pecsétet, hogy kit lehet felmenteni a frontszolgálat alól s kit nem. A termelés kidőlt a régi keretéből végképpen, és nem is lehet többé helyre igazítani.” Szabó 1955: 63. (Szabó Pál 1893-ban Biharugrán született, 1918-ban az olasz fronton szolgált.)

**Levéltári források**

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII. 1d. Budapesti Királyi Ítéltábla iratai

VII. 5c. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai

VII. 102a. Fogolytörzskönyvek

Hadtörténelmi Levéltár – Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM)

4447–4448. Első világháborús gyűjtemény. Zensurkommission für

Korrespondenzen

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 26. Miniszterelnökségi Levéltár. Központilag iktatott és irattározott iratok

K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

K 46. A Tanácsköztársaság Történeti Adatait Gyűjtő Országos Bizottság iratai

K 148. Belügyminisztérium. Elnöki iratok

K 178. Földművelésügyi Minisztérium. Elnöki osztály iratai

K 184. Földművelésügyi Minisztérium. Általános iratok

K 255. Pénzügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok

K 440. Országgyűlési Levéltár. Nemzeti Tanács iratai

K 528. Földművelésügyi Minisztérium. Felmentési Osztály iratai

K 578. Igazságügyminisztériumi Levéltár. Elnöki bizalmas iratok

P 2249. Egyesületek fondtöredékei

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

IV. 401.b. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye főispánjának iratai. Általános iratok

IV. 423. A Biai járás főszolgabírájának iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltára (MNL SZSZBML)

IV.B 401. Szabolcs, valamint Szabolcs és Ung k.e.e. vármegyék főispánjának iratai

**Nyomtatott források, sajtó**

*A háború utáni sürgős teendők a kivándorlás és a visszavándorlás tárgyában. A kivándorlási tanács öttagú bizottságának jelentése. Kivándorlási Tanács, Budapest, 1916.*

*A Magyar Gazdaszövetség 1917. február 22. közgyűlésének naplója.* Magyar Gazdaszövetség, Budapest, 1917.

*Agrártörekvések és birtokpolitika. A Magyar Gazdaszövetség 1916. április 13-iki közgyűlésének naplója.* Magyar Gazdaszövetség, Budapest, 1916.

Alvinczy Mihály 1916: *A többtermelés könyve vagy a kisgazda tudománya.* Világosság, Budapest.

Bartha József 1916: *A hadifogolyügy.* Benkő Gyula, Budapest.

Batthyány Tivadar 1918: *Népjóléti Ministerium.* Franklin, Budapest.

Batthyány Tivadar 1927: *Beszámolóm. I.* Athenaeum, Budapest.

Bernát István – Szilárd Gyula – Küzdényi Szilárd 1916: *A többtermelés néhány fontos kérdése.* Stephaneum, Budapest.

Bodor János 1915: *Isten igéje a háború idején. Egyházi beszédek az 1914–15-iki világháború alatt.* Hoffmann és Kronovitz, Debrecen.

Boross Marietta 1967: *Mezőgazdasági munkásszerződések Nyugat-Dunántúlról. Néprajzi Közlemények (12.) 1–2.* 236–307.

Czuczor Gergely – Fogarasi János 1870: *A magyar nyelv szótára. V.* Athenaeum, Budapest.

Csicsay István et al. (szerk.) 1969: *Iratok Pest megye történetéhez 1918–1919.* MSZMP Pest Megyei Bizottsága, Budapest.

Csizmadia Endre – Jakabffy Elemér (szerk.) 1918: *A választójog bizottsági tárgyalása.* Athenaeum, Budapest.

Csizmadia Imre 1987: *Delelőtől alkonyatig.* Magvető, Budapest.

Csizmadia Imre 2006: *Pirkadattól delelőig.* Kairosz, Budapest.

Damaschke, Adolf 1916: *A földreform.* Szent István Társulat, Budapest.

Deák Imre (szerk.) 1927: *Magyar Országgyűlési Almanach.* Springer Gusztáv, Budapest.

Dobay Gyula 1925: *A szegedi hadifogoly munkásosztatok krónikája.* Keresztény Ny., Szeged.

Domonkos István 1914: *A harcos levele falujához.* Élet, Budapest.

Drozdy Győző 2007: *Elvett illúziók.* Kossuth, Budapest.

Eötvös Nagy Imre (szerk.) 1916: *Kecskeméti Nagy Képes Naptár.* Kecskeméti Naptárkiadó, Kecskemét.

Erényi Tibor – Mucsi Ferenc – Teleki Éva – S. Vincze Edit (szerk.) 1956: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. V.* Szikra, Budapest.

- Értekezlet a földbirtokreform ügyében.* Pesti Ny., Budapest, 1920.
- Fehér András – Komoróczy György (szerk.) 1959: *A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban 1919. Dokumentumgyűjtemény.* MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága, Debrecen.
- Fenyvessy Béla – Madzsar József (szerk.) 1918: *A Népegészségi Országos Nagygyűlés munkálatai.* Eggenberger, Budapest.
- Főrendiházi Napló*, V–VI. kötet. (1916–1917.)
- Gábor Andor 1916: *Untauglich úr. Regény az itthonmaradtakról.* Singer-Wolfner, Budapest.
- Gellért Oszkár (szerk.) 1918: *A diadalmas forradalom könyve.* Légrády Testvérek, Budapest.
- Gróf Tisza István összes munkái. 4. sorozat, 2. kötet. Franklin, Budapest, 1924.
- Gyenizse Lajos 1977: 70, az az Hetven Esztendei vissza Emlékezései Bodoglári Gyenizse Lajosnak. *Néprajzi Közlemények* (21.) 1. 7–75.
- Hanvay Zoltán 1917: *Két falusi levél.* Rábel Miklós fia, Rimaszombat.
- Hegedüs Lóránt 1916: *A magyarság jövője a háború után.* Athenaeum, Budapest.
- Hunyady Ferenc 1930: *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének ötven éves működése. 1880–1929.* Légrády Testvérek, Budapest.
- Illyés Gyula 1972: *Kora tavasz.* Szépirodalmi, Budapest.
- Iványi Emma (szerk.) 1960: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából.* Akadémiai, Budapest.
- Jagadics Péter (szerk.) 2018: *Dédapáink nagy háborúja. Emlékek családi legendáriumokból.* Szülőföld, Gencsapáti.
- Jánosi Zoltán 1915: *Jöjjön el a Te országod. Egyházi beszédek a világháború idejéből.* Hegedüs és Sándor, Debrecen.
- Jünger, Ernst 1928: *Der Kampf als inneres Erlebnis.* Mittler und Sohn, Berlin.
- Károlyi Mihály 1923: *Egy egész világ ellen.* Verlag für Kulturpolitik, München.
- Károlyi Sándor 1914: *Az iskolán kívüli népoktatás és a népjólét.* Boros Adolf, Szatmárnémeti.
- Kemény G. Gábor (szerk.) 1999: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában VII. 1914–1916.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Képviselőházi Napló*, XXVI–XLI. kötet. (1914–1918.)
- Kertész Kálmán 1914: *A harcos levele feleségéhez.* Élet, Budapest.

Király Jutka – Söveges Gordana (szerk.) 2014: *Vágyakozás a lövészárokból. Egy szécsiszentlászlói házaspár, Jankó Zsigmond és Kovács Matild levelezése az 1. világháború alatt.* Magyar Nemzetiségi Tájékoztatási Intézet, Lendva.

Kis József 1914: *Egyházi beszédek az 1914. évi világháború idején.* Főiskolai Nyomda, Pápa.

Kiss Lajos 1939: *A szegény ember élete.* Athenaeum, Budapest.

Kiss Lajos 1941: *A szegény asszony élete.* Athenaeum, Budapest.

Komjáthy Miklós (szerk.) 1966: *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie.* Akadémiai, Budapest.

Komoróczy György (szerk.) 1973: *Hajdú–Bihari történelmi olvasókönyv.* Hajdú–Bihar Megyei Levéltár, Debrecen.

Kriston Endre 1914: *A harcos levele gyermekeihez.* Élet, Budapest.

Kun Andor – Lengyel László – Vidor Gyula (szerk.) 1932: *Magyar Országgyűlési Almanach. 1927–1931.* Légrády, Budapest.

Kürthy Anna – Tóth Krisztina 2004: *Komárom és Szőny képviselőtestületi jegyzőkönyveinek kivonatai 1879–1950.* Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom.

Lencz Géza (szerk.) 1914–1915: *Beszédek és imák háborúi alkalmakra. I–III.* Hoffmann és Kronovitz, Debrecen.

Löherer Andor 1918: *A többtermelés nemzeti organizációja.* Stephaneum, Budapest.

Magyar Kázmér 1915: *A magyar paraszt. Apróságok felőle.* Nagykőrösi Gazdasági Egyesület, Nagykőrös.

Magyar Lajos 1919: *A magyar forradalom.* Athenaeum, Budapest.

*Magyar Földműves Naptára.* Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Budapest, 1915.

*Magyar Statisztikai Évkönyv, 1912–1918.*

*Magyar Statisztikai Közlemények, 42. kötet.*

*Magyarországi Rendeletek Tára, 1914–1918.*

Mailáth József 1920: *A magyarországi birtokpolitikai reform előzményeiből.* Pesti Lloyd, Budapest.

Matlaszkovszki Tádé – Mutschenbacher Emil 1915: *Háborús gazdálkodás.* Pátria, Budapest.

Móricz Zsigmond 1953: *Új világot teremtsünk. (Gyűjtemény 1918–19-es írásaiból).* Művelt Nép, Budapest.

- Nagy Emil 1916: *A kisbérletek általánosítása*. Pátria, Budapest.
- Nagy Magyar Compass, 1913–1920. I. rész.
- Nemzetgyűlési Napló, VI. 1920.
- Pintér Tamás (szerk.) 2018: *Iskolapadból a pokolba. Kókay László doberdói naplója*. Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány, Budapest.
- Radványi Kálmán 1914: *A harcos levele édesanyjához*. Élet, Budapest.
- Romsics Ignác (szerk.) 1976: *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez*. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét.
- Rudinai Molnár István 1916: *A kiskazda teendője a háború alatt és azután*. Szent István Társulat, Budapest.
- Rudinai Molnár István 1917: *A kiskazda többtermelése*. Szent István Társulat, Budapest.
- Schandl Károly 1916: *A gabonarekvirálás és a kukorica értékesítése*. Pátria, Budapest.
- Szabó Pál 1955: *Nyugtalan élet. Nehéz idők*. Szépirodalmi, Budapest.
- Szakál Imre 2016: *A Magyarországi Ruszinok Néptanácsának jegyzőkönyvei (1918–1919)*. Acta Academiae Beregsasiensis (15.) 33–58.
- Szenti Tibor 1988: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*. Magvető, Budapest.
- Szilassy Zoltán (szerk.) 1916: *Az 1916. évi június 3-án és 4-én Budapesten megtartott országos többtermelési értekezlet naplója*. Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Budapest.
- Szirtes Artúr 1917: *A gazdaságpolitikai pártok fejlődése*. Táltos, Budapest.
- Tokaji László 1916: *A meglevő és kiegészítő mezőgazdasági munkaerők helyes beállítása a folyó évi termelés biztosítása szempontjából*. Egyesült Nyomda, Kolozsvár.
- Toma István 1914: *A hadbavonult lelkész levele híveihez*. Élet, Budapest.
- Tóth Tihamér 1914: *Tábori lelkész levele az elesett hős feleségéhez*. Élet, Budapest.
- Vass József 1914a: *A Haza levele a magyar néphez*. Élet, Budapest.
- Vass József 1914b: *A küzdő hősökhez*. Élet, Budapest.
- Vass József 1916: *Magyarok vigasztalása*. Szent István Társulat, Budapest.
- Vayszada Dezső 1917: *Aranytanácsok a földmíveseknek*. Líceum, Eger.
- Vázsonyi Vilmos 1918: *Miért kell és milyen lesz a választójog reformja?* Athenaeum, Budapest.

Vázsonyi Vilmosné 2015: *Egyszer volt... Emlékirat 1947-ből*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.

Veres Péter 1963: *Számadás*. Szépirodalmi, Budapest.

Veres Péter 1978: *A Balogh család története*. Második rész. Magvető és Szépirodalmi, Budapest.

Vidor Gyula (szerk.) 1921: *Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922*. Magyar Lap- és Könyvkiadó, Budapest.

Weltner Jakab 1929: *Forradalom, bolsevizmus, emigráció*. Szerzői kiadás, Budapest.

Windischgrätz Lajos 1920a: *Küzdelmeim*. Budapest.

Windischgrätz, Ludwig 1920b: *Vom roten zum schwarzen Prinzen*. Ullstein, Berlin–Wien.

*A Barázda, Arad és Vidéke, Az Est, Az Újság, Balatonvidék, Békés, Baranyavármegye Hivatalos Lapja, Békésmegyei Függetlenség, Békésvármegye Hivatalos Lapja, Bolond Istók, Budapesti Hírlap, Budapesti Szemle, Debreceni Gazdasági Lapok, Délmagyarország, Dombóvári Hírlap, Dunántúli Protestáns Lap, Eger, Egri Újság, Élet, Esztergom, Esztergom és Vidéke, Evangélikus Lap, Evangélikus Órálló, Felsőbányai Hírlap, Felsőmagyarországi Hírlap, Fővárosi Hírlap, Friss Újság, Gazdaszövetség, Görög Katholikus Szemle, Haladás, Harangszó, Hivatalos Közlöny, Huszadik Század, Igaz Szó, Jászberényi Újság, Katholikus Szemle, Kecskeméti Lapok, Kővárvidék, Közérdek, Közgazdasági Szemle, Köztelek, Magyar Figyelő, Magyar Gazdák Szemléje, Magyar Gyáripar, Magyar Kultúra, Magyar Lobogó, Magyar Paizs, Magyarság, Magyarország, Makói Újság, Mohácsi Hírlap, Nagybánya, Nagykároly és Vidéke, Nagykőrös és Vidéke, Nagyvárad, Népszava, Néptanítók Lapja, Nógrád, Nyírvidék, Nyugat, Pápa és Vidéke, Pápai Hírlap, Pápai Közlöny, Pápai Lapok, Pécsi Napló, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, Protestáns Szemle, Reggeli Hírlap, Religió, Sáropataki Református Lapok, Somogyvármegye Hivatalos Lapja, Szamos, Szarvas és Vidéke, Szatmár és Vidéke, Szatmári Gazda, Szatmári Hírlap, Szatmármegyei Híradó, Szatmármegyei Hírmondó, Szatmárvármegye Hivatalos Lapja, Szegedi Friss Újság, Szövetkezés, Tolnamegyei Közlöny, Tolnamegyei Újság, Tolnavármegye és a Közérdek, Új Nemzedék, Ung, Váci Hírlap, Világ.*

**Felhasznált irodalom**

Ábrahám Barna 2015: A szlovákkérdés nemzetközi dimenziói az I. világháború éveiben. Historiográfiai áttekintés. *Világtörténet* (37.) 2. 257–288.

Ábrahám Barna 2015: *Szlovák sajtó és kormányzati sajtópolitika a nagy háború éve alatt. Történelmi Szemle* (57.) 4. 565–582.

Ábrahám Barna 2016: *Megmaradni vagy beolvadni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében*. Kalligram, Pozsony.

Ábrahám Barna 2017: Uniótól unióig. Erdély a román nemzet- és államépítésben 1867-1918 között. In: Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 207–230.

Andics Erzsébet 1949: Az 1919-es magyar proletárforradalom előtörténetéhez. *Századok* (83.) 1–4. 24–78.

Andrássy Antal 1973: Az agrárproletariátus és a parasztság helyzete, mozgalmi 1908–1918. In: Suri Károly (szerk.): *A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében 1870–1918*. MSZMP Somogy Megyei Bizottsága, Kaposvár, 241–281.

Antal Károly – Dömötör Sándor 1961: Történelmi-társadalmi tényezők. In: Dömötör Sándor (szerk.): *Abádszalók földje, népe, kultúrája*. Damjanich János Múzeum, Szolnok, 42–66.

Arendt, Hannah 1991: *A forradalom*. Európa, Budapest.

Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest.

Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette 2006: *1914–1918, Az újraírt háború*. L’Harmattan–Atelier, Budapest.

Babos Krisztina – Pintér Tamás (szerk.) 2016: *Mesék a nagy háborúról. Kovács György harctéri naplója*. Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány, Budapest.

Baker, Keith 1990: *Inventing the French Revolution. Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century*. Cambridge University Press, Cambridge.

Balázs Eszter 2016: A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái.” In: Ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda, politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 143–165.

Balla Loránd 2017: *Temesvár egyesületei a dualizmus korában, különös tekintettel a regionális identitást előmozdító egyesületekre*. PhD-disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK.

Balla, Tibor 2014: Das Kriegsgefangenenwesen in der österreichisch-ungarischen Monarchie am Beispiel der westungarischen Kriegsgefangenenlager. In: Kropf, Rudolf (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg an der „Heimatfront.“* Amt der Burgenländischen Landesregierung, Eisenstadt, 151–176.

Balogh Margit 1998: Örökbérlet vagy verkli? Prohászka Ottokár örökbérlet-javaslat. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Prohászka ébredése II. Távlatok*, Budapest, 69–79.

Bánki Horváth Mihály 1997: A tanulók társadalmi rétegződése a kiskunfélegyházi gimnáziumban 1867–1918. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 295–300.

Baráth Béla Levente (szerk.) 2014: *Az I. világháború református tábori lelkeszeire, tanáira, diákjaira emlékezve*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen.

Baráth Katalin 2018: Súlyosbító körülmények. Női vádlottak az első világháború hátszínházi büntetőbírósága előtt. *Korall* (19.) 71. 69–86.

Bartha Elek 1987: Szent levelek Zenta környékéről. *Múzeumi Kurir* (6.) 3. 23–27.

Baten, Jörg – Schulz, Rainer 2005: Making Profits in Wartime. Corporate Profits, Inequality, and GDP in Germany During the First World War. *Economic History Review*. (58.) 1. 34–56.

Bausinger, Hermann 1989: Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia*. (100.) 1–4. 24–37.

Beck, Stefan – Knecht, Michi: Jenseits des Dualismus von Wandel und Persistenz? Krisenbegriffe der Sozial- und Kulturanthropologie. In: Mergel, Thomas (Hrsg.): *Krisen verstehen. Historische und kulturwissenschaftliche Annäherungen*. Campus, Frankfurt, 59–76.

Becker, Annette 2010: Faith, Ideologies, and the "Cultures of War." In: Horne, John (ed.): *A Companion to World War I*. Wiley-Blackwell, Malden, 234–247.

Bencze László 1997: Az éhség-offenzíva. Észak-Itália, 1918. június 15. *Limes*. (10.) 3. 105–118.

Bencze László 1999: A 11. hadsereg offenzívája az Alpokban. 1918. június 15. *Hadtörténelmi Közlemények*. (112.) 3. 501–538.

Bene János 2007: Nyíregyháza az I. világháborúban. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* (49.) 403–450.

Berecz, Ágoston 2013: *The Politics of Early Language Teaching. Hungarian in the Primary Schools of the late Dual Monarchy*. Central European University, Budapest.

Bereczki Ibolya – Pozsony Ferenc 2016: *Üzenet a frontról. Ferenc tüzér levelei 1914–1918*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.

Berend T. Iván – Szuhay Miklós 1975: *A tőkés gazdaság története Magyarországon. 1848–1944*. Kossuth, Budapest.

Berghoff, Hartmut – Vogel, Jakob 2004: Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte. Ansätze zur Bergung transdisziplinärer Synergiepotentiale. In: Berghoff, Hartmut – Vogel, Jakob (Hrsg.): *Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte. Dimensionen eines Perspektivenwechsels*. Campus, Frankfurt – New York, 9–42.

Berghoff, Hartmut 2004: Die Zähmung des entfesselten Prometheus? Die Generierung von Vertrauenskapital und die Konstruktion des Marktes im Industrialisierungs- und Globalisierungsprozess. In: Berghoff, Hartmut – Vogel, Jakob (Hrsg.): *Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte. Dimensionen eines Perspektivenwechsels*. Campus, Frankfurt – New York, 43–168.

Bernátsky Ferenc 2017: Olasz fogságban. Zádori Sándor első világháborús hadifogoly naplója. In: Miklós Péter (szerk.): *Harctér és fogolytábor. BAKANAPLÓK A NAGY HÁBORÚBÓL*. Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ, Hódmezővásárhely, 161–244.

Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátszágban*. Napvilág, Budapest.

Blasszauer Róbert 2003: Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején. *Ad Acta. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve* (6.) 73–100.

Blum, Matthias 2011: Government decisions before and during the First World War and the living standards in Germany during a drastic natural experiment. *Explorations in Economic History* (48.) 4. 556–567.

Bódy Zsombor 2002: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. *Korall* (3.) 10. 187–199.

Bódy Zsombor 2005: Szociálpolitika és szociáldemokrácia Magyarországon az I. világháború idején. *Századok* (139.) 6. 1457–1475.

Bódy Zsombor 2009: Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban*. *BUKSZ* (21.) 3. 264–267.

Bódy Zsombor 2010: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Argumentum, Budapest.

Bohstedt, John 1992: The Moral Economy and the Discipline of Historical Context. *Journal of Social History* (26.) 2. 265–284.

Bónis György 1962: *Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom*. Akadémiai, Budapest.

Botlik József 1997: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Új Mandátum, Budapest.

Botos János 2015: A fizetőeszköz inflációja az I. világháború alatt és után 1914–1924. *Múltunk* (60.) 3. 70–138.

Bourdieu, Pierre 2002: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, Budapest.

Brandt, Juliane 2006: „Jesus und der Weltkrieg. Das Schicksal nationalen Gedankenguts des ungarischen Protestantismus im Ersten Weltkrieg. In: Martin Schulze Wessel (Hrsg.): *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart. 155–180.

Breit József 1925: *A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története*. Magyar Királyi Hadtörténeti Levéltár, Budapest.

Burckhardt, Jacob 2001: *Világtörténelmi elmélkedések*. Atlantisz, Budapest.

Burke, Peter 1993: *History and Social Theory*. Cornell University Press, New York.

Canetti, Elias 1991: *Tömeg és hatalom*. Európa, Budapest.

Canovan, Margaret 1981: *Populism*. Harcourt Brace Jovanovich, New York.

Caplan, Bryan 2000: Rational Irrationality: A Framework for the Neoclassical-Behavioral Debate. *Eastern Economic Journal* (26.) 2. 191–211.

Chickering, Roger 2007: *The Great War and Urban Life in Germany: Freiburg, 1914–1918*. Cambridge University Press, Cambridge.

Cohen, Stanley 1972: *Folk Devils and Moral Panics. The creation of Mods and Rockers*. Blackwell, Oxford.

Coles, Anthony 1978: The Moral Economy of the Crowd: Some Twentieth-Century Food Riots. *Journal of British Studies* (18.) 157–176.

Convay, Martin – Gerwarth, Robert 2011: Revolution and counter-revolution. In: Bloxham, Donald – Gerwarth, Robert (eds.): *Political Violence in Twentieth-Century Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 140–175

Conversi, Daniele 2004: A nacionalizmuselmélet három irányzata. In: Kámtor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Rejtjel, Budapest, 315–328.

Corner, Paul – Procacci, Giovanna 1997: The Italian experience of ‘total’ mobilization, 1915–1920. In: Horne, John (ed.): *State, society and mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge, 223–240.

Cornwall, Mark 2000: *The Undermining of Austria–Hungary. The Battle for Hearts and Minds*. Macmillan, London.

Csekő Ernő 2003: A népképviselőtér érvényesülése a dualizmus kori Tolna megye törvényhatósági bizottságának összetételében. In: Dobos Gyula (szerk.): *Tolna megye a dualizmus korában*. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, Szekszárd, 166–182.

Csekő Ernő 2014: *A dualizmus kori elit Tolna megyében*. PhD-disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK.

Csiki Tamás 2010: Egy parasztgazdaság piaci kapcsolatai a 19. század második felében: Kertész István naplója alapján. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* (49.) 551–558.

Csiki Tamás 2011: A parasztságról alkotott sztereotípiák a 19. század második felében. *Néprajzi Látóhatár* (20.) 3. 59–79.

Csiki Tamás 2012: *Egy uradalom végnapjai. A gödöllői koronabirtok a két világháború között*. Didakt, Debrecen.

Csiki Tamás 2018: *Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom az egyéni emlékezetekben*. L’Harmattan, Budapest.

Csiki Tamás 2018: Isten nevében (?) Az első világháború protestáns értelmezései. *Egyháztörténeti Szemle* (19.) 1. 66–78.

Dálnoki-Kovács Jenő 1921: A megélhetés drágulása a háború kitörése óta. *Közgazdasági Szemle* (45.) 1–4. 264–292.

Daniel, Ute 1989: *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft. Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen.

Daniel, Ute 2002: Zweierlei Heimatfronten. Weibliche Kriegserfahrungen 1914 bis 1918 und 1939 bis 1945 im Kontrast. In: Thoß, Bruno – Volkmann, Hans-Erich (Hrsg.): *Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg, ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland*. Schöningh, Paderborn, 391–409.

Daniel, Ute 2020: *Kultúrtörténeti kompendium. Elmélet, gyakorlat, kulcsszavak*. Ráció, Budapest.

Davis, Natalie Zemon 2001: Az erőszak rítusai. In: Davis, Natalie Zemon: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Balassi, Budapest, 139–168.

Dieckhoff, Alain 2004: Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. (Szöveggyűjtemény.)* Rejtjel, Budapest. 298–314.

Donáth Péter 2020: *Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben*. Trezor, Budapest.

Downs, Laura Lee 1993: Women's Strikes and the Politics of Popular Egalitarianism in France, 1916-1918. In: Lenard Berlanstein (ed.): *Rethinking Labor History. Essays in Discourse and Class Analysis*. University of Illinois, Chicago, 114–148.

Drócsa Izabella 2019: Határ a királysértés és az izgatás között. A király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról szóló 1913. évi XXXIV. törvény anyagi és eljárásjogi elemzése. *Iustum Aequum Salutare* (15.) 2. 117–137.

Durkheim, Émile 1967: *Az öngyilkosság*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.

Eley, Geoff 2010: Mi a kultúrtörténet? *Aetas* (25.) 2. 167–179.

Engel, Barbara 1997: Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I. *The Journal of Modern History* (69.) 4. 696–721.

Eppel János 1991: Adalékok a Bauernbund történetéhez. In: Szita László – Szóts Zoltán (szerk.): *A Völgység két évszázada*. MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága, Bonyhád, 61–69.

F. Dózsa Katalin 2011: A Fényűzés Elleni Liga, avagy az I. világháború és a divat. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* (12.) 159–166.

Farkas Dezső 1965: *A két forradalom Bihar megyei történetéhez (1917–1919)*. Akadémiai, Budapest.

Farkas József 1995: A 48-as Függetlenségi Országos Gazdapárt megalakulása és annak előzményei a Dél-Dunántúlon. *Levéltári Évkönyv* (26.) 141–206.

Farkas Márton 1969: *Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. A hadsereg szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában*. Akadémiai, Budapest.

Fazekas Csaba 2007: A református egyház. In: Dobrossy István – Stipta István (szerk.): *Miskolc története. V/2. 1918–1949*. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 218–249.

Fehér György 2017: *Darányi Ignác élete (1849–1927)*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest.

Fél Edit – Hofer Tamás 2001: Tanyakertek, patrónus-kliens kapcsolatok és politikai frakciók Átányon. In: Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak*. Kalligram, Pozsony, 237–255.

Feldman, Gerard 1997: *The Great Disorder. Politics, Economics, and Society in the German Inflation 1914–1924*. Oxford University Press, New York – Oxford

Ferge Zsuzsa 1986: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Magvető, Budapest.

Flemming, Jens 1978: *Landwirtschaftliche Interessen und Demokratie. Ländliche Gesellschaft, Agrarverbände und Staat 1890–1925*. Neue Gesellschaft, Bonn.

Gábor Sándorné 1954: A burzsoá-szociáldemokrata Károlyi-kormány a dolgozó nép forradalmi harca ellen. *Levéltári Közlemények* (25.) 1. 222–233.

Galántai József 1960: *Egyház és politika 1890–1918*. Kossuth, Budapest.

Galántai József 1974: *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*. Akadémiai, Budapest.

Galántai József 1980: Az első világháború alatti országgyűlési nyomtatványok forrásértékéről. In: Bertényi Iván (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 89–98.

Galtung, Johan 1990: Cultural Violence. *Journal of Peace Research* (27.) 3. 291–305.

Geertz, Clifford 1978: The Bazaar Economy. Information and Search in Peasant Marketing. *American Economic Review* (68.) 2. 28–32.

Geertz, Clifford 1994: *Az értelmezés hatalma*. Osiris, Budapest.

Gerő András 1988: *Az elsőprő kisebbség*. Gondolat, Budapest.

Gerwarth, Robert 2016: *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923*. Farrar, Straus & Giroux, New York.

Gerwarth, Robert 2018: *Harc a Vörös Szörnyeteggel: Ellenforradalmi erőszak Közép-Európa vereséget szenvedett államaiban*. In: Gerwarth, Robert – Horne, John (szerk.): *Háború béke idején*. L'Harmattan, Budapest, 71–92.

Giddens, Anthony 1982: *Profiles and Critiques in Social Theory*. University of California, Los Angeles.

Giddens, Anthony 2013a: A strukturáció elmélete. *Replika* (22.) 82. 11–24.

Giddens, Anthony 2013b: Élet a poszttradicionális társadalmakban. *Replika* (22.) 82. 55–95.

Gioielli, Emily 2011: *Enemy at the Door: Revolutionary Struggle in the Hungarian Domestic Sphere, 1919–1926. Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung* (60.) 4. 519–538.

Glässer Norbert – Mód László (szerk.) 2018: *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.*

Goetze, Dieter 1971: „*Culture of Poverty*” und soziale Wirklichkeit: *Nachruf auf eine Theorie. Sociologia Ruralis* (11.) 3. 223–246.

Gollwitzer, Heinz 1977: *Europäische Bauerndemokratie im 20. Jahrhundert.* In: Gollwitzer, Heinz (Hrsg.): *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert.* Gustav Fischer, Stuttgart–New York, 1–82.

Gratz, Gusztáv – Schüller, Richard 1930: *Der wirtschaftliche zusammenbruch Österreich-Ungarns.* Hölder, Wien.

Gribaudi, Maurizio 2000: Diszkontinuitások a társadalomban. Egy konfigurációs modell. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Csokonai, Debrecen, 105–136.

Gunst Péter 1998a: A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Napvilág, Budapest, 163–208.

Gunst Péter 1998b: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Napvilág, Budapest, 231–284.

Gunst Péter 2006: Az 1920. évi földreform – politikai nézőpontból. In: Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 245–258.

Gyáni Gábor – Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest.

Gyáni Gábor 2000: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág, Budapest, 81–94.

Gyáni Gábor 2002: Nyugtalan századvég. Az agrárszocializmus új megközelítés. In: Gyáni Gábor: *Történelemszövegek.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 174–182.

Gyáni Gábor 2007: Az első világháború és a paraszti emlékezet. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): *Föld és társadalom.* Kiskun Múzeum Baráti Köre, Kiskunfélegyháza, 227–237.

- Gyáni Gábor 2020: *A történeti tudás*. Osiris, Budapest.
- Gyánti István 2018: Egy hírlapíró levéltáros emlékére. Földvári Mihály (1858–1944) életrajzi vázlata. In: Gyánti István – Kult László (szerk.): *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. MNL Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 193–201.
- Gyenesei József 2015: Kecskemét hadikiadásai az első világháború idején. In: Gyenesei József (szerk.): *Hátországban. Kecskemét az I. világháború idején*. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét, 299–322.
- Györffy István 1915: *Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta*. Fritz Ármin, Budapest.
- Gyurgyák János: A világ őskatasztrófája vagy Európa tragédiája? In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 55–84.
- Haimson, Leopold – Tilly, Charles (eds.) 1989: *Strikes, Wars and Revolutions in an International Perspective. Strike Waves in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Haimson, Leopold – Sapelli, Giulio (eds.) 1992: *Strikes, Social Conflict and the First World War. An International Perspective*. Feltrinelli, Milánó.
- Hajdu Tibor 1958: *Tanácsok Magyarországon 1918–1919-ben*. Kossuth, Budapest.
- Hajdu Tibor 1968: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Kossuth, Budapest.
- Hajdu Tibor 1988: A magyarországi Tanácsköztársaság. In: Hajdu Tibor – Tilkovszky Loránt (szerk.): *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 191–346. Akadémiai, Budapest, 191–346.
- Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc 2014: *A régi Magyarország utolsó háborúja*. Osiris, Budapest.
- Hanák Péter 1988: Népi levelek az első világháborúból. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Budapest, 222–274.
- Hanna, Martha 2006: *Your Death Would Be Mine. Paul and Marie Pireaud in the Great War*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Hämmerle, Christa 2000: Von den Geschlechtern der Kriege und des Militärs. Forschungseinblicke und Bemerkungen zu einer neuen Debatte. In: Kühne, Thomas – Ziemann, Benjamin (Hrsg.): *Was ist Militärgeschichte?* Schöningh, Paderborn, 229–262.
- Heller Ágnes 2001: *A történelem elmélete*. Múlt és Jövő, Budapest.

Herwig, Holger 2014: *The First World War. Germany and Austria–Hungary 1914–1918*. Bloomsbury, London.

Hidas, Peter 1980: The Dance of Death. World War I and the Hungarian Peasants. In: Held, Joseph (ed.): *The Modernization of Agriculture: Rural Transformation in Hungary 1848–1975*. Columbia University Press, Boulder, 169–185.

Hidas, Peter 1983: A mezőgazdasági termelés és a parasztság Magyarországon az első világháború idején. *Agrártörténeti Szemle* (25.) 1–2. 14–29.

Hirschfeld, Gerhard – Krumeich, Gerd – Langewiesche, Dieter – Ullmann, Hans-Peter (Hgg.) 1997: *Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkrieges*. Klartext, Essen.

Hobsbawm, Eric 1969: *Bandits*. Weidenfeld and Nicolson, London.

Holquist, Peter 2002: *Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

Horne, John 1991: *Labour at war. France and Britain 1914–1918*. Oxford, Clarendon.

Horne, John 1997: Introductions: mobilizing for 'total war', 1914–1918. In: Horne, John (ed.): *State, society and mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–18.

Horne, John 2012: Public Opinion and Politics. In: Horne, John (ed.): *Companion to World War I*. Blackwell, Chichester, 279–294.

Hugler, Klaus – Diefenbacher, Hans 2005: *Adolf Damaschke und Henry George. Ansätze zu einer Theorie und Politik der Bodenreform*. Metropolis Verlag, Marburg.

Hunt, Lynn 1989: Introduction: History, Culture and Text. In: Hunt, Lynn (ed.): *The New Cultural History*. University of California Press, Los Angeles, 1–22.

Inczefi Géza 1942: Ellenséges golyó ellen védő imádság. *Ethnographia* (53.) 3–4. 232–233.

Jones, Elizabeth 2009: *Gender and Rural Modernity. Farm Women and the Politics of Labor in Germany, 1871–1933*. Ashgate, Burlington.

Josuttis, Manfred 2002: *Texte und Feste in der Predigtarbeit*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.

K. Balog János 1964: *Tolna megye a Magyar Tanácsköztársaság időszakában*. MSZMP Tolna megyei Bizottsága, Szekszárd.

Kaba Eszter (szerk.) 2017: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború, ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Napvilág, Budapest.

Karády Viktor 1997: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása (1867–1910). In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Replika, Budapest, 169–194.

Kaschuba, Wolfgang 1988: *Volkskultur zwischen feudaler und bürgerlicher Gesellschaft. Zur Geschichte eines Begriffs und seiner gesellschaftlichen Wirklichkeit*. Campus, Frankfurt – New York.

Katkó Márton Áron 2014: Görög katolikus románok és a hajdúdorogi püspökség. *Századok* (148.) 3. 808–811.

Kató István 1956: Az 1918-as novemberi parasztmozgalmak. *Századok* (90.) 3. 394–415.

Katus László 1988: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország története. 1890–1918*. Akadémiai, Budapest, 1003–1064.

Keegan, John 2000: *A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976*. Aquila, Budapest.

Kende János 1969: *A magyarországi szervezett munkásság az első világháborúban*. Párttörténeti Közlemények (15.) 1. 81–103.

Kerek Mihály 1939: *A magyar földkérdés*. Mefhosz, Budapest.

Keresztes Hajnalka 2010: Bepillantás a gyönki német reformátusság hitéletébe. In: Dobos Gyula (szerk.): *Tanulmányok. Politika-, gazdaság-, egészségügy-, egyház- és kultúrtörténet*. Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd, 481–529.

Kies, Tobias 2004: Hörensagen. Gerüchtekommunikation und lokale Öffentlichkeit im frühen 19. Jahrhundert. In: Föllmer, Moritz (Hrsg.): *Sehnsucht nach Nähe. Interpersonale Kommunikation in Deutschland seit dem 19. Jahrhundert*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 45–64.

Király István 1966: *Nagyatádi Szabó István és pártja az első világháború előtt*. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény (64.) Budapest.

Király István 1971–1972: Nagyatádi Szabó István útja a képviselői mandátumtól az öszirózsás forradalom miniszteri székéig. I–II. *Agrártörténeti Szemle* (13.) 3–4. 423–453, (14.) 1–2. 173–195.

Király István 1991: Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt 1919. március 19-e és november 30-a között. In: Szili Ferenc (szerk.): *Somogy megye múltjából*. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 117–146.

Kispál Richárd 2015: A magyarországi szerbek a század eleji sajtó tükrében (1914–1918). *Belvedere Meridionale* (27.) 3. 77–89.

Kiwit, Daniel – Voigt, Stefan 1995: Überlegungen zum institutionellen Wandel unter Berücksichtigung des Verhältnisses interner und externer Institutionen. *Ordo. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft* (46.) 117–148.

Klestenitz Tibor 2016: *A Nagy Háború propagandájának megítélése a magyar sajtóban*. In: ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 287–301.

Kocka, Jürgen 1973: *Klassengesellschaft im Krieg*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen.

Kocka, Jürgen 1975: Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte. Vorschläge zur historischen Schichtungsanalyse. *Geschichte und Gesellschaft* (1.) 1. 9–42.

Kocsis Gyula 1982: A város a jobbágyfelszabadulástól az első világháborúig. In: Ikvai Nándor (szerk.): *Cegléd története*. Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 215–262.

Kónya Péter 2015: Az orosz betörés Sáros és Zemplén vármegyébe 1914–1915-ben. In: Püski Levente – Kerepeszki Róbert (szerk.): *A Nagy Háború és emlékezete*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 87–96.

Kósa László 1998: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*. Planétás, Budapest.

Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest.

Koselleck, Reinhart 2009: Az ismeretlen jövő és a prognózis művészete. *Helikon* (55.) 4. 517–530.

Kölling, Bernd 1996: *Familienwirtschaft und Klassenbildung. Landarbeiter im Arbeitskonflikt: Das ostelbische Pommern und die norditalienische Lomellina, 1901–1921*. SH-Verlag, Vierow.

Kövágó László 1964: *A magyarországi délszlávok 1918–1919-ben*. Akadémiai, Budapest.

Krusenstjern, Benigna 1981: *Die ungarische Kleinlandwirte-Partei (1909–1922/1929)*. Trofenik, München.

Labádi Lajos 1995: *Szentes város közigazgatása és politikai élete 1849–1918*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

- Lackó Miklós 1988: *Korszellem és tudomány*. Gondolat, Budapest.
- Lakatos Ernő 1980: Alsónémedi története a X. századtól 1944-ig. In: Balassa Iván (szerk.): *Alsónémedi története és néprajza*. Alsónémedi Községi Tanács, Alsónémedi, 49–130.
- Langthaler, Ernst 2014: Vom transnationalen zum regionalen Hinterland – und retour. Wiens Nahrungsmittelversorgung vor, im und nach dem Ersten Weltkrieg. In: Karner, Stefan – Lesiak, Philipp (Hg.): *Erster Weltkrieg. Globaler Konflikt – lokale Folgen*. Studien Verlag, Innsbruck, 307–318.
- Lefebvre, Georges 2014: *The Great Fear of 1789. Rural Panic in Revolutionary France*. Princeton University Press, Princeton.
- Levi, Giovanni 2002: Magatartások, erőforrások, folyamatok a fogyasztás „forradalma” előtt. *Korall* (3.) 10. 96–113.
- Lewis, Oscar 1968: *Sánchez gyermekei*. Európa, Budapest.
- Lipset, Martin 1995: *Homo politicus*. Osiris, Budapest.
- Löwenfeld-Russ, Hans 1926: *Die Regelung der Volksernährung im Kriege*. Hölder–Pichler–Tempsky, Wien.
- Lukacs, John 2004: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. Európa, Budapest.
- Lutter János 1928: A háborús propaganda. In: Pilch Jenő (szerk.): *A világháború története*. Franklin, Budapest.
- M. Kondor Viktória 1975: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. *Magyar Könyvszemle* (91.) 1–4. 75–82.
- Macintyre, Alasdair 1999: *Az erény nyomában*. Osiris, Budapest.
- Mai, Gunther 1995: Der erste Weltkrieg. In: Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Scheidewege der deutschen Geschichte. Von der Reformation bis zur Wende 1517–1989*. Beck, München, 159–170.
- Major Zoltán László 1994: Adatok Hajdú-Bihar megye községi irattárainak helyzetéhez 1950–1960 között. *Levéltári Szemle* (44.) 1. 62–69.
- Makó Imre 1993: Vásárhely a világháborúban (1914–1918). In: Kovács István – Kruzslicz István – Szigeti János (szerk.): *Hódmezővásárhely története II/2*. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely, 865–930.
- Malia, Martin 2006: *History's Locomotives. Revolutions and the Making of the Modern World*. Yale University Press, New Haven – London.
- Marwick, Arthur 1965: *The Deluge. British Society and the First World War*. Bodley Head, London.

Marwick, Arthur 1968: *Britain in the Century of Total War. War, Peace and Social Change, 1900–1967*. Bodley Head, London.

Marwick, Arthur 1974: *War and Social Change in the Twentieth Century. A Comparative Study of Britain, France, Germany, Russia and the United States*. Macmillan, London.

Mazower, Mark 2000: *The Balkans. A Short History*. Modern Library, New York.

Medick, Hans 1988: Misszionáriusok a csónakban? Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Akadémiai, Budapest, 62–110.

Mészáros Károly 1966: *Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája*. Akadémiai, Budapest.

Michels, Robert 1911: *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. Verner Klinkhardt, Leipzig.

Mike Gyula 1927: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvészese a világháborúban. *Magyar Statisztikai Szemle* (5.) 7. 624–633.

Mikos Éva 2010: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. L'Harmattan, Budapest.

Molnár Mária 1989: *A gimnázium szerepe egy paraszti közösség társadalmi mozgásában*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.

Molthagen, Dietmar 2007: *Das Ende der Bürgerlichkeit? Liverpools und Hamburger Bürgerfamilien im Ersten Weltkrieg*. Wallstein, Göttingen.

Mommsen, Wolfgang (Hrsg.) 1996: *Kultur und Krieg Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. Oldenbourg, München.

Moritz, Verena – Leidinger, Hannes 2005: *Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich 1914–1921*. Bernard&Graefe, Bonn.

Moscovici, Serge 1973: Foreword. In: Herzlich, Claudine: *Health and Illness. A Social Psychological Analysis*. Academic Press, London, IX–XIV.

Moscovici, Serge 2002: *Társadalom – lélektan. Válogatott tanulmányok*. Osiris, Budapest.

Mosse, George 1991: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford University Press, New York.

Murádin Jenő 2016: In: ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 445–458.

Nagy Dezső 1982: Cegléd az első világháború alatt, a polgári demokratikus forradalom, Tanácsköztársaság (1914–1919). In: Ikvai Nándor (szerk.): *Cegléd története*. Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 325–354.

Nagy Gyöngyi 2017: Aszalai Kálmán emlékei a Nagy Háborúból. In: Miklós Péter (szerk.): *Harctér és fogolytábor. Bakanaflók a Nagy Háborúból*. Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ, Hódmezővásárhely, 99–160.

Nagy József 1993: *A Nagyatádi-féle földreform 1920–1928*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Eger.

Nagy József 2003: *Földbirtokpolitika Magyarországon a két világháború között*. Líceum, Eger.

Nevelő Irén 1964: Az üzemek militarizálása és a panaszbizottságok az első világháború idején. *Történelmi Szemle* (7.) 1. 64–86.

Nevelő Irén 1965: A munkásosztály helyzete Magyarországon az első világháború idején. *Századok* (99.) 6. 1206–1227.

Nevelő Irén 1980: *A háború és a magyarországi munkásság*. Kossuth, Budapest.

North, Douglass–Wallis, John Joseph–Weingast, Barry 2009: *Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge University Press, Cambridge.

Nyíró Miklós 2023: Az „események szülte” ember. Claude Romano Heidegger-kritikája. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Gyulai Éva 70. születésnapjára*. Miskolci Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Miskolc, 255–264.

Offer, Avner 1989: *The First World War. An Agrarian Interpretation*. Clarendon Press, Oxford.

Orosz István 1971: A szabad gazdálkodás elterjedése Északkelet-Magyarországon a XIX. század végén. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (52.) 173–180.

Orosz István 1989: A falusi társadalom kutatásának forrásai a dualizmus korában. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 2*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 356–370.

Ossowski, Stanislaw 1973–1974: Az osztálystruktúra dichotomikus felfogása. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *A társadalmi struktúra és rétegződés*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 30–39.

Pap Dezső 1934: *A magyar szociálpolitika a világháborúban*. Grill Károly, Budapest.

Papp István 2014: A háború mint tapasztalat. A hátország ábrázolása Veres Péter *Számadás* című visszaemlékezésében. *Hitel* (27.) 3. 63–81.

Perrot, Michelle 1992: Introduction. In: Haimson, Leopold – Sapelli, Giulio (eds.): *Strikes, Social Conflict and the First World War. An International Perspective*. Feltrinelli, Milánó, 25–28.

Péter László 1955: József Attila Szegeden. *Irodalomtörténet* (43.) 2. 115–163.

Péterné, Fehér Mária 2015: A városvezetés helytállása az első világháború éveiben. In: Gyenesei József (szerk.): *Hátországban. Kecskemét az I. világháború idején*. MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét, 77–266.

Pintér Tamás (szerk.) 2018: *Iskolapadból a pokolba. Kókay László doberdói naplója*. Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány, Budapest.

Pintér Zoltán 2017: *A háború kódében. A hátország erőfeszítései az első és második világháborús Karcagon*. Karcagi Önkormányzat, Karcag.

Plaschka, Richard – Haselsteiner, Horst – Suppan, Arnold 1974: *Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918*. I–II. Verlag für Geschichte und Politik, Wien.

Pogány Ágnes 2002: A magyarországi közkölcsonök története az első világháború kitörésétől a pénzügyi stabilizációig. *Történelmi Szemle* (45.) 1–2. 65–97.

Pollmann Ferenc 2011: A háború dimenziói. *A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője* (12.) 13–16.

Pomogyi László 2001: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon*. Osiris, Budapest.

Popovics Sándor 1926: *A pénz sorsa a háborúban*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Procacci, Giovanna 1989: Popular protest and labour conflict in Italy, 1915–18. *Social History* (14.) 1989. 1. 31–58.

Puskás Attila 1968: A forradalom érése Tolna megyében az I. világháború alatt. In: Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből. I.* Tolna megyei Tanács Levéltára, Szekszárd, 139–190.

Puskás Julianna 1956: A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején. In: Pach Zsigmond Pál – Sándor Pál (szerk.): *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon*. Szikra, Budapest, 283–362.

Puskás Julianna 1958: Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle* (1.) 1–2. 136–153.

Ravasz István 2014: A nagy háború első hősi halottja. *Hadtörténelmi Közlemények* (127.) 3. 754–762.

Reddy, William 2001: *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions*. Cambridge University Press, Cambridge.

Ricoeur Paul 2001: A narratív azonosság. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat, Budapest, 15–26.

Riesebrodt, Martin 2000: *Die Rückkehr der Religionen. Fundamentalismus und der Kampf der Kulturen*. Beck, München.

Robert, Jean-Louis 1997: The image of the profiteer. In: Winter, Jay – Robert, Jean-Louis (eds.): *Capital cities at war. Paris, London, Berlin, 1914-1919*. Cambridge University Press, Cambridge, 104–132.

Robert, Krisztina 2013: Constructions of Home, Front, and Women’s Military Employment in First World War Britain: A Spatial Interpretation. *History and Theory* (52.) 3. 319–349.

Romsics Gergely 2010: Az első világháborús magyar emlékezetkultúra. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest, 179–196.

Romsics Ignác 1979: A gazdagparaszság és a forradalmak kora (Két forrás a XX. századi magyar parasztság politikai tudatához). *Történelmi Szemle* (22.) 1. 127–144.

Romsics Ignác 1982: *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben*. Akadémiai, Budapest.

Romsics Ignác 1989: A parasztság és a forradalmak kora. *Valóság* (32.) 6. 14–27.

Romsics Ignác 1991: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarságkutató Intézet, Budapest.

Romsics, Ignác 2015: The Great War and the 1918-19 Revolutions as Experienced and Remembered by the Hungarian Peasantry. *Region* (4.) 2. 173–194.

Rudé, George 1981: *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England 1730–1848*. Lawrence and Wishart, London.

Schjöring, Holger 1979: *Theologische Gewissenethik und politische Wirklichkeit*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen.

Schlager, Claudia 2014: Herz Jesu – ein Heldenkult? Emotionsgeschichtliche Perspektiven auf Maskulinisierungsstrategien einer populären katholischen Frömmigkeitsform im Umfeld des Ersten Weltkrieges. *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* (108.) 1. 241–257.

Schönwald Pál 1968: Tömegmozgalmak 1918 elején. *Budapest* (6.) 4. 17–19.

Schulze, Max-Stephan 2005: Austria-Hungary's economy in World War I. In: Broadberry, Stephen – Harrison, Mark (eds.): *The Economics of World War I*. Cambridge University Press, Cambridge, 78–111.

Schumacher Martin, 1978: *Land und Politik. Eine Untersuchung über politische Parteien und agrarische Interessen 1914–1923*. Droste, Düsseldorf.

Scott, James 1979: Revolution in the Revolution. *Theory and Society* (7.) 1–2. 97–134.

Scott, James 1985: *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press, New Haven.

Shibutani, Tamotsu 1966: *Improvised News. A Sociological Study of Rumor*. The Bobbs-Merrill Company, Indianapolis.

Siklós András 1987: *A Habsburg Birodalom felbomlása. 1918*. Kossuth, Budapest.

Siklós András 1988: A polgári demokratikus forradalom. In Hajdu Tibor – Tilkovszky Loránt (szerk.): *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 25–190. Akadémiai, Budapest, 25–190.

Sipos Balázs 2010: Az első világháború médiahatásai. *Médiakutató* (11.) 1. 103–108.

Sipos József 2001: Nagyatádi Szabó István Szegeden 1919 őszén. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (4.) 217–229.

Sipos József 2006: A Magyar Gazdaszövetség és a Földmíves Tanácsok 1918 őszén. In: Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 259–274.

Sipos József 2009: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Gondolat, Budapest.

Sohajda Ferenc 2002: Eset és esemény. A konkrétum történeti vizsgálatának lehetőségei és jelentősége. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája*. L'Harmattan, Budapest.

Spengler, Oswald 1995: *A Nyugat alkonya*. I-II. kötet. Európa, Budapest.

Szabó Dániel 1976: *A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918)*. Akadémiai, Budapest.

Szabó Dániel 1994: A nemzeti áldozatkészség szobra (avagy fából vaskatona). *Budapesti Negyed* (2.) 1. 59–84.

Szabó Dániel 1999: Magyarország nem volt, hanem lesz. Háborús lelkesedés a populáris színelőadások tükrében. In: Gyáni Gábor–Pajkossy Gábor (szerk.): *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Csokonai, Debrecen, 185–198.

Szabó Dániel 2007: Katonadalok és az első világháború. *Aetas* (22.) 1. 44–62.

Szabó Dániel 2011: „Eke és fegyver segít, hogy sikerüljön.” Magyar hadikölcsön plakátok az első világháború idején. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* (12.) 139–146.

Szabó Dániel 2013: Vallás és háborús lelkesedés. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. Hajnal István Kör, Budapest, 338–348.

Szabó Éva 2013: A református katonai lelki gondozás nehézségei az első világháborúban. *Egyháztörténeti Szemle* (14.) 4. 51–59.

Szabó István 1976: A parasztság történelmének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korában. In: Für Lajos (szerk.): *Jobbágyparaszttok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Akadémiai, Budapest, 351–362.

Szabó Márton 2016: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Osiris, Budapest.

Szabó Miklós 1989: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Atlantisz, Budapest, 109–176.

Szabó Miklós 2003: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest.

Szarka László 1995: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika. 1867–1918*. Kalligram, Pozsony.

Szarka László 1998: Végzet és Gondviselés. Adalékok Tisza István első világháború alatti nemzetiségi politikájának történetéhez. In: Szarka László: *Duna-táji dilemmák*. Ister, Budapest, 74–93.

Szász Lajos 2014: „A háború után...” A világháború utáni időszakra vonatkozó református tervek és koncepciók. In: Baráth Béla Levente (szerk.): *Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 135–152.

Szász Zoltán 1988: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918). In: Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története. III. 1830-tól napjainkig*. Akadémiai, Budapest, 1624–1700.

Szemere Vera 1963: *Az agrárkérdés 1918–1919-ben*. Kossuth, Budapest.

Szendrey Zsigmond 1916: Háborús babonák. *Ethnographia* (27.) 1–3. 138.

Szoleczky Emese 2016: „Boldog, békés lövészárók?” In: ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 105–128.

Szőts Zoltán Oszkár 2020: *Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban*. Kronosz, Budapest.

Szterényi József – Ladányi Jenő 1934: *A magyar ipar a világháborúban*. Franklin, Budapest.

Szűcs Jenő 1985: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. *Valóság* (28.) 3. 31–49.

Takács Ádám 2016: Újjászületés komplikációkkal. Az esemény kérdése a közelmúlt történeti és filozófiai diskurzusainak erőterében. *Aetas* (31.) 4. 160–177.

Takács Tibor 2008: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében*. L'Harmattan, Budapest.

Tarján G. Gábor 2018: Gyilkosság, bosszú vagy megtorlás (1914. szeptember)? *Nemzetbiztonsági Szemle* (6.) Különszám. 93–111.

Teleszky János 1927: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Thompson, Edward 1971: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past&Present* (20.) 50. 76–136.

Tilly, Charles 1996: Alávetés, ellenszegülés, behódolás... diskurzus. *Replika* (7.) 23–24. 131–139.

Tilly, Charles 2008: *Contentious Performances*. Cambridge University Press, Cambridge.

Todd, Lisa 2011: The Soldier's Wife Who Ran Away with the Russian: Sexual Infidelities in World War I Germany. *Central European History* (44.) 2. 257–278.

Tomka Béla 2018: Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. *Aetas* (33.) 3. 170–185.

Tóth Árpád 2002a: Szükségintézkedések a mezőgazdasági munkaviszonyok szabályozásában (személyes szolgálatok, közérő). In: Tóth Árpád: *A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Szeged, 79–92.

Tóth Árpád 2002b: A katonai munkásosztatok szerepe a mezőgazdasági termelésben. In: Tóth Árpád: *A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Szeged, 93–108.

Tóth Árpád 2002c: A közszükségleti cikkek áruforgalmának korlátozásai. In: Tóth Árpád: *A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Szeged, 47–56.

Tóth Árpád 2002d: A hatósági árszabályozás és az árdrágító visszaélések problémái. In: Tóth Árpád: *A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Szeged, 57–77.

Tóth Árpád 2002e: A hadiszolgáltatások jogi szabályozása. In: Tóth Árpád: *A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Szeged, 7–46.

Tóth Szilárd 2015: Sorozások és felmentések Kecskeméten az I. világháborúban. In: Gyenesei József (szerk.): *Hátországban. Kecskemét az I. világháború idején*. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét, 9–76.

Tóth Zoltán 1989: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Akadémiai, Budapest.

Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.) 2016: *Háborús hétköznapiak*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest.

Troján, M. 1964: Bereg vármegye dolgozóinak harca a tanács hatalomért az 1918–1919-es években. *Századok* (98.) 1–2. 107–157.

Turbucz Péter 2016: Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben – történeti vázlat. *Jelkép* (37.) 1. 81–96.

Turner, Victor 2002: *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest.

Tutuskó Ágnes 2012: A kárpátaljai rutén nép reagálása az 1914–1915. évi orosz betörésekre. *Pro Minoritate* (17.) Nyár, 33–47.

Tutuskó Ágnes 2016a: *Az 1914–1915. évi orosz betörések nemzetiségpolitikai vonatkozásai*. PhD-disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK.

Tutuskó Ágnes 2016b: *Az 1914–1915. évi orosz betörések nemzetiségpolitikai következménye*. In: Kónya Péter (szerk.): *Az első világháború a Kárpátokban*. Presovska Univerzitata v Presove, Presov.

Udovecz György 2013: *Hatvannyolcas bakák a boldogtalan hadiidőkben*. *Zounuk* (27.) 211–245.

Vágner Béla 1995: *A hadiélmezés fejlődése a honfoglalástól napjainkig*. *Katonai Logisztika* (3.) 4. 191–208.

Vajda András 2018: „Szomorú idők emléke.” *Az első világháború ábrázolása sáromberki paraszttiratokban*. In: Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. SZTE, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 35–47.

Varga Lajos 2004: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918*. Napvilág, Budapest.

Varga Lajos 2010: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon. 1914. július – 1919. március*. Napvilág, Budapest.

Vas Béla 2010: *Föld és hit. Adalékok a Montágh család gazdaságához*. In: Béres Mária (szerk.): *Tiszavilág. A Tiszazugi Földrajzi Múzeum Közleményei IV*. Tiszazugi Földrajzi Múzeum, Tiszaföldvár, 58–72.

Véghseő Tamás 2019: *Hajdúdorog 1868 – Hajdúdorog 1912*. In: Véghseő Tamás (szerk.): *Hajdúdorog 1868–2018. Tanulmányok és források a magyar görög katolikusok történetéhez*. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 55–73.

Vermes Gábor 1994: *Tisza István*. Századvég, Budapest.

Vigh Károly 1979: *Vörös Pest vármegye*. Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár, Budapest.

Vörös Boldizsár 2016: *Terek, tömegek, filmek*. In: ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 303–314.

Waites, Bernard 1987: *A Class Society at War. England 1914–1918*. Berg, New York.

Walleczek-Fritz, Julia 2017: *The social degeneration of the Habsburg home front: ”forbidden intercourse” and POWs during the First World War*. *European Review of History*. (24.) 2. 273–287.

Weber, Max 1970: *Állam, Politika, Tudomány*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.

Wehler, Hans-Ulrich 2010: A második harmincéves háború. Az I. világháború mint a II. világháború nyitánya és előképe. In: Burgdorff, Stephan – Wiegrefe, Klaus (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*. Napvilág, Budapest, 23–36.

Wietschorke, Jens 2008: Der Weltkrieg als „soziale Arbeitsgemeinschaft“. Eine Innenansicht bildungsbürgerlicher Kriegsdeutungen 1914–1918. *Geschichte und Gesellschaft* (34.) 225–251.

Windisch Éva 1965: Kísérletek a dél-magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben. *Történelmi Szemle* (8.) 1. 23–60.

Winter, Jay – Prost, Antoine 2005: *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge.

Z. Karvalics László 2016: Nagy háború és propaganda. In: ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 43–58.

Zahra, Tara 2017: Képzelt nemközösségek: a nemzeti közömbösség mint elemzési kategória. *Regio* (25.) 2. 5–42.

Ziemann, Benjamin 1997: *Front und Heimat. Ländliche Kriegserfahrungen im südlichen Bayern 1914-1923*. Klartext, Essen.

Ziemann, Benjamin 2014: Agrarian Society. In: Winter, Jay (ed.): *The Cambridge History of the First World War*. vol. 2. Cambridge University Press, Cambridge, 382–407.

Zierenberg, Malte 2004: Tauschen und Vertrauen. Zur Kulturgeschichte des Schwarzhandels im Berlin der 1940er Jahre. In: Berghoff, Hartmut–Vogel, Jakob (Hrsg.): *Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte. Dimensionen eines Perspektivenwechsels*. Campus, Frankfurt – New York, 169–195.

Zsoldos Ildikó 2018: *Hatalmi törekvések és politikai platformok Szatmárban az 1905–1906-os kormányzati krízis idején*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.